

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ**

Hacettepe University
Journal of Economics and Administrative Sciences

Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 40, Sayı 1, 2022

Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences, Vol 40, Issue 1, 2022

ISSN 1301-8752 | e-ISSN1309-6338

Derginin Sahibi/Publisher: M. Umur TOSUN, Dekan / Dean
H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi adına /
on behalf of H.U. Faculty of Economics and Administrative Sciences

Yayın Kurulu Başkanı/Chief Editor: A. Yasemin YALTA

Yayın Kurulu Başkan Yardımcısı/Deputy Editor: Selin METİN CAMGÖZ

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü/Editorial Manager: Şerife GÜRAN

Yayın Kurulu/Editorial Board:

Selin Metin CAMGÖZ	Hacettepe Üniversitesi (İşletme), TR
Tarkan ÇAVUŞOĞLU	Hacettepe Üniversitesi (Maliye), TR
Andre DORSMAN	VU Üniversitesi (İşletme), NL
Mine Pınar GÖZEN ERCAN	Hacettepe Üniversitesi (Uluslararası İlişkiler), TR
Matthias FINGER	Ecole Poly. Federal de Lausanne (İşletme), CH
Sıdıka KAYA	Hacettepe Üniversitesi (Sağlık Yönetimi), TR
Murat KAYALAR	Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (Sağlık Yönetimi), TR
Uğur SADI OĞLU	Hacettepe Üniversitesi (Kamu Yönetimi), TR
Ramazan SARI	Orta Doğu Teknik Üniversitesi (İşletme), TR
Arzu ŞENER	Hacettepe Üniversitesi (Aile ve Tüketici Bilimleri), TR
Tarık TUNCAY	Hacettepe Üniversitesi (Sosyal Hizmet), TR
Wim WESTERMAN	Groningen Üniversitesi (İşletme), NL

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor:

Sıla CAN DEMİR Hacettepe Üniversitesi, TR

H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi yılda dört defa online yayımlanan uluslararası, akademik hakemli bir dergidir.

Dergide yayımlanmak üzere gönderilen yazılar <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf> adresinden yüklenmelidir. Diğer konularla ilgili yazışmalar aşağıdaki adrese yapılmalıdır:

Adres/Address:

Şerife GÜRAN

Hacettepe Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü 06800, Beytepe, ANKARA

e-posta/e-mail: iibf_dergisi@hacettepe.edu.tr

Dergiye gönderilecek makaleler, Dergi web-sitesinde (<http://dergipark.gov.tr/huniibf>) yer alan "Yazar Rehberi"ndeki kurallara uygun olmalıdır.

H.U. Journal of Economics and Administrative Sciences is a peer-reviewed online international, academic journal, published quarterly. Articles sent must conform to the requirements indicated on the Guide for Authors in the web-site (<http://dergipark.gov.tr/huniibf>).

Yayının Türü/Product Type: Uluslararası akademik internet üzerinden yayımlanan hakemli Dergi, yılda 4 sayı/
International academic online refereed journal, four issues per year.

Basım Tarihi/Date of Issue: Mart 2022 / March 2022

Dizin/Indexing: TR Dizin (Ulakbim), EconLit, ASOS

Yayının Yönetim Yeri/Editorial Office Contact Information: Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Beytepe-ANKARA, Tel: (0312) 297 68 30/Hacettepe University Faculty of Economics and Administrative Sciences, Beytepe-ANKARA, Phone: +90 312 297 68 30

Danışma Kurulu/Advisory Board

Aybala DEMİRCİ AKSOY	Gazi Üniversitesi, TR
Victor ASAL	State University of New York, US
Erhan ASLANOĞLU	Piri Reis Üniversitesi, TR
Doğan Yaşar AYHAN	Başkent Üniversitesi, TR
Kamil Ufuk BİLGİN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, TR
Nurettin BİLİCİ	Çankaya Üniversitesi, TR
Geert BOUCKAERT	KU Leuven, BE
Dimitrios BUHALIS	University of Bournemouth, UK
Charles E. BUTTERWORTH	University of Maryland, US
Mitat ÇELİKPALA	Kadir Has Üniversitesi, TR
Wolfgang DIETRICH	University of Innsbruck, AT
Alan DOIG	Northumbria University, UK
Aylin ÖZMAN	TED Üniversitesi, TR
Korkut ERTÜRK	University of Utah, US
Halit GÖNENÇ	University of Groningen, NL
Michael S. GUTTER	University of Florida, US
Nguyen Thai Yen HUONG	Diplomatic Academy of Vietnam, VN
Peter M. JACKSON	Leicester Üniversitesi, UK
Aykut KİBRİTÇİOĞLU	Ankara Üniversitesi, TR
Ayşegül MENGİ	Ankara Üniversitesi, TR
Toshihiro MINOHARA	University of KOBE, JP
Ahmet Fazıl ÖZSOYLU	Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, TR
Erol TAYMAZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TR
Süleyman TÜRKEK	Toros Üniversitesi, TR
Horst UNBEHAUN	Georg Simon Ohm TH, DE
Simon WIGLEY	Bilkent Üniversitesi, TR
Erinç YELDAN	Bilkent Üniversitesi, TR
A. Nuri YURDUSEV	Orta Doğu Teknik Üniversitesi, TR
Mary Ellen ZUCKERMAN	State University of New York, US

HAKEMLER/REFEREES

Süleyman Açıkalin	Hitit Üniversitesi
Seymur Ağazade	Alanya Alaattin Keykubat Üniversitesi
Buket Alkan	Fenerbahçe Üniversitesi
Nurullah Altıntaş	Sakarya Üniversitesi
Tülin Altun	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Göknur Büyükkara	Hacettepe Üniversitesi
Ayşe Durgun Kaygısız	Süleyman Demirel Üniversitesi
Selim Duramaz	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
İnci Dursun	Gebze Teknik Üniversitesi
Musa Eken	Sakarya Üniversitesi
Ayşe Ergin Ünal	Tarsus Üniversitesi
Filiz Giray	Bursa Uludağ Üniversitesi
Samet Gürsoy	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Haydar Hoşgör	Uşak Üniversitesi
Ersin Kanat	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
İlkut Elif Kandil Göker	Kırıkkale Üniversitesi
Burcu Kıran Baygın	İstanbul Üniversitesi
Kemal Öktem	Hacettepe Üniversitesi
Uğur Ömürgönülşen	Hacettepe Üniversitesi
Dilek Özdemir	Hacettepe Üniversitesi
Hatice Hicret Özkoç	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
H. Cem Sayın	Anadolu Üniversitesi
Ezgi Seçkiner Bingöl	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Ayşen Sivrikaya	Hacettepe Üniversitesi
Harun Tanrıvermiş	Ankara Üniversitesi
Başak Tanyeri	İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi
Hüseyin Temiz	Samsun Üniversitesi
Şebnem Udum	Hacettepe Üniversitesi
Gülbahar Üçler	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi

Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisinin Cilt 40, Sayı 1, Mart 2022'de yayınlanan makalelerini değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to review the articles published in Volume 40, Issue 1, March 2022 of the Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences.

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Araştırma Makalesi/ Research Article

Emin Efecan Aktaş	Gelir Dağılımı Adaletsizliği ve İstihdam İlişkisi: Seçili Ülkeler için Panel Tobit Analizi 1 <i>The Nexus between Income Inequality and Employment: Panel Tobit Analysis For Selected Countries</i>
Sakine Arslan	Sosyal Politikada Tasarım Odaklı Düşünme Modeli: İş Bulma Uygulamaları Üzerine Bir Saha Çalışması 25 <i>Design Thinking Approach in Social Policy: The Field-Work in Employment Services</i>
İsmail Çakmak Selcen Öztürk	Türkiye’de Bireylerin Sağlık Kuruluşları Tercihlerini Etkileyen Faktörlerin Analizi 44 <i>Analysis of Factors Affecting the Healthcare Institutions Choices of Individuals in Turkey</i>
Sena İşik İlkay Şendeniz-Yüncü	Effects of Dollarization on Bank Performance: Analysis for Turkey 58 <i>Dolarizasyonun Banka Performansı Üzerine Etkileri: Türkiye Analizi</i>
Gökhan Kartal	Koronavirüs (SARS-CoV-2) Salgınının Borsa İstanbul Endeksleri Üzerindeki Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Ampirik Analizlerden Kanıtlar 87 <i>The Effect of the Coronavirus (SARS-CoV-2) Outbreak on Borsa İstanbul Indices: Evidence from Empirical Analysis with Multiple Structural Breaks</i>
Ece Koçak Öznuur Özkan Tektaş	Bireysel Tüketicilerin Hane İçi Enerji Tasarrufu Davranışlarına Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi 121 <i>Examination of The Factors Affecting Individual Consumers’ In-House Energy Conservation Behaviors</i>
Çiğdem Kurt Cihangir Şahnaz Koçoğlu	Oil Prices, Economic Policy Uncertainty and Stock Market Returns in Oil Importing Countries: The Impact of COVID-19 Pandemic 144 <i>Petrol İthalatçısı Ülkelerde Petrol Fiyatları, Ekonomik Politika Belirsizliği ve Hisse Senedi Pazarı Getirileri: KOVİD-19 Salgınının Etkisi</i>
Abdurrahman Tursun	Alternatif Konut Finansman Sistemi Olarak Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemleri: Gölge Bankacılık Ve Özün Önceliği Kavramları Çerçevesinde Sistemin Değerlendirilmesi 164 <i>Interest-Free Financial Systems Based on Saving as an Alternative Housing Financing System: Evaluation of The System Within The Framework of Shadow Banking And Substance Over Form</i>
Ahmet Ulusoy Serkan Demirel	Türk Bankacılık Sisteminde Dijitalleşme-Karlılık Etkileşimi 184 <i>Digitalization-Profitability Interaction in the Turkish Banking System</i>
Yaşar Uzun	Kamu Yönetiminde Etik Rehberlik Faaliyeti Olarak Kamu Görevlilerine Etik Danışmanlık Sunulması 201 <i>Ethics Counselling To Public Officials As An Activity of Ethics Guidance In Public Administration</i>
Yazarlara Duyuru	222

Araştırma Makalesi / Research Article

Gelir Dağılımı Adaletsizliği ve İstihdam İlişkisi: Seçili Ülkeler için Panel Tobit Analizi

Emin Efecan Aktaş¹

Öz

Dünya ekonomilerinin zaman içerisinde geçirdiği dönüşüm ve meydana gelen ekonomik bunalımlar sebebiyle artan istikrarsızlıklar, gelir eşitsizliği ve istihdam oranları (işsizlik oranları) üzerinde önemli değişikliklere sebep olmaktadır. Bu değişikliklerin etkileri ülkeden ülkeye ve dönemsel olarak değişebilmektedir. Bu itibarla, çalışmada, literatürden farklı olarak işgücüne aktif olarak katılmayan emek kesimini ihtiva eden işsizlik oranı yerine, istihdam oranının gelir eşitsizliği ile ilişkisini ve bu ilişkinin yönünü tespit etmek amaçlanmıştır. 1996-2018 dönemi ile 60 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için dengeli bir panel veri seti oluşturularak istihdam oranı, kentleşme, kadın başına doğum oranı, gayri safi sabit sermaye oluşumu (yatırım) ve insani gelişme değişkenlerinin gelir eşitsizliği üzerine etkisi panel Tobit analizi ile tahmin edilmiştir. Tesadüfi etkiler panel Tobit analizi kapsamında üç ayrı model oluşturulmuştur. Sansürlenmemiş, sağdan ve soldan sansürlenmiş tesadüfi etkiler panel Tobit analizi bulgularına göre, istihdam oranı, yatırım ve insani gelişme değişkenlerindeki %1'lik artış gelir eşitsizliğini azaltmaktadır. Buna karşın, kentleşme ve kadın başına doğum oranı değişkenlerindeki %1'lik artış gelir eşitsizliğini artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gelir Eşitsizliği, İstihdam, İşgücü, Tobit, Panel Veri.

The Nexus between Income Inequality and Employment: Panel Tobit Analysis for Selected Countries

Abstract

Increasing instability due to the crises and the transformation of the world economies over time causes significant changes in income inequality and employment rates (unemployment rates). The effects of these changes may vary from country to country and periodically. In this respect, unlike the literature, it is aimed to detect the nexus between the employment rate and income inequality and the aspect of the nexus, instead of the unemployment rate, which includes the labor segment that does not actively participate in the labor force. For the period 1996-2018 and 60 developed and developing countries, a balanced panel data set is generated and the effect of employment rate, urbanization, the birth rate per woman, gross fixed capital formation (investment), and human development variables on income inequality is estimated by random effects panel Tobit analysis. Three different models are set up within the scope of random effects panel Tobit analysis. According to uncensored, censored from left and right random effects panel Tobit analysis findings, 1% increase in employment rate, investment, and human development variables reduces income inequality. On the other hand, a 1% increase in urban population and birth rate per woman variables increases income inequality.

Keywords: Income Inequality, Employment, Labor Force, Tobit, Panel Data.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, efecanaktas@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0001-7751-3275>

Atıf: Aktaş, E. E. (2022). Gelir dağılımı adaletsizliği ve istihdam ilişkisi: seçili ülkeler için panel tobit analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 1-24.

GİRİŞ

Maliye politikasının önemli politika müdahale alanlarından birisi gelir dağılımında adaletin sağlanması meselesidir. John Maynard Keynes'in ekonomik toplumun göze çarpan hataları, tam istihdamı sağlayamaması ve servet ile gelirlerin keyfi ve adaletsiz dağılımıdır tespitinden bu yana, tamamlamayı bir para politikası ile talep yönetiminin tam istihdam ve daha yüksek seviyelerde gelir eşitliği yaratması amaçlanmıştır. Bu politika karışımıyla ilk dönemlerde başarılar elde edilmiş ve ortalama işsizlik seviyeleri ve gelir eşitsizliği 1950'lerden 1960'lara kadar düşmüş olsa da 1970 ve 1980 sonrası yaşanan süreç işsizlik seviyeleri için küresel düzeyde pek parlak olamamıştır. Gelir eşitsizliği de son otuz yılda gelir ve servetin dengesiz paylaşımına paralel olarak dünya genelinde artmaktadır. Nolan (1986), Björklund (1991), Cardoso (1993), Jantti (1994), Cardoso, Barros ve Urani (1995), Sen (1997), Mocan (1999), Bassani ve Duval (2006), Checchi ve García-Peñalosa (2008, 2010), Cysne (2009), Anwar vd. (2017), Monfort vd. (2018), Oktay (2019), Carriero ve Filandri (2019), Tahsin ve Börü (2020) gibi pek çok gözlem ve araştırma, işsizliğin/istihdamın ve eşitsizliğin yakından ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, süreç içerisinde gözlenen ekonomik bunalımlar ve krizler sebebiyle yüksek işsizliğin, özellikle en az vasıflı işgücü için azalan istihdam fırsatları, gelir kayıpları ve düşük ücretler ile eşitsizliği artırdığını göstermiştir. Buna karşılık, güçlü büyüme, sürekli işgücünün yetersiz kullanımı ve artan eşitsizlikle bir arada var olabileceğinden, ekonomik büyüme artık gelişmiş eşitlikle ilişkili görünmemektedir. İşsizlikteki artışlar, kişisel gelir dağılımı için karmaşık sonuçları olan ekonomideki birçok değişiklikle ilişkilidir. İşsiz kalanların uğradıkları gelir kayıplarının yanı sıra, yüksek işsizlik de gelir faktör paylarını etkilemektedir. Kâr payı tipik olarak durgunluklar sırasında azalır ve üst gelir grupları gelirlerinin nispeten yüksek bir kısmını sermaye gelirinden aldığı için telafi edici bir mekanizma devreye girer. İstihdam seviyesindeki değişimler aynı zamanda yatırımları da etkiler, bu da gelirin kişisel dağılımını etkileyebilir. Yatırımların dağılımsal (yerli-yabancı ve doğrudan özellikleri) etkileri ve istihdam ile ilişkisi açık bir sorudur. Daha çok işgücünün verimliliği ve maliyeti ile yatırımların ilişkilendirildiği, düşük ücret seviyesi ve kalifiye işgücünün bir arada gerçekleşmesinin yatırımları daha çok ve hızlı artıracığı öngörülmektedir (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2018; International Monetary Fund [IMF], 2021).

Gelir dağılımı adaletsizliği her ülkenin kalkınmasındaki ciddi ve karmaşık sorunlardan biridir. Ekonomi, eğitim ve diğerleri gibi gelir eşitsizliğini etkileyen birçok faktör veya değişken vardır. İnsanların gelir eşitsizliğinin nedenleri hakkındaki algılarına ilişkin çoğu çalışmada, gelir eşitsizliğinin nedenleri üzerine iki bakış açısı vardır; ilki, bireysel bir bakış açısını ihtiva etmektedir. Gelir eşitsizliğinin yoksulluktan kaynaklandığı ve yoksulluğun faktörlerinin bireyin kişilik özelliklerinden ve davranışlarından geldiğidir. İkincisi, sosyal bir bakış açısıdır. Buna göre, gelir eşitsizliği ekonomik, politik, kültürel ve diğer unsurların sonucudur. Gelir eşitsizliğinin yalnızca düşük ve/veya orta gelirleri değil, aynı zamanda eğitim, sağlık veya çalışma gibi diğer boyutlardaki yoksunlukları da içeren çok boyutlu bir fenomen olduğu konusunda yaygın bir fikir birliği vardır. Bu nedenle, ülkelerin gelir eşitsizliğinin azaltılmasına yönelik ilgisi giderek daha fazla boyuta odaklanmaktadır (OECD, 2018). Örneğin, Avrupa Birliği (AB), gelir eşitsizliğini ve göreceli yoksulluğu azaltma politikalarını izlemek ve uygulamak için bir araç olarak çok boyutlu bir yoksulluk ve sosyal dışlanma göstergesi kullanmaktadır. Gösterge, yani yoksulluk riski veya sosyal dışlanma oranı üç ölçüme dayanmaktadır: göreceli gelir yoksulluğu, maddi yoksunluk ve çok düşük iş yoğunluğu. Bu gösterge, sosyal transferler sonrasında yoksulluk riski altında olan veya ciddi şekilde maddi yoksunluk içinde olan veya iş yoğunluğunun çok düşük olduğu hanelerde

yaşayan kişilerin toplamına karşılık gelir (Eurostat, 2022). Öte yandan, en yüksek gelire sahip nüfusun %20'sinin aldığı toplam gelirin, en düşük gelire sahip nüfusun %20'sinin elde ettiği gelire payı olan beşte birlik gelir payı oranı, gelir dağılımının önemli bir ölçüsüdür. Eurostat (2019)'a göre, 2017 yılında, AB'de gelir dağılımı adaletsizliği (sosyal transferlerden sonra) büyük oranda artmıştır. 2017 yılında Avrupa Birliği'nde beşte birlik gelir pay oranı 5.1 olmuştur. 2017 yılı için en düşük beşte birlik gelir pay oranı Çekya ve Slovenya için 3.4, Bulgaristan için 8.2 olarak gerçekleşmiştir.

Gelir dağılımındaki eşitsizlik göstergeleri ile ekonomi arasındaki ilişkiyi belirleme aracı olarak gelir dağılımı, ekonominin yapısında ve sonuçlarında önemli değişikliklere yol açabilir. Bir toplumdaki gelir dağılımı her zaman çoğunlukla çarpık olduğu için (yani, yüksek gelirli azınlık için daha yüksek bir gelir ve refah seviyesi), medyan gelir ve yoksulluk yüzdesi, herhangi bir gelir eşitsizliği ölçüsü ile zorunlu olarak ilişkilendirilmektedir (Blakely ve Kawachi, 2001). Öte yandan yoksulların ne kadar yoksul olduğunu ölçmeye yardımcı olan yoksulluğun derinliği, yoksulluk riski altındaki göreceli ortanca farkla ölçülebilir. Örneğin; gelişmekte olan ülkelerde yoksulluk riski altındaki kişilerin medyan geliri, 2018'de yoksulluk eşliğinin ortalama %24.5 altında seyretmiştir (IMF, 2021). Nüfus artışının da sosyal refah düzeyi üzerinde doğrudan bir etkisi vardır. Gelişmekte olan ülkelerdeki hızlı nüfus artışı, insanların refah düzeyinin belirgin seviyede artmamasına, uzun vadede refahta bir düşüş yaşanmasına ve yoksul insan sayısının artmasına neden olmaktadır. Bu durum da gelir eşitsizliğinin derinleşmesine sebep olmaktadır. İstihdam oranı hem sosyal hem de ekonomik boyutları ile önemli bir göstergedir. Düşük istihdam oranı ülkenin ulusal istikrarını bozacak ve gelir eşitsizliği riskini artıracaktır. Artan işsizlik, bireyler için gelir kaybına, devletin sosyal yardımlara yaptığı harcamalar konusunda artan baskıya ve vergi gelirinde bir azalmaya neden olacaktır. Ekonomik açıdan bakıldığında, işsizlik kullanılan işgücü kapasitesi olarak görülebilir. İşsiz nüfusun işgücü içindeki oranı, işsizlik oranına karşılık gelmektedir. İşgücü ve istihdam kavramları da teorik olarak aynı değildir. İşsizler ile istihdam edilenlerin nüfusunu kapsayan işgücü kavramı, işbaşı olanlar ve işbaşı olmayan herkesin yer aldığı kurumsal olmayan çalışma çağındaki tüm nüfusa karşılık gelen istihdam kavramından farklılaşmaktadır. Bu gruba, Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre, 15-64 yaş arası maaşlı, ücretli, yevmiyeli, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi olarak iktisadi faaliyette olanlar ile işinin başında olmasa bile işi ile bağlantısı olan, kendi hesabına çalışan kişiler ve işverenler dâhildir. Görüldüğü üzere, istihdam kavramı, işsizlik ve işgücü kavramlarına kıyasla daha geniş bir kavramdır. Bu açıklamalardan hareket ile istihdamın, işsizliğin ve işgücünün ekonomik kapasitenin genişlemesinde ve gelir dağılımında önemli bir parametre olduğunu değerlendirmek yerinde olacaktır.

1. TEORİK VE AMPİRİK ARKA PLAN

Gelir eşitsizliği istihdam (ve işsizlik) ilişkisi üzerine teorik ve ampirik literatür incelendiğinde, daha çok işgücü piyasası kurumlarının, politikalarının, ücretlerin, işgücü maliyetlerinin, yarı zamanlı ve geçici istihdamın, sendikal yoğunluk oranının ve işsizliğin eşitsizlik ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Bunlar dışında gelir dağılımı adaletsizliğini bozan veya gelir eşitsizliğini etkileyen pek çok faktör vardır. Ücret farklılıkları, eğitim seviyesi, iş deneyimi, bölgeler arası gelişmişlik farkları, risk üstlenimi, miras yoluyla servet aktarımı, çalışma yoğunluğundaki farklılıklar, yetenek farklılıkları, istihdam (işgücü arzı), şans faktörü, göç, piyasalardaki rekabet koşulları, yeni teknolojiler, verimlilik azalışı, hükümet politikaları ve yeniden dağıtım, vergileme politikaları, sosyal yardım politikaları, uluslararası ticaret, verimlilik vb. faktörleri örnek vermek mümkündür (Stewart, 1998). Bununla birlikte, eşitsizlik-istihdam

veya işsizlik ilişkisi üzerine teorik bir altyapı oluşturmak da sorundur. Çalışmanın iki ana araştırma merkezinden biri istihdam ile ilişkili olup gelir dağılımını bozan faktörlerden biri olan istihdamı tek faktör olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Gelir dağılımındaki bozulmaların başında ücretlerin eşitsiz dağılımı ve bunun demografik yapı üzerindeki etkisi gelmektedir. Ücret eşitsizliği ve ücret hadleri emek arzı üzerindeki etkileri bakımından hanehalkı gelirini etkilemektedir. İşgücü arzının aktif nüfus artışı sebebiyle yükselmesi emek arzını olumsuz yönde etkileyerek ücret hadlerini aşağı çekebilir. Bununla birlikte, nüfus içerisindeki yaş ve cinsiyet dağılımı, eğitim durumu, doğum oranları da ücretler üzerinde olumsuz etkide bulunabilir (Stewart, 1998).

Nobel ödüllü iktisatçı Amartya Sen işsizlik ve gelir ilişkisine önemli katkılarda bulunmuştur. İşsizlik, insanları sosyal dışlanmaya yatkın kılan önemli bir nedensel faktör olabilir. Sosyal dışlanma, işsiz kalmak dışında gelirdeki düşüşün çok ötesine geçen bir özgürlük kaybını içerir. İşgücüne katılmayan bir kişi, sosyal sigorta tarafından maddi olarak desteklense bile ekonomik karar verme özgürlüğünü kullanamaz. Sosyal dışlanma istihdam edilen diğer insanların kolayca yararlanabileceği fırsatlardan mahrum kalmak anlamına da gelmektedir (Sen, 1997). İşsizlik, işsiz kişinin güven ve kontrol duygusunu yitirmesi sonucunda bilişsel yeteneklerinde bir kayıp yaratabilir. Yaparak veya deneyerek öğrenmeye alışan insan, pratik yapmayarak da becerisini kaybedebilir. Büyük ölçekli işsizliğin bazı sosyal değerleri zayıflatma eğiliminde olduğuna dair kanıtlar da vardır. Devam eden işsizlik içinde olan insanlar, sosyal düzenlemelerin adil olup olmadığı konusunda şüphe duyarlar. Genel olarak sosyal uyum, rahat işleri olan insanların çoğunluğu ile işsiz ve "reddedilmiş" insanlardan oluşan bir azınlık -genellikle büyük bir azınlık- arasında sıkı bir şekilde bölünmüş bir toplumda birçok zor problemle karşı karşıyadır (Sen, 1997). Sen (1997)'e göre işsizlik, üretim gücünün israfını içermektedir, bir başka deyişle potansiyel ulusal çıktının bir kısmı istihdam edilmeyen nüfusun varlığı nedeniyle gerçekleşmemektedir. Bu da mevcut üretimin kaybına ve bu kaybın telafisi için mali yükü katlanılmasına sebep olmaktadır (Okun, 1983; Gordon, 1984). Ancak vurgulanması gereken nokta, yalnızca istihdam edilmeyenlerin gelir kaybı değildir; aynı zamanda daha düşük bir toplam üretim hacminin diğer gelir grupları üzerindeki etkisine de bakmak gerekmektedir. Nitekim, işsizlerin ve ailelerinin devlet tarafından desteklenmesi gerektiği için onlara aktarılacak kaynakların zayıflamış toplam üretimden gelmesi gerekmektedir. Dolayısıyla işsizlik veya istihdam kaybı, diğerlerinin gelirlerini iki farklı kanaldan etkilemektedir: işsizlik ulusal üretimi azaltır ve gelir transferlerine ayrılması gereken çıktının payını artırarak gelirin dağılımını bozar.

İşsizliğin neden olduğu cesaretsizlik, motivasyonun zayıflamasına neden olabilir ve uzun süreli işsizleri daha isteksiz ve pasif hâle getirebilir. Bununla birlikte, özellikle uzun vadeli işsizliğin daha tipik etkisinin motivasyonel düşüş ve istifa ile gelen gelir kaybı olduğunu gösteren önemli bulgular vardır. Darity ve Goldsmith'in (1993) araştırmalarında da gösterildiği gibi bu durum, gelecekteki yoksulluğun sertleşmesine ve daha fazla işsizliğe yol açabilir. Yüksek işsizlik seviyelerinden kaynaklanan motivasyon kaybı, gelecekteki iş arayışı için çok zararlı olabilir ve bu durum daha fazla gelir kaybına sebep olabilir. İşsizlik ayrıca klinik olarak tanımlanabilen hastalıklara ve daha yüksek ölüm oranlarına (sadece daha fazla intihar yoluyla değil) yol açabilir. Bu durum, bir dereceye kadar gelir eşitsizliğinin ve maddi imkânların kaybının bir sonucu olabilir; ancak aynı zamanda sürekli işsizliğin yarattığı motivasyonun çöküşü sebebiyle de ortaya çıkabilir. (Seligman, 1975; Smith, 1987; Warr, 1987). Ekonomi üzerinde başka zarar verici etkiler olmaksızın süresiz olarak işsizlere yapılan gelir transferlerinin nispeten düşük bir maliyetle gerçekleştirilebileceğini ve devam ettirilebileceğini varsaymak mümkün değildir. Bununla

birlikte, gelir eşitsizliğinin yalnızca düşük gelirlilerin veya işsizlerin gelir kaybından kaynaklandığını iddia etmek de gerçekçi değildir (Boor, 1980; Platt, 1984; Tiggemann ve Winefield, 1984; Winefield, Tiggemann ve Goldney, 1988). İşsizlik, sosyal ilişkileri bozabilir; aile içindeki uyumu zayıflatabilir. Bir dereceye kadar bu sonuçlar, ekonomik imkânlardaki düşüşe ek olarak gelir kayıplarıyla ilgilidir; ancak örgütlü bir çalışma hayatının kaybedilmesi başlı başına ciddi bir yoksunluk ve özgüven kaybıyla da ilişkili olabilir (Hill, 1977). İşsizlik, etnik gerilimleri artırmanın yanı sıra cinsiyet ayrımlarında da önemli bir nedensel etki olabilir. İşgücü kaybının çok olduğu toplumlarda en çok etkilenen gruplar genellikle azınlıklar, özellikle de göçmen topluluklarının bir kısmıdır. Yasal statüdeki göçmenlerin toplumun ana akımının normal yaşamına kolay entegrasyon olasılıklarını kötüleştirmekte olan işsizlik, toplumdaki gelir dağılımı bozmaktadır. Dahası, göçmenler genellikle istihdam için yarışan (veya başkalarından iş "alan" insanlar olarak görüldüğünden), işsizlik hoşgörüsüzlük ve ırkçılık politikasını da beslemektedir. Öte yandan, gençlerin ve kadınların istihdamı da kısıtlandığı için toplumsal cinsiyet bölünmeleri de yaygın işsizlikle sertleşmektedir ve kadınların aleyhine gelir dağılımı bozulmaktadır.

Erken dönem ampirik çalışmalardan biri olan Nolan (1986), Aile Harcama Anketinin kesit verilerini kullanarak işsizlik düzeyindeki değişikliklerin Birleşik Krallık yıllık gelirinin büyüklük dağılımı üzerindeki etkisini ölçmüştür. İşsizliğin gelir dağılımındaki bozulmaya etkisinin çok önemli olduğunu belirttiği çalışmasında, işsizliğin gelir dağılımının boyutunda bir değişime yol açtığını ve en yüksek ondalık dilimin gelirinde bir artışa yol açtığını tespit etmiştir. Björklund (1991), İsveç için yüksek işsizliğin kişisel brüt gelirin daha eşitsiz dağılımına yol açtığını göstermiştir. 1958-1973 dönemi için kişisel vergilendirilebilir geliri zaman serisi ile analiz etmiştir. Yüksek işsizliğin en yüksek gelir elde eden çeyrek grubu için göreceli kazançlara ve ikinci en yüksek gelir elde eden çeyrek grubu için kayıplara yol açtığını bulmuştur. 1974-1984 dönemi için kayıplar, en düşük gelir elde eden çeyrek gelir grubu için geçerli olmuştur. Buna karşılık, 1975-1988 arasında hanehalkı harcanabilir geliri ile işsizlik arasında bir etki tespit edilmemiştir (Björklund, 1991). Jantti (1994), 1948-1989 arası ABD verilerini kullanarak, Cardoso (1993) ve Cardoso, Barros ve Urani (1995) Brezilya verilerini kullanarak aynı sonuca varmışlardır. Jenkins (1995) işsizliğin, istihdam yapısının, ücret eşitsizliğinin ve sermayeden elde edilen gelirin Birleşik Krallık'taki toplam gelir eşitsizliğindeki değişikliklere sebep olduğunu vurgulamaktadır (Jenkins, 1995). Mocan (1999), gelir eşitsizliğinin ters döngüsel olduğunu, yani işsizlik artışının düşük gelirli grupların göreceli konumunu kötüleştirdiği yönünde tespitlerde bulunmuştur. 1948'den 1994'e kadar değişen ABD zaman serisi verilerinin kullanıldığı çalışmada yapısal işsizlikteki artışların gelir eşitsizliği üzerinde ağırlaştırıcı bir etkiye sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bassanini ve Duval (2006), işsizlik sigortasının iş arama çabalarını azaltarak işsizliği artırdığını belirtmektedir. Böylesi bir politikanın istihdamda bir azalmaya yol açacağını ve bunun işgücü piyasasına katılım dikkate alındığında işsizliği ve eşitsizliği artıracığını belirtmektedir (Bassanini ve Duval, 2006). Literatürde firmaların, ticaretin ve/veya endüstrinin heterojen yapısını temel alan (dış ticaret, teknoloji, ticaret liberalizasyonu vb.), firma bazlı ticaret modellemeleri yapan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalar eşitsizlik-istihdam ilişkisine ücret eşitsizliği üzerinden vurgu yapmaktadır. Davis ve Harrigan (2007), firmaların izleme teknolojisindeki farklılıklar nedeniyle ücretlerin firmalar arasında farklılık gösterdiğini belirtmektedir. İşçilerin verimliliğini sağlayan ücret yapısının denge işsizlik seviyesi üzerindeki etkisini ölçen bir model geliştirmişlerdir. Egger ve Kreickemeier (2008, 2009) ve Amity ve Davis (2012), adil bir ücret seviyesinin firmanın üretkenliğine, gelirene veya kârına göre değiştiğinin varsayıldığı firma heterojenliği, denge istihdam seviyesi ve ücret modelleri geliştirmiştir.

İşgücü piyasası kurumlarının işgücü piyasası sonuçları üzerindeki etkisini inceleyen geniş bir literatür vardır. Bu literatür, daha güçlü kurumların istihdam oranlarını artırma ve yüksek vasıflı ve düşük vasıflı çalışanlar arasındaki ücret farkını azaltma eğiliminde olduğunu belirtmektedir. İşgücü piyasası kurumları, düşük gelirli bireylerin sayısını ve farklı çalışan türlerinin göreceli gelirlerini etkileyerek hanehalkı gelirlerinin dağılımını da etkilemektedir. Bununla birlikte, daha yüksek işsizlik oranları genel eşitsizliği artırma eğiliminde olacağından, daha sıkı bir ücret dağılımı da eşitsizliği azaltma eğiliminde olacağından işsizliğin etkileri karmaşıktır. Bu çalışmalardan biri olan Checchi ve García-Peñalosa (2008), işgücü piyasası kurumlarının işgücü piyasası sonuçları ve bunlar aracılığıyla gelir eşitsizliği üzerindeki etkisini incelemek adına bir çerçeve sunmaktadır. Ücret belirleme kurumları, iş güvencesi ve iş dışı gelirin derecesini tanımlayan bir "istihdam güvencesi" ölçüsü ile işgücü piyasası kurumlarının ülkeler arasında ve zaman içinde gelir dağılımı ile korelasyonunu analiz etmişlerdir. Daha güçlü işgücü piyasası kurumlarının daha düşük eşitsizlikle ilişkili olduğunu belirttikleri çalışmalarında gelir eşitsizliğinin işsizliği yüksek bir vergi takozu ile artırdığını tespit etmişlerdir (Checchi ve García-Peñalosa, 2008). Cysne (2009), gelir eşitsizliği ve işsizlik arasındaki pozitif korelasyonu gelirin kesitsel dağılımına dayanan ölçüler ile incelemiştir. Çalışmanın ana noktası, standart iş arama modellerinin ürettiği sabit kesitsel gelir dağılımının diğer ampirik değerlendirmeler ile işsizlik ve Gini katsayısı arasında pozitif bir korelasyon özelliği paylaştığını göstermektedir. Bir iş arama modelinde böyle bir korelasyonun ortaya çıktığı mekanizmaları tespit etmenin, daha yüksek işsizlik oranlarının, daha yüksek ölçülen kesitsel eşitsizliklerle ilişkilendirildiği olası kanalları anlamak için yararlı olabileceğini vurgulamaktadır. Çalışmasında kurduğu temel model ile Gini katsayısını hesaplamaktadır. Hesapladığı Gini katsayılarının işsizlik ve eşitsizlik arasında nasıl pozitif bir ilişkide olabileceğini örneklerle sunmaktadır (Cysne, 2009). Checchi ve García-Peñalosa (2010), analizlerin işgücü piyasası kurumlarının ücret eşitsizliği üzerindeki etkisini araştırdığını; ancak, bunların gelir eşitsizliği üzerindeki etkisine vurgu yapılmadığını; gelir eşitsizliğinin ücret farklılığına, emek payına ve işsizlik oranına bağlı olduğunu savunmaktadırlar. 1960-2000 dönemi ve OECD ülkeleri için panel veri ile gerçekleştirdikleri analizde, emeğin (işgücünün) payındaki bir artışın gelir eşitsizliğini azalttığını, işsizlikte bir artışın ise gelir eşitsizliğini artırdığını tespit etmişlerdir (Checchi ve García-Peñalosa, 2010). Helpman, vd. (2010) ise çalışmalarında ücret dağılımlarının belirleyicilerini incelemek için endüstri içi yeniden tahsisi, işgücü piyasasındaki uyumsuzlukları ve firmalar arasında işgücü kompozisyonundaki farklılıkları vurgulayan bir çerçeve geliştirmiştir. Daha üretken firmaların daha yüksek ücret ödediklerini ve ihracatın, belirli bir üretkenliğe sahip bir firmanın ödediği ücreti artırdığını vurgulamışlardır. Dış ticaretin ücret eşitsizliğini artırdığını ve işsizliği artırabileceğini veya azaltabileceğini belirtmişlerdir. Bulgularına göre, dışa açık bir ekonomide ücret eşitsizliği önce artmakta, sonra azalmaktadır. Bu nedenle, dış ticaretteki belirli bir değişiklik, başlangıçtaki ticari açıklık seviyesine bağlı olarak ücret eşitsizliğini artırabilir veya azaltabilir (Helpman vd., 2010).

Anwar vd. (2017), Pakistan'da yoksulluk, gelir eşitsizliği ve işsizlik üzerinde kalkınma harcamaları, askeri harcamalar, borç, siyasi istikrar, doğrudan yabancı yatırım ve enflasyonun etkilerini araştırmışlardır. 1980-2014 dönemi verilerini zaman serisi ile analiz etmişlerdir. Ampirik bulguları, kalkınma harcamalarındaki artışın yoksulluk ve işsizlikte azalmaya neden olduğunu, ancak kapitalizm nedeniyle eşitsizliğin arttığını vurgulamaktadır. Askeri harcamaların eşitsizlik ve işsizlik ile negatif ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Doğrudan yabancı yatırımın eşitsizliği ve işsizliği azaltacağını; yoksulluğun ve işsizliğin artmasından siyasi istikrarın sorumlu olduğunu tespit etmişlerdir (Anwar vd., 2017). Monfort vd. (2018), gelir eşitsizliği, yeniden dağıtım (hükümetlerin eşitsizliği düzeltmedeki etkinliğinin bir ölçüsü olarak) ve işsizliğin

yakınsama modellerini incelemek için kümeleme (cluster) analizini kullanmışlardır. Avrupa Birliği ülkeleri için yapılan analizden beklenen sonuç ülkelerin tek bir kümeye yakınsamasıdır. Bununla birlikte, bulguları, ekonomik entegrasyonun gerçek ekonomik yakınlaşmaya yol açmadığını ortaya çıkarmaktadır. Ekonomik politika açısından verimli bir işsizlik-eşitsizlik ödünleşmesinin olmadığını belirttikleri çalışmalarında hükümetlerin yeniden dağıtım kapasitesinin, işsizlik açısından olumsuz etkiler olmaksızın eşitsizlikle başa çıkmada çok önemli bir rol oynadığını tespit etmişlerdir (Monfort vd., 2018). Oktay (2019), enflasyon ve işsizliğin Türkiye’de gelir eşitsizliği üzerine etkisini incelemek için NARDL (Asimetrik ARDL) analizi ile 1991-2016 yılı verilerini kullanmıştır. Bulgularına göre, gelir eşitsizliği ile işsizlik arasında pozitif ve anlamlı bir katsayı belirlenmiştir (Oktay, 2019). Carriero ve Filandri (2019), boylamsal ve karşılaştırmalı bir analiz ile işsizleri hedefleyen sosyal yardımlara yönelik tutumları araştırmaktadır ve gelir eşitsizliğinin yapısı ile ilişkilerini analiz etmektedir. Sosyal yardım alan işsizler ile vergi mükellefleri arasındaki sosyal mesafenin göstergeleri olan gelir eşitsizliğinin yapısının, 30 ülke için Avrupa Değerler Çalışmasının (1990-2008) üç dalgasından elde edilen veriler ile farklı ölçütlerine odaklanmışlardır (Carriero ve Filandri, 2019). Tahsin ve Börü (2020), Türkiye ekonomisindeki 2006-2018 yılları arası yapısal dönüşümün gelir eşitsizliği ile ilişkisini incelemişlerdir. Söz konusu dönem için ilk olarak Türkiye’deki istihdam dönüşümünün sektörel düzeydeki durumu pay değişim analizi ile ele alınmıştır. İkinci adımda, hizmet ve sanayi istihdamı ile gelir eşitsizliği arasındaki ilişki panel veri analizi ile araştırılmıştır. Sanayi sektöründeki istihdam artışının, hizmet sektöründeki artışın gerisinde kaldığını, Türkiye’nin söz konusu dönemde sanayisizleşme şeklinde bir yapısal dönüşüme girdiğini, hizmet sektöründeki istihdamın gelir eşitsizliğini artırdığını vurgulamışlardır (Tahsin ve Börü, 2020).

Literatür örneklerinden de anlaşılacağı üzere, daha çok işgücü piyasası düzenlemelerinin, kurumlarının ve politikalarının gelir eşitsizliği ve/veya yoksulluk ile ilişkilendirildiği; bölgesel, sektörel, firma ölçekli mikro verilerin de analizlerde kullanıldığı; işsizliğin, sosyo-ekonomik ve toplumsal etkilerinin incelendiği; ülke veya bölgesel bazlı çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Son yıllarda, OECD, Dünya Bankası, üniversiteler ve çeşitli kurumlar tarafından ölçümü yapılan makroekonomik göstergeler ampirik analizlerde sıklıkla kullanılmaktadır. İşsizliğin veya ekonomideki istihdam eksikliğinin/kaybının bireylerin gelirlerinde önemli bir azalmaya yol açarak gelir dağılımı adaletini bozacağı varsayımı altında, bu çalışmada, gelir eşitsizliği üzerinde istihdam oranının etkisinin ölçümü hedeflenmektedir. İstihdam verisinin çalışmalarda kullanımının az olmasının getirdiği avantaj ile literatüre katkı sağlanacağı öngörülmektedir. Çalışmada kullanılan verilere, yöntem ve bulgulara ilişkin değerlendirilmelere sonraki bölümlerde yer verilmektedir.

2. VERİ

Gini katsayısı Standardize Edilmiş Gelir Eşitsizliği veri tabanından (SWIID) derlenmiştir. Gini katsayısı 0 ile 100 arasında değer almaktadır. 0 en eşit değeri, 100 en eşitsiz değeri temsil etmektedir. Veri tabanı iki adet gelir eşitsizliği katsayısı ihtiva etmektedir. Bunlardan ilki vergi ve transferler öncesi hanehalkı harcanabilir geliri ile denkleştirilmiş olan *gini_mkt*, diğeri vergi ve transferler sonrası hanehalkı harcanabilir geliri ile denkleştirilmiş olan *gini_disp* katsayısıdır. Tahminlerde *gini_disp* katsayısı kullanılmıştır ve modelde *gini* şeklinde kısaltılmıştır (Solt, 2020). Panel ülkelerinin 1996-2018 dönemi Gini katsayısı dağılımları Ek Şekil 1A’da gösterilmektedir. Bağımsız değişkenler ise Dünya Bankası veri tabanı ile Birleşmiş Milletler İnsani Gelişim Programından elde edilmiştir. Bağımsız değişkenler de yüzdesel ve oransal olarak tanımlanmıştır. Birincil açıklayıcı değişken olan *istihdam* değişkeni 15-64 yaş arası nüfusun

yüzdesi cinsinden toplam istihdam oranını göstermekte olup ülkelerin 1996-2018 dönemi için istihdam oranlarına ilişkin dağılımın grafiği Ek Şekil 2A'da yer almaktadır. Diğer bağımsız değişkenlerden *dogum* değişkeni kadın başına doğum oranını; toplam nüfusun yüzdesi cinsinden kentsel nüfus *kentlesme* değişkenini; GSYİH yüzdesi olarak gayri safi sabit sermaye oluşumu ise *yatırım* değişkenini göstermektedir. İnsani gelişme endeksi değişkeni ise Birleşmiş Milletler tarafından her yıl için hesaplanmaktadır. Endeks; eğitim, gelir ve yaşam beklentisi olmak üzere üç adet alt bileşenden oluşmaktadır. 0 ile 1 arasında değer alan endeks, üç alt bileşenin geometrik ortalamasını göstermektedir. 0 en düşük insani gelişimi, 1 en yüksek insani gelişimi belirtmektedir. 0.800 ve 1.000 arası çok yüksek insani gelişimi, 0.700 ve 0.799 arası yüksek insani gelişimi, 0.550 ve 0.699 arası orta düzey insani gelişimi, 0.350 ve 0.549 arası düşük insani gelişmeyi ifade etmektedir. Tüm değişkenlerin logaritmaları alınarak model oluşturulmuştur. Değişkenlere ilişkin bilgiler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Veriye İlişkin Bilgi

Değişken	Gösterge	Kaynak
<i>gini</i>	Vergi ve transferler sonrası hanehalkı geliri ile denkleştirilmiş gelir eşitsizliği katsayısı <i>gini_disp</i>	SWIID
<i>istihdam</i>	Uluslararası Çalışma Örgütü yöntemine göre 15-64 yaş arası toplam nüfusun yüzdesi cinsinden istihdam oranı	Dünya Bankası
<i>dogum</i>	Kadın başına doğum oranı	Dünya Bankası
<i>kentlesme</i>	Kentsel nüfus (% toplam nüfus)	Dünya Bankası
<i>yatırım</i>	Gayri safi sabit sermaye oluşumu (% GSYİH)	Dünya Bankası
<i>ige</i>	İnsani gelişme endeksi	Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Programı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Gelir eşitsizliği istihdam ilişkisinin analiz edildiği çalışmada kullanılan bağımlı değişken, eşitsizlik göstergesi olan Gini katsayısıdır (*gini*). İstihdam oranı (*istihdam*) bağımsız değişkenine ek olarak, gelir eşitsizliği-istihdam ilişkisi üzerinde etkisi olabileceği, literatür incelemesi neticesinde öngörülen diğer değişkenler de modele dâhil edilmiştir. Bu değişkenler; doğum oranı (*dogum*), kentsel nüfus (*kentlesme*), gayri safi sabit sermaye oluşumu (*yatırım*) ve insani gelişme endeksi (*ige*) değişkenleridir. Değişkenlere ait istatistik özeti Tablo 2'de gösterilmektedir. 1996-2018 yılları arası 23 yılı kapsayan veri seti, Türkiye'nin de yer aldığı, verilerine erişilebilen 60 adet gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için *yıllık* ve *dengeli* bir şekilde oluşturulmuştur. Panel ülkeleri ise Ek Tablo 1A'da yer almaktadır. Panelde *en düşük* gelir eşitsizliği katsayısı 21.8 olup *en yüksek* gelir eşitsizliği katsayısı 59.1'dir. Tüm değişkenlerin birbirine yakınsadığı, serilerin ortalamalarındaki ve standart sapmalarındaki farklılıkların *ihmal edilebilir* düzeyde olduğu görülmektedir.

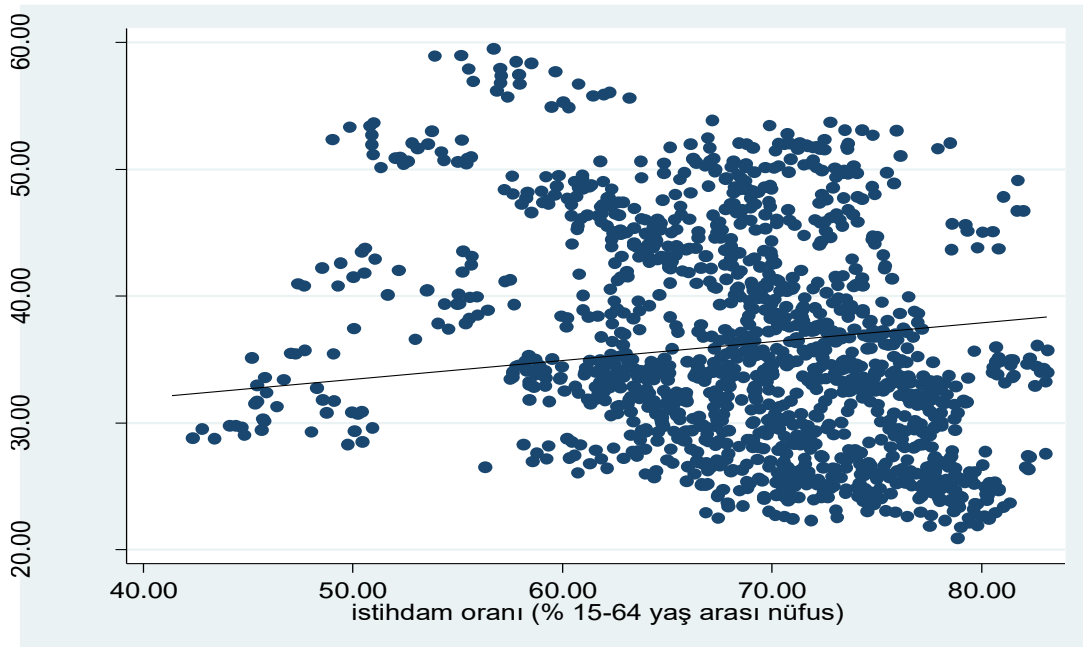
Tablo 2: İstatistik Özeti

Değişken	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
gini	1380	35.897	8.463	21.8	59.1
istihdam	1380	68.740	7.544	43.26	83.162
dogum	1380	1.950	0.664	0.901	4.525
nufus	1380	68.399	17.407	18.196	76.548
yatırım	1380	24.031	5.739	1.167	58.150
ige	1380	0.456	0.996	0.231	0.948

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1’de ise serpilme diyagramı paylaşılmıştır. Değişkenler arasındaki korelasyonun sebebi anlaşılmasa da iki değişken arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin ne derece güçlü olduğunu anlamının etkili yollarından birisi olan serpilme diyagramı, paneldeki 60 ülkeye ait gelir eşitsizliği ve istihdam oranlarının yatay ve dikey ekseninde birleştirilmesi ile oluşturulmuştur. İki değişkenin aralarındaki ilişki, diyagramdaki temsili bir çizgi boyunca uzanmaktadır. İlişkiye karşılık gelen değerler, bu çizgiye yaklaşırsa ilişkinin güçlendiğini söylemek mümkündür. Pozitif eğimli çizgi iki değişkenin değerlerinin de aynı anda arttığını, noktaların çizginin etrafında kümелendiğini, değişkenler arasında güçlü pozitif ilişki olduğunu doğrulamaktadır.

Şekil 1: Serpilme Diyagramı

Kaynak: Stata 14.2 programı ile yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. YÖNTEM

İstihdam oranının gelir eşitsizliği üzerine etkisini tahmin etmek için bu çalışmada panel Tobit modeli kullanılmaktadır. Kesitsel ve zaman serisi verilerinin kombinasyonunu ihtiva eden panel veri modelleri daha sağlam bir tahmin prosedürü sağlamaktadır. 1996-2018 yılları arası 60 adet ülke için gözlemleri birleştiren veriler boylamsal olarak tahminlerde kullanılmaktadır. Tesadüfi etkiler içeren bir Tobit modeli oluşturulmuştur. Verilerdeki bağımlı değişkenin (gelir eşitsizliği katsayısı) sansürlenmesi nedeniyle bir Tobit prosedürü kullanılmaktadır. Sansür, gelir eşitsizliği katsayısının sıfırdan küçük bir değer almasının mümkün olmaması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bağımlı değişken her zaman sıfırdan büyük olmalıdır. Verilerde 1380 adet sansürsüz gözlem (sıfırdan büyük olanlar) bulunmaktadır. Soldan sansürlenmiş modelde 1362 adet sansürsüz, 18 adet soldan sansürlenmiş gözlem bulunmaktadır. Sağdan sansürlenmiş modelde 18 adet sansürsüz, 1362 adet sağdan sansürlenmiş gözlem bulunmaktadır. Tobit modelleri, belirli gözlemlerin kesildiği ve diğerlerinin kesilmediği, bağımlı değişkenin gözlemlenen sırasını ve gözlemlene olasılıklarını hesaplamak için en çok kullanılabilirlik tekniklerini kullanmaktadır.

Ekonomide bazı durumlarda bağımlı değişken sürekli ancak sınırlı aralıkta değerler alabilmektedir. Bu durum genellikle ana kütlelerin büyük bir kısmının sıfıra eşit, diğer kısımlarının pozitif olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Tobin (1958), çalışmasından bağımlı değişkenin negatif olamayacağını varsayarak bir regresyon modeli tahmin etmiş ve bu modeli sınırlı bağımlı değişken olarak tanımlamıştır. Goldberger (1964), bu modeller için ilk defa probit modelleri ile benzerlik olması nedeni ile Tobit model ismini kullanmıştır. Örneklemde yer alan sıfır değerlerinin oranının yaklaşık olarak parametrik dağılımın sol kuyruğuna denk gelmesi durumunda Tobit modellerinin kullanımı önerilmektedir. Çoğunlukla istatistik, sağlık, biyomedikal gibi verileri ihtiva eden analizlerde kullanılan Tobit modelinin son yıllarda iktisadi analizlerde de kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Tobit modeli, sosyal, demografik, politik vb. değişkenlere ilişkin regresyon analizlerinde etkili sonuçlar vermesi bakımından sıklıkla kullanılmaktadır. Çalışmada kullanılan standart eşitsizlik göstergesi olan gelir eşitsizliği katsayısı sıfır ile yüz arasında değer aldığı için kesikli bir değişkendir ve panel Tobit modelinin kullanımı daha uygundur. Tahmin edilecek tesadüfi etkili model aşağıdaki denklemde verilmiştir:

$$y_{it}^* = \alpha_i + \beta'x_{it} + u_{it}, \quad i: 1,2, \dots, N, \quad t: 1,2, \dots, T \quad (1)$$

$$u_{it} = v_i + \epsilon_{it} \quad (v_i \sim N(0, \sigma_v^2)) \quad \epsilon_{it} \sim N(0, \sigma_\epsilon^2) \quad (2)$$

Burada x_{it} bağımsız değişkenleri, y_{it} bağımlı değişkeni, u_{it} hata terimini ifade etmektedir ve y_{it}

$$y_{it} = \begin{cases} y_{it}^* > 0 \text{ ise } y_{it} = y_{it}^* \\ y_{it}^* \leq 0 \text{ ise } 0. \end{cases} \quad (3)$$

olarak ifade edilmektedir. Hata terimi zamandan bağımsız ve özdeş olmalıdır. α_i 'nin tesadüfi olduğu varsayımı altında Tobit modeller için benzerlik fonksiyonu $g(\alpha)$ (veya $g(\alpha/x)$)

$$\prod_{i=1}^N \int \left[\prod_{t=1}^T [1 - F(-\beta'x_{it} - \alpha_i)]^{-1} f(y_{it} - \beta'x_{it} - \alpha_i) \right] g(\alpha_i) d\alpha_i \quad (4)$$

olarak gösterilmektedir. $f(\cdot)$, u_{it} 'nin olasılık fonksiyonunu göstermektedir. $F(\alpha) = \int_{-\infty}^{\alpha} f(u) du$ olarak hesaplanmaktadır. Sansürlü veriye ait benzerlik fonksiyonu,

$$\prod_i^N \int [\prod_{t \in c_i} F(-\beta' x_{it} - \alpha_i) \prod_{t \in \bar{c}_i} f(y_{it} - \alpha_i - \beta' x_{it})] g(\alpha_i) d\alpha_i \quad (5)$$

şeklinde gösterilmektedir (Hsiao, 2004). Burada $c_i = \{t | y_{it} = 0\}$ olarak tanımlanmaktadır. \bar{c}_i de bileşenlerini ifade etmektedir. Tutarlı ve asimptotik olarak normal dağıldığı varsayılan parametre tahmincilerinin elde edilmesi, bilinmeyen parametrelere göre maksimizasyonun gerçekleşmesi ile mümkündür. Bağımlı değişkenin gelir eşitsizliği katsayısı olarak belirlendiği çalışmanın modeli aşağıdaki şekildedir.

$$\ln gini_{it} = \alpha_i + \beta_1 \ln istihdam_{it} + \beta_2 \ln dogum_{it} + \beta_3 \ln kentlesme_{it} + \beta_4 \ln yatırım_{it} + \beta_5 \ln nige_{it} + u_{it} \quad (6)$$

Burada t zaman etkisini, i birim etkisini, $\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$ modelde yer alan bağımsız değişkenler vektörünü, u_{it} hata terimini göstermektedir. Bağımlı değişken $\ln gini$ pozitif değerler ya da sıfır değerini alabilen sansürlenmiş bi değerdir. Panel ülkesinin gini katsayısı sıfıra eşitse modelde yer almaktadır. Bu itibarla, soldan sansürlenmiş gözlenebilen bağımlı değişken $\ln gini_{it}$

$$\ln gini_{it} = \begin{cases} \ln gini_{it}^* > 0 \text{ ise } \ln gini_{it} = \ln gini_{it}^*, \\ \ln gini_{it}^* \leq 0 \text{ ise } 0. \end{cases} \quad (7)$$

olarak ifade edilmektedir.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

Panel Tobit tesadüfi etkiler regresyon sonuçları ile panel tesadüfi etkiler analizinin kıyaslamasının yapılabilmesi için Ek Tablo 2A'da bu tahmin bulgularına ilişkin sonuçlar paylaşılmaktadır. Panel Tobit modelinde en çok olabilirlik yöntemi ile parametre tahmincileri elde edilmektedir. Katsayıların birlikte anlamlılığının ölçümü ise Wald testi yardımıyla yapılmaktadır. Model katsayılarının yorumlanmasında marjinal etkilerden yararlanılmaktadır.

Tablo 1: Tesadüfi Etkiler Panel Tobit Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken: Ingini		
Inistihdam	-0.055*** (0.032)	0.088
Indogum	0.102* (0.010)	0.000
Inkentlesme	0.093* (0.029)	0.002
Inyatırım	-0.033* (0.006)	0.000
Inige	-0.020* (0.005)	0.000
constant	3.544* (0.146)	0.000
sigma_u	0.210* (0.019)	0.000
sigma_e	0.035* (0.000)	0.000

Wald chi2(7) = 153.25

Prob > chi2 = 0.000

N= 1380 id=60

Sansürlenmemiş gözlemler: 1380 Soldan sansürlenmiş gözlemler: 0 Sağdan sansürlenmiş gözlemler: 0

Not: *, **, *** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir. N gözlem sayısını, id birim sayısını göstermektedir. İkinci sütunda parantez içindeki değerler standart hataları, parantezden önceki değerler katsayıları belirtmektedir. Üçüncü sütundaki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Wald testi boş hipotezi modelin bir bütün olarak anlamsız olduğunu, alternatif hipotezi modelin bir bütün olarak anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Wald test istatistiği (Prob > chi2 = 0.000) modelin anlamlı olduğunu vermektedir. Soldan ve sağdan sansürlenmiş gözlemler sansürün en düşük sınırını ifade etmektedir ve bağımlı değişken olan gelir eşitsizliği üzerinde istihdam oranına ve diğer değişkenlere göre panel ülkelerinin soldan veya sağdan sansürlü olduğunu ifade etmektedir. Tablo 3 sansürlenmemiş tahmin bulgularını, Tablo 4 ise bu bulgulara ilişkin marjinal etkileri göstermektedir. Sansürlenmemiş gözlem sonuçlarına göre istihdam oranı başta olmak üzere tüm değişkenlerin bağımlı değişken gelir eşitsizliğini açıklamakta anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Tesadüfi Etkiler Panel Tobit Marjinal Etkiler Tahmin Sonuçları

	d_y/d_x	Standart Hata	Z istatistikleri	Prob değerleri
Inistihdam	-0.055	0.032	-1.71	0.088***
Indogum	0.102	0.010	9.61	0.000*
Inkentlesme	0.093	0.029	3.12	0.000*
Inyatırım	-0.033	0.006	-5.31	0.000*
Inige	-0.020	0.005	-3.85	0.000*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tahmin edilen sansürlenmemiş panel Tobit modeli aşağıdaki gibidir:

$$\ln gini_{it} = 3.544 - 0.055 \ln istihdam_{it} + 0.102 \ln dogum_{it} + 0.093 \ln kentlesme_{it} - 0.033 \ln yatirim_{it} - 0.020 \ln nige_{it} + u_{it} \quad (8)$$

(*lnistihdam*) değişkeni hâriç bütün değişkenlerin $P > |z|$ değerlerinin 0.05'den küçük olduğu, (*lnistihdam*) değişkeninin ise 0.10'dan küçük olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenler sabitken 15-64 yaş arası nüfusun yüzdesi cinsinden istihdam oranındaki %1'lik artış gelir eşitsizliğini (*ln gini*) %0.055 azaltmaktadır. (*ln dogum*), (*ln kentlesme*) değişkenlerindeki %1'lik artış gelir eşitsizliğini (*ln gini*) sırasıyla %0.102 ve %0.093 artırmaktadır. (*ln yatirim*) ve (*ln nige*) değişkenlerindeki %1'lik artış, gelir eşitsizliğini (*ln gini*) sırasıyla %0.033 ve %0.020 azaltmaktadır.

Tablo 3: Soldan Sansürlenmiş Tesadüfi Etkiler Panel Tobit Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken: <i>ln gini</i>		
<i>lnistihdam</i>	-0.042** (0.022)	0.055
<i>ln dogum</i>	0.086* (0.009)	0.000
<i>ln kentlesme</i>	0.270* (0.025)	0.000
<i>ln yatirim</i>	-0.021* (0.005)	0.000
<i>ln nige</i>	-0.001 (0.004)	0.730
constant	3.264* (0.121)	0.000
sigma_u	0.117* (0.011)	0.000
sigma_e	0.030* (0.000)	0.000
Wald chi2(7) = 565.53		
Prob > chi2 = 0.000		
N= 1380 id=60		
Sansürlenmemiş gözlemler: 1362 Soldan sansürlenmiş gözlemler: 18 Sağdan sansürlenmiş gözlemler: 0		

Not: *,**,*** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir. N gözlem sayısını, id birim sayısını göstermektedir. İkinci sütunda parantez içindeki değerler standart hataları, parantezden önceki değerler katsayıları belirtmektedir. Üçüncü sütundaki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tobit modelinde bağımlı değişkenlerin bazı değerlerinin gözlemlenmediği veya Gini katsayısı gibi bağımlı değişkenin belirli aralıklarda değer aldığı durumlarda farklı tahmincilerin kullanılması gerekmektedir. Bu tahminlerde, bağımlı değişkenler sansürlenmiş ve kırılmış olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Modellerde bağımlı değişkenin değişim aralığı herhangi bir şekilde sınırlandırılıyorsa ve bu sınırın dışındaki gözlemlerin tamamı veya bazıları kaybediliyorsa kırılmış (truncated); gözlemlerin kaybedilmediği modellerde ise sansürlenmiş (censored) tahminciler kullanılmaktadır (Zorlutuna vd., 2016). Söz konusu sansürleme aralığı sağdan ve soldan olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilmektedir. 1380 adet gözlemin dengeli bir şekilde yer aldığı panelde, gözlemlerin kaybolmadığı hem sağdan hem soldan sansürlenmiş tahminciler, *sağlamlık kontrolü* maksadıyla kullanılmıştır.

Soldan sansürlü modelde her bir panel ülkesi için o yılki gelir eşitsizliği, örnekleme konu olan dönemin ortalama gelir eşitsizliğinden büyük ise gelir eşitsizliğinin gerçekleşen değerini, küçük veya sifıra eşit ise 0 değerini almaktadır. Gelir eşitsizliğine uygulanan soldan sansürleme işleminin matematiksel ifadesi (9) nolu eşitlikteki gibidir. Soldan sansürlenmiş panel Tobit modeli sonuçlarına göre, Wald test istatistiği (Prob > chi2 = 0.000) modelin anlamlı olduğu sonucunu vermektedir. Modelde 18 adet soldan sansürlenmiş, 1362 adet sansürlenmemiş gözlem bulunmaktadır. Yani, modelde yer alan 18 adet gözlem kendi ülkelerinin gelir eşitsizliğinin birim ortalamalarının altında kaldıkları için sansürleme işlemine gerek duyulmuştur. Tablo 5 soldan sansürlenmiş tahmin bulgularını, Tablo 6 ise bu bulgulara ilişkin marjinal etkileri göstermektedir.

$$\ln gini_{it} > \ln gini_{i,ortalama} \text{ ise } \ln gini_{it}^* = \ln gini_{it}$$

$$\ln gini_{it} \leq \ln gini_{i,ortalama} \text{ ise } \ln gini_{it} = 0 \quad (9)$$

Tablo 6: Soldan Sansürlenmiş Tesadüfi Etkiler Panel Tobit Marjinal Etkiler Tahmin Sonuçları

	d_y/d_x	Standart Hata	Z istatistikleri	Prob değerleri
İstihdam	-0.042	0.022	-1.92	0.099***
İndogum	0.086	0.009	9.63	0.000*
İnkentlesme	0.270	0.025	10.81	0.000*
İnyatırım	-0.021	0.005	-4.02	0.000*
İnige	-0.001	0.004	-0.35	0.730

Not: *, **, *** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tahmin edilen soldan sansürlenmiş panel Tobit modeli aşağıdaki gibidir:

$$\ln gini_{it} = 3.264 - 0.042 \ln istihdam_{it} + 0.086 \ln dogum_{it} + 0.270 \ln kentlesme_{it} - 0.021 \ln yatirim_{it} - 0.001 \ln ige_{it} + u_{it} \quad (10)$$

Soldan sansürlenmiş panel Tobit modeli sonuçlarına göre (*İstihdam*) değişkeni hâriç bütün değişkenlerin $P > |z|$ değerlerinin 0.05'den küçük olduğu, (*İstihdam*) değişkeninin ise 0.10'dan küçük olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenler sabitken 15-64 yaş arası nüfusun yüzdesi cinsinden istihdam oranındaki %1'lik artış gelir eşitsizliğini (*İngini*) %0.042 azaltmaktadır. (*İndogum*), (*İnkentlesme*) değişkenlerindeki %1'lik artış gelir eşitsizliğini (*İngini*) sırasıyla %0.086 ve %0.270 artırmaktadır. (*İnyatırım*) ve (*İnige*) değişkenlerindeki %1'lik artış, gelir eşitsizliğini (*İngini*) sırasıyla %0.021 ve %0.001 birim azaltmaktadır.

Tablo 7: Sağdan Sansürlenmiş Panel Tobit Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken: Ingini		
Inistihdam	-0.055*** (0.032)	0.088
Indogum	0.102* (0.010)	0.000
Inkentlesme	0.099* (0.030)	0.001
Inyatırım	-0.032* (0.006)	0.000
Inige	-0.022* (0.005)	0.000
constant	3.528* (0.150)	0.000
sigma_u	0.210* (0.019)	0.000
sigma_e	0.035* (0.000)	0.000

Wald chi2(7) = 154.98

Prob > chi2 = 0.000

N= 1380 id=60

Sansürlenmemiş gözlemler: 1362 Soldan sansürlenmiş gözlemler: 0 Sağdan sansürlenmiş gözlemler: 18

Not: *,**,*** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir. N gözlem sayısını, id birim sayısını göstermektedir. İkinci sütunda parantez içindeki değerler standart hataları, parantezden önceki değerler katsayıları belirtmektedir. Üçüncü sütundaki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Sağdan sansürlü modelde her bir panel ülkesi için o yılki gelir eşitsizliği, örnekleme konu olan dönemin ortalama gelir eşitsizliğinden küçük ya da ona eşit ise gelir eşitsizliğinin gerçekleşen değerini, o değerden büyük ise ilgili ülkenin gelir eşitsizliğinin en yüksek olduğu yıldaki değerini almaktadır. Gelir eşitsizliğine uygulanan sağdan sansürleme işleminin matematiksel ifadesi (11) nolu eşitlikteki gibidir. Sağdan sansürlenmiş panel Tobit modeli sonuçlarına göre, Wald test istatistiği (Prob > chi2 = 0.000) modelin anlamlı olduğu sonucunu vermektedir. Modelde 18 adet sağdan sansürlenmiş, 1362 adet sansürlenmemiş gözlem bulunmaktadır. Yani, modelde yer alan 18 adet gözlem kendi ülkelerinin gelir eşitsizliğinin birim ortalamalarının üstünde kaldıkları için sansürleme işlemine gerek duyulmuştur. Tablo 7 sağdan sansürlenmiş tahmin bulgularını, Tablo 8 ise bu bulgulara ilişkin marjinal etkileri göstermektedir.

$$\begin{aligned}
 \ln gini_{it} > \ln gini_{i,ortalama} \text{ ise } \ln gini_{it}^* &= \ln gini_{i,max} \\
 \ln gini_{it} \leq \ln gini_{i,ortalama} \text{ ise } \ln gini_{it}^* &= \ln gini_{it}
 \end{aligned}
 \tag{11}$$

Tablo 8: Sağdan Sansürlenmiş Tesadüfi Etkiler Panel Tobit Marjinal Etkiler Tahmin Sonuçları

	d_y/d_x	Standart Hata	Z istatistikleri	Prob değerleri
İstihdam	-0.055	0.032	-1.71	0.088**
İndogum	0.102	0.010	9.58	0.000*
İnkentlesme	0.099	0.030	3.21	0.001*
İnyatırım	-0.032	0.006	-5.20	0.000*
İnige	-0.022	0.005	-4.05	0.000*

Not: *, **, *** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tahmin edilen sağdan sansürlenmiş panel Tobit modeli aşağıdaki gibidir:

$$Ingini_{it} = 3.528 - 0.055Inistihdam_{it} + 0.102Indogum_{it} + 0.099Inkentlesme_{it} - 0.032Inyatırım_{it} - 0.022Inige_{it} + u_{it} \quad (12)$$

Sağdan sansürlenmiş panel Tobit modeli sonuçlarına göre (*Inistihdam*) değişkeni hâric bütün değişkenlerin $P > |z|$ değerlerinin 0.05'den küçük olduğu, (*Inistihdam*) değişkeninin ise 0.10'dan küçük olduğu tespit edilmiştir. Diğer değişkenler sabitken 15-64 yaş arası nüfusun yüzdesi cinsinden istihdam oranındaki %1'lik artış gelir eşitsizliğini (*Ingini*) %0.055 azaltmaktadır. (*Indogum*), (*Inkentlesme*) değişkenlerindeki %1'lik artış gelir eşitsizliğini (*Ingini*) sırasıyla %0.102 ve %0.099 artırmaktadır. (*Inyatırım*) ve (*Inige*) değişkenlerindeki %1'lik artış, gelir eşitsizliğini (*Ingini*) sırasıyla %0.032 ve %0.022 azaltmaktadır.

Regresyon analizlerine konu olan veriler nitel ya da nicel olabilir. Bunun dışında, regresyon(lar)da bağımlı ve bağımsız değişkenlerin tanımlanması da tahmincileri çeşitlendirmektedir. Söz gelimi, bağımlı değişkenler de bağımsız değişkenler de hem nitel hem nicel olabilir. Tobin (1958) tarafından geliştirilen Tobit modeli hem nitel hem nicel değişkenler için kullanılmaktadır ve probit modelinin bir uzantısıdır. Doğrusal regresyon analizlerinin en küçük kareler tahminlerinde hata terimlerinin normal dağılması ve eşit varyanslı olması gibi bazı varsayımların gerçekleşmemesi, probit modelinin geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Satın alma, işgücü (emek) arzı, dengesizlik modelleri gibi tahminlerde kullanılan Tobit modeli, bağımlı değişkenin belirli aralıklarda değer aldığı, gözlemlerin kaybedildiği ve kaybedilmediği durumlarda, kısıtlanmış ve sansürlenmiş olmak üzere iki farklı şekilde tahminleme yapmaya olanak sağlaması bakımından diğer modellemelere göre metodolojik bir üstünlük sağlamaktadır (Alp, 2007). Görüldüğü üzere sansürlenmemiş, hem sağdan hem soldan sansürlenmiş tahmin bulguları ile Ek-4'de yer alan panel tesadüfi etkiler regresyon bulgularına göre gelir eşitsizliği ve istihdam ilişkisi ile diğer değişkenlerin gelir eşitsizliği ile ilişkisi aynı yönlü olup tüm modeller birbirini desteklemektedir.

Tüm modeller, değişkenler ve bulgular birlikte ele alındığında, istihdamın gelir eşitsizliğini azalttığı; nüfus ve doğum değişkenlerinin gelir eşitsizliğini artırdığı; yatırımların ve insani gelişimin gelir eşitsizliğini azalttığı gözlemlenmektedir. Bu bulguların; Björklund (1991), Cardoso (1993), Jantti (1994), Cardoso, Barros ve Urani (1995), Jenkins (1995), Mocan (1999), Bassani ve Duval (2006), Cysne (2009), Checchi ve García-Peñalosa (2010), Oktay (2019) çalışmalarının kullandıkları değişkenler ve eriştikleri bulgular ile kısmen ve/veya güçlü şekilde

benzerlik gösterdiği görülmektedir. Yaşam koşullarının iyileşmesi ve refah seviyesinin artması düzenli gelir elde edilmesi ile mümkündür. Bu itibarla, insanların işgücüne katılımı ve düzenli olarak istihdamı gelir eşitsizliğinin azaltılması için önem arz etmektedir. Gelir eşitsizliğinin gerekçelerinden biri olan işsizlik, kamu ekonomisinin başarısızlığındaki önemli bir etkidir; aynı zamanda verimsizliğin de kaynağıdır. Gelir eşitsizliğinin azaltılması için politika yapımcıların ve karar alıcıların istihdamı artıracak veya teşvik edecek düzenlemeler ve uygulamalar hayata geçirmesi gerekmektedir. Yatırım değişkeninin gelir eşitsizliği ile ters yönlü ilişki göz önüne alındığında, ticaret hacminin bileşiminde ve yoğunluğunda meydana gelebilecek bir değişiklik (dış ticaret dengesinin iyileşmesi, teknolojik yenilikler vb.) kaliteli ürüne ve işgücüne olan yönelimi hızlandırabilir. İşgücünün kompozisyonundaki emek aleyhine bir değişim işsizliği artırabilir. İstihdam kayıpları sebebiyle ortaya çıkması muhtemel gelir kayıpları ile gelir eşitsizliği artabilir.

İstihdam oranındaki artış ile nüfus artış hızı doğru orantılıdır. Çalışmada kullanılan nüfus değişkeni ise kentsel nüfusa (kentleşme) ilişkindir. Hızlı nüfus artışı, tarım kesiminde çalışan nüfus açısından ölçek ekonomileri vasıtasıyla olumlu etkiler doğurabilir. Ancak, teknolojinin arzındaki üretim faktörlerinden bağımsız bir değişim gelir dağılımını olumsuz etkileyebilir. Diğer taraftan, nüfus artışı, emek/sermaye oranını azaltmaktadır. Sermaye, özellikle gelişmekte olan ülkeler için yüksek önem arz etmektedir. Sermayenin çoğunlukla kentsel nüfus alanlarında yoğunlaştığı göz önüne alındığında, emek/sermaye oranının nüfus artışı sebebiyle azalması eşitsizlikleri artırabilir. Galor ve Weil (1996), zengin ve fakir bireyler ile hanehalklarının doğum tercihleri açısından gelir eşitsizliğinin yönünün farklılaşabildiğini ifade etmektedir. Gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkelerde doğum oranları arasındaki farklılıklar yüksek olabilmektedir. Yoksul aileler daha fazla çocuk sahibi olma niyetindedir. Bununla birlikte, kadın istihdamı kadınların gelirini artırmaktadır. Hanehalkı geliri ise çocuk sahibi olmanın maliyeti ile eşdeğer olmadığı için doğum oranları azalabilmektedir. İnsani gelişme, insanların karar alma özgürlüklerini artıran, seçimlerini maksimize eden bir süreçtir. İnsani gelişme endeksinin, yaşam beklentisi, eğitim ve gelir endeksi olmak üzere üç alt bileşenden oluştuğu dikkate alındığında, geliri artırmanın insanların seçimini çoğaltmak ve refahını artırmak noktasında önemli bir etken olduğu değerlendirilmektedir. İnsani gelişme değişkeninin gelir eşitsizliği ile ters yönlü ilişkisi bu değerlendirme ve Alvan (2007) ile uyumludur.

5. SONUÇ

İstihdam oranının gelir eşitsizliği üzerindeki etkisinin analiz edildiği çalışmada, 1996-2018 dönemi için yıllık veriler ile dengeli bir panel oluşturulmuştur. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yer aldığı panelde, ülkelerin Gini katsayısı, istihdam oranı, kentleşme, yatırım, kadın başına doğum oranı, insani gelişme endeksi verileri, en çok olabilirlik tekniğini kullanan panel Tobit modeli ile analiz edilmiştir. Sansürlenmemiş, soldan ve sağdan sansürlenmiş olmak üzere üç ayrı model ile gerçekleştirilen analiz bulguları; istihdamın, yatırımın ve insani gelişmenin gelir eşitsizliğini azalttığını; nüfusun ve doğum oranının gelir eşitsizliğini artırdığını literatür örneklerine ve öngörülere uygun olarak doğrulamaktadır.

Küreselleşme ve neoliberal politikaların etkisiyle hem ulusal gelir içinde kâr paylarına oranla ücretlerin payının azaldığı hem Gini katsayıları bakımından ülkelerin, bölgelerin ve dünyanın gelir eşitsizliğinin arttığı gözlemlenmektedir. Bu olumsuzluk, işgücü piyasaları üzerinde önemli etkiler doğurmuştur. Ücret ve gelir eşitsizliği artmış, istihdamın yapısı ve kompozisyonu değişmiş, işsizlik sorunu büyümüş, işgücü kazanımları emek geliri aleyhine bozulmuştur. Temel

gelir politikası, hem gelişmekte olan hem gelişmiş ülkelerin hâlihazırda karşılaştığı söz konusu ekonomik sorunlara karşı başvurduğu bir politika aracıdır. Bu aracın ihtiva ettiği entegre vergi ve sosyal yardım sistemlerinin amacı; gelir eşitsizliğini, yoksulluğu ve işsizliği azaltmaktır. Geleneksel makroekonomik politikaların etkisizliği ve refah devletini sağlamaya yönelik önerilerin yetersizliği, işsizlik ve gelir eşitsizliği sorunlarını ele almak için alternatif politikaları ele almayı gerektirmektedir. Ücret eşitsizliği (literatür çalışmalarının çoğunluğunun odak noktası olan) dışında, hanehalkı gelirlerinin dağılımındaki eşitsizliğe (gelir eşitsizliği) bakmak daha bilgilendirici olsa da hanehalkı eşitsizliğindeki farklılığın yaşam standartlarındaki farklılığı (veya refah) ne ölçüde tespit edebildiği belirgin değildir. Gelir kaybına bağlı olarak ortaya çıkan ücret eşitsizliğinin mevcut bağlamda daha güvenilir bir kavram olacağı düşünülebilir. Ancak, çalışmada incelenen ülkeler grubu için ücret eşitsizliğine ilişkin karşılaştırılabilir veriler mevcut değildir.

İstihdam oranının gelir eşitsizliği ile nedensel bir ilişkiyi tespit ettiği bulgulara göre, özellikle istihdam oranının güçlendirilmesi daha düşük gelir eşitsizliği ile sonuçlanabilecektir. Literatür örneklerinin çoğu analizlere nüfusun tamamını mı, çalışma çağındaki nüfusu mu, çalışan bir hane halkı üyesi (reisi) olan nüfusu mu, başka bir yaş aralığını mı dâhil ettiği noktasında çelişkilidir. Bu sebeple, çalışmada, eşitsizlik ölçütlerinin hangi nüfusa dayandığını açıklayabilmek adına 15-64 yaş arası nüfusun yüzdesi olarak istihdam oranı, kadın başına doğum oranı ve toplam nüfusun yüzdesi cinsinden kentsel nüfus (kentleşme) değişkenleri de yer almaktadır. Panele konu olan ülkelerin, tıpkı işsizlik oranları gibi, ölçülen gelir eşitsizliğini etkileyebilecek işgücüne katılım açısından büyük farklılıklar gösterdiğini unutmamak gerekmektedir. İşgücüne katılımın veya istihdamın gelir eşitsizliğini nicel olarak işsizlikten daha fazla veya daha az güçlü etkilediğine inanmak için bir gerekçe bulunmamakla birlikte, yalnızca işsizliğe odaklanmak ve işgücüne katılımı ve istihdamı göz ardı etmek eksikliğe yol açmaktadır. Gelecek çalışmaların sözü edilen hususları dikkate alarak analizler gerçekleştirmesi daha etkin sonuçların elde edilmesine yarar sağlayacaktır.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı / Approval of Ethics Board

Bu araştırma etik kurul izni gerektiren analizleri kapsamadığından etik kurul onayı gerektirmemektedir.

Yazar Katkıları / Author Contribution

Yazar çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Alp, A. (2007). *İstatistiksel çalışmalarda probit analizi ve uygulama alanları* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Dicle Üniversitesi.
- Alvan, A. (2007). Forging a link between human development and income inequality: Cross-country evidence. *Review of Social, Economic & Business Studies*, 7(8), 31-43.
- Amiti, M., & Davis, D. (2012). Trade, firms, and wages: Theory and evidence. *Review of Economic Studies*, 79(1), 1-36. <https://doi.org/10.1093/restud/rdr016>
- Anwar, A., Uz Zaman, Q., Amir, M., & Amin, W. (2017). The Relationship between poverty, income inequality and unemployment: Evidence from ARDL and Bound Testing Approach. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 7(1), 42-53.
- Bassanini, A., & Duval, R. (2006). *Employment patterns in oecd countries: Reassessing the role of policies and institutions* (No. 486). OECD Economics Department Working Paper. https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/employment-patterns-in-oecd-countries_702031136412
- Björklund, A. (1991). Unemployment and income distribution: Time-series evidence from Sweden. *The Scandinavian Journal of Economics*, 93(3), 457-465. <https://doi.org/10.2307/3440187>
- Blakely T. A., & Kawachi, I. (2001). What is the difference between controlling for mean versus median income in analyses of income inequality? *Journal of Epidemiology & Community Health*, 55(5), 352-353. <https://doi.org/10.1136/jech.55.5.352>
- Boor, M. (1980). Relationship between unemployment rates and suicide rates in eight countries 1962-1979. *Psychological Reports*, 47(3), 1095-1101. <https://doi.org/10.2466/pr0.1980.47.3f.1095>
- Cardoso, E. (1993). Cyclical variation of earnings inequality in Brazil. *Revista de Economia Política*, 13(4), 112-123.
- Cardoso, E., de Barros, R. P. , & Urani, A. (1995). Inflation and unemployment as determinants of inequality in Brazil: The 1980s. In R. Dornbusch and S. Edwards (Eds.), *Reform, recovery and growth: Latin America and Middle East* (s. 151-176). University of Chicago Press.
- Carriero, R., & Filandri, M. (2019). Support for conditional unemployment benefit in European countries: The role of income inequality. *Journal of European Social Policy*, 29(4), 498-514. <https://doi.org/10.1177/0958928718815624>
- Checchi, D., & García-Peñalosa, C. (2008). Labour market institutions and income inequality. *Economic Policy*, 23(56), 602-649. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0327.2008.00209.x>
- Checchi, D., & García-Peñalosa, C. (2010). Labour market institutions and the personal distribution of income in the OECD. *Economica*, 77(307), 413-450. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.2009.00776.x>
- Cysne, R. P. (2009). On the positive correlation between income inequality and unemployment. *The Review of Economics and Statistics*, 91(1), 218-226. <https://doi.org/10.1162/rest.91.1.218>

- Darity, W. Jr., & Goldsmith, A. H. (1993). Unemployment, social psychology, and unemployment hysteresis. *Journal of Post Keynesian Economics*, 16(1), 55-71. <https://doi.org/10.1080/01603477.1993.11489969>
- Davis, D. R., & Harrigan, J. (2007). *Good jobs, bad jobs, and trade liberalization* (No. 13139). National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w13139/revisions/w13139.rev0.pdf
- Egger, H., & Kreckemeier, U. (2008). *Fairness, trade, and inequality* (No. 2344). Center for Economic Studies (CESifo) Working Papers. <https://www.cesifo.org/en/publikationen/2008/working-paper/fairness-trade-and-inequality>
- Egger, H., & U. Kreckemeier (2009). Firm heterogeneity and the labor market effects of trade liberalization. *International Economic Review*, 50(1), 187-216.
- Eurostat (2019). *Income inequality in EU member states* 02.02.2022 tarihinde <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/ddn-20190718-1> adresinden erişilmiştir.
- Eurostat (2022). *People at risk of poverty or social exclusion* 02.02.2022 tarihinde https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-datasets/-/sdg_01_10 adresinden erişilmiştir.
- Galor, O., & Weil, D. N. (1996). The gender gap, fertility, and growth. *The American Economic Review*, 86(3), 374-387.
- Goldberger, A. S. (1964). *Econometric theory*. John Wiley & Sons, Inc.
- Gordon, R. J. (1984). Unemployment and potential output in the 1980s. *Brookings Papers on Economic Activity*, 15(2), 537-564. <https://doi.org/10.2307/2534438>
- Helpman, E., Itskhoki, O., & Redding, S. (2010). Inequality and unemployment in a global economy. *Econometrica*, 78(4), 1239-1283. <https://doi.org/10.3982/ECTA8640>
- Hill, J. M. (1977). *The social and psychological impact of unemployment: A pilot study*. Tavistock Institute of Human Relations Printing.
- Hsiao, C. (2004). *Analysis of panel data*. Second Edition, Cambridge University Press.
- International Monetary Fund-IMF (2021). *Links between growth, inequality, and poverty: A survey* (No. 2168). International Monetary Fund (IMF) Working Paper. <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2021/03/12/Links-Between-Growth-Inequality-and-Poverty-A-Survey-50161>
- Jantti, M. (1994). A more efficient estimate of the effects of macroeconomic activity on the distribution of income. *The Review of Economics and Statistics*, 76(2), 372-378. <https://doi.org/10.2307/2109895>
- Jenkins, S. P. (1995). Accounting for inequality trends: Decomposition analyses for the UK, 1971-86. *Economica*, 62(245), 29-63. <https://doi.org/10.2307/2554775>

- Mocan, N. H. (1999). Structural unemployment, cyclical unemployment, and income inequality. *The Review of Economics and Statistics*, 81(1), 122-134. <https://doi.org/10.1162/003465399767923872>
- Monfort, M., J. Ordóñez, & Sala H. (2018). Inequality and unemployment patterns in Europe: Does integration lead to (real) convergence? *Open Economies Review*, 29(4), 703-724. <https://doi.org/10.1007/s11079-018-9488-x>
- Nolan, B. (1986). Unemployment and the size distribution of income. *Economica*, 53(212), 421-445. <https://doi.org/10.2307/2554095>
- Organisation for Economic Co-operation and Development-OECD (2018). *Inequalities in emerging economies: Informing the policy dialogue on inclusive growth* (No. 100). OECD Statistics and Data Directorate Working Paper. https://read.oecd-ilibrary.org/economics/inequalities-in-emerging-economies_6c0db7fb-en#page1
- Okun, A. M. (1983). Potential GNP: Its measurement and significance. In *Economics for Policymaking*. MIT Press.
- Oktaç, D. S. (2019, Haziran 11-13). *Enflasyon ve işsizliğin gelir eşitsizliği üzerine asimetric etkisi: Türkiye örneği. [Konferans sunumu]*. International Conference on Eurasian Economies, Famagusta, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti. <https://www.avekon.org/papers/2309.pdf>
- Platt, S. (1984). Unemployment and suicidal behavior: A review of the literature. *Social Science and Medicine*, 19(2), 93-115. [https://doi.org/10.1016/0277-9536\(84\)90276-4](https://doi.org/10.1016/0277-9536(84)90276-4)
- Seligman, M. E. P. (1975). *Helplessness: On depression, development and death*. W. H. Freeman.
- Sen, A. (1997). Inequality, unemployment and contemporary Europe. *International Labour Review*, 136(2), 155-171.
- Smith, R. (1987). *Unemployment and health*. Oxford University Press.
- Solt, F. (2020). Measuring income Inequality across countries and over time: The standardized world income inequality database. *Social Science Quarterly*, 101(3), 1183-1189. <https://doi.org/10.1111/ssqu.12795>
- Standardized World Inequality Database (2022). *Gini gelir eşitsizliği göstergesi*. 11.03.2021 tarihinde <https://dataverse.harvard.edu/dataset.xhtml?persistentId=doi:10.7910/DVN/LM4OWF> adresinden erişilmiştir.
- Stewart, C. T. (1998). *Inequality and equity: Economics of greed, politics of envy, ethics of equality*. Greenwood Press.
- Tahsin, E., & Börü, F. (2020). Türkiye bölgelerinde yapısal dönüşüm, gelir eşitsizliği ve istihdam bağlantıları. *Journal of Economy Culture and Society*, 62(1), 91-121. <https://doi.org/10.26650/JECS2020-0020>
- Tiggemann, M., & Winefield A. H. (1984). The effects of unemployment on the mood, self-esteem, locus of control, and depressive affect of school-leavers. *Journal of Occupational Psychology*, 57(1), 33-42. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1984.tb00145.x>

- Tobin, J. (1958). Estimation of relationships for limited dependent variables. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 26(1), 24-36. <http://dx.doi.org/10.2307/1907382>
- Warr, P. (1987). *Work, unemployment, and mental health*. Clarendon Press.
- Winefield, A. H., Tiggemann, M., & Goldney, R. D. (1988). Psychological concomitants of satisfactory employment and unemployment in young people. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 23(3), 149-157. <https://doi.org/10.1007/BF01794781>
- Zorlutuna, Ş., Erilli, N. A., & Yücel, B. (2016). Lung cancer study with Tobit regression analysis: Sivas case. *Eurasian Econometrics, Statistics & Empirical Economics Journal*, 1(3), 13-22. <http://dx.doi.org/10.17740/eas.stat.2016-V3-02>

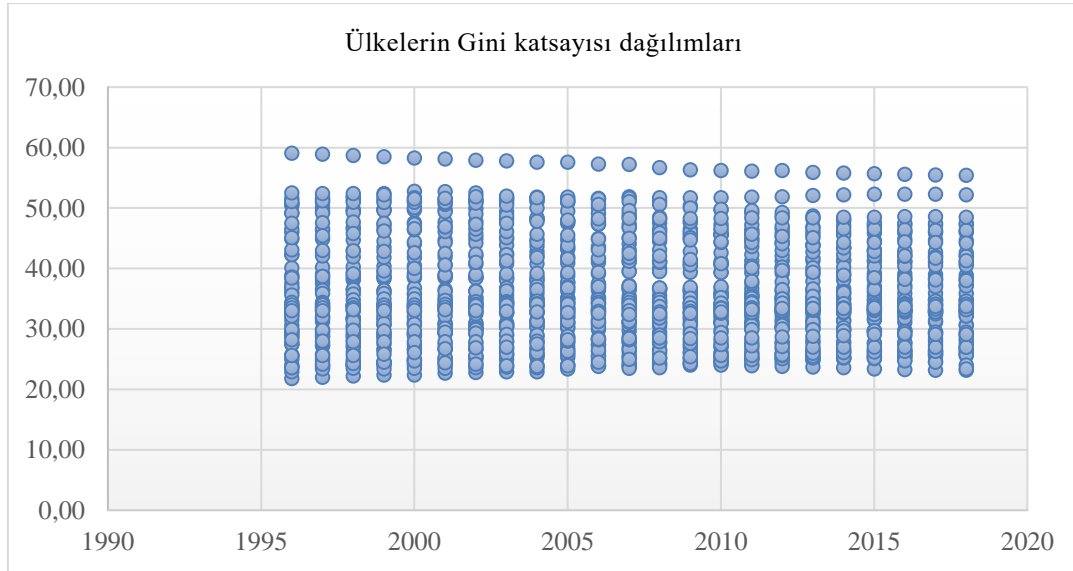
Ek

Tablo 1A: Panel Ülkeleri

Kanada	Çek Cumhuriyeti	Amerika Birleşik Devletleri	Bolivya
Danimarka	Estonya	Avusturya	Gürcistan
Finlandiya	Yunanistan	Ekvator	Endonezya
Hong-Kong	Macaristan	Meksika	Kırgızistan
İrlanda	Hollanda	Peru	Moldova
İsrail	Panama	Romanya	Vietnam
Güney Kore	Polonya	Kazakistan	Bangladeş
Letonya	Portekiz	Malezya	El Salvador
Yeni Zelanda	Slovenya	Namibya	Honduras
Norveç	İspanya	Paraguay	Moğolistan
Porto Riko	İsveç	Rusya	Sri Lanka
Singapur	İtalya	Türkiye	Uruguay
Tayvan	Fransa	Belarus	Ermenistan
Birleşik Krallık	Almanya	Bulgaristan	Kolombiya
Kanada	Belçika	Dominik Cumhuriyeti	Kosta Rika

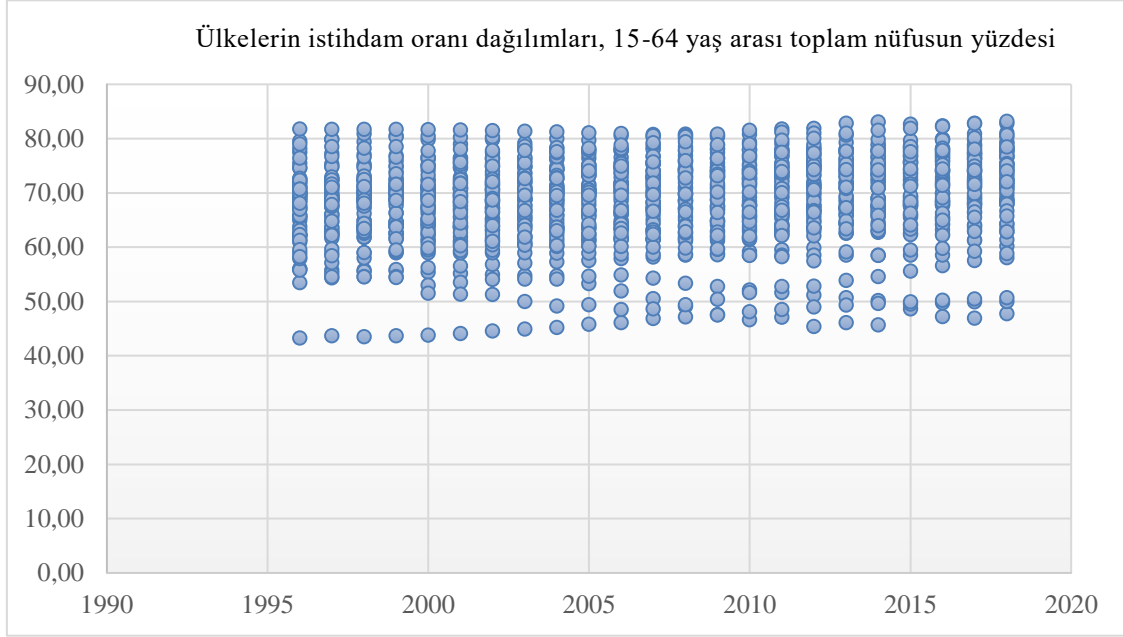
Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 1A: Ülkelerin Gini Katsayıları

Kaynak: Microsoft 365 programı yardımıyla yazar tarafından oluşturulmuştur.

Şekil 2A: Ülkelerin İstihdam Oranı Dağılımları

Kaynak: Microsoft 365 programı yardımıyla yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2A: Tesadüfi Etkiler Panel Regresyon Sonuçları

Bağımlı Değişken: İngini		
İnistihdam	-0.058*** (0.032)	0.070
İndogum	0.103* (0.010)	0.000
İnkentlesme	0.090* (0.029)	0.002
İnyatırım	-0.033* (0.006)	0.000
İnige	-0.020* (0.005)	0.000
constant	3.572* (0.146)	0.000

Not: *, **, *** sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlı olan test istatistiğini temsil etmektedir. İkinci sütunda parantez içindeki değerler standart hataları, parantezden önceki değerler katsayıları belirtmektedir. Üçüncü sütundaki değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir.

Kaynak: Tahmin sonuçları doğrultusunda yazar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırma Makalesi / Research Article

Sosyal Politikada Tasarım Odaklı Düşünme Modeli: İş Bulma Uygulamaları Üzerine Bir Saha Çalışması

Sakine Arslan¹

Öz

İhtiyaç sahibini işle buluşturma pratiklerinin önemi günümüzde artarak devam etmektedir. İhtiyaç sahibinin çalışması için fırsat sunmak yalnızca bir sosyal destek değil aynı zamanda ülkenin sosyo-ekonomik durumunu iyileştiren önemli bir politika olmasına rağmen sosyal destek kurumlarına başvuruda bulunan ihtiyaç sahiplerinin işe yönlendirilme durumlarında ihtiyaç sahibinin işi kabul etme ve/veya işte devam etme aşamalarında yaşanan sorunlar nedeniyle iş edindirme çalışmalarında verimliliğin düştüğü gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın önemi, ihtiyaç sahibi danışanlara iş edindirme pratiklerinde yeni yöntemlerle yaklaşılması gerekliliğini ortaya çıkarmak ve çare arayışında yeni düşünme modeline dikkat çekmektir. İstanbul belediyelerinden sosyal belediyeçilikte öncü bir belediye olan Esenler Belediyesi Esenler Kariyer Merkezi (ESKAM)'nde saha çalışması gerçekleştirilmektedir. Belediyenin istihdam biriminde sürecin her aşamasında olan çalışan/yöneticilerle ve bu hizmetten yararlanan ancak teklif edilen işi tekrarlı olarak kabul etmeyen ya da 6 ay öncesinde işten çıkan ihtiyaç sahipleriyle derinlemesine mülakat yapılmakta ve söylem analiziyle konular tartışılmaktadır. Bu çalışmanın politika önerilerinin başlıcası hedef kitleye uygun politika üretilebilmesi için empati aşamasını da içeren tasarım odaklı düşünme modelinin ihtiyaç sahibine yönelik iş edindirme çalışmalarında uygulanmasıdır. Buna bağlı olarak yararlanıcının işe yönlendirilmeden önce bir dizi eğitim alması da öneriler arasında sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tasarım Odaklı Düşünme Modeli, İş Bulma, Belediye.*

Design Thinking Approach in Social Policy: The Field-Work in Employment Services

Abstract

The importance of practices that bring the needy together with jobs has been on the rise for quite some time. Yet, it has been observed that there has been a decrease in efficiency in the employment processes stemming from the problems during the acceptance and continuance of the offered jobs by the needy despite the benefits of the employment not only as social support but also as a tool to improve the overall socio-economic situation of the countries. The importance of this study lies in its main argument that new methods and approaches are needed in the employment processes and its proposal of a new way of thinking on the way to the solution of this problem. A field study is being conducted at the career center of Esenler Municipality (ESKAM), a pioneering institution in this regard, in which in-depth interviews are being made with both the employees and managers of the employment unit of the municipality and the people who either rejected the proposed jobs or left the one they accepted in less than 6 months on a repetitive basis. The results are evaluated using discourse analysis. The main proposal of this study is the utilization of design thinking that involves empathy for the people who are offered jobs in line with the needs and demands of the needy. It also suggests that the beneficiaries of these employment processes must be provided certain training before they start their new jobs.

Key Words: *Design Thinking Model, Employment, Municipality.*

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, sakine.arslankose@nisantasi.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8478-621X>

Atıf: Arslan, S. (2022). Sosyal politikada tasarım odaklı düşünme modeli: İş bulma uygulamaları üzerine bir saha çalışması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 25-43.

GİRİŞ

İhtiyaç sahibine yönelik istihdam pratikleri yoksulluğa çare arayışında ve ülke kalkınmasında önemli bir yere sahiptir. Bu çare modellerinde bir taraftan aynı ve nakdi yardımdan oluşan sosyal yardımlar, diğer taraftan -ya da birlikte olarak- iş bulma girişimleri ihtiyaç sahibi bireyi korumaya alarak bireyin sosyo-ekonomik yeterliliğini sağlamaya çalışmaktadır. Aynı ve nakdi yardımlar çoğunlukla kısa dönem çözümler olarak dezavantajlı gruplarda yaş, sağlık, aile durumu gibi sebeplerle çalışma engeli bulunan kişilere değer sunan refah uygulamaları olarak görülmektedir. Bununla birlikte çalışma engeli olmayan kişiler için de kısa dönem olmak koşuluyla, kişi işle buluşturuluncaya ve öz yeterliliğini sağlayıncaya kadar, sosyal yardım sağlanabilir. Çalışabilir durumdaki ihtiyaç sahibi, uzun süreli olarak sosyal yardımlardan yararlanır ve iş hayatıyla buluşturulamazsa bu durum çeşitli olumsuzlukları beraberinde getirebilir. Yoksulluk kültürünün oluşması, yardıma bağımlılık, kendini gerçekleştirememe, sosyal dışlanma bu sorunların başlıcalarındandır. Gelir ve eğitim düzeyleri düşük olan kişilere yönelik iş bulma girişimleri; yoksulluğa yönelik kalıcı çözüm, sosyal içerme, aidiyet duygusu, sevgi ve saygı gereksinimlerini karşılama, kişileri özgürleştirme (European Social Fund, 2020), üretken bir birey olarak kendilerine ve çevrelerine katkıda bulunmalarında değerlidir. Bu nedenle iş edindirme çalışmaları, sosyal yardımla beraber ya da bağımsız olarak sosyal politika uygulamalarında alana ve bireye ivme kazandırabilir. Bir taraftan bireyin iyi ve korunaklı çalışma koşulları ve yeterli bir gelir (Twiss, 2004) elde etmesi yani sahip olduğu ekonomik hakkın pratikte uygulanması diğer taraftan ülke ekonomisinde ivme kazandırma etkisi bu çalışmayı yoksulluğa çare ve kalkınma modellerinde öne çıkarır. Ancak, birçok sosyal hizmet desteğinden karmaşık ve sistemli olmayı gerektiren yapısı nedeniyle, hedefe ulaşmak için gerekli zaman ve emek artmakta, süreç yönetimi riskler içerebilmekte; bunlara bağlı olarak maliyet yüksek olabilmektedir.

İhtiyaç sahiplerine yönelik istihdam çalışmaları üç yaklaşım çerçevesinde değerlendirilebilir. Bunlar, kişilerin kendi işlerini kurmalarını ifade eden girişimcilik çalışmaları, istihdam edilmelerine yönelik iş yeterliliklerini sağlayan meslek edindirme eğitimleri ve iş bulma/danışmanlık çalışmaları olarak sıralanabilir (Odabaşı, 2009). Her ne kadar üç yaklaşım da kişinin ekonomik yeterliliğini sağlamaya yönelik olsa da iş bulma çalışmalarını organizasyon çeşitliliğinde daha yaygın olarak görmek mümkündür. Türkiye’de sosyo-ekonomik yetersizliği olan kişileri işle buluşturan kuruluşlar arasında ilk akla gelen Türkiye İş Kurumu (İŞKUR)’dur (Türkiye İş Kurumu, 2020). Yukarıda belirttiğimiz ihtiyaç sahibi profili özelliklerine bağlı olarak İŞKUR’a başvuranların yaklaşık olarak yarısı en fazla ilkokul seviyesinde eğitime sahiptir (Odabaşı, 2009). Aynı eğitim sorunu saha çalışmasında da gözlemlenmiş olup işe yerleştirilmeye çalışılan ihtiyaç sahiplerinin %90 oranında ilkokul mezunu olduğu görülür (Esenler Belediyesi, 2020). Eğitimdeki yetersizlik yoksulu iş alanında kısıtlı bir imkân dairesi içinde bırakılmaktadır. Bireyin bu alandaki tamamlanması gereken yönü iş bulma kurumlarınca zaman zaman ayrı bir faaliyet alanı olarak ele alınsa da maliyet zaman hesaplamasındaki sorunlar nedeniyle göz ardı edilebilmektedir.

Bir diğer iş bulma kuruluşu olan Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü ise istihdam alanında merkez bir role İŞKUR kadar sahip olmasa da destekleyici çalışmalarda bulunur. İstihdam yardımları başlığı altında yer alan yardımlar (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2020) sosyal yardım faydalanıcısının iş görüşmesine gidebilmesi ve işe başlayabilmesi için sınırlı maddi yardımlar olarak yer alır. İşe yönlendirme yardımı sadece 18-55 yaş aralığındaki kişilerin iş görüşmesine giderken yol parası gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere

verilen 40-100 TL'lik yardımları ifade eder. İşe başlama yardımı ies İŞKUR'un işe yönlendirdiği kişilere SYDV'nin bir defaya mahsus olmak üzere asgari ücretin 1/3'ü kadar miktarda yaptığı yardımlardır. İhtiyaç sahibinin işe yönlendirilmesinde rol alan bir diğer organizasyon türü ise belediyelerdir. Belediyeler, iş bulma çalışmalarını 5393 sayılı belediye kanununun 14. maddesine dayandırır. Bu maddeye göre; "belediyelerin meslek ve beceri kazandırabilecekleri, ekonomik ve ticari gelişmeler için hizmet üretebilecekleri" belirtilir. Bu ifade ve belediyelerin yoksulluğa yerel yönetim olarak çare arayışlarında ekonomik kalkınmayı göz önünde bulundurarak meslek ve beceri kazandırma ve iş edindirme çalışmalarını (T.C. Cumhurbaşkanlığı Hukuk ve Mevzuat Genel Müdürlüğü, 2005) yapabileceklerinin belirtilmesi bu alanda yasal olarak faaliyet göstermelerinde yerel yönetimleri teşvik etmektedir. Buna ek olarak belediyeler seçilmiş olmanın vermiş olduğu vatandaşa yakın olma ve güçlü iletişim kurma siyasi gerekliliği üzerine politikalarını belirlerken yoksulluğa çare arayan uygulamalarında iş edindirme girişimlerini dâhil ederek hizmet-oy ilişkisini etkili bir şekilde sürdürebilirler. Yerel yönetimin odağında her ne kadar İŞKUR'da olduğu gibi iş bulma ve işe yerleştirme olmasa da yukarıda belirtilen yasaların vermiş olduğu izin, halkın sorunlarını yerinde tespit edebilme imkânları, halk nazarında sorunlara karşı ilk müracaat yeri olarak konumlandırılmaları, yoksulluğa çözümde kalıcı çözüm oluşturma ihtiyacı ve bunun halkta karşılık bulması gibi gerekçelerle iş edindirmede önemli bir rol üstlenirler.

Bu araştırmanın amacı iş edindirme girişimlerinde ihtiyaç sahiplerine teklif edilen işi kabul etme ve devam ettirme sürecinde yararlanıcı tarafından görülen sorunları tespit etmektir. Böylece yoksul-istihdam ilişkisinin kuvvetlendirilmesi ve uygulamadaki verimliliğin artmasına destek olmak hedeflenir. Halka yakın olması ve bu sorunların tespitinde daha kolay bir iletişimle ilerleneceği düşüncesiyle kurumlar arasında belediyeler araştırma örneklemini seçilmiş olup, alanda 2009 yılından bu yana hizmet veren Esenler Belediyesi Kariyer Merkezi örnek kurum olarak ele alınmıştır. Benzer çalışmada elde edilen verilere göre başvuru sahibi ihtiyaç halinde olmasına rağmen kendisine önerilen işi kabul etmemekte ya da işe girdikten kısa bir süre sonra işten çıkmakta ve tekrar iş arayışı için belediyeye müracaat etmektedir (Arslan Köse, 2018). Başvuru sahibinin ekonomik durumunun kötü olmasına rağmen neden işi kabul etmediği ya da işinde devam etmeyerek tekrar bir iş arayışına girdiği gerçeği, bu durumun sebeplerini öğrenmeye yönlendirir. Çalışmanın mevcut literatüre katkısı yukarıda belirtilen soruna yaklaşımın bir sosyal inovasyon uygulaması olan "tasarım odaklı düşünme modeli"yle sunulmasında yatmaktadır Model daha çok işletme alanında kullanılmakta olup yurtdışında sosyal politika alanındaki uygulamalara rağmen Türkiye'de henüz bu alanda pratik edilmemiştir. Yurtdışındaki sosyal sorunlara yönelik uygulamalarda bu yöntem hedef kitlenin ihtiyaçlarının temel anlamda anlaşılmasıyla öne çıkmaktadır. Örneğin, Ruanda'daki web sitesi tasarımına yönelik ve Hindistan'daki temiz su erişimi sağlayan çalışmalarda hedef kitlenin ihtiyaçlarının gerçek anlamda ne olduğu tespit edilmeden yola çıkılmış, elde edilen başarısızlık akabinde tasarım odaklı düşünme modeli uygulanmış ve hedeflenen başarılı sonuca ulaşılmıştır (Brown ve Wyatt, 2010). İş bulma konusunda ilk ve öncü belediyeler arasında niteleyebileceğimiz Esenler Belediyesi Kariyer Merkezi (ESKAM) örneklem olarak seçilmiştir. 2009 yılından bu yana faaliyette bulunan ESKAM 2019 yılının sonunda 41960 kişinin iş bulmasında aracılık yapmıştır.

Araştırmanın örneklemini olan ESKAM'da bu amaçlara yönelik olarak bir dizi derinlemesine mülakat yapılmıştır. 17 Aralık 2019 – 6 Ocak 2020 tarihlerinde toplamda 16 olmak üzere; sosyal yardım müdürü, ESKAM müdürü, ESKAM iş danışmanı (2), ESKAM iş temsilcisi (2), 10 yararlanıcı ihtiyaç sahibi ile görüşme yapılmıştır. Açık uçlu ve yarı yapılandırılmış olarak sorulan sorular

önerilen işi ne sebep(lerle) kabul etmedikleri, bu sebepleri aşip aşamayacakları, aşarlarsa ne gibi desteklere ihtiyaçları olduğu, kendilerine hangi iş teklif edilirse kabul edecekleri, hangi tür işleri kesinlikle istemedikleri, istememelerinin nedeni kapsamında olup sonuç olarak danışanın işi kabul etmeme ya da kısa sürede işten çıkma gerekçesine ulaşılmaya çalışılmıştır.

Bu makale giriş ve sonuç bölümleri dahil dokuz bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde verilen araştırma sorusuna yönelik arka plan bilgileri sonrasında ilk olarak uygulama için önerilen “tasarım odaklı düşünme modeli”nin ne olduğu, hangi alanlarda kullanıldığı ve sosyal politika alanında dünyada örnek uygulaması hakkında bilgi verilmektedir. Bu modelin “empati” basamağı yararlanıcıya ait gerekçelere ulaşmaya zemin hazırlaması açısından değerlidir. Bunun akabinde bu gerekçenin aşılıp aşılamayacağı, yararlanıcının kendi şartları nedeniyle sahip olduğu psikolojik bir sınırlandırma olup olmadığı, makalenin sonunda eğitimle aşılma durumu tartışılmaktadır. Araştırma yöntemleri bölümünde ise örneklem olan ESKAM genel bilgilendirmesinin ardından araştırma dizaynı ele alınmaktadır. Son bölümde ise söylem analiziyle bulgular şu başlıklarda tartışılmaktadır: “Sosyal Yardımın Yararlanıcı Üzerindeki Bağımlılık Etkisi”, “Hanede Kocanın Çalışmada İsteksizliği”, “Yararlanıcının İşyerinin Ulaşımını Aşamaz Derecede Uzak Görmesi”, “Yararlanıcının Teklif Edilen İşin Kendisine Uygun Olmadığını Düşünmesi”, “Yararlanıcının Özgüven Eksikliği”. Sonuç bölümünde ise verimli bir iş bulma ve yerleşme süreci için, ihtiyaç sahibi yararlanıcının standart iş bulma süreçlerinden farklı bir uygulamaya ihtiyaç duyduğu tartışılmaktadır. Bunun sebebi ise araştırmanın sonuçlarında görüldüğü gibi yararlanıcıya ait sosyo-ekonomik yetersizliklerin bireyi etkilemesi ve bunun iş bulma sürecine olumsuz olarak yansımalarıdır. Bu olumsuz etkiyi ortadan kaldırmak adına iş bulma sürecinde bir dizi eğitimin eklenmesi önerisiyle sonuç kısmı tamamlanmaktadır.

1. TASARIM ODAKLI DÜŞÜNME MODELİ VE SOSYAL POLİTİKADA KULLANIMI

Eğitim ve sosyo-ekonomik yetersizlikleri olan ve çoğunluğu ihtiyaç sahibi olan kişilerin işe yönlendirilmesinde başarı oranını artırma ve iş başlangıcını sağlıklı bir süreç olarak gerçekleştirmek için bu çalışma “tasarım odaklı düşünme modeli”ni önermektedir. Dezavantajlı gruplara yönelik çalışma insan odaklı düşünmeyi gerekli kılmaktadır. Hizmet üretilen kişilerin ekonomik, sosyal, eğitim seviyelerindeki farklılık bu gruba yönelik çare arayışlarında mevcut farklılığa uygun düşünmeyi gerektirmektedir. Bu nedenle empati çözüm üretmenin merkezinde yer almaktadır. Empatiyle mevcut yetersizliklerin olumsuz etkileri tespit edilip üretilen çözümlerle sürdürülebilir çareler tasarlanabilir.

Tasarım, mühendislik aktivitelerinin merkezinde (Simon, 1996) sezgi, hayal ve yaratıcılık yeteneklerini içeren karmaşık bir problem çözme durumudur (Zeisel, 2006). “Tasarım odaklı düşünme”, insanların ihtiyaçlarını, teknolojinin olanaklarını ve iş başarısı için gereksinimleri birleştiren tasarımcının araç setinden yararlanan insan odaklı inovasyon yaklaşımıdır. Tim Brown bu yaklaşımın çözümden çok probleme odaklandığını vurgular. 2000li yıllarla birlikte inovasyon kaynaklı bir uygulama olarak yükselen bir ilgi gören kavramın temel önerisi, kendini ihtiyaç sahibinin yerine koymak ve onun problemlerini keşfetmektir (Brown, 2008). Son yıllarda ise tasarımcılar geleneksel yaklaşımdaki ürünün/hizmetin fonksiyonuna odaklanma yerine ürün ve hizmetin ulaştığı bütün bir sistem üzerine odaklanmaya yöneliyor ve başarıyı bunda görüyor. Odaklanması gereken konu bir ürün ya da hizmet sunma değil, asıl odak insan ve ihtiyaçlarının derinlemesine anlaşılmasına çalışılması ve bunun sonucunda ürün/hizmetin tasarlanması olarak özetlenebilir. Bu yönüyle de 21. Yüzyılın eğitim yaklaşımında etkin bir yaratıcı düşünme modeli olarak kullanılmaya başlanmıştır (Rotherham ve Willingham, 2009).

Tasarım odaklı düşünme modelini insan odaklı çalışma önerisinden dolayı sosyal sorunlara yönelik olarak düşünmek mümkün hatta bir ölçüde zorunluluktur. Sorunu yaşayan ve çözüm arayan kişiler tam anlamıyla anlaşılmadan çare üretmek verimli sonuçlar vermeyecektir. Hedef kitlenin dâhil olduğu ve sorunlarının yakından tespit edildiği tasarım odaklı model sosyal problemlerde başarılı çözüm önerileri sunmaktadır. Kişileri güçlendirerek ve sosyal fayda oluşturarak ihtiyaçların karşılanması gözetilir. Bu nedenle toplumsal hayatta karşılaşılan sorunlarla mücadeledeki yeni çözüm önerilerinden biri (Docherty, 2017) olarak değerlendirilebilir.

Model uygulanırken dikkat edilmesi gereken bazı aşamalar/alanlar bulunmaktadır. Bu aşamalar; empati, yorumlama/tanımlama, fikir üretme, prototip ve test olarak sınıflandırılmaktadır (Brown, 2008). 2010 yılında model sosyal inovasyon için tartışıldığında aşama yerine alan kavramı kullanılıyor ve esinlenme (inspiration), yeni fikir üretme (ideation) ve uygulama (implementation) olarak sınıflandırılıyor (Brown ve Wyatt, 2010). Empati aşaması hedef kitleye yönelik bilgiyi birinci elden sağlar. Uygulama aşamasında ise üretilen ürün ya da hizmetin kullanıcıyla en kısa sürede buluşması sağlanarak deneyimlenmesi ve dönüşlerinin alınması önemsenir. Böylece kullanıcının yorumlarıyla test edilen ürün/hizmetin ihtiyaca göre uygunluğu, kullanılabilirliği, verimliliği, oluşturduğu memnuniyet ölçümlenebilir, iyileştirilmesi gereken yönler tespit edilerek ürün/hizmet geliştirilebilir. Uygulama ve test aşamaları bu çalışmanın kapsamı dışında tutulduğu için projenin uygulama aşamasından sonra başka bir makalenin konusu olabilir.

1.1. Yararlanıcıyı Yeniden Anlayabilmek: Tasarım Odaklı Düşünme Modelinde Esinlenme Alanı Ve Empati

Tasarım odaklı düşünme modelinde “empati aşaması” başlangıç aşaması olarak yer alır. “Öz bilgi” (brief) ise bu alanın klasik başlangıç noktası olarak bir çerçeve çizmeye yardımcı olur. Öncelikle sorunun ya da ihtiyacın tam olarak tanımlanması gerekir ardından, hedef kitlenin “neye ihtiyacı var” sorusuna odaklanılır. Bu sorunun cevap aradığı geleneksel yol, odak grup, anket gibi saha araştırmaları yapmaktır. Bu uygulamalarda çoğu durumda basit bir şekilde “neye ihtiyaçları olduğu” sorulur. Geleneksel araştırmalar mevcut olanı iyileştirerek ve/veya geliştirerek çözüm önerileri sunar, fakat bu çalışmalar inovatif bir ürün/hizmeti sunmada yetersizdir, yalnızca mevcut uygulama üzerine yapılan birkaç iyileştirmedir. Örneğin, farklı toplumların söz ve davranışlarını yorumlarken kültürel kodları dikkate almak ihtiyacın belirlenmesinde yardımcı olacaktır. Sorun yüzeysel görünenden öte düşünmeyi, odaklanmayı, nihayetinde hedef kitleyle “empati” kurmayı gerektirir. Aşağıdaki örnekler empatinin sosyal inovasyon çalışmalarındaki önemini anlatmakta ve tasarım odaklı düşünme modelini sosyal problemler için neden düşünmemiz gerektiğini açıkça göstermektedir (Brown ve Wyatt, 2010):

Kanada Emily Carr Üniversitesi’nde öğrenci Ruanda’da kadın kooperatif girişiminde stajyer olarak görev alır. Görevi kırsaldaki Ruanda’lı dokumacıların dünya ile iletişimini sağlamak üzere web sitesi geliştirmektir. Pecknold bölgeye gittiğinde fark eder ki, dokumacıların çok azının bilgisayar imkanı vardır ya da hiç bilgisayar ve internete erişimleri yoktur. Onlarla web sitesini oluşturma ve kullanımı üzerine çalışmadan sahada tespit etmiş olduğu bu durum doğrultusunda çalışmayı tekrar şekillendirir ve önceliği bu topluluğun geçim ve imkanlarını iyileştirecek hizmetlerden faydalanmaları olarak temellendirir. Pecknold tasarım odaklı yöntemle bu çalışmayı yürütür. Örneğin, onların dilini bilmediği için isteklerini anlamak üzere resimlerden yararlanır. Bu süreçte kadınlar da kendileri için önemli ve değerli olanı görme fırsatı bulurlar (Brown ve Wyatt, 2010).

Empatinin önemini anlamaya yönelik diğer bir örnek ise Hindistan’da yapılan sosyal politika içerikli bir uygulamadır:

Hindistan Haydarabad’ın dışında kırsal ve banliyöler arasında, genç bir kadın (bundan sonra Shanti olarak anılacak) her gün evine 300 feet (90 metre) uzaklıktan temiz su taşımaktadır. 90 metre her ne kadar uzak bir mesafe olarak görülmesi de temel ihtiyacımız olan ve evlerimizde mutfak ve banyo ayırımında birkaç adımla ulaştığımız suyu elde etmek için Shanti’nin 180 adım gidiş 180 adım dönüş 360 adımla kendisi ve ailesi için suya ulaşip bunu 180 adım boyunca 3 galon plastik su kabını başının üzerinde taşıması günlük aktiviteleri zorlaştıran, zaman, emek kaybına yol açan bir durumdur. Shanti ve eşi kullandıkları bu ücretsiz suyu içme ve yıkanmada kullanırlar. Ancak Naandi Vakfı’nın dağıttığı su kadar güvenli olmadığını bilseler de bu suyu kullanmaya devam ederler. Kullandıkları suyun temiz olmaması nedeniyle Shanti ve ailesi sık sık hasta olurlar, ancak vazgeçme konusunda bir girişimleri de olmaz. Shanti’nin Naandi Vakfı’nın güvenilir suyunu kullanmama konusunda birçok sebebi vardır. Ancak bunlar suyu kullanmaya gerçekten engel olacak sebepler değil sadece Shanti’ye ait düşüncelerdir. Üstelik merkez evlerine oldukça yakın ve 5 galon için sadece 10 Hindistan Rupisi (0.85 TL) ödenmesi gerekmektedir. Vakfın sunduğu güvenli su yürüme mesafesinde, oldukça yakındır, ancak 5 galon taşınmak üzere kullanım açısından uygun değildir. Plastik dikdörtgen kaplar su ile doldurulduğunda taşımak için oldukça ağır hal alırlar. Kaplar, baş üstünde taşınmak üzere tasarlanmamıştır. Hâlbuki buradaki kadınlar ağır nesnelere başlarının üzerinde taşınmaya alışkınlıktadırlar ve bunu hoşnut bir şekilde yaparlar. Shanti kocasından da destek alamamaktadır çünkü kocası şehirde çalışmaktadır ve merkez kapanana kadar da eve ulaşamaz. Ayrıca merkezden günlük 5 galonluk su olacak şekilde aylık peşin ödeme yapmak gerekmektedir ki bu onların ihtiyacı olandan fazlasına karşılık gelir. Bu durumda “neden daha fazla ödeyerek para kaybedeyim ki” şeklinde düşünürler. Halbuki daha az satın almalarına izin verilirse bu onları satın almaya yönleltebilir. Bununla birlikte, bu uygulama evde kendilerine yardım edecek eşleri olan ya da bisiklet kullanan büyük çocukları olan aileler için oldukça uygundur. Ancak, kültürel özellikleri düşünerek dizayn edilmediği ve toplumdaki tüm insanların ihtiyaçlarını içermediği için uygulamanın tamamlanması gereken yönleri vardır. Başka bir ifadeyle bu uygulama kullanıcıların ihtiyaçlarını dikkate alarak hazırlanmış değildir. Halbuki Shanti ve onu temsil eden kadınların ihtiyaçları tespit edilirken onlarla empati kurulsaydı, su bidonları başları üzerinde taşıyabilecekleri şekilde dizayn edilir ve 5 galondan daha az satın alma ile de satın alma istekleri artırılırdı. Böylece bölge güvenli suya ulaşmış olurdu (Brown ve Wyatt, 2010).

İki örnekte de görüldüğü gibi çözüm üretilen kişilerin ihtiyaçları empati kurularak gerçek anlamda tanımlanmaya çalışılır. Uygulamaların ilk hali ürüne/hizmete yönelik olup insan odaklı değildir. Bu nedenle de uygulama sürecinde sorunlar yaşanmakta, ürün/hizmet kullanılmamakta ya da istenilen verim elde edilmemektedir. Empati mevcut sorunun kişi üzerinde bıraktığı gerçek ve temel etkiyi görme fırsatı sunar. Pressman (2019, s.15) da “kendini bir başka insanın yerine koymak” durumunu kişiyi anlamada temel görür. Tasarımcı, hizmet verilen kişinin ihtiyaçlarını ve isteklerini çözümlenmeye çalışır (Brown, 2008). Sorunu keşfetmeye yönelik olan derinlemesine mülakatlar ile karşıdaki kişinin perspektifiyle durumu görme ve üretme imkânı oluşur. Empati, aktif dinlemeyi, sağlıklı bir iletişim kurabilmeyi, derinlemesine anlamayı sağlarken önyargılı fikirleri de ortadan kaldırmayı destekler. Empati ürün/hizmeti değil insanı birinci sırada öneme yerleştirir. Empati Brown tarafından akademik düşünme ile tasarım odaklı düşünme arasındaki en önemli ayrım olarak görülür. Burada akademik çalışmada olduğu gibi yeni bir teori geliştirme ya da mevcut teoriyi test etme söz konusu değildir. Tasarım odaklı düşünmede misyon,

gözlemlerin iç yüzünü kavrama ve bunu ürün/hizmetin sunulmasında önemseyerek dahil etme, böylelikle yaşantılarını iyileştirme yani ürün/hizmeti değil insanı birinci sırada önemsemedi (Brown ve Katz, 2011).

Sosyo-ekonomik sorunların çözümünde tasarım odaklı model ve özellikle empati aşamasının önemini vurguladıktan sonra iş edindirmede bu modelin empati aşaması pratiğine geçilecektir. Aşağıda yer alan araştırma dizaynı bölümünde araştırmanın yapılandırılmasıyla ilgili bilgi verilmektedir

2. İHTİYAÇ SAHİBİNİN İŞE YÖNELMESİNDEKİ SORUNLARI YENİDEN KEŞFETME: ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Bu bölüm, araştırma sorusunun keşfedilme aşaması, örneklem seçilen ESKAM hakkında bilgi verme ve araştırma dizaynından oluşur. Araştırmanın Etik Kurul Onayı Nişantaşı Üniversitesi tarafından 23.11.2020 tarihli 4760 sayılı yazıyla verilmiştir.

İhtiyaç sahiplerine iş bulma girişimleri hedef kitlenin doğası gereği çeşitli zorlukları içermektedir. Yoksulların yeterli eğitim düzeyine sahip olmamaları bu zorlukların başlıcalarındandır. Böylece kısıtlı bir iş havuzunda çalışma yapan organizasyonlar bu zorluklara rağmen iş bulma konusunda gayretleri ve tecrübeleriyle mevcut zorlukları aşmaya çalışırlar. Ancak, iş bulmadaki zorluklardan çok işe yönlendirme daha doğru bir ifadeyle yararlanıcının yönelmesi süreci daha karmaşık ve gizli sorunları içerir. İş bulma kurumları ya da kariyer merkezlerinin bu işi ihtiyaç sahibi ya da normal bir vatandaş ayırmasına varmadan standart uygulamalarla yapıyor olmaları, ihtiyaç sahibinin kendisini ifade etmedeki zorluğu gibi sorunlar yoksulun işe yönelmede yaşadığı problemlerin varlığını tespit edebilmek adına zorluk oluştururlar. Örneğin bu gruptaki birey, ekonomik yetersizliklere bağlı olarak ya da bu durumu etkileyecek şekilde eğitim düzeyleri düşük, beceri düzeyleri yetersiz, işlevsellikleri sınırlı, kendini gerçekleştirme olanağından mahrum (Erdoğan ve Bora, 2007), karamsar, ümitsiz (Odabaşı, 2009) öz güven, öz yeterlilik ve motivasyon sahibi olmada belirgin bir yoksunlukları olan kişilerdir. Belirtilen özellikler eğitim ve sosyo-ekonomik yön başta olmak üzere birçok yönden dezavantajlı durumda olan kişilerle çalışmanın özel tasarlanması gereken bir alan olduğunu gösterir.

Bu araştırma, yoksul bireylere iş bulma girişimlerinde yararlanıcının işe yönelmede istekli olmaması, işi baştan bahanelerle kabul etmemesi ya da kısa sürede bulunan işten ayrılması üzerine kurulmaktadır. Bu bireyler ister kamu ister yerel yönetim olsun yararlanıcı işi kabul etme ve başlamada direnç göstermektedir (Arslan Köse, 2018). Bu durumun bazı durumlarda aldıkları sosyal yardıma olan bağımlılıktan kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Örneğin, bir süre nakit yardım alan yararlanıcı, çalışabilme yeterliliğine sahip olması nedeniyle İŞKUR'a yönlendirildiğinde "iş arıyor olsaydım, İŞKUR'a giderdim, sen işini yap ve bana yardım ver" (Arslan Köse, 2018, s.111) diyebilmekte ya da bulunan işi kabul edip gitmemesi sonucu sosyal yardımın kesilmesine tepki olarak Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı demirbaşlarına zarar verebilmektedir. Sosyal yardım bağımlılarının işe karşı isteksizliği ve iş edinmeye olumsuz tepkisi bir yana, söz konusu grubun eğitim yönünden dezavantajlı durumu da iş danışmanlarını sınırlı bir alanda bırakmaktadır. ESKAM iş danışmanlarıyla yapılan görüşmelerde %70 üzerinde görüşmecinin bulunan işe karşı ilgisiz ve isteksiz olduğu, bulunan işlere yönelmedikleri ya da bu olumsuz donatılarla yöneldiklerinden işe kabul alamadıkları belirtilmiştir. Çalışmama durumu geçimi sağlayacak bir mal-mülk varlığına denk gelebileceği gibi, aile ve akraba tarafından geçime destek ve/veya sosyal yardım kullanıcısı oldukları şeklinde yorumlanabilir. Halbuki

müracaatçıların ihtiyaç hallerine rağmen çalışmayı tercih etmemeleri, sosyal yardım ve destekle hayatlarını devam ettirmemeleri ulusal bağlamda da kayıp noktaları oluşturmaktadır.

Uygulamada çıkan bu sorunlar konunun farklı perspektiflerden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Zira, asıl sorun çeşitli nedenlerle gölgelenmiş olabilir. Bu gölgenin arkasındaki nedenlere odaklanmak için daha az ciddi problem ya da semptomların yanıltıcılığını ortadan kaldırmak gerekir (Pressman, 2019). Böylelikle iş bulmadaki asıl sorunlara görünürlük kazandırılabilir.

Yukarıda sosyal politika aktörlerinden İŞKUR ve SYDV'nin iş edindirme konusundaki bazı girişimlerinden söz edildi. Bununla birlikte belediyelerin de iş bulmada rol sahibi olduğu belirtildi. Bu çalışma, belediye iş edindirme çalışmalarını örneklem olarak almıştır. Halka yakın politikaları, yüz yüze iletişime önem vermeleri ve seçilmiş olmaları, halkın taleplerini daha yakından gözlemlene imkanlarının olması gibi sebeplerle belediye çalışmalarına odaklanılmış, mevcut belediye çalışmalarından iş bulma konusunda ilk ve öncü belediyeler arasında niteleyebileceğimiz Esenler Belediyesi Kariyer Merkezi (ESKAM) örneklem olarak seçilmiştir. Şekil-1'de görüldüğü gibi 2009 yılından bu yana faaliyette bulunan ESKAM 2019 yılının sonunda 41960 kişinin iş bulmasında aracılık yapmıştır. İş bulmak için her gün onlarca kişinin müracaat ettiği ESKAM'da tüm başvurular kayıt altına alınmaktadır. Yönetici ve iş danışmanları müracaatçı ile görüşmelerinde en az 10 dakika görüşmeyi ifade eden "10 dakika kuralı"ni özellikle vurgulamaktadır. Bu şekilde daha isabetli bir iş alternatifi sunulabileceği düşünülür. Bu kuralda sürenin uzatılması insani olarak bir gereklilik gibi görülse de başvuran kişi sayısına bağlı olarak yönetilmesi gereken bir durumdur. Aynı zamanda işyerlerinin yaptığı sınav aşaması da olduğu için işe almak için yeterli olmamakla birlikte ön aşama için 10 dakikanın yeterli olduğu söylenebilir. İş arayan müracaatçılar eğitim düzeyleri ve yeteneklerine göre kategorize edilerek veri tabanı oluşturulur (Esenler Belediyesi, 2020). Firma ziyaretleri eşliğinde firma güvenilirliğine özellikle dikkat eden merkez çalışanları kurumsal, alanında tanınmış, referansları olan firmalarla çalıştıklarını belirttiler. Mülakatlar toplu olarak ESKAM'da ya da bireysel olarak firmalarda yapılarak iş bulmanın ilk basamakları gerçekleşmektedir. Bu çalışmada müracaatçıların "yönlendirildikleri işleri neden kabul etmedikleri" sorusuna cevap aranmaktadır. Böylece iş bulma sürecinin verimli olarak neticelenebilmesi hedeflendi. Sürecin en temel ve ilk adımı, hedef kitlenin işleri kabul etmeme girişimi oldu. Seçilen görüşmecilerin ortak yönleri de bu doğrultuda ESKAM tarafından bulunan iş/işleri kabul etmeyenlerden oluştu ve işi kabul etmemelerinin altındaki his, düşünce ve durumlar tanımlanmaya çalışıldı. Bu amaçla Esenler Belediyesi sosyal yardım müdürü, ESKAM müdürü, ESKAM iş danışmanı (2), ESKAM iş temsilcisi (2), 10 müracaatçı olmak üzere 16 kişi ile derinlemesine mülakat yapıldı. Görüşmeler sonrasında müracaatçıların ortak olarak belirttikleri gerekçeler "yararlanıcının işi kabul etmeme nedenleri" başlığı altında verilmiştir.

ESKAM'da yapılan mülakatlarda edinilen bilgilere göre iş bulma girişimlerinin olumsuzlukla sonuçlanmasının nedenlerini aşağıdaki başlıklarda toplayabiliriz:

Şekil 1: ESKAM yıllara göre istihdam dağılımı

Kaynak: ESKAM Yıllık Rapor, 2019

2.1. ESKAM’da Yararlanıcının İşi Kabul Etmeme Nedenleri

Çalışmanın bu bölümünde derinlemesine mülakat yöntemi sonucunda elde edilen veriler analiz edilerek yararlanıcının işi kabul etmeme nedenleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Bu nedenler “sosyal yardımın yararlanıcı üzerindeki bağımlılık etkisi”, “kocanın çalışmadaki isteksizliği”, “yararlanıcının işyerinin ulaşımını aşamaz derecede uzak görmesi”, “yararlanıcının teklif edilen işin kendisine uygun olmadığını düşünmesi” “yararlanıcının özgüven eksikliği” başlıkları altında ele alınacaktır.

2.1.1. Sosyal Yardımın Yararlanıcı Üzerindeki Bağımlılık Etkisi

Sosyal yardım, refah politikalarında yalnızca Türkiye’de değil dünyada önemli bir yere sahiptir. Covid-19’u tecrübe ettiğimiz 2020 yılı Mart ayı sonrasında da görülmektedir ki, sosyal yardımın ağırlıkta olduğu kalıntısız refah uygulamaları (Koray, 2012) olağanüstü durumlar için hayati öneme sahiptir. Sosyal yardım, standart ve evrensel bir anlama sahip olmamasına rağmen (Gough, 1996), “yoksullar için bir sosyal devlet programı (ya da uygulaması)” (Demirbilek, 2005, s.287) olarak tanımlanabilir. Bir finansal katkı türü olan yardımlar aynı ya da nakdi olarak dağıtılabilir. Bu dağıtımın olması için öncelikle problemin varlığı ve bunun tespiti gerekmektedir. Bu hizmet türünde merkezde olan yoksul herhangi bir ücret ödemediği bu sosyal politika uygulamasına ulaşabilir (Kesgin, 2014). Sosyal yardım, yoksullukla mücadelede önemli bir uygulama olmasının yanı sıra olumsuz etkiler de oluşturabilecek bir yapıya sahiptir. Özellikle tek merkez yerine birden fazla sosyal refah organizasyonundan yardım alma durumlarında, sınırlı zaman yerine uzun süre devam eden yardım uygulamalarında, çalışabilir durumdaki yoksul kişilere yönelik sosyal yardım uygulamalarının istihdamla buluşmadığı durumlarda yararlanıcılar sosyal yardıma bağımlı hale gelebilir ve bu bağımlılık halini sürdürmek isteyebilirler. Refah uygulamalarının bağımlılık oluşturan olumsuz etkisini çalışan Furman ve arkadaşları, ihtiyaç sahibi yararlanıcıların sosyal yardım dağıtıcısı organizasyonların eline bakma durumundan yani bir bağımlılık oluşmasından ve özsaygılarının yitirilmesinden söz ederler (Furman, Schneiderman ve Weber, 1989). Bu durum, yüzyıllar öncesinde de görülmektedir. Örneğin, İngiliz yoksulluk yasalarından biri olan Speenhamland Kanunu’nda (1795) belirtildiği şekilde kimsenin bu yardımlar (Speenhamland Kanunu’ndan önceki yoksulluk yasalarında belirtilen yardımlar) nedeniyle çalışmak istemeyeceğine bu nedenle yardımların bağımlılığı ortadan kaldırıcı şekilde düzenlenmesi gerektiğine (Polanyi, 2001, s.82-86) yapılan vurguda görülebilir. Buradan yola çıkarak dün olduğu gibi bugün de çalışabilecek güce sahip bireylerin yardımla uzun süre muhatap

olması ve işle buluşturulmamasını bağımlılığın temeli olarak niteleyebiliriz. Nihayetinde tartışılan, yardımlar nedeniyle çalışma isteğindeki düşüş ya da yok oluşla birlikte insanların tembelle bir kişiliği tercih eder duruma gelmeleridir (Blaug, 1974).

Yukarıda belirtilen literatüre ek olarak bu makalenin yazarının sosyal yardımın bir siyasi patronaj olma durumunu bir saha çalışmasıyla araştırdığı çalışmada (Arslan Köse, 2018) bağımlılık konusunu tartışmaya getirmenin gerekliliğini ayrıca vurgulanmaktadır. Sosyal refah organizasyonlarıyla yapılan görüşmelerdeki –bu çalışmanın motivasyonunu oluşturan- ifadeler şu şekildedir: “Sosyal yardım ne zengin ne de fakir yapıyor”, “katkısı (sosyal yardım kastediliyor) yalnızca geçici çözüm”, “semptomları iyileştiren bir ilaç gibi”, “(yoksul) tedavi olmadığı sürece de sürekli bu ilaca ihtiyaç duyuyor”, “sosyal yardım dağıtımı tekrarlı yardımlara neden oluyor ve bağımlılık yaratıyor” “yaklaşık %40 oranında tekrarlı yardım yapılmakta” , “bazı yararlanıcılar maaş olarak görmekte” . Bu ifadelerde görülmektedir ki, ihtiyaç sahibi sosyal yardımı belirli bir zaman içinde verilen destek olarak algılamamakta, başka bir ifadeyle birey çalışabilme yeterliliğine rağmen yardımı bir maaş gibi görmekte ve uzun süre devam etmesini talep etmektedir.

Söz konusu verilerden yola çıkarak ESKAM’a başvuran kişilerin işe yerleştirilme süreçlerindeki danışana bağlı sorunlarda sosyal yardım ve bağımlılık ilişkisine odaklanmak gerekir. Aşağıdaki görüşme bilgileri bu kapsamda değerlendirilir:

Engelli bir çocuğa sahip olan babanın belediyeden almış olduğu sosyal yardım esnasında, geçimini sağlayabilecek durumda olması nedeniyle kendisine teklif edilen iş karşısında babanın “niye çalışayım ki” sözüyle tepki gösterip işi reddetmesi, bu kişinin çalışmak için isteksizliğinin nedeni üzerinde düşünmeyi gerektirir. Bunun cevabını iş danışmanı olan görüşmeci-1 “*çünkü engelli maaşı alıyor zaten*” şeklinde açıklıyor. Geçimini çok iyi standartlarda sağlamasa da devletten almış olduğu maaş çalışma ihtiyacını ortadan kaldırıyor. Bu durum engelli bireye bakan aile bireyi için makul olmakla birlikte çalışma özgürlüğüne sahip aile üyelerinde yardım ve bağımlılık ilişkisine işaret ediyor.

Bu duruma ek olarak sosyal yardım yararlanıcısının sigortalı işe girmesi durumunda aldığı sosyal yardımın kesilmesi kişiyi iş sahibi olmaktan uzak tutan ve bağımlılığı artıran ayrı bir neden olarak belirtilmektedir. Kamu kuruluşları bu kuralı katı bir şekilde uygulamakla birlikte belediyeler de sosyal yardım yararlanıcısı sigortalı bir işe başladığı zaman yardımı kesme yönüne gidebiliyor (görüşmeci-1). İhtiyaç sahibinin çalışmadan elde ettiği sosyal yardıma karşılık emek vererek elde edeceği maaş ikileminde tercihi emeksiz sosyal yardım olmaktadır. Bu tercih, sosyal yardımı yine bağımlılık sarmalında hapseder Buna benzer durum sosyal yardımdan yararlanan kişilerin yardım aldıklarını açık bir şekilde belirtmekte çekingen davranmalarında gözlemlenmektedir. Yardım alıp almadıklarıyla ilgili soruyu 10 görüşmeciden 8’inin gözlerini kaçırdıkları bir hayır ile yanıtlamaları bu cevabın yorumuna kuşkucu bir bakışı muhatap etmektedir. Görüşmeci-2 (31.12.2019), iş teklifini kabul etmeyen danışana karşı “*Bulduğumuz işe gitmiyorsun, evde çalışan yok diyorsun, peki nasıl geçiniyorsun*” diyerek çalışmayı kabul etmemesine mantıklı bir açıklama beklemekte, bunun karşılığında soruyu cevapsız bırakarak kalkıp gitmesini ise “*büyük ihtimalle yardım alıyorlar ancak bunu bizimle paylaşmıyorlar*” şeklinde yorumlamaktadır.

Sosyal yardım-bağımlılık ilişkisini gösteren bir diğer ifade ise mülakata çağrılan görüşmeci adayının “*50 TL verirseniz görüşmeye gelirim*” sözünde görülebilir. Bilimsel bir çalışma için davet

edilen ihtiyaç sahibinin bu görüşme için para istemesi sosyal yardımı bir sosyal politika aracı olmaktan çıkarmakta, bağımlılığa çevirmektedir.

Benzer sonuçlar, yazarın 2018 yılı saha çalışmasında şu şekilde görülmüştür: SYDV ilçe sosyal çalışmacısı *“yardımı birkaç ay veriyoruz, çalışabilecek durumda ama çalışmıyor biz de yardımı kesiyoruz. Bu sefer geliyor burada masayı, sandalyeleri deviriyor, neden yardımımı kestiniz diye, bu nedenle sorunlar yaşıyoruz”* cümleleriyle sosyal yardımın yararlanıcıda bağımlılığa dönüştürülen yanını göstermektedir. Herhangi bir maddeye olan bağımlılığın kesilmesinde olduğu gibi, yararlanıcı kişide kontrol edilemeyen bir tepki ve öfkeyle, bağımlılık oluşturan yardımın devamıyla ilgili zorlayıcı bir talep oluştuğu görülmüştür (Arslan Köse, 2018).

Sosyal yardım ve bağımlılık ilişkisinde alternatif ve verimlilik odaklı bir çözüm önerisini burada belirtmek konuyu tamamlayacaktır. Alandaki işbirliği eksikliği, ihtiyaç sahibinin birden fazla sosyal yardım aktöründen organizasyonların bir diğerinin yardımından haberi olmadan destek almasına ve sosyal yardıma daha da bağımlı hale gelmesine neden olmaktadır. Bu yardımların bir askeri maaşa denk gelecek miktarda olduğu yani çalışma ve çalışmama halinde aynı maddi duruma sahip olma düşüncesini tetiklediği belirtilmektedir. Sosyal yardım müdürünün bu bağımlılığın önlenmesine yönelik önerisi *“sosyal yardımda koordinasyonun sağlanması”* yönündedir. Sosyal yardım aktörleri arasında ortak veri tabanı sağlanması konusunda şu tecrübeler paylaşılmaktadır: *“Sosyal yardım tek elden verilse daha iyi sonuçlar verecektir. Bakanlık ihtiyaç sahibinin varlık durumunun görüldüğü SOYBİS sistemini kullanıyor. Biz de bu sistemdeki verileri görsek; ne yardım aldığı, sonra niye çalışmadığı ortaya çıkar. Açılması konusunda yıllardır talep ediyoruz. Muhakkak artık bir yerden başlanıp bu sistem bize de açılacaktır diye inanıyoruz. Yoksa ihtiyaç sahipleri hem sosyal yardıma bağımlı hale gelmiş oluyor hem de çalışmaktan uzaklaşabiliyor”* (görüşmeci-1, 17.12.2019). Mevcut sistemde SOYBİS veri tabanı bulunmasına rağmen yalnızca SYDV'nin bu sistemden yararlanması, belediye ve STK'ların ortak bir sisteme geçmeyi ısrarla talep etmelerine rağmen kullanıcı olamamaları ihtiyaç sahibinin sosyal yardımı kamu, yerel yönetim ve sivil toplum olmak üzere çeşitli kaynaklardan tekrarlı olarak alabilmesini sağlıyor. Birbirinin yardım dağıtımını görmeye izin vermeyen bu durum ise yoksulun yardımı bir maaş gibi görüp bağımlılık göstermesine sebep oluyor (Arslan Köse, 2019). Sahada tespit edilen bu sorun-çözüm ilişkisinin iş edindirme çalışmalarında göz önünde bulundurulması, yararlanıcının işi değerlendirmesinde katkı sağlayacak özelliğe sahiptir.

2.1.2. Kocanın Çalışmadaki İsteksizliği

Danışanın işi kabul etmeme sebeplerinden bir diğeri ise ailede erkeğin çalışmak istememesidir. Evde kadının çalışıyor olmasının vermiş olduğu rahatlıkla erkek iş bulmada aşırı ve gereksiz seçicilik gösterebilmektedir. Hane halkından eşlerden ikisinin de çalışmama durumunda, erkeğin kadını sosyal yardım talebinde bulunmak üzere belediyeye yönlendirmesini görüşmeci 1 ve 3 şu şekilde açıklıyorlar (Görüşmeci-1 ve Görüşmeci-3, 17.12.2019): *“Kadının yardım talebinde olumlu sonuç alması daha mümkün. Annelik durumları nedeniyle kadını ihtiyaç halinde bırakamayacağınızı evdeki erkek de biliyor ve bunu kullanıyor. Böyle durumlarda eşin sağlıklı mı diye soruyoruz. Evet deyince o zaman söyle eşine o gelsin bir görüşelim, ona iş bulalım diye çağırıyoruz, 10 kişiden 9'unun eşi gelmiyor zaten”. “Bazı durumlarda ise erkek çalışıyor olmasına rağmen aileye yönelik sorumluluklarını yerine getirmiyor ve ailesinin giderlerini karşılamıyor. Geçim derdiyle baş başa kalan kadın sosyal yardımı bu durumda eve katkı olarak düşünüyor* (görüşmeci-2, 17.12.2019). Kadının sosyal yardım almada daha etkili bir başvuru sahibi olduğu eşleri tarafından tecrübe edilmiş olup kadının da bu durumu kabullenmesiyle kadın

ağırlıklı bir sosyal yardım başvuru sistemi oluşmakta, bu verimsiz düzen içinde çalışmaya yönelik ihtiyaç –hedeflenmemiş olsa dahi- törpülenmektedir.

Görüşmeci-5(ilkokul mezunu, evli, 1 çocuk sahibi) (24.12.2019) ESKAM iş danışmanları tarafından yedi kez işe yönlendirilmesine rağmen, her bir iş bulma eyleminde bir sebeple ya iş görüşmesine gitmemiş ya da görüşmeden olumsuz sonuçla dönmüş olduğu danışmanlar tarafında belirtilmektedir. Kendisiyle yapılan görüşmede iş başvurusunda en büyük problemin kendisi için “yaş sınırı” olduğunu belirtti. 35 yaş üzeri yeni işe girmek ya da uzun bir aradan sonra işe yeniden başlamak için ileri bir yaş bulunup bulunup, iş verenlerin “Siz emekli olmuştunuz” şeklinde kara mizah cevapla istihdam kapılarını bu gruba baştan kapattıkları görülüyor. Eşinin çalışıp çalışmadığı sorulduğunda “Eşim çalışıyor tabii eğer çalışmasaydı muhakkak bir yere girmek zorundaydım” düşüncesi –ailenin geçimi bir şekilde nasılsa sağlıyor. Bu durumda çalışmak zorunda değilim. Bugün eşim çalışır yarın ben aile geçimini bu şekilde sağlayabiliriz- şeklinde yorumlanabilir. Yani işle ilgili sorumluluğu kadına yüklediği yorumunu yapmamız hatalı olabilir. Ancak, “eşim benim iş durumumdan dolayı yüz felci geçirdi, çok üzülmede” ifadesiyle bu durumun kadın tarafından tercih edilen bir durum olmadığı, mecburiyet nedeniyle erkek çalışmadığı için kadının üstelik bakıma muhtaç çocuk zorluğunu da göz önüne alarak çalışmada bulunduğu anlaşılmaktadır. Ailede erkeğin çalışmadaki isteksizliğiyle ilgili bir diğer tespit ise bu durumun toplumsal bir alışkanlığa dönüştüğü şeklindedir. “Komşusunun eşi çalışmıyor, gelen kadınlar eşlerini çalışma konusunda ikna edemediklerini, kendilerine çalışmayan diğer ailelerin eşlerini örnek gösterdiklerini söylüyorlar. Ailede erkekler iş olursa da rahat iş istiyorlar, her işi kabul etmiyorlar. Yanımda çok ağlayan kadın oldu. Çocukları var, evde baba sağlıklı ama çalışmıyor. Benim çalışma zorunluluğum var diyor” (görüşmeci-3, 31.12.2019). Görüşmeci-6 (40 yaşında, 2 çocuk sahibi, boşanmış) (07.01.2020) “eşim sorumluluk sahibi değildi, çalışmazdı. Çok çektik. Elektrikimiz suyumuz hep kesilirdi. Evde yemek olmazdı, umursamazdı. Kendisi dışarılarda karnını doyururdu. Çok konuştum işe girsin diye, çok dil döktüm. Düzelir diye çok uğraştım ama düzemedi. Yetişme tarzı mı desem, biraz da kendi içinde yoktu” diyerek erkeklerin ailede çalışmama durumunun bir diğer örneğini vermektedir. Araştırmamıza konu olan geleneksel Türk ailesinde erkek “ekmek parası kazanma” ve “aile geçindirme” rolünü üstlenmiştir (Gülseven, 2017). Erkek ailenin sefil duruma geldiğini görmesine rağmen harekete geçmemekte geçim sorumluluğunu kadının omuzlarına -kadın çalışmak için uygun şartlara sahip olmasa da- bırakmaktadır. Erkeklerin keyfi seçiciliğinin telafisini kadın üstlenmekte, fiziki ve psikolojik olarak yıpranmaktadır. Görülmektedir ki, ailede erkeklerin çalışmama durumunun altında fiziksel bir engelin olmadığı durumlar söz konusudur. Ailenin geçimi, erkekteki sorumluluk duygusu eksikliği nedeniyle yalnızca kadının omuzlarına yüklenmekte, aile bireyleri için sonuçları birçok yönden ağır bir hal almaktadır. Küçük çocukların da varlığı söz konusu ise çocuk bakımına destek olacak yardımcıların olmadığı bir refah eksikliğinde kadının çalışarak kendini gerçekleştirdiğini söylemek utopik olacaktır. Hatta yukarıda belirtilen örnekte de görüldüğü gibi erkeğin çalışmaması kadında sağlık sorunlarına yol açmaktadır.

Kadının güçlendirilmesi yaklaşımında birey olarak kamusal alana açılan kadının durumu burada sözü edilen durumdan çok farklı bir niteliğe sahiptir. Bu örneklerde kadın, ailenin devamı adına kendini mecbur hissetmekte, kendi varlığını ortaya koymakta, kişisel gelişim, kamusal alana açılma gibi hedefler olmaksızın günü kurtarma derdiyle aç ve açıkta kalmaya müdahale etmek zorunda kalmaktadır. Bu zor durum onun hem bakıma muhtaç küçük çocuk sahibi olmasında hem de eğitim seviyesinin düşüklüğüne bağlı olarak yozlaşmış kültür içinde kadın olmanın zorluğunu yaşadığı bir atmosferde çalışmak zorunda kalmasında gizlidir. Görüşmeci-7

çalıştığı ortamda erkek yöneticilerin kendisine cinsel tacizde bulunduğunu, en azından “giydiğin etek sana ne kadar yakışmış” gibi ifadelerle tacizle baskıladıklarını, bu nedenle çalıştığı zaman baba-oğul gibi aile ilişkilerinin olduğu görece güvenilir ortamlarda çalışmayı tercih ettiğini belirtmiştir.

2.1.3. Yararlanıcının İşyerinin Ulaşımını Aşılabilir Derecede Uzak Görmesi

Esenler ilçesi, sınırlarında “Esenler Otogarı”nı bulundurması nedeniyle Anadolu’dan göçün ilk kapısı özelliğindedir. Bir taraftan umudun başlangıcını temsil ederken, diğer taraftan çözüm arayan bir dolu sorunun temsilcisidir. Anadolu’dan iş bulabilme amacıyla gelen birçok kişinin umudu burada başlar ve yaşama dair sorunlarla birleşir. Bunca iş umuduna sahip kişilere ev sahipliği yapan ilçe maalesef yeterince iş fırsatı sunabilecek kapasitede değildir. Bir sanayi bölgesi olmaması sadece küçük işletmelerin olması iş yönünden pek de verimli olmayan durumu gösterir. Diğer taraftan ise Esenler’e yakın ilçelerde, örneğin Esenyurt ve Başakşehir’de iş imkânları daha çoktur. Esenler sakinleri için iş fırsatının bu yakın ilçelerde olması avantajken, Esenler dışındaki ilçeleri –ki bu ilçeler yakın olsa bile- çalışmak için uzak olarak değerlendirdikleri için çalışmayı kesinlikle düşünmedikleri görüşmelerde tespit edilmiştir. Görüşmeciler Esenler dışındaki ilçe sınırlarında bulunan işleri kabul etmeme nedenlerini iki farklı sebeple açıklamaktadırlar: Yol masrafından kaçınmak ve zaman kaybı. Ulaşımaya verecekleri parayı aile giderleri için değerlendirmek istediklerini, yola verilen paranın boşa giden para olduğunu bu nedenle Esenler dışındaki ilçelerdeki işleri kabul etmediklerini belirtmektedirler. Diğer sebep olan başka bir ilçede işe gitmenin zaman kaybına neden olduğu düşüncesi ise Anadolu yakasındaki ilçeler için geçerli olduğu gibi çok yakın, komşu ilçeler için de geçerli bir sebep olarak sunulmaktadır.

Burada konuya açıklık getirmek için müracaatçıların “uzaklık algısı”nı ele almak gerekir. Görüşmeciler “Anadolu yakasında çalışma imkânı olursa çalışır mısınız” sorusuna “çok uzak olduğu için kesinlikle kabul etmeyeceklerini” belirttiler. Her gün binlerce kişinin Anadolu’dan Avrupa’ya Avrupa’dan Anadolu’ya işe gittiği gerçeğini düşündüğümüzde böyle bir düşüncenin işi kabul etmemedeki haklılık durumu tartışmalı bir noktaya gelmektedir. Özellikle Marmaray, metrobüs gibi toplu taşıma araçları ulaşımda zaman kazandırmakta ve İstanbul’un uzak ilçelerinde kolaylıkla ve eskisine göre kısa sürede seyahat etmek mümkün olmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde görüşmecilerin tamamı Marmaray’ı hiç kullanmadıklarını belirttiler. Aynı şekilde ESKAM müdürünün ilçe sakinlerinden Fatih Mahallesi dışına çıkmayanların olduğunu ve bunun çok yaygın bir durum olduğunu belirtmesi bu durumu pekiştirmektedir. Görüşmeci-2 “yarım saat git yarım saat gel, bir saati iş için yolda kaybedemem, servis olsa da gitme gelme 1 saat gidiyor, uzun zaman. Vakit geçiyor” (07.01.2020) sözleri İstanbul’daki çalışma hayatındaki ulaşım gerçeğiyle örtüşmüyor. Burada müracaatçıların çalışmak için kilometrelerce mesafe kateden İstanbullulardan farklı, sınırlandırıcı bir bakış açısına sahip olmaları nedeniyle iş motivasyonu sağlanarak bu sorunun aşılabileceğini söylemek mümkün. ESKAM yöneticisi konuya netlik kazandırmak için şu örneği ekliyor: “kurumsal bir firmanın fabrikası Esenyurt’taydı, Çayırova’ya taşınacağı zaman çalışanlarına kiranın bir kısmını vereceğini, taşınma giderlerini karşılayacağını belirtti ancak çalışanlar kabul etmediler”. İkamet edilen bölgede kişinin güvenlik ağı oluşturduğu, çevre ilçelerde bu ağdan dışarı çıkma durumuyla baş edemediği, bunun ise özgüven eksikliğinin bir sonucu olduğu şeklinde yorumlanabilir. Aynı şekilde yakın ilçelerde bulunan iş imkanları için taşınma seçeneğini de olumlu olarak değerlendirmezler: “Buradaki düzeni bozup oraya mı gideyim” (C.Ö., 24.12.2019) diyerek ihtiyaç sahibi olarak hayatını ekonomik olumsuzluk içinde devam ettirmeyi tercih edebilmektedir.

2.1.4. Yararlanıcının Teklif Edilen İşin Kendisine Uygun Olmadığını Düşünmesi

Görüşme yapılan müracaatçılar çoğunlukla ilkokul veya orta okul mezunudur. Eğitim seviyelerinin düşük olmasına rağmen görüşmecilerin talepleri eğitim ve meslek yeterlilikleriyle doğru orantılı değildir. Müracaatçıların çoğu (%80) kamu kuruluşunda çalışmak istediklerini belirtmektedir. Kamu kuruluşunda çalışmanın anlamı “garanti bir gelecek” olarak tanımlanır. Özel sektör ise kamunun garantisinden yoksun olarak güvensizliği temsil etmektedir. Görüşmecilerin ikisi dışında tamamı hizmet sektöründe, temizlik görevinde çalışmak istemediklerini dile getirmektedirler. F.H.’nin (24, bekar, ilkokul) (17.12.2019) belirttiği “*özel güvenlik görevlisi olmak istiyorum. Üniforması var. Devlet görevlisi gibi*” ve “*kargoda da çalışabilirim. Teyzemin oğlu çalışıyor*” ifadesi kamu görevlisi olarak çalışmaya olan isteği ve özenme durumuyla karar mekanizmalarını çalıştırdıkları, yeterliliklerine göre değerlendirme yapmadıkları şeklinde yorumlanabilir. Bazı görüşmeciler iş danışmanlarına “*sen burada çalışıyorsun, oh ne güzel ben neden çalışmayayım*” diyerek belediyede çalışmak istediğini ve bunun bir vatandaş olarak kendisine de tanınması gereken bir hak olduğunu açıkça dile getirir. (31.12.2019). Görüşmeci-2, “*22-35 yaş arası, vasıfsız, ama asgari ücretle çalışmam diyor, beğenmiyor. Yüzde 70 oranında olduğunu söyleyebiliriz*” ifadesi de yeterlilik durumunun olmamasına rağmen daha iyi imkânlarda iş taleplerinde bulunduğu göstermektedir. İş danışmanları ihtiyaç sahibi olmalarına rağmen çalışmada isteksiz olan bu gruba karşı çeşitli ikna yaklaşımlarında bulunmaktalar. Bu kapsamda örneğin görüşmeci-2 şu cümleyle ikna etmeye çalışmaktadır: “*3000 TL’ye bu vasıflarla iş bulman mümkün değil, asgari ücretle çalışmaya başlayarak ileride maaşın artabilir*”.

Bazı müracaatçılar ise işe girip biraz tecrübe edindikten sonra o işi kısa süre sonrasında bırakma davranışı göstermektedirler. İş danışmanı olan görüşmeci-9’un ifadelerinde (31.12.2019) bu durum şöyle görülmektedir: “*Meslek öğrenebileceğim, kendimi geliştireceğim iş, fabrika tarzı iş talep ediyorum diyorlar. Tabii temizlik işlerinde çalışmak istemediklerini de ekliyorlar. Birkaç ay burada çalıştıktan sonra ben buradan çıkacağım, şartları zor, kendi işimde çalışmak istiyorum, ofis işinde çalışmak istiyorum diyerek çıkıyorlar*”. Bu kişiler 18-30 yaş arası okumamış ya da en fazla liseyi terk ederek eğitimini tamamlayamamış durumdadırlar. Görülmektedir ki, eğitim hayatlarında bir süreklilik gösteremeyen kişiler, iş hayatlarında da istikrarlı bir iş hayatı sunamamaktadır. Mesela bir genç kendisine bulunan ve çalışmaya başladığı işten çıkıp şu işi talep etmekte: “*Metroda kızla tanıştım. Vodafone kart satışı yapıyor, kız kendi işini yapıyormuş, ben de böyle bir iş istiyorum*” diyerek iş danışmanının bulunduğu işten çıkıp hayalindeki işe yönelmeye çalışılmaktadır.

Görüşmeci-2 bu durumu müracaatçıların kendi dünyalarındaki işi talep etmeleri ve karşılığı olmayınca herhangi bir alternatife karşı kapalı olma şeklinde ifade etmektedir. “*Ben ne alternatif sunarsam sunayım elinin tersiyle bir kenara itiyor. Standartlar olursa ben çalışırım yoksa çalışmam diyor. Hayali olmayınca da mağduriyeti tercih ediyor. Çalışmaya ihtiyacın varsa gerçekten çalışırsın. Kılı kırk yarar çalışırsın*” diyerek işin kendisine uygun olmadığını belirtmenin altında kabul edilebilir bir sebep olmadığını belirterek bu durumun her türlü iş teklifine karşı ket vurmaya dönüştüğünü söylemektedir. Buna ek olarak, “*mesela geçen günlerde kurumsal bir restaurantta işe başlayan müracaatçımız yemekleri güzel yapmıyorlar deyip işten çıktı. C. Bey’i 20 kez işe yerleştirdik, ama sürekli işten çıkıp tekrar iş arayışı için bize geliyor*” ifadeleri de iş bulmanın zorluğuyla çelişen bir kolaylıkta işten çıkma davranışına işaret etmektedir.

2.1.5. Yararlanıcının Özgüven Eksikliği: “İş Veren Işık Görmek Zorunda”

Müracaatçıların eğitim eksikliği, sosyal yardıma bağımlı yaşama durumları, ekonomik ve sosyal yetersizlikleri bir araya geldiğinde öz güvenle ilgili problemlerin yaşanması oldukça olası bir durumdur. Görüşmecilerin yüzde 90'ı görüşmelerde öz güvensiz durum sergilediler. Oturuşlarındaki eğim, yere daha çok bakma, mahcup yüz ifadesi, kendini ifade etmedeki çekingenlik ve ifade etmede zorluklar bu duruma işaret ediyor. İş danışmanı tarafından kendisine uygun olduğu tespit edilen işe karşı bile “İşi yapabilir miyim bilmiyorum, kendimi yeterli görmüyorum” ifadeleri öz güven eksikliğini belirgin olarak gösteriyor. Öz güven eksikliği aynı zamanda iş hayatında çalışma ve çalışmayı sürdürme adına bir gereklilik olan iş motivasyonu oluşumuna engel teşkil eder. Görüşmeci-10 (25 yaşında, ilkökul terk) (07.01.2020) aileden şiddet gördüğü için okulu terk eden bir danışan. “Dayaktan boynum büküldü. Sonra sokakta eroincilerin yanında bir şey diyemez hale geldi. Şimdi de öyleyim. Kurumsal bir restoranta gönderildim, alınmadım” sözleri iş hayatına gelene kadar yaşadığı, öz güveni zedeleyici tecrübelerle işaret ediyor. Bu durumun farkında olan görüşmeci işe alınmama gerekçesini yaşadığı bu olumsuz tecrübelerle bağlıyor. Görüşmeci-11 (43 yaşında, ilkökul mezunu) (07.01.2020) en son gittiği işiyle ilgili “görüştüm, hatta evraklarımı bile istediler, götürdüm, sonra aramadılar beni” derken, durumu ümitsiz, bıkkın ve boynu bükük bir şekilde ifade etmesi iş mülakatında tahmin edilebilen bir güven eksikliği sorununa işaret ediyor. Görüşmeci-12 (24.12.2019) optik firmasına görüşmeye yönlendirildiğini, kabul edildiğini ancak kendisinin bu işi güvenli bulmadığını, “elektrikle ilgili iş, riskli geldi bana” diyerek kabul etmediğini ifade etti. İşyeri güvenliğinin varlığından söz ettiğimizde “yine de ben burada çalışmak istemedim” diyerek çalışmama gerekçesini tartışmaya açık tutmadan ve farkına varmadan güven eksikliği üzerine bina eder. Bir dönem çalışma tecrübesi olan görüşmeci-12, (24.12.2019) önceki yöneticilerinin çok bağırması nedeniyle yeni işyerine bu endişeyle yaklaşıyor: “Müdür takıntılı biriydi. Sürekli bağırırdı. Çalışmada korkmuyorum. Ama bazı insanlar oluyor, dikleşen, sataşan. Ondan sebep çıkan oluyor. Öyle insanlar olunca kaçıp gideyim diyorsun” ifadesiyle geçmiş tecrübelerinin etkisinden kurtulamaması nedeniyle iş tekliflerini görünürde farklı gerekçeler olmasına rağmen temelde özgüven eksikliğinin önemli etkisiyle olumsuz olarak değerlendiriyor. İş danışmanları bu tür durumları, “aslında biz bu kişilerin işe girdikleri zaman sorumluluk sahibi olarak işlerini yapabileceklerini düşünüyoruz, böyle öngörüyoruz, ancak güvensiz tavırları iş verene karşı güven vermiyor ve işe alınmada sorun olabiliyor” şeklinde açıklıyorlar ve “iş veren ışık görmek zorunda” diyerek müracaatçılardaki motivasyon ve öz güven eksikliğinin iş kabulünde önemli bir engel olduğunu belirtiyorlar.

3. SONUÇ

Sosyal ve ekonomik yetersizliği olan eğitim seviyesi düşük, ihtiyaç sahibi durumundaki kişilerin işe yönlendirilmeleri bireysel, toplumsal ve ulusal boyutta değerlidir. Yoksulun iş bulmasını destekleyen iş danışmanlıkları arasında belediyelerin çalışmaları, halkla yoğun ve yakın iletişimleriyle öne çıkar. Bu çalışmanın amacı, iş bulma sürecinde müracaatçıların bulunan işleri kabul etmemelerindeki sebeplere ulaşmaktır. Sebeplerin tespit edilmesi iş bulma girişimlerinde başarı oranı olumlu yönde etkileyecektir. Çalışma, insan odaklı ve inovatif yaklaşımı nedeniyle “tasarım odaklı düşünme modeli”yle sorunu ele almayı önerir. Sosyal belediyeçilik çalışmalarıyla öne çıkan Esenler Belediyesi’nin Kariyer Merkezi on yılı aşkın tecrübesiyle örneklem olarak alınmıştır.

Yapılan derinlemesine mülakatlar sonucunda ihtiyaç sahiplerinin iş bulma girişimlerini kabul etmemelerinde öz güven, öz yeterlilik ve motivasyon eksikliklerinden kaynaklı nedenler tespit edilmiştir. Müracaatçıların belirttikleri sebepler normal şartlarda aşılabilecek nitelikteki sorunlardır. Bu durumları danışanların iş kabul etmede ciddi engel olarak yorumlamaları ve bu engeller altında kilitli kalmaları, eğitim ve sosyo-ekonomik yetersizlikler başta olmak üzere içinde buldukları yaşam şartlarının olumsuz etkisiyle olabilir. Bu nedenle belirtilen gruba yönelik olmak üzere iş bulma süreçleri tekrardan değerlendirilmeli, daha geniş kapsamlı bir uygulama paketiyle aksamaya neden olan süreçler tamamlanmalıdır.

Görüşmeler sonucunda müracaatçıların işi kabul etmeme gerekçeleri aşağıda belirtilen şekilde gözlemlenmiştir:

Müracaatçılar, iş yeri uzaklığı, işin kendilerine uygun olmadığı, ailede kadının çalışması nedeniyle çalışma girişiminde bulunmadıkları gibi kendilerine göre haklı sebepler olan bahaneleri ifade ettikleri görülür. Normal şartlarda aşılabilecek zayıf engeller ihtiyaç sahibi için aşılması zor kalın halatlar hatta zincir halkalar olarak vücut bulur. Örneğin, işe yönlendirilen kişilerin önemli bir çoğunluğu yoksul ve ilkokul mezuniyetiyle eğitim yönünden yetersiz seviyededir. Bu yetersizlikle birlikte yönlendirilen kişilerin önemli bir kısmı işi kabul etmemekte olup “Temizlik işinde çalışmam” “işyeri uzak, bir saatimi yolda kaybedemem”, “servis yok” gibi gerekçeler sunmaktadır. Bazı görüşmecilerde Marmaray’a hayatları boyunca hiç binmedikleri, İstanbul’un bir yakasından diğer yakasına gidişin zor olduğu algısıyla bu kriterdeki işleri düşünmeden reddettikleri görülür. Örneklerde de görüldüğü gibi belirtilen sebepler küçük bir gayretle aşılabilecek görece engellerdir. Bu çabanın gösterilmesi için çalışma isteğinin olması gerekir. Bu isteği oluşturmanın alternatifleri bu bölümün sonucunda ele alınacaktır.

İşe yönlendirilen erkeklerin bir kısmının ailede çalışan eşleri olması nedeniyle işte seçici oldukları, “eğer eşim çalışmasaydı mecbur bu işlerde çalışırdım” ifadesinde görülebilir. Halbuki, söz konusu ailede kadın, eşi çalışmadığı için yüz felci geçirmiştir. Kocasını bu durumu dile getirirken eşinin mecburiyetten ve zor şartlarda çalıştığının, kendisinin bir rahatlık içinde hayalindeki işi beklediğini farkında bile değildir. Vakadakin benzer davranışlara sahip erkekler, kadının çalışmasını bir güvence olarak görebilmekte, evin bir şekilde idare edildiği düşüncesiyle kendi sorumluluk alanlarını yok etmektedir. Erkek çalışma ve geçim sorumluluğunu paylaşımcı bir ruhtan çıkarıp tembellik ve sorumsuzluk atmosferinde eritmektedir. Burada ifade edilen kadının güçlenmesi karşıtı bir söylem değildir. Kadının kendi iradesiyle ve uygun şartlarda çalışması, kamusal alanda olması güçlenmesi kapsamında önemlidir, değerlidir. Ancak, bu çalışmada karşımıza çıkan tabloda kadın mecburiyetten, aç kalmamak, kendine, çocuklarına ve hatta eşine bakmak zorunda olduğu için uygun olmayan koşullarda çalışmak zorunda kalmıştır. Çalışmama durumu kadın için kiralık evden kovulmak, elektrik/su/doğalgazın kesilmesi, çocukların sağlıklı beslenememesiyle eş değerdir. Ailenin devamı için can simidi olan kadının çabası erkek tarafından destekleyici bir rolle tamamlanmak yerine sorumsuz bir karakterle karşılık bulduğu için bu madde iş edindirmedeki bahaneler arasında yer almıştır. Çözüm önerisi ise yine çalışma isteğinde birleşmekte, ancak söz konusu durumda ataerkil anlayış gibi kültürel faktörler davranışı şekillendirmektedir. Bu nedenle de uygulamanın danışanlara verilecek birkaç aylık eğitimle sınırlı olmayıp ilk öğretim çağlarından bir işleyişle ele alınması gerekir.

Görüşmelerde tespit edilen bir diğer nokta ise, yönetici ve çalışanların tespitlerinin müracaatçıların ifadeleriyle örtüşmesidir. Alandaki uzmanların tecrübeleriyle ihtiyaç sahiplerinin sorunlarını görebildiklerini söylemek mümkün. Başka bir deyişle, tasarım odaklı düşünme modelinin ilk aşaması olan “empati”, yönetici ve çalışanlar tarafından modeli uygulama bilinciyle

olmasa da sahada görece pratik edilmektedir. Bu durum hedef kitlenin eğitim ve sosyo-ekonomik durumu düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Kendilerini ifade etmede zorlanmakta, sosyal yardımı kaybedeceklerini düşündükleri noktada ise susmayı tercih etmektedirler. Özgüvensiz hal ve hareketleri, kendilerini ifade ediş biçimlerine de yansımaktadır. Cevapları kısa ve tamamlanmaya ihtiyaç göstermektedir. Bu nedenle veriler daha çok iş danışmanlarının ifadelerine yönelmeyi gerektirmiştir. İhtiyaç sahibiyle empati kurmayı hedefleyen bu aşamaya danışmanların katkılarını eklemek aşamanın yapısına ters düşmemektedir. Empati aşamasında dinlemeyle birlikte gözlem ya da deney gibi yöntemler kullanılır. Buradan yola çıkarak iş danışmanlarıyla yapılan görüşmelerden çıkan verilerin ağırlığı, empati aşamasını tamamlamamızı destekleyicidir.

Görülmektedir ki, yoksullukla mücadele eden, bir süredir sosyal yardım almış ya da çevresinden destekle sosyal yardıma bağımlı hale gelmiş (bu durum hepsinde gözlenmeyebilir), okuryazar/ilkokul mezunu seviyesinde eğitim düzeyi olan kişilerin standart şartlara sahip olan kişiler gibi iş hayatına girmesi beklenen sonucu vermemektedir. İş hayatına sağlıklı bir birey olarak başlamak için iş öncesinde müracaatçıların eğitim/rehberlik alması katma değer oluşturacaktır. Eğitimlerin drama hocaları, psikologlar, sosyal hizmet uzmanları farklı yaklaşımlarla ve konunun tüm boyutlarıyla sunulması uygun olacaktır. Hatta benzer durumdaki kişilerin çalışma hayatları konu edilebilir, iş yeri ziyaretleri yapılabilir. Bu çalışmada ele aldığımız söylem analizi Tasarım Odaklı Düşünce Modeli'nin empati ve tanımlama aşamasını oluşturur. Fikir gelişme aşaması bu çalışmaya bağlı ileriki çalışmaların konusu olabilir. Yukarıda genel hatlarıyla belirttiğimiz eğitimin nasıl olacağı, danışanlara yapılacak uygulama dışında sorunun kültürel faktörleri nedeniyle daha geniş kitlelere nasıl uygulanacağı ayrı bir çalışmayı hak eder. Modelin son aşamaları olan prototip ve test süreci ise yapılacak uygulamadan kısa sürede sonuç alma varsa hata düzeltme ve eksikleri giderme imkanı verecektir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için Nişantaşı Üniversitesi Etik Kurulu'nun 23.10.2020 tarih ve 4760 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Teşekkür

Esenler Belediyesi yönetici ve çalışanlarına bu bilimsel çalışmanın gerçekleşmesi için göstermiş oldukları sabır ve derinlemesine mülakattaki katkılarından dolayı teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Arslan Köse, S. (2018). *Social assistance as an instrument of political patronage in Turkey. basılmamış doktora tezi*. İstanbul: Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Blaug, M. (1974). The myth of old poor law and the making of the new. M. Blaug içinde, *Essays in Social History* , 113-121.
- Brown, T. (2008). *Design thinking*. Harvard Business Review. 8.02.2021 tarihinde <https://hbr.org/2008/06/design-thinking> adresinden alınmıştır.
- Brown, T., & Katz, B. (2011). Change by design. *Journal of Product Innovation Management*, 381-383.
- Brown, T., & Wyatt, J. (2010). *Design thinking for social innovation*. Stanford Social Innovation Review.15.02.2021 tarihinde https://ssir.org/articles/entry/design_thinking_for_social_innovation adresinden alınmıştır.
- Brown, T., & Wyatt, J. (2021). *Design thinking for social innovation*. Standford Social Innovation Review. 01.03.2021 tarihinde https://ssir.org/articles/entry/design_thinking_for_social_innovation adresinden alınmıştır.
- Demirbilek, S. (2005). *Sosyal Güvenlik Sosyolojisi*. Legal Yayınları.
- Docherty, C. (2017). Perspectives on design thinking for social innovation. *The Design Journal*, 719-724.
- Erdoğan, N., & Bora, T. (2007). *Yoksuluk halleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğun Toplumsal Görünümleri*. İletişim.
- ESKAM (2019). *ESKAM Yıllık Rapor, 2019*. ESKAM
- Esenler Belediyesi (2020). *ESKAM*. Esenler Belediyesi. 10.03.2021 tarihinde <https://esenler.bel.tr/projeler/eskam/> adresinden alınmıştır.
- European Social Fund (2020). *European Commission*. 12.03.2021 tarihinde <https://ec.europa.eu/esf/main.jsp?catId=50&langId=en> adresinden alınmıştır.
- Furman, W. M., L., & Weber, J. (1989). Self-esteem and chronic welfare dependency. A. M. Mecca, N. J. Smelser, J. Vasconcellos içinde, *The Social Importance of Self-esteem* (s. 201-248) University of California Press.
- Gough, I. (1996). Social assistance in Southern Europe. *Southern European Society and Politics*, 1(1), 1-23.
- Gülseven, A.S. (2017). Türk aile hukukunda toplumsal cinsiyet rolleri. *TBB Dergisi*, 183-230.
- Kapar, R. (2004). Uygun iş bağlamında çalışan yoksullar. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 186-204.
- Kesgin, B. (2014). *Kamu Politikalarında Sosyal Yardım*. Açılım Kitap.
- Koray, M. (2012). *Sosyal Politika (4. bs.)*. İmge Kitabevi.

- Odabaşı, F. (2009). *Yoksullukla mücadelede istihdamın rolü: Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi*. T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.
- Polanyi, K. (2001). *The great transformation: The political and economic origins of our time 2. edb*. Beacon Press.
- Pressman, A. (2018). A. Pressman içinde, *design thinking: a guide to creative problem solving for everyone*.
- Pressman, A. (2019). *Design thinking: A guide to creative problem solving for everyone*. Routledge.
- Rotherham, A. J., & Willingham, D. (2009). 21st Century Skills: The Challenges Ahead. *Educational Leadership*, 16-21.
- Simon, H. A. (1996). *The sciences of the artificial*. MIT Press.
- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2020). *İstihdam Yardımları*. T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. 13.03.2021 tarihinde <https://ailevecalisma.gov.tr/tr-tr/sss/sosyal-yardimlar-genel-mudurlugu/istihdam-yardimlari/> adresinden alınmıştır.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Hukuk ve mevzuat genel müdürlüğü (2005). *Belediye Kanunu*. Mevzuatlar: 14.03.2021 tarihinde <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf> adresinden alınmıştır.
- Türkiye İş Kurumu. (2020). *Tarihçe*. Türkiye İş Kurumu. 12.03.2021 tarihinde <https://www.iskur.gov.tr/kurumsal-bilgi/tarihce/> adresinden alınmıştır.
- Twiss, S. (2004). History, Human rights and globalization. *Journal of Religious Ethics*, 32(1), 39-70.
- Zeisel, J. (2006). *Inquiry by design: environment/behavior/neuroscience in architecture, interiors, Landscape and Planning*. NY: Norton.

Araştırma Makalesi / Research Article

Türkiye’de Bireylerin Sağlık Kuruluşları Tercihlerini Etkileyen Faktörlerin Analizi

İsmail Çakmak¹, Selcen Öztürk²

Öz

Son yıllarda özellikle gelişmekte olan ülkelerde hem sağlık kuruluşlarının sayıca artması hem de bu kuruluşların nitelik olarak gelişmesi, bireylerin sağlık kuruluşları arasında seçim yapma olanağını artırmıştır. Bu artışla birlikte bireyler arasında sağlık kuruluşları tercihlerinin nasıl farklılaştığının da analiz edilmesi gerekmektedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye’de bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini ve söz konusu tercihlerini etkileyen faktörleri incelemektir. Bu kapsamda, 2016 Türkiye Sağlık Araştırması veri seti kullanılarak Türkiye’de 15 yaş ve üstü bireylerin sağlık kuruluşları tercihleri multinomial lojistik regresyon yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Analizin sonucunda, bireylerin hastane tercihlerinin yaş, cinsiyet, medeni hal, gelir, eğitim, hastalık durumu gibi faktörlere bağlı olarak değiştiği tespit edilmiştir. Ayrıca sağlık kuruluşlarını sosyal güvence, ucuzluk, yakınlık, beğeni ve tavsiyeden dolayı tercih etme olasılıklarının gelir, eğitim ve yaş gibi çeşitli parametreler özelinde farklılaştığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hastane Tercihi, Sağlık Hizmetleri, Multinomial Lojistik Regresyon.

Analysis of Factors Affecting the Healthcare Institutions Choices of Individuals in Turkey

Abstract

In recent years, especially in developing countries, the opportunity of individuals to choose among health institutions has increased with both the increase in the number of health institutions and the development of these institutions in terms of quality. In parallel with this increase, it is also necessary to analyze how the health institutions choices differ among individuals. This study seeks to examine the healthcare institution choices of the individuals in Turkey and to determine the factors affecting these choices. Within this purpose, healthcare institution choices of individuals who are 15 and above are analyzed with the multinomial logit model using Turkish Health Survey 2016. Results of the analysis indicate that, health care institution choices have a significant relation with individual characteristics such as age, gender, marital status, income, and health situation. In addition, it has been determined that the probability of health institutions choices due to social security, proximity, appreciation, and recommendation differs parameters such as income, education and age.

Keywords: Hospital Choice, Health Services, Multinomial Logit Model.

¹ Corresponding Author (Sorumlu Yazar), Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Ünye MYO, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ismailcakmak@odu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8083-5256>.

² Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, selcen@hacettepe.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2011-2360>

Atf: Çakmak, İ., Öztürk, S. (2022). Türkiye’de bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini etkileyen faktörlerin analizi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 44-57.

GİRİŞ

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) sağlığı, “yalnızca hastalık ya da sakatlık olmayışı değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal refah boyutu ile tam iyilik hali olarak tanımlamış ve 1948 yılından bugüne tanımı değiştirmemiştir (World Health Organization [WHO], 2021). Sağlığa bu bağlamda bakıldığında, bir fiziki problemin olmayışından çok bireyin bütün olarak iyi olma halini ifade ettiği görülmektedir. Sağlık hizmetlerinden faydalanması gereken bireylerin bu hizmeti kullanımı en temel haklarından biridir. Ayrıca ülkeler, sağlık hizmetlerinden faydalanması gereken bireylere bu hizmeti eşit ve hakkaniyetli şekilde ulaştırabilmelidir.

Bireylerin bir sağlık kuruluşuna erişebilmesi ve sağlık hizmetlerinden faydalanabilmesi oldukça önemlidir. DSÖ’de, 3 numaralı sürdürülebilir kalkınma hedefinde (sustainable development goals), her yaşta bireyler için refahı ve sağlıklı yaşam sağlamayı önceliklemiştir. Ayrıca yine hedef çerçevesinde sağlık sisteminin güçlendirilmesinin, tüm bireylerin ve toplumların herhangi bir finansal sıkıntı çekmeden kaliteli temel sağlık hizmetleri alabilmesinin önemine vurgu yaparak bu belirtilenlerin toplumda, sosyal istikrara, güvenliğe, ekonomik verimliliğe ve sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayacağına vurgu yapmıştır (WHO, 2018). Son yıllarda gelişmekte olan ekonomilerde de sağlık hizmetlerinde önemli gelişmeler ve iyileşmeler yaşanmıştır. Brezilya, Çin, Hindistan ve Güney Afrika gibi gelişmekte olan ülkeler, sağlıktaki bilimsel ve teknolojik kapasitelerini geliştirmek için bilinçli bir çaba içindedirler (Mugabe, 2005). Aynı dönemlerde Türkiye’de de Sağlıkta Dönüşüm Programı çerçevesinde sağlık bilgi sisteminin geliştirilmesi, sağlık hizmetlerine ulaşımın kolaylaştırılması ve kalitenin artırılması hedeflenmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2012). Bunun yanında Dünya’da sağlık hizmetlerinin gelişmesine paralel olarak sağlık kuruluşlarının da artış göstermesi, bireylerin sağlık hizmeti veren kuruluşlar arasında seçim yapma şansını arttırmıştır. Bireyler aynı zamanda, herhangi bir sağlık kuruluşunu tercih ederken alacağı sağlık hizmetinin iyi, güvenilir ve kaliteli olmasını beklemektedir (McAlexander vd., 1994; Naidu, 2009; Gök ve Sezen, 2013; Meesala ve Paul, 2018). Bunun yanında bireyler sağlık kuruluşları arasında tercih yaparken tercihlerin ekonomik ve sosyal parametrelere göre değişiminin de mümkün olduğu gözlenmektedir (Victoor vd., 2012).

Bu çerçevede, bu çalışmanın amacı Türkiye’de 15 yaş ve üstü bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini etkileyen ekonomik ve sosyal değişkenleri tespit etmektir. Çalışmada, tercihlerin ekonomik ve sosyal değişkenlere göre istatistiksel olarak anlamlı etki gösterip göstermediği, gösteriyor ise bu etkilerin ne yönde olduğu incelenmektedir.

1. LİTERATÜR

Bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerinin belirleyicilerini tespit etmeye yönelik yapılan diğer çalışmalara bakıldığında, tercihlerin, ekonomik ve sosyal birçok farklı parametreye göre değişebildiği görülmüştür. Örneğin, Havemann ve Van der Berg (2003) çalışmalarında Güney Afirka’daki sağlık hizmetleri talebini etkileyen faktörleri multinomial logit modelini kullanarak analiz etmişlerdir. Çalışmalarının sonucunda ekonomik sebepler ve erişilebilirlik sorunları olmasına rağmen Güney Afrika’daki fakir bölgelerde dahi özel sağlık kuruluşlarını tercih etme olasılığının daha yüksek olduğunu raporlamışlardır. Bireylerin kamu yerine özel sağlık kuruluşlarını tercih ettiğini gösteren bir diğer çalışma ise Nketiah-Amponsah ve Hiemenz (2009) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, Gana’da 2007-2008 yılları arasında 15-49 yaş aralığında ve en az bir çocuk annesi 500’den fazla kadının sağlık kurumları tercihleri logit model kullanarak analiz edilmiş ve bireylerin kamudan daha çok özel sağlık kuruluşlarını tercih ettikleri

ortaya konulmuştur. Bunun yanında çocuğunun cinsiyetinin, annenin yaşının, eğitim düzeyinin ve sağlık kuruluşundaki bekleme sürelerinin de tercih üzerinde anlamlı etkisinin olduğu sonucuna varılmıştır.

Literatür incelendiğinde sağlık kuruluşları tercihlerinde beğeni ve tavsiyenin de anlamlı rol oynadığını gösteren çok sayıda çalışma olduğu görülmüştür. Örneğin, Varkevisser vd. (2012) çalışmalarında Hollanda'da anjio (angioplasty) olan hastaların hastane tercihlerini belirleyen faktörleri analiz ettikleri çalışmalarında mixed logit modelini kullanmışlar ve çalışmalarının sonucunda kalp yetmezliği tedavisinden sonra iyi üne sahip olan ve hastaneye geri yatış oranı daha düşük hastanelerin diğerlerine kıyasla daha çok tercih edildiğini tespit etmişlerdir. Canaviri (2007) ise, 2009 ve 2010 yıllarında Boliviya'daki sağlık kuruluşları tercihlerini belirleyen faktörleri logit model kullanarak analiz etmiş ve çalışmanın sonucunda kadınlar ve erkekler için kalite algısının sadece özel sağlık kuruluşları için anlamlı olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanında çalışmada, fiyat ve gelir düzeyinin hastane seçiminde istatistiksel olarak anlamlı olduğu, ayrıca kamusal alandaki fiyatların yükselmesi ile bireylerin özel sağlık hizmetlerine doğru geçiş yaptığı belirtilmiştir. Tavsiye ve bunun yanında gelirin önemini vurgulayan bir diğer çalışma ise Mühlbacher ve arkadaşları (2016) tarafından gerçekleştirilmiştir. İngiltere'de çevrimiçi anket yöntemi ile 3900 bireyden topladıkları verileri random effect logit yöntemini kullanarak bireylerin tercih davranışını analiz ettikleri çalışmalarının sonucunda, tercihleri etkileyen en önemli parametrelerin maliyet, güven, saygı, sağlık kuruluşunun multidisipliner bir bakım verecek nitelikte olup olmaması ve ortak karar verebilme durumunun olduğu tespit etmişlerdir.

Sağlık kuruluşu tercihlerinde yakınlık ve mesafenin de ayırt edici bir özellik olduğu görülmektedir. Örneğin Sivey (2012), İngiltere'deki katarakt ameliyatı olan hastaların hastane tercihlerini analiz etmiş ve çalışmada multinomial logit modeli kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda katarakt ameliyatı olmak isteyen hastaların daima en yakın hastaneyi tercih etmediklerini, bunun yanında ziyaret edilen hastaneye seyahat süresinde en yakın hastaneye seyahat süresine göre çok daha yüksek bir varyasyon olduğu gösterilmiştir. Ayrıca çalışmada seyahat süresinin hastane seçiminde bekleme süresine göre daha güçlü bir etkiye sahip olduğu ortaya konulmuştur. Bunun yanında kırsal alandaki hastaların hastaneler arasında tercih yapmak için diğerlerine nazaran daha kısıtlı tercihlere sahip olduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde Amaghionyeodiwe (2008) de Nijerya'da yaklaşık 8000 kişiden anket yöntemi ile toplanan verileri multinomial logit modeli kullanarak bireylerin sağlık hizmeti sağlayıcı tercihlerini etkileyen faktörleri analiz etmiş ve çalışmasında mesafe ve ücretlerin modern bir sağlık hizmeti almak isteme üzerinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu, fakat mesafenin diğerine nazaran etki gücünün daha fazla olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanında çalışma, ücretlerin düşük gelir grubundaki bireyler için öncelikli olduğunu göstermiştir. Costa-Font ve Zigante (2016) ise Avrupa'daki sekiz ülkenin orta gelir düzeyine sahip bireylerinin sağlık kurumları tercihlerini analiz ettikleri çalışmasında sağlık kurumlarından duyulan memnuniyetin en temel belirleyicilerinden birinin erişim/kullanılabilirlik olduğunu tespit etmişlerdir. Çalışmalarında ayrıca yaşın memnuniyet ile pozitif yönde ilişkisi olduğunu, eğitim düzeyi daha düşük olanlar ile düşük gelir grubunda olan bireylerin diğerlerine nazaran sağlık hizmetlerinden daha memnun olduğunu tespit etmişlerdir. Bunların yanında, Roh ve Moon (2005) ise 1993-2000 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yaklaşık 20000 bireyin neden yakınlarındaki yerel sağlık hizmeti sağlayıcılarını tercih etmediği sorusuna cevap aramışlardır. Çalışmada logit model kullanılmış ve çalışmanın sonucunda büyüklük, sahiplik durumu ve mesafe gibi hastane özellikleri ile ödeme,

sağlık durumu, yaş ve ırk gibi hasta özelliklerinin kırsal alandaki hastaneyi tercih etme(me) kararında anlamlı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.

Sağlık kuruluşu tercihlerini analizi etmiş Türkiye’deki çalışmalar incelendiğinde, Türkiye geneli ve il bazlı sonuçlar ortaya koyan çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Özkoç (2013)’un 2010 yılında hastane tercihlerinde öne çıkan faktörleri, gelir ve kuruluşa erişim olarak tespit ettiği görülmüştür. Alan yazınında gelirin sağlık kuruluşu tercihlerinde önemli belirleyicilerden olduğunu gösteren çalışmalar mevcuttur. Çalışmalarda, gelir arttıkça bireylerin kamu- üniversite hastaneleri ile birinci basamak sağlık hizmetleri arasında devlet hastanelerini (Özkoç, 2013); kamu – özel hastaneleri arasında ise özel hastaneleri tercih ettiği (Çınaroğlu, 2017) tespit edilmiştir. Yavan Temizkan (2019) ise devlet hastanelerinden hizmet alan hastaların memnuniyetlerini ölçtüğü çalışmada, çalışan davranışlarının en önemli faktörlerden biri olduğunu ortaya koymuştur. İl bazlı sağlık kurumları tercihlerine etki eden faktörleri tespit etmeye yönelik yapılan çalışmalara bakıldığında ise Işık ve arkadaşları (2016)’nın Kırıkkale özelindeki çalışmalarında temizliğin en önemli faktörlerden biri olduğu sonucuna varıldığı görülmektedir. Bunun yanında Tüfekçi ve Asıgbulmuş (2016) Isparta’da 600 kişi ile anket yaparak güven, uzman doktor tercihi ve memnuniyetin bireylerin seçiminde en önemli faktörler olduğu tespit etmiştir. Saraçoğlu ve Öztürk (2017) İstanbul, Ankara ve İzmir’deki sağlık kuruluşları tercihlerine etki eden faktörleri analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda, özel sağlık sigortalı bireylerin SGK’lılara kıyasla özel sağlık kuruluşlarını tercih etme olasılıklarının daha fazla olduğunu ortaya koymuşlardır. Kayaoğlu ve Gülmez (2020) ise Diyarbakır özelindeki çalışmalarında özel sağlık kuruluşlarının kalitesi, çalışanlarının saygınlığının ve çevreden gelen önerilerin tercihte etkili olduğunu ortaya koymuşlardır.

2. VERİ VE YÖNTEM

Bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini etkileyen faktörlerin tespit edilmeye çalışıldığı bu çalışmada Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) 2016 yılına ait Türkiye sağlık araştırması veri setleri kullanılmıştır. Çalışmanın bağımlı değişkeni TÜİK’in ilgili veri setlerinde bireylere yönelttiği “en son gittiğiniz sağlık kuruluşunu tercih etme sebebiniz nedir?” sorusundan türetilmiştir. Elde edilen bağımsız değişken, sıralanamayan seçim değişkeni olması dolayısı ile (1=sosyal güvencesinden dolayı, 2=ucuzluğundan dolayı, 3=yakınlıktan dolayı, 4=başka bir seçeneğinin olmamasından dolayı ve 5=beğendiği veya tavsiyeden dolayı) çalışmada multinomial logit model tercih edilmiştir.

Lojistik regresyon yönteminin en az üç veya daha fazla değişken düzeyi ile genişletilmiş hali olan multinomial logit model, değerleri sınıflayıcı ölçekle elde edilen ve en az üç düzey içeren bağımlı değişkenlerde kullanılmaktadır (Arı, 2016).

Bağımlı değişkenin üç düzeyli olduğu ve $Y=0,1,2$ olarak kodlandığı varsayımı altında; Y değişkeni için, $Y=0$ referans düzeyi olmak üzere $Y=1$ ve $Y=2$ için ayrı ayrı iki tane logit dönüşümü yapılması gerekmektedir (Hosmer ve Lemeshow, 2000). p değişkenli ve sabit terim içeren logit fonksiyonu şu şekilde düzenlenebilir.

$$g_1(x) = \log \left(\frac{P \left(y = \frac{1}{x} \right)}{P \left(y = \frac{0}{x} \right)} \right) = \beta_{01} + \beta_{11}x_1 + \dots + \beta_{1p}x_p$$

$$g_2(x) = \log \left(\frac{P(y=\frac{2}{x})}{P(y=\frac{0}{x})} \right) = \beta_{20} + \beta_{21}x_1 + \dots + \beta_{2p}x_p \quad (1)$$

Bu doğrultuda koşullu olasılık fonksiyonları da;

$$\begin{aligned} P \left(y = \frac{0}{x} \right) &= \frac{1}{1 + e^{g_1(x)} + e^{g_2(x)}} \\ P \left(y = \frac{1}{x} \right) &= \frac{e^{g_1(x)}}{1 + e^{g_1(x)} + e^{g_2(x)}} \\ P \left(y = \frac{2}{x} \right) &= \frac{e^{g_2(x)}}{1 + e^{g_1(x)} + e^{g_2(x)}} \end{aligned} \quad (2)$$

olarak elde edilir. İfade g grup için genelleştirilecek olursa herhangi bir j değişkeni için koşullu olasılık fonksiyonunu

$$P \left(Y = \frac{j}{x} \right) = \frac{e^{g_j(x)}}{\sum_{j=0}^{g-1} e^{g_j(x)}} \quad (3)$$

Şeklinde yazmak mümkündür. Burada $\beta_0 = 0$ ve $g_0(x) = 0$ 'dır (Hosmer vd., 2013). Multinomial logit modeli parametreleri lojistik regresyon modelinde olduğu gibi en çok benzerlik yöntemi ile tahmin edilmektedir.

3. BULGULAR

2016 Türkiye Sağlık araştırması kapsamında 15 yaş ve üstü 17,242 kişiden veri toplanmış ve 16,435 kişi ise en son gittiği sağlık kurum tercihini, bu çalışma kapsamında incelenen bağımlı değişken düzeylerinden biri olarak beyan etmiştir. Bu kişilerden ise %44,23'ü erkek ve %55,77'si kadındır. Bu kişilerden %69'u evli, yaklaşık %21'i bekâr ve %10'u eşinden boşanmış veya eşinin öldüğünü beyan etmiştir. Bu kişilerin eğitim durumu incelendiğinde ise yaklaşık %16'sının herhangi bir okul bitirmediği veya okuma yazma bilmediği, yaklaşık %52'sinin ilköğretim veya ilköğretim mezunu, yaklaşık %23'ünün lise veya yüksekokul mezunu, yaklaşık %9'unun fakülte ve %1'inin de lisansüstü mezunu olduğu görülmektedir. Çalışmanın diğer değişkenleri ile bağımlı değişkenine ilişkin istatistikler ise Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Değişkenlere Ait Temel İstatistikler

Değişken Adı		n(Sayı)	%(Yüzde)
Yaş	15-24	2,809	17,09
	25-44	6,164	37,51
	45-64	5,092	30,98
	65+	2,370	14,42
Eğitim	Bir okul bitirmeyen ya da okuma yazma bilmeyen	2,564	15,60
	İlkokul, ortaokul ya da ilköğretim mezunu	8,545	51,99
	Lise veya yüksekokul mezunu	3,704	22,54
	Fakülte	1,426	8,68
	Lisansüstü	196	1,19
Cinsiyet	Kadın	9,165	55,77
	Erkek	7,270	44,23
Gelir	0-1264 ₺	3,537	21,52
	1265-1814 ₺	4,520	27,50
	1815-2540 ₺	3,019	18,37
	2541-3721 ₺	2,798	17,02
	3722 + ₺	2,561	15,58
Çalışma Durumu	Bir işte çalışıyor	6,104	37,14
	Bir işte çalışmıyor	10,331	62,86
Medeni Hal	Evli	11,360	69,12
	Bekâr	3,421	20,82
	Eşi ölmüş veya boşanmış	1,654	10,06
Sağlık Problemi	Sağlık problemi var	8,043	48,94
	Sağlık problemi yok	8,392	51,06
Tercih Sebebi	Sosyal güvencesinden dolayı tercih	7,387	44,95
	Ucuzluğundan dolayı tercih	525	3,19
	Yakınlığından dolayı tercih	4,045	24,61
	Başka bir seçeneği olmamasından dolayı tercih	926	5,63
	Beğendiği ve tavsiyeden dolayı için tercih	3,552	21,61
Gözlem Sayısı		16,435	

Türkiye’de bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerini etkileyen faktörleri tespit edebilmek için yapılan multinomial logit analizi sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. 2016 Multinomial Logit Analizi Sonuçları¹

	β	S,H	RRR	S,H	
Baz Kategori (sosyal güvencesinden dolayı)					
Ucuzluğundan dolayı tercih	25-44	-0,0161	(0,174)	0,984	0,171
	45-64	-0,365*	(0,193)	0,694	0,134
	65+	-1,229***	(0,244)	0,293	0,071
	İlkokul, ortaokul, ilköğretim	-0,661***	(0,123)	0,516	0,064
	Lise, yüksekokul	-0,744***	(0,167)	0,475	0,079
	Fakülte	-0,867***	(0,278)	0,42	0,117
	Lisansüstü	-0,803	(0,743)	0,448	0,333
	1265-1814 ₺	-0,777***	(0,113)	0,46	0,052
	1815-2540 ₺	-1,014***	(0,143)	0,363	0,052
	2541-3721 ₺	-1,586***	(0,193)	0,205	0,04
	3722 + ₺	-1,395***	(0,211)	0,248	0,052
	Çalışıyor	-0,145	(0,114)	0,865	0,099
	Evli	0,0126	(0,165)	1,013	0,167
	Eşi ölen, boşanmış	-0,299	(0,241)	0,742	0,179
	Sağlık Problemi Var	0,0453	(0,102)	1,046	0,107
	Kadın	-0,184*	(0,107)	0,832	0,089
	Yakınlığından dolayı tercih	25-44	-0,115	(0,0786)	0,891
45-64		-0,176**	(0,0860)	0,838	0,072
65+		-0,163	(0,102)	0,85	0,086
İlkokul, ortaokul, ilköğretim		0,194***	(0,0660)	1,214	0,08
Lise, yüksekokul		0,370***	(0,0783)	1,448	0,113
Fakülte		0,536***	(0,100)	1,709	0,171
Lisansüstü		0,775***	(0,203)	2,17	0,44
1265-1814 ₺		-0,122**	(0,0589)	0,885	0,052
1815-2540 ₺		-0,0759	(0,0652)	0,927	0,06
2541-3721 ₺		0,132**	(0,0671)	1,141	0,077
3722 + ₺		0,183**	(0,0733)	1,201	0,088
Çalışıyor		-0,0108	(0,0483)	0,989	0,048
Evli		-0,104	(0,0720)	0,902	0,065
Eşi ölen, boşanmış		-0,0567	(0,101)	0,945	0,095
Sağlık Problemi Var		0,124***	(0,0443)	1,132	0,05
Kadın		0,0546	(0,0450)	1,056	0,048

Başka bir seçeneğinin olmamasından dolayı tercih	25-44	-0,266*	(0,140)	0,766	0,107
	45-64	-0,529***	(0,153)	0,589	0,09
	65+	-1,062***	(0,183)	0,346	0,063
	İlkokul, ortaokul, ilköğretim	-0,487***	(0,101)	0,615	0,062
	Lise, yüksekokul	-0,486***	(0,130)	0,615	0,08
	Fakülte	-0,502***	(0,189)	0,605	0,114
	Lisansüstü	-0,510	(0,451)	0,6	0,271
	1265-1814 ₺	-0,770***	(0,0944)	0,463	0,044
	1815-2540 ₺	-0,894***	(0,115)	0,409	0,047
	2541-3721 ₺	-0,753***	(0,120)	0,471	0,056
	3722 + ₺	-0,568***	(0,131)	0,567	0,074
	Çalışıyor	-0,118	(0,0877)	0,889	0,078
	Evli	0,120	(0,133)	1,127	0,15
	Eşi ölen, boşanmış	0,327*	(0,176)	1,387	0,244
	Sağlık Problemi Var	0,259***	(0,0796)	1,295	0,103
	Kadın	-0,301***	(0,0814)	0,74	0,06
	Beğeni ve tavsiyeden dolayı tercih	25-44	0,0373	(0,0868)	1,038
45-64		-0,0315	(0,0938)	0,969	0,091
65+		-0,0405	(0,110)	0,96	0,105
İlkokul, ortaokul, ilköğretim		0,184***	(0,0695)	1,201	0,083
Lise, yüksekokul		0,491***	(0,0820)	1,633	0,134
Fakülte		0,831***	(0,101)	2,294	0,233
Lisansüstü		1,062***	(0,197)	2,892	0,57
1265-1814 ₺		0,0446	(0,0654)	1,046	0,068
1815-2540 ₺		0,163**	(0,0711)	1,177	0,084
2541-3721 ₺		0,418***	(0,0725)	1,518	0,11
3722 + ₺		0,559***	(0,0774)	1,748	0,135
Çalışıyor		-0,0437	(0,0509)	0,957	0,049
Evli		0,145*	(0,0781)	1,157	0,09
Eşi ölen, boşanmış		0,203*	(0,107)	1,226	0,131
Sağlık Problemi Var		0,306***	(0,0464)	1,358	0,063
Kadın		0,186***	(0,0477)	1,205	0,058
Gözlem Sayısı					16435

Tablo 2 incelendiğinde kadınların sağlık kuruluşunu sosyal güvencesi yerine ucuzluğundan dolayı tercih etme olasılığının erkeklere göre %16,8 $[[1-0.832]*100]$ oranında daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında tercihin söz konusu şeklinin, 15-24 yaş grubuna kıyasla 45-64 yaş grubunda %30,6, 65 yaş ve üstü grupta ise %70,7 fazla olduğu görülmüştür. Mezuniyet

durumu açısından ise sağlık kuruluşlarını sosyal güvencesi yerine ucuzluktan dolayı tercih etme olasılığı ilk, orta ve ilköğretim mezunları, lise ve yüksekokul mezunları ve fakülte mezunları için okuma yazma bilmeyen veya bir okul bitirmemişlere göre sırası ile %48,4, %52,5 ve %58 oranlarında daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Yakınıktan dolayı tercih etme kategorisi sonuçları incelendiğinde ise herhangi bir sağlık problemi olanların olmayanlara kıyasla sağlık kuruluşlarını sosyal güvencesi yerine yakınlığından dolayı tercih etme olasılığının 1,13 kat daha fazla olduğu görülmüştür. Gelir gruplarına göre ise geliri 0-1264 ₺ arasında olanlara kıyasla 1265-1814 ₺ arasında olanların yakınıktan dolayı tercih etme olasılığının %11,5 oranında daha düşük fakat geliri 2541-3721 ₺ olanlar ile 3722 ve üstü olanların tercih etme olasılıklarının ise sırası ile 1,20 kat ve 1,14 kat daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Analiz sonucunda, eğitim değişkenlerinin tamamının yakınlığa göre tercihte istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, sağlık kuruluşlarını sosyal güvencesi yerine yakınlığından dolayı tercih etme olasılıkları hiçbir okul bitirmemiş veya okuma yazma bilmeyenlere kıyasla ilk-orta veya ilköğretim mezunlarında 1,2, lise veya yüksekokul mezunlarında 1,6, fakülte mezunlarında 2,29 ve lisansüstü mezunlarında ise 2,89 kat daha fazla olduğu görülmüştür.

En son gittiği sağlık kurumunu sosyal güvenceye göre tercihe kıyasla başka bir seçeneği olmadığı için tercih edenler kategorisi incelendiğinde evli, çalışma durumu ve lisansüstü değişkenleri hariç analiz edilen tüm değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, sağlık kuruluşunu sosyal güvenceden dolayı tercihe kıyasla başka bir seçeneği olmadığı için tercih etme olasılığının kadınların erkeklere göre %26 oranında, bir işte çalışanların ise çalışmayanlara göre yaklaşık 1,30 kat daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Medeni hal değişkenlerinde ise eşi ölen veya eşinden boşananların sosyal güvenceye kıyasla yakınıktan dolayı tercih etme olasılığının bekârlara göre 1,38 kat daha fazla olduğu görülmüştür. Gelir grubu değişkenlerinde ise başka bir seçeneği olmadığı için tercih etme olasılığının geliri 1264 ₺'den az olanlara kıyasla sırası ile geliri 1265-1814 ₺ arasında olanlarda %53,7, 1815-2540 ₺ arasında olanlarda %59,1, 2541-3721 ₺ arasında olanlarda %52,9 ve 3722 ₺'den daha fazla gelire sahip olanlarda %43,3 daha düşük olduğu görülmüştür. Eğitim değişkenlerine bakıldığında ise baz kategoriye kıyasla başka bir seçeneği olmadığı için tercih etme olasılığının, okula gitmemiş veya okuma yazma bilmeyenlere göre ilk-orta ve ilköğretim mezunlarında ve lise veya yüksekokul mezunlarında %38,5 oranında, fakülte mezunlarında ise %39,5 oranında daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Yaş değişkenlerinde, sosyal güvencesi yerine başka bir seçeneği olmadığı için tercih etme olasılığının 15-24 yaş aralığındakilere kıyasla 25-44 yaş grubunda %38,5, 45-64 yaş grubunda %41,1 ve 64 yaş üstündekilerde ise %65,4 daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Baz kategori olan sosyal güvenceden dolayı tercihe kıyasla beğeni ve tavsiyeye göre tercih sonuçları incelendiğinde, cinsiyet, sağlık problemi, medeni hal, eğitim ve gelir (son 3 düzey) değişkenlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Buna göre, kadınların sağlık kuruluşunu sosyal güvencesi yerine beğeni ve tavsiyeden dolayı tercih etme olasılığının erkeklere göre 1,2 kat, sağlık problemi olanların ise olmayanlara göre 1,35 kat daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Yine aynı tercih ilişkisinde, bekârlara göre evlilerin 1,15 kat, eşi ölen ya da eşinden boşananların ise 1,22 kat daha fazla olasılıkla sağlık kuruluşunu sosyal güvence yerine beğeni veya tavsiyeye göre tercih ettiği görülmüştür. Eğitim değişkenlerinde ise beğeni ya da tavsiyeye göre tercih etme olasılığının bir okul bitirmemiş ya da okuma yazma bilmeyenlere kıyasla ilk-orta veya ilköğretim mezunu olanlarda 1,2, lise veya yüksekokul mezunu olanlarda 1,6 fakülte mezunu olanlarda 2,29 ve lisansüstü mezunu olanlarda ise 2,89 kat daha fazla olduğu tespit

edilmiştir. Gelir gruplarında ise beğeni ve tavsiyeden dolayı tercih etme olasılığının geliri 1264 ₺ ve altında olanlara kıyasla 1815-2540 ₺ arasında olanlarda 1,17, 2541-3721 ₺ arasında olanlarda 1,51 ve 3722 ₺ ve üstü gelire sahip olanlarda ise 1,74 kat daha fazla olduğu görülmüştür.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Gelişen ve değişen Dünya'ya ile birlikte hem sağlık kuruluşları sayısında hem de niteliklerinde artış görülmüş ve sağlık kuruluşlarına erişim de giderek kolaylaşmıştır. Bu durum özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde daha kolay gözlemlenebilmektedir. Artan çeşitlilik ile birlikte, bireylerin sağlık kuruluşları arasında tercih yapma olanağı artmıştır. Bu sebeple bireylerin sağlık kuruluşları tercihlerinde öne çıkan faktörlerin neler olduğu, tercihlerin sosyo-ekonomik durumlara göre değişip değişmediği, değişiyor ise değişim ne yönde olduğunun araştırılması önemli hale gelmiştir.

Andersen (1968)'in davranışsal modelindeki (behavioral model) eğilim faktörleri (predisposing) bağlamında, bireylerin bazılarının daha fazla sağlık hizmeti kullanma eğiliminin olması ve bu durumun yaş, cinsiyet, gelir, medeni hal, eğitim gibi demografik ve sosyo-ekonomik parametrelere göre farklılaşabildiği belirtilmiştir (Kılıç ve Çalışkan, 2013). Yukarıda bahsedilen parametreler bağlamında farklılaşan bireylerin sağlık kurumlarını hangi motivasyon ile tercih ettiğinin bilinmesi de önemlidir. Sağlık kuruluşu tercihlerinde demografik ve sosyo-ekonomik değişkenler çerçevesinde bir farklılaşma olup olmadığı belirlenmesi, sağlık hizmetlerinin daha etkin, verimli, kaliteli, eşit ve hakkaniyetli bir şekilde verilebilmesi noktasında politika yapıcılara yol gösterici olabilecektir. Çalışmanın literatür bölümünde de açıklandığı üzere sağlık kuruluşlarının genellikle maliyet, yakınlık, beğeni, çalışan imajı ve sosyal güvence gibi sebeplerden dolayı tercih edildiği görülmüştür. Bunun yanında sosyo-ekonomik ve demografik faktörlerin, yukarıda açıklanan tercihler özelinde nasıl farklılaştığı analiz edilmiştir. 1996-2017 yılları arasındaki konu ile ilgili ulusal çalışmaların derlendiği Hoşgör ve Hoşgör (2019)'ün çalışmalarında da en önde gelen tercih sebeplerinin yakınlık, tavsiye, maliyet, başka bir seçeneğinin olmaması, hastane bilinirliği ve kalite gibi faktörlerin olduğu görülmüştür. Bu sebeple, özellikle bu tercih sebeplerine etki eden faktörlerin neler olabileceğinin tespit edilmeye çalışılması oldukça önemlidir.

Bu çalışmada, Türkiye'de 15 yaş ve üstü bireylerin en son gittiği sağlık kuruluşu tercihinde etkili olan faktörler multinomial logit analizi ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmada bireylerin sosyal güvence, ucuzluk, yakınlık, başka bir seçeneğinin olmaması ve beğenilerinden dolayı yaptıkları sağlık kuruluşu tercihleri analiz edilmiştir. Analiz kapsamında sosyal güvenceden dolayı sağlık kuruluşu tercihi baz kategori olarak belirlenmiştir. Bunun sebebi, 2016 Türkiye Sağlık Araştırması veri setinde 15 yaş ve üstü bireylerin son gittiği sağlık kuruluşunu en çok sosyal güvencesinden dolayı tercih etmesidir. Literatür incelendiğinde bu durumun tam tersini de görmek mümkündür. Örneğin Schwartz (2005), çalışmasına konu olan hastaların sadece %10'unun ameliyat olmak için en yakın hastanenin dışında ciddi bir alternatif arayışına girdiğini tespit etmiştir. Benzer şekilde Chernew ve arkadaşları (1998) ve Exworthy ve Peckham (2006)'da çalışmalarında hastaların daha çok en yakınlarındaki sağlık kuruluşunu tercih ettiklerini göstermişlerdir. Bu bağlamda Türkiye'de bireylerin sağlık kuruluşlarını daha çok sosyal güvencelerinden dolayı tercih etmesi, bireyler için sosyal güvence ve sigorta kavramlarının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu sebeple çalışmaya konu olan diğer tercih parametrelerinin sosyal güvenceden dolayı tercih karşısındaki belirleyicilerini tespit etmek oldukça önemlidir. Sosyal güvence(sizlik), sağlık kuruluşları tercihinde ilk faktör olmasının

yanında tercihlerde düzenleyici etki de yapmaktadır. Örneğin Yetim ve Çelik (2021)'in çalışmasında, sağlık güvencesi olmayan bireylerin olanlara kıyasla daha yüksek oranda devlet ve üniversite hastanelerini tercih ettiği ortaya konmuştur.

Bu çalışmanın sonucunda, kadınların erkeklere kıyasla sağlık kuruluşunu sosyal güvencesi yerine ucuzluğundan dolayı tercih etme olasılığının daha düşük, beğeni ve tavsiyeden dolayı tercih etme olasılığının ise daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur. Sağlık problemi olanlarda ise olmayanlara kıyasla en son gittiği sağlık kuruluşunu sosyal güvence yerine yakınlık, beğeni ve tavsiyeye göre seçme olasılığı daha fazla olduğu belirlenmiştir. Buradan, hasta olan bireylerin, sosyal güvence ve beraberinde gelen maddi avantajlardan daha çok doğru ve güvenilir tedavi arayışı içinde oldukları sonucu çıkarılabilir. Bunun yanında eğitim düzeyi yükseldikçe bireylerin sosyal güvence yerine sağlık kuruluşunu yakınlık, beğeni ve tavsiyeden dolayı seçme olasılığının arttığı; ucuzluk ve başka bir seçeneği olmadığı için seçme olasılığının ise azaldığı tespit edilmiştir.

Bireylerin gelir durumlarına ilişkin sonuçlar incelendiğinde, belirli bir gelir seviyesine kadar (1814₺) tercihte yakınlığa kıyasla sosyal güvencenin etkili olduğu fakat daha sonrasında gelirin arttıkça sosyal güvenceye kıyasla yakınlıktan dolayı tercih etme olasılığının arttığı görülmektedir. Ayrıca analiz sonuçlarından gelir arttıkça bireylerin sağlık kuruluşunu sosyal güvence yerine beğeni ve tavsiyeye göre seçme olasılığının arttığı anlaşılmaktadır. Eğitim düzeyi ve gelir artışının bireylerin sağlık kuruluşu tercihlerinde bu denli düzenleyici etkisi olmasının ve maddi gücü artan bireylerin, sosyal güveneleri yerine kişisel beğenilerini ön plana çıkarabilmesinin oldukça önemli olduğu düşünülmektedir.

Yaşa bağlı tercihler incelendiğinde ise, gençlere göre orta yetişkin ve ileri yetişkin/yaşlı nüfusun sağlık kuruluşunu yakınlığından dolayı tercih etme olasılığının düşük olduğu tespit edilmiştir. Buradan yaş alma ile birlikte kronik hastalıklar da arttığından bireylerin hastane yakınlığını göz ardı ettiği görülmektedir. Benzer şekilde, yaş ilerledikçe bireylerin sağlık kuruluşu tercihlerinde başka bir seçeneği olmadığı için seçme olasılığının da düştüğü görülmektedir.

Çalışmanın sonuçlarına göre eşinden boşanmış veya eşi ölmüş bireylerin bekârlara kıyasla sağlık kuruluşunu başka bir seçeneği olmadığı için tercih etme olasılığının sosyal güvenceden dolayı tercihe göre daha fazla, benzer şekilde evli bireyler ile eşinden boşanmış veya eşi ölmüş bireylerin en son gittiği sağlık kuruluşunu bekârlara kıyasla beğeni ve tavsiyeden dolayı tercih etme olasılığının sosyal güvenceden dolayı tercihe nazaran daha fazla olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmanın sonucunda Türkiye’de sağlık kuruluşları tercihlerini yakınlık, sigortalılık, beğeni, tavsiye ve/veya incelenebilecek diğer tercih boyutlarından birisinin seçilerek incelemenin eksik sonuçlar doğurabileceği anlaşılmıştır. Bu bağlamda, bu çalışmada tercihler hem bir arada incelenip hem de baz kategori olan sosyal güvence ile kıyaslanıp analiz edildiğinden söz konusu doğabilecek eksik sonuçların önüne geçilmeye çalışılmıştır. Özellikle sağlık kuruluşu tercihlerinin Türkiye’de akla gelen ilk unsurlardan biri olan sosyal güvence ile kıyaslanması ve tercihlerin sosyoekonomik faktörlere göre değiştiğinin tespiti, politika yapıcılara söz konusu birey ve hedef gruplara yönelik sağlık politikaları oluşturabilmesi adına yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışmanın sınırlılıkları da mevcuttur. Tercihler üzerinde etkili fakat bu çalışmada konu edilemeyen diğer faktörlerin de olması elbette mümkündür. Ayrıca çalışmada tek bir dönem içindeki tercihleri etkileyen faktörler analiz edilebilmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda daha uzun dönemler analiz edilerek tercihler ve tercihlere etki eden faktörlerin yıllar içindeki değişimi gözlemlenebilir.

NOTLAR

¹ ***p<.01, **p<.05 ve *p<.1 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. Analizde, Pseudo R²=0.023, Ki-Kare değeri=970.92 ve Akaike Kriteri (AIC)=42146.843 olarak bulunmuştur. (p>Ki-kare) ise %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Analizde, yaş değişkeninde 15-24 yaş grubu, eğitim değişkeninde bir okul bitirmeyen veya okuma yazma bilmeyenler, gelir değişkeninde 0-1264 ₺ ve medeni hal değişkeninde ise bekârlar baz kategori olarak belirlenmiştir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Destek Beyanı

Bu çalışma Ordu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Komisyonunca kabul edilen HD-1911 no'lu proje kapsamında desteklenmiştir.

KAYNAKÇA

- Amaghionyeodiwe, L. A. (2008). Determinants of the choice of health care provider in Nigeria. *Health Care Management Science, 11*(3), 215-227. <https://doi.org/10.1007/s10729-007-9038-3>
- Andersen, R. (1968). *A Behavioral model of families' use of health services*. Research Series 25, The University of Chicago, Center for Health Administration Studies.
- Arı, E. (2016). Bireylerin umut düzeyleri ile gelecek hakkındaki düşünceleri arasındaki ilişkinin multinominal lojistik regresyon analizi ile incelenmesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (47)*, 184-194.
- Canaviri, J. (2007). *A random parameter logit model for modeling health care provider choice in Bolivia*. Munich Personal RePEc Archive, Paper No: 3263.
- Chernew, M., Scanlon, D., & Hayward, R. (1998). Insurance type and choice of hospital for coronary artery bypass graft surgery. *Health Services Research, 33*(3 Pt 1), 447-466.
- Costa-Font, J., & Zigante, V. (2016). The choice agenda in European health systems: The role of middle-class demands. *Public Money & Management, 36*(6), 409-416. <https://doi.org/10.1080/09540962.2016.1206748>
- Çınaroğlu, S. (2017). Kamu ve özel sağlık hizmetlerinin seçimini etkileyen faktörler: Teorik bir inceleme. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 20*(2), 259-274.

- Exworthy, M., & Peckham, S. (2006). Access, choice and travel: Implications for health policy. *Social Policy & Administration*, 40(3), 267-287. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9515.2006.00489.x>
- Gok, M. S., & Sezen, B. (2013). Analyzing the ambiguous relationship between efficiency, quality and patient satisfaction in healthcare services: The case of public hospitals in Turkey. *HealthPolicy*, 111(3), 290-300. <https://doi.org/10.1016/j.healthpol.2013.05.010>
- Havemann, R., & Van der Berg, S. (2003). The demand for health care in South Africa. *Studies in Economics and Econometrics*, 27(3), 1-27. <https://doi.org/10.1080/10800379.2003.12106350>
- Hosmer, D. W., & Lemeshow, S. (2000). *Applied Logistic Regression*. John Wiley & Sons.
- Hosmer Jr, D. W., Lemeshow, S., & Sturdivant, R. X. (2013). *Applied Logistic Regression* (Vol. 398). John Wiley & Sons.
- Hoşgör, H., & Hoşgör, D. G. (2019). Hastaların hastane seçimini etkileyen faktörler: Sistematik derleme (1996-2017). *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 22(2), 437-456.
- Işık, O., Erişen, M, Fidan, C. (2016). Tüketicilerin hastane seçiminde etki eden faktörlere ilişkin algılamaları. *İşletme Bilimi Dergisi*, 4(1), 99-110.
- Kayaoğlu, A., & Gülmez, Y. S. (2020). Sağlık hizmetleri tüketicisi olarak hastaların özel hastane tercihini etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Diyarbakır örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(4), 1267-1286.
- Kılıç, D., & Çalışkan, Z. (2013). Sağlık hizmetleri kullanımı ve davranışsal model. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 2(2), 192-206.
- McAlexander, J. H., Kaldenberg, D. O., & Koenig, H. F. (1994). Service quality measurement. *Journal of Health Care Marketing*, 14(3), 34-40.
- Meesala, A., & Paul, J. (2018). Service quality, consumer satisfaction and loyalty in hospitals: Thinking for the future. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 40, 261-269. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.10.011>
- Mugabe, J. (2005). Health innovation systems in developing countries. Strategies for building scientific and technological capacities. *World Health Organization*.
- Mühlbacher, A. C., Bethge, S., Reed, S. D., & Schulman, K. A. (2016). Patient preferences for features of health care delivery systems: A discrete choice experiment. *Health Services Research*, 51(2), 704-727. <https://doi.org/10.1111/1475-6773.12345>
- Naidu, A. (2009). Factors affecting patient satisfaction and healthcare quality. *International Journal of Health Care Quality Assurance*, 22(4), 366-381. <https://doi.org/10.1108/09526860910964834>
- Nketiah-Amponsah, E., & Hiemenz, U. (2009). Determinants of consumer satisfaction of health care in Ghana: Does choice of health care provider matter?. *Global Journal of Health Science*, 1(2), 50. <https://doi.org/10.5539/gjhs.v1n2p50>
- Özkoç, H. (2013). Hastaların sağlık kurumu tercihlerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Uygunluk analizi ve nested logit model. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 267-280.

- Roh, C. Y., & Moon, M. J. (2005). Nearby, but not wanted? The bypassing of rural hospitals and policy implications for rural health care systems. *Policy Studies Journal*, 33(3), 377-394. <https://doi.org/10.1111/j.1541-0072.2005.00121.x>
- Sağlık Bakanlığı. (2012). *Türkiye’de sağlıkta dönüşüm programı değerlendirme raporu (2003-2011)*, Ankara, 2012.
- Saraçoğlu, S., & Öztürk, F. (2017). Sağlık hizmetlerine yönelik talebin belirleyicileri: Türkiye üzerine bir uygulama. *İş ve Hayat*, 2(4), 293-342.
- Schwartz, L. M., Woloshin, S., & Birkmeyer, J. D. (2005). How do elderly patients decide where to go for major surgery? Telephone interview survey. *Bmj*, 331(7520), 1-7. <https://doi.org/10.1136/bmj.38614.449016.de>
- Sivey, P. (2012). The effect of waiting time and distance on hospital choice for English cataract patients. *Health Economics*, 21(4), 444-456. <https://doi.org/10.1002/hec.1720>
- Tüfekçi, N., & Asıgbulmuş, H. (2016). The factors that effective in the choice of hospital and patient satisfaction: The sample of Isparta. *Journal of Current Researches on Health Sector*, 6(2), 72-92.
- Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] (2016). *Türkiye Sağlık Araştırması Mikro Veri Seti 2016*.
- Varkevisser, M., van der Geest, S. A., & Schut, F. T. (2012). Do patients choose hospitals with high quality ratings? Empirical evidence from the market for angioplasty in the Netherlands. *Journal of Health Economics*, 31(2), 371-378. <https://doi.org/10.1016/j.jhealeco.2012.02.001>
- Victoor, A., Delnoij, D. M., Friele, R. D., & Rademakers, J. J. (2012). Determinants of patient choice of healthcare providers: A scoping review. *BMC Health Services Research*, 12(1), 1-16. <https://doi.org/10.1186/1472-6963-12-272>
- World Health Organization [WHO] (2018). Towards a global action plan for healthy lives and well-being for all: Uniting to accelerate progress towards the health-related SDGs. *World Health Organization*.
- World Health Organization [WHO] (2021). *What is the WHO definition of health*. 05.03.2021 tarihinde, <https://www.who.int/about/who-we-are/frequently-asked-questions/> adresinden erişilmiştir.
- Yavan Temizkan, Ö. (2019). Hizmet kalitesi algı ve beklentilerinin analizi: Bir devlet hastanesi örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi CEEİK 2018 Özel Sayısı*, 147-158.
- Yetim, B., & Çelik, Y. (2021). Sağlık sektöründe bireylerin hizmet sunucu tercihlerini etkileyen faktörler. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstiklal Marşı 100. Yıl Armağan Sayısı*, 173-185.

Araştırma Makalesi / Research Article

Effects of Dollarization on Bank Performance: Analysis for Turkey *

Sena Işık¹, İlkey Şendeniz-Yüncü²

Abstract

Dollarization has significant effects on the real sector, monetary policy, and financial system. In this study, the effects of dollarization on banks' performance in Turkey for the period of 2012-2017 are investigated by using both static and dynamic panel data analyses. Our Generalized Method of Moments (GMM) results indicate the statistical significance of the negative impact of deposit dollarization on return on assets (ROA). Both the random effects regression and GMM results show a negative and significant effect of deposit dollarization on return on equity (ROE). On the credit dollarization side, while random effects regression results indicate a negative and significant impact of credit dollarization on ROA and one-step system GMM results indicate the negative effect of credit dollarization on ROE, the rest of our estimations do not show any significant effect of credit dollarization on bank performance.

Keywords: Dollarization, Bank Performance, Banking Sector.

Dolarizasyonun Banka Performansı Üzerine Etkileri: Türkiye Analizi

Öz

Dolarizasyonun reel sektör, para politikası ve finansal sistem üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu çalışmada, 2012-2017 döneminde dolarizasyonun Türkiye'deki bankaların performansları üzerindeki etkisi hem statik hem de dinamik panel veri analizi yöntemleri ile araştırılmıştır. Genelleştirilmiş Momentler Metodu (GMM) sonuçlarımız, mevduat dolarizasyonunun aktif karlılığı üzerindeki olumsuz etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Hem rastgele etkiler modeli, hem de GMM sonuçları mevduat dolarizasyonunun özkaynak karlılığı üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Kredi dolarizasyonu açısından ise, rastgele etkiler modeli sonuçları kredi dolarizasyonunun aktif karlılığı üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu ve tek aşamalı sistem GMM sonuçları kredi dolarizasyonunun özkaynak karlılığı üzerinde negatif bir etkisi olduğunu göstermekte iken, diğer sonuçlarımız kredi dolarizasyonunun banka performansı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi bulunmadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Dolarizasyon, Banka Performansı, Bankacılık Sektörü.

*This paper is a part of Sena Işık's MBA Thesis completed under supervision of İlkey Şendeniz-Yüncü at Middle East Technical University, Department of Business Administration. The views expressed in the article are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Republic of Turkey Ministry of Treasury and Finance nor of its members.

¹ Republic of Turkey Ministry of Treasury and Finance. Middle East Technical University, Department of Business Administration, sena.istik@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6765-025X>.

² Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Assistant Professor, Middle East Technical University, Department of Business Administration, sendeniz@metu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6065-4204>.

Cite as: Işık, S., & Şendeniz-Yüncü, İ. (2022). Effects of dollarization on bank performance: Analysis for Turkey. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 40 (1), 58-86.

INTRODUCTION

Dollarization is an important issue for emerging economies since the 1970s with its significant impacts on the real sector, government debt management, monetary policy, and the financial system. Various policies are being developed to prevent dollarization in developing economies since it is considered an important source of risk. Denomination of a large part of the financial assets and liabilities in foreign currencies creates a currency mismatch between assets and liabilities held in foreign currencies and those in domestic currency. Currency mismatch causes financial fragilities and subsequent serious macroeconomic risks. Independent of the exchange rate regime, in a highly dollarized economy a currency mismatch risk arises for banks, and it increases banks' currency risk. Banks, which burden these risks by accepting foreign currency deposits and lending foreign currency funds while functioning as an agent between depositors and creditors, could experience various impacts of dollarization on their performances. Moreover, other types of risks stemming from foreign currency operations of banks, namely; interest rate risk, credit risk, country or solvency risk, and time-zone risk accompany the currency risk in these economies.

As a result of the regulations about the liberalization of capital movements, exchange rate regime changes, political instability, and economic crises in developing economies in the late 1980s, the use of foreign currencies as the store of value, the unit of account, and the medium of exchange, has continued to deepen up to the present.

In Turkey, the roots of the dollarization phenomenon started to form in the late 1960s and the early 1970s together with the legislations about foreign currency deposits. The reforms on financial liberalization, the changes in foreign exchange regulations, and macroeconomic developments in the 1980s and 1990s played important roles in the development of dollarization in Turkey. Before these developments, Decree No. 1¹, published in February 27, 1930 dated and 1435 numbered Official Gazette with the name of "Protection of the Value of Turkish Currency", foreign exchange purchases and sales were prohibited except for stock exchange, banks, authorized bankers and those listed in the list of needs, issued or announced by the Ministry of Finance. According to the regulations made between Decree No. 1 and Decree No. 13², only banks could engage in the foreign exchange buying and selling operations and they could not sell foreign exchange to those, who did not have the permit issued by the Ministry of Finance. Starting from 1955, the restrictions regarding foreign exchange had been started to ease. With Decree No. 17³, published in September 14, 1962 dated and 11206 numbered Official Gazette the residents in Turkey were allowed to open deposits with foreign currencies, which are not compulsorily brought to Turkey. This regulation could be accepted as the first step of the development of the dollarization phenomenon in Turkey. After this regulation, the convertible deposit accounts and foreign exchange deposits with credit letters were put into practice in 1967 and 1976, respectively.

At the beginning of the 1980s, an economic stabilization program was put into force, in which several reforms and foreign exchange legislation amendments were made regarding financial liberalization. The first of the important legislative amendments made in this context was Decree No. 26⁴ regarding the protection of the value of Turkish currency, which was about the rules to be applied for the opening of foreign currency deposit accounts of those who make foreign exchange earning transactions. It was published in the Official Gazette dated January 12, 1983 and numbered 17926 and this Decree made enabled residents in Turkey to open foreign

currency demand deposits with the foreign exchange, which they must have brought to Turkey. However, the amount of these deposits could not exceed 5% of the amount, brought to Turkey.

Liberalizing the interest rate of deposits and credits, introducing Capital Market Law and Banking Law were the main important reforms and legislations made in this period. Along with these reforms and regulations, inflation and foreign exchange rate movements played role in the development of dollarization in Turkey between 1980 and 1989.

As stated by Civcir (2005), until the end of 1988, the high and volatile difference between domestic and foreign inflation and depreciation of domestic currency affected the inflation rate. As a result, as he mentioned, residents, who want to be protected against inflation, turned to foreign currency. As well as high inflation rates, fiscal deficits, financial crises, and political instabilities deepened dollarization phenomena in Turkey and increased dollarization rate.

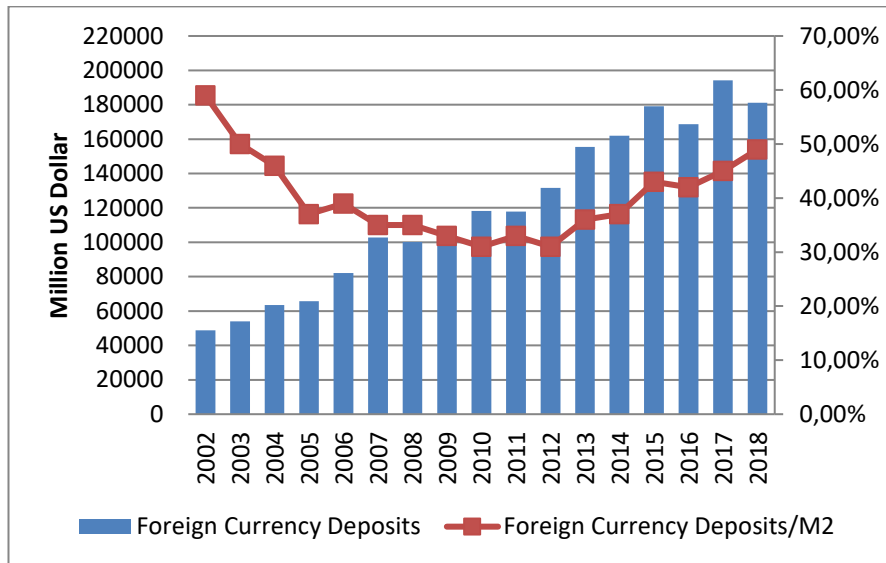
When it came to 1989, the most important financial liberalization reform was realized and Decree No. 32 on Protection of the Value of Turkish Currency⁵ entered into force.

In their paper, Kepenek and Yentürk (2005) state that, with the liberalization of the capital account in 1989, the capital inflow to Turkey was more than expected, and Turkey evaded from foreign exchange bottleneck, while capital inflows led to overvaluation in the real exchange rate.

Serdaroğlu (2011) mentions that the difference between domestic and foreign interest rates shows the increasing risk perception about the domestic economy and gives acceleration to deposit dollarization.

The financial crises that occurred at the beginning of the 2000s contributed to the dollarization phenomenon in Turkey. In May 2001, a new economic program, namely "Strong Economy Transition", started to be implemented. Özatay (2005) mentions that the program had begun to show its effects, and inflation expectations, inflation rate, and the ratio of public debt to Gross National Product (GNP) declined by the end of 2001. At the beginning of 2002, the Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) announced that it would implement implicit inflation targeting. Besides high inflation, fiscal dominance, risk premium, and exchange rate volatility; the high level of dollarization was one of the factors that make the transition to inflation targeting difficult for the Turkish economy. In Figure 1, the ratios of foreign exchange deposits⁶ to the M2 money supply, the widely used measure of deposit dollarization, in Turkey between 2002 and 2018 are illustrated.

Figure 1: Deposit Dollarization in Turkey (2002-2018)

Source: CBRT (2019), Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA, 2019)

As is seen in Figure 1 after the 2001 crisis, the deposit dollarization ratio was recorded as 59% in 2002. In 2004 CBRT announced that it would start to implement explicit inflation targeting at the beginning of 2006. Metin-Özcan and Us (2007) mention that, in this period, Turkey was exposed to external factors like a flow of capital to developing economies, as a consequence of increasing oil and commodity prices, global inflation rises, a worldwide slowdown in economic growth, and increasing policy rates in developed economies. Furthermore, they state that Turkey experienced high economic growth and achieved its targets on inflation and primary surplus between 2002 and 2005, which increased the confidence in the economy. Figure 1 demonstrates that the ratio of foreign exchange deposits to the M2 money supply continuously increased starting with 2012 and it reached 49% in 2018.

Besides asset dollarization, the evolution of liability dollarization in Turkey should be analyzed. The first time that residents in Turkey were allowed to use credit from abroad was July 7, 1984, when Decree No. 30 on Protection of the Value of Turkish Currency⁷ came into force. With the same regulation, residents in Turkey were allowed to give foreign currency credits, under certain conditions like financing of export, investment goods, and expenses regarding international competitive bindings.

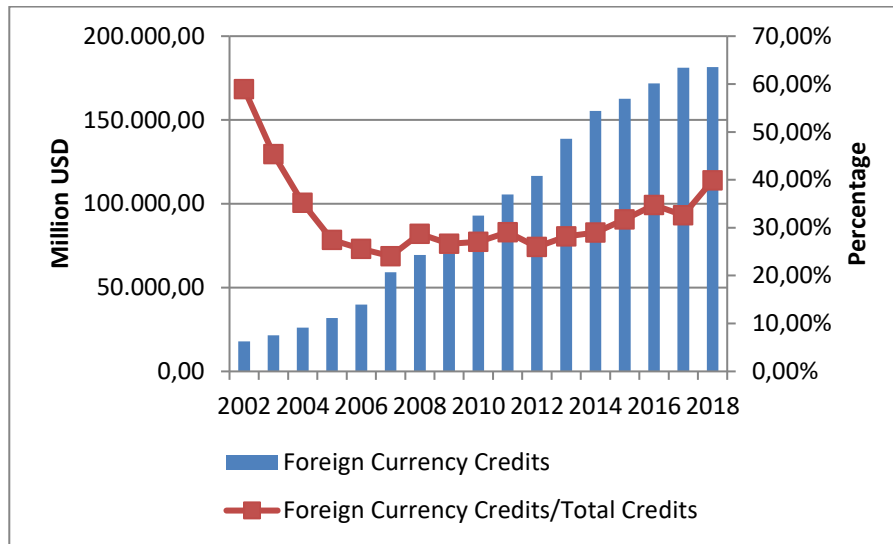
In years, the conditions for use of foreign currency credit were changed with several legislations. Until the amendment was made in 2009⁸, the consumers and firms, who did not meet these conditions, were not able to use foreign currency loans from the domestic banking system; however, there was not any restriction on using foreign currency indexed loans from Turkey. In addition, all firms were able to obtain foreign currency loans from abroad to finance all kinds of commercial and professional activities. In this case, companies were directed to use foreign currency loans from foreign branches of banks established in Turkey. With the amendment in 2009, the use of foreign currency indexed loans of residents in Turkey was prohibited, except for the credits used for their professional and commercial purposes.

Moreover, banks were allowed to extend foreign currency credits, which were more than 5 million US dollars (USD) and had an average maturity longer than 1 year.

In 2018, another amendment⁹ regarding foreign currency credits was put into force. According to the new legislation, residents in Turkey, who have foreign exchange liabilities of less than 15 million USD, could borrow in foreign exchange according to a limit that does not exceed the sum of their foreign currency income of the last three fiscal years, with some exceptions. With the same amendment, the use of foreign currency indexed credits by residents in Turkey was prohibited completely.

In Figure 2, the ratio of foreign currency credits extended by banks in Turkey to total credits extended by those banks is presented, between 2002 and 2018.¹⁰

Figure 2: Credit Dollarization in Turkey (2002-2018)

Source: BRSA (2019)

As it is shown in Figure 2, after the transition to a flexible exchange rate regime, the ratio of foreign currency loans to total loans decreased significantly. The companies with limited foreign currency income reduced their foreign currency credit use to avoid currency risk. The ratio of foreign currency loans to total loans was recorded as 59% in 2002 and it decreased gradually until 2007. It followed a fluctuating course between 2008 and 2012 and started to increase after 2012. A slight decrease was observed in 2017 and it reached 40% in 2018.

Figure 1 and Figure 2 show that both deposit and credit dollarization maintain their importance in the Turkish economy.

In this study, the effects of dollarization on banks' performances in Turkey for the period of 2012-2017 are investigated by using both static and dynamic panel data analyses. Fixed effects regression, random effects regression, and GMM approaches are employed for estimations. Financial data of 26 banks are used for the analyses.

Our GMM results indicate the statistical significance of the negative impact of deposit dollarization on ROA, at the 10% significance level. Both random effects regression and GMM results show a negative and significant effect of deposit dollarization on ROE. Our results are in line with the expectation of a negative impact of deposit dollarization on financial deepening and the transfer of exchange risk to credit risk in dollarized economies.

On the credit dollarization side, while random effects regression results indicate a negative and significant impact of credit dollarization on ROA at the 10% significance level and one-step system GMM estimation results indicate the negative effect of credit dollarization on ROE, the rest of our estimations do not show any significant effect of credit dollarization on bank performance.

1. LITERATURE REVIEW ON THE EFFECTS OF DOLLARIZATION ON BANK PERFORMANCE

Dollarization is studied under two main classes in literature, namely, full and partial dollarization. The terms asset dollarization, liability dollarization, and financial dollarization describe different characteristics of partial dollarization.

De Nicolo et al. (2005) investigate the relationship of deposit dollarization with the financial deepening of the onshore financial system and banking risk along with the causes of deposit dollarization. They measure deposit dollarization as the ratio of foreign currency onshore bank deposits to a total of onshore bank deposits and use the data of 100 countries for the period starting from 1990 to 2001. According to their empirical results, in inflationary environment dollarization enables the economy to maintain more monetary depth than it would otherwise be achieved. The results also show that the risk of financial intermediaries, measured by the mean ratio of non-performing loans, the deposit volatility, or a proxy aggregate measure for a bank's "distance-to-default", is higher in dollarized countries.

Quispe-Agnoli and Whisler (2006) examine the impacts of full dollarization and other macroeconomic and institutional factors on the bank performance indicators for the Ecuador and El Salvador banks between 1995 and 2004 and show that dollarization has a positive effect on loan quality, while it affects the bank liquidity ratio negatively. Ozsoz (2008) investigates the effects of financial dollarization on commercial bank performance in 11 developing countries between 1991 and 2004 with bank-level data and states that dollarization does not directly explain bank profitability, whereas the estimations on loan-loss provisions show the significant effect of foreign currency deposits on the changes in the banks' bad loans to its overall loan portfolio ratios. Kutan et al. (2012) analyze deposit dollarization and banks' profitability relationship for 36 countries between 1991 and 2006, and document that the dollarization ratio does not have any significant effect on banks' profitability, whereas the mentioned effect in the previous periods had a statistically significant impact on bank profitability. In other words, the results showed that deposit dollarization has a negative impact on the profitability of banks with a time lag. They explained the reason behind this with the adaptive expectations of the bank managers.

Stix (2013) argues the effects of dollarization on the cash demand of households in transition countries by using micro-level data from a household survey. The results of his study revealed that the sensitivity of people about the safety of deposits is higher in dollarized economies. In addition, he points out that in dollarized economies foreign currency cash is held

as a safe asset and network effects of dollarization are getting stronger as the level of dollarization of the economy increases.

Caglayan and Talevera (2016) study the effects of credit dollarization on the Turkish commercial banks' liquidity and profitability by using quarterly data for 46 banks between 2003 and 2014. Their results show that banks decrease their liquid assets while lending more in foreign currency and liability dollarization fosters banks for using their resources more effectively. It is also shown that the supply of funds in foreign currency, deposit dollarization, and total foreign liabilities do not have any significant effect on liquidity management, while the coefficient of exchange rate volatility is significant and positive. The paper suggests that the positive impact of foreign currency loans on bank performance decreases as exchange rate volatility or the interest rate spread between the liabilities and assets are increasing.

To determine the correct variables of empirical analysis, reviewing some empirical works about the determinants of bank performance would be purposeful. A huge number of empirical analyses were conducted for examining the determinants of bank performance. From the very first studies, the variables, impacts of which on the bank performance are investigated, are classified under different groups, particularly, bank-specific variables, financial sector structure related variables, and macroeconomic variables. The bank-specific variables, which are under the control of banks, are described as internal variables, whereas the financial sector structure-related and macroeconomic variables are grouped under the name of external variables. One of the earlier examples of works related to determinants of bank performance was conducted by Short (1979). He analyzes the determinants of banks' performance and especially the effect of banking sector concentration on banks' profit rate, i.e., the annual average ratio of after-tax profits to total shareholders' funds. He used data from 60 banks from 12¹¹ countries. Also, he added the central bank discount rate and long-term government bond rate to his model as proxies of economy-wide profitability. The results showed that concentration measures, central bank discount rate, and long-term government bond rate have positive impacts on banks' profitability, whereas the effect of government ownership is negative. Additionally, it is found out that in the models including central bank discount rate, the coefficient of the rate of growth of assets is statistically significant and negative. A similar study was done by Bourke (1989) and his results support the positive relationship between concentration and bank performance. Molyneux and Thornton (1992) examine the determinants of bank performances for 18¹² European countries for the period of 1986-1989. They show that ROE has statistically significant positive relationships with concentration, nominal interest rates, and government ownership. Their results regarding government ownership are conflicting with the results of previous studies. From the ROA side, the estimation results indicate positive relationships with capital, nominal interest rates, staff expenses, concentration, and government ownership. On the other hand, the results imply the existence of a weak negative relationship between profitability and liquidity. The cost of holding liquidity, especially those held compulsorily, could help to elucidate the negative relationship between profitability and liquidity. A recent study regarding determinants of bank performance is conducted by Kohlscheen et al. (2018) on 534 banks from 19¹³ emerging market economies. The findings of the estimation results reveal that long-term interest rates and credit growth have an increasing effect on bank profitability. However, short-term interest rates and sovereign risk premium decline the bank profits. Naceur (2003) examines the effects of several internal and external variables on net interest margin (NIM) and the profitability of banks in Tunisia, between the years 1980 and 2000. According to the results of

the study, capital and overheads have significant and positive effects on both NIM and profitability of banks in Tunisia. The size variable has a statistically significant negative relationship with NIM, whereas the variable of bank loans has a positive one. On the other hand, the effect of the stock market development is statistically significant and positive for bank profitability. The macroeconomic variables inflation and growth rates do not have any statistically significant effect on NIM and profitability. In addition, the results show that concentration affects NIM negatively. Another example of single country analysis is the study of Guru et al. (2002), regarding the determinants of commercial bank profitability in Malaysia for the period of 1985-1998. According to estimations of asset-based profitability, loans and current account deposits are the most profitable contributors to banks' profits. Liquidity and bad expenses management; on the other hand, contribute to the poor profitability performance of banks. The findings regarding capital-based measures of profitability show that loans, deposits, inflation, market interest rate, and investment in subsidiaries have positive impacts on performance. However, the coefficients of total expenditure, capital, and reserves variables are found to be negative. Athanasoglou et al. (2008) examine the impact of various bank-specific, industry-specific, and macroeconomic variables on Greek banks' performance between 1985 and 2001. In their study; capital, productivity growth, and inflation have statistically significant and positive effects on bank profitability, while, the effects of credit risk and operating expenses are found to be negative. In addition, the results showed that the size and the ownership structure of banks, whether government-owned or privately owned, are insignificant in affecting banks' profitability.

In the literature, there are also some works conducted for explaining the determinants of banks' performance in Turkey. Tunay and Silpar (2006) analyze the profitability of banks in Turkey by using various statistical and econometrical methods. In this study, not only scales of banks but also ownership structures are handled separately for the regression analysis. Their results show that ratio of credits to total assets, log of total assets, ratio of non-interest income to total assets, inflation, real national income, the ratio of deposits to stock market capitalization value, the ratio of stock market capitalization value to national income and ratio of total assets to national income affect the profitability of banks in terms of all three dependent variables; ROA, ROE, and NIM. Atasoy (2007) investigates the determinants of the Turkish banking sector profitability by using a panel dataset regarding commercial banks in Turkey from 1990 through 2005. NIM and ROA are used as indicators of bank profitability, whereas many bank-specific variables, financial sector structure-related variables, and macroeconomic variables are added to estimation as independent variables. The estimation results reveal that equity, loan loss provisions, non-interest earnings assets, size of bank, inflation, and bank concentration ratio have significant effects on both ROA and NIM. However; the findings show that overhead and importance of bank finance relative to GNP are only associated with ROA. According to estimation results, deposits, growth of GNP, and importance of stock market finance relative to GNP have significant impacts on only NIM. By using financial data of 25 Turkish commercial banks between 2002 and 2007, Ata (2009) works on the determinants of bank profitability after the 2001 economic crisis. He employs cost ratio, capital adequacy, liquidity, asset profitability, and size indicators as internal variables, whereas Gross Domestic Product (GDP) growth rate, consumer price index (CPI), the growth rate of M2Y money supply, the ratio of total assets of the deposit banks to GDP and concentration ratio of banking sector variables constitute the external variables. The Ordinary Least Squares (OLS) and fixed effects regression results reveal that the impacts of internal factors on the profitability of banks are more than those of external

variables. The effects of cost management, capital adequacy, asset profitability, and concentration ratio of the banking sector are found to be statistically significant and negative. On the other hand, liquidity, size, and the ratio of total assets of the deposit banks to GDP have statistically significant and positive effects on bank profitability. Alper and Anbar (2011) investigate the effects of asset size, capital adequacy, asset quality, liquidity, deposits, income-expenditure structure, annual real GDP growth rate, annual inflation, and real interest rate on the profitability of 10 commercial banks in Turkey for the 2002-2010 period. The fixed effects panel regression results demonstrate that only bank size and non-interest income significantly affect profitability, indicated by ROA. On the other hand, asset quality has negative impacts on ROA. When ROE is employed as the measure of bank profitability, only the positive effects of bank size and real interest rate were found to be statistically significant. Similarly, Topak and Talu (2017) studied the determinants of Turkish banks' profitability from 2005 through 2015 by employing panel data analysis. They use ROA and ROE ratios for the assessment of profitability. According to empirical findings, the ratios of loan interest to deposits interest, net fees and commissions' revenues to total operating expenses and bank size have statistically significant and positive effects on banks' profitability measures, ROA and ROE. However, the ratio of nonperforming loans to total loans, capital adequacy, and the ratio of other operating expenses to total operating revenue have negative impacts on profitability. Among the macroeconomic variables, real GDP and interest rate have positive impacts on banks' profitability, while the effect of the exchange rate was found to be negative.

In brief, there has not been a consensus on the issue of dollarization and bank performance relationship yet. While some empirical studies show that dollarization does not have a significant impact on bank profitability, others reveal that the effect of dollarization on bank profitability is statistically significant. Besides, the sign of the relationship is found to be positive in some studies and negative in others. Our study aims to shed light on this issue in the Turkish banking sector and contribute to the existing literature.

2. DATA

The raw data are obtained from the database of The Banks Association of Turkey (BAT, 2019). After the exclusion of investment and development banks, 26 banks' data operating in Turkey are used in this study. For maintaining the adequate and efficient number of observations for GMM procedure, quarterly data starting from the first quarter of 2012 to the fourth quarter of 2017 are used, which also maintains the necessity of the number of cross-sections that should be equal to or greater than the number of periods. Data period starts through the end of the European sovereign debt crisis and ends before the period of currency shocks in Turkish economy in 2018, representing a relatively stable period in terms of crises.

In the empirical analyses, bank performance takes place as the dependent variable, whereas deposit and credit dollarization are independent variables. Besides the dollarization variables, some macroeconomic and bank-specific variables are also used in the analyses, for isolating the impacts of dollarization. Bank size, bank capital, economic growth, and inflation are the other independent variables employed in the analyses. GDP data is taken from the Turkish Statistical Institute (TURKSTAT) database (TURKSAT, 2019). The CPI data is obtained from the CBRT database (CBRT, 2019).

In the literature, bank performance has been addressed in many aspects and several indicators are used to measure it. However, the appropriate measure of bank performance

depends on the aim of the study. In our study, bank profitability is used as the indicator of bank performance. Two different measures of bank profitability, ROA and ROE are employed as dependent variables. Moreover; for considering the persistence in the profitability of banks, the lagged value of bank performance is included in the models as independent variables. The variables are described precisely in Table 1.

Table 1: Description of Variables

Variable Name	Description	Formula	Data Source
Return on Asset (ROA)	The measure of the profitability of the bank relative to its total assets	Net Income/ Total Assets	BAT (2019)
Return on Equity (ROE)	The measure of the profitability of the bank relative to its total equity	Net Income/ Total Equity	BAT (2019)
Deposit Dollarization	The ratio of foreign currency deposits to total deposits received by the bank	Foreign Currency Deposits/ Total Deposits	BAT (2019)
Credit Dollarization	The ratio of foreign currency credits to total credits extended by the bank	Foreign Currency Credits /Total Credits	BAT (2019)
Size	The logarithm of the total assets of the bank	Log (Total Assets)	BAT (2019)
Capital	The ratio of a bank's equity to its total assets	Equity/ Total Assets	BAT (2019)
Growth	The logarithm of the gross domestic product value of Turkey	Log (GDP)	TURKSTAT (2019)
Inflation	The logarithm of the consumer price index value of Turkey	Log (CPI)	CBRT (2019)

For considering the persistence in the profitability of banks by following Athanasoglou et al. (2006) and Kutan et al. (2012), the lagged value of bank performance is added to the model as an independent variable. Both static and dynamic panel data analyses are conducted for empirical research.

As demonstrated by Court et al. (2012), even if the inflation process of a country is moderate, deposit dollarization affects financial depth negatively. This fact could be a result of the banks' credit restrictions to the private sector during the high dollarization periods, which decreases their profitability. Also as mentioned by De Nicolo et al. (2003) and Chang and Velasco (2001), in dollarized banking systems, exchange rate risk is transferred into default risk and it could decrease the profitability of these banks. In the existence of those studies, the expected coefficient of the deposit dollarization variable is negative.

As mentioned by Caglayan and Talevera (2016), it could be expected that the foreign currency liabilities harm the performance of banks, because of the risks stemming from operating per available international money market funds. However, since the banks are

generally fully hedged against exchange rate risks, the impact of liability dollarization could be positive as found in their study.

Although our main concern is about the signs and significance of dollarization variables, it is possible to make some predictions about the other dependent variables. The effect of the bank size on the bank performance is based not only on the characteristics of an individual bank but also on those of the banking sector. Increasing bank size could raise the profitability of banks since it allows banks to benefit from economies of scale. On the other hand, small banks could be able to build more powerful relationships with domestic clients than big banks and these advantages could offset any loss of scale economies (see Regehr & Sengupta, 2016). Therefore, the sign of the size coefficient could be positive or negative, depending on which effect is dominant. The supporters of the negative relationship between capital and bank performance mention that a higher capital ratio could decrease the equity risk and it reduces the expected return on equity (Berger, 1995). The findings of Guru et al. (2002) and Ata (2009) are in line with this argument. However, some empirical studies like Molyneux and Thornton (1992) and Athanasoglou et al. (2006) reveal that the relationship between capital and bank performance is positive, which supports the idea regarding the safety role of capital in the financing process. The effect of economic growth on bank performance is expected to be positive since the economic growth indicates an increase in credit demand and a decrease in default risk at the same time. On the other hand, as stated by Revell (1979) the sign of the coefficient, showing the effect of inflation on bank performance, depends on whether salaries of bank employees and other expenditures increase faster than inflation. Thus, the relationship between the inflation rate and bank profitability is ambiguous.

The descriptive statistics are presented in Table 2.

Table 2: Descriptive Statistics

Variable	Mean	Maximum	Minimum	Standard Deviation	Observations
ROA	0.009	0.386	-0.128	0.020	624
ROE	0.058	0.210	-0.581	0.057	624
Deposit Dollarization	0.472	0.999	0.042	0.189	624
Credit Dollarization	0.292	1.000	0.000	0.161	624
Size	7.211	8.637	3.836	0.957	624
Capital	0.189	6.458	0.056	0.521	624
Growth	8.735	8.949	8.522	0.108	624
Inflation	2.400	2.511	2.307	0.060	624

As it is seen in Table 2, the value of the deposit dollarization ratio is always above 4% and it reaches 99.9% as maximum. On the other hand, the credit dollarization ratio takes a value within a wide range of 0 to 100%. The means of deposit dollarization and credit dollarization are 47% and 29%, respectively. The indicators of bank performance, ROA, and ROE have an average of 0.9% and 5.8%, respectively. The value of ROA has a maximum of 38.6% and a minimum of -12.8%, whereas the maximum value of ROE is 21% and the minimum value of it is -58.1%.

Correlation coefficients are presented in Table 3.

Table 3: Correlation Coefficients

	ROA	ROE	Deposit Dollarization	Credit Dollarization	Size	Capital	Growth	Inflation
ROA	1							
ROE	0.393***	1						
Deposit Dollarization	0.072*	-0.270***	1					
Credit Dollarization	-0.140***	-0.144***	0.487***	1				
Size	-0.203***	0.368***	-0.497***	-0,111***	1			
Capital	0.746***	-0,067*	0.219***	-0.092**	-0.411***	1		
Growth	0.007	0.104***	0.145***	0.179***	0.104***	-0.056	1	
Inflation	-0.038	-0.001	0.149***	0.185***	0.107***	-0.053	0.953***	1

*, ** and *** show the significance at the 10%, 5% and 1% levels, respectively.

According to Table 3, ROA has a positive correlation with bank capital and a negative correlation with credit dollarization and bank size at the 1% statistical significance level. The positive correlation between ROA and deposit dollarization is significant at the 10% significance level. The dependent variable, ROA, has the highest correlation coefficient with bank capital.

On the other hand, ROE has positive and significant correlation coefficients with bank size and growth, at the 1% statistical significance level. ROE is negatively correlated with deposit dollarization and credit dollarization at the 1% significance level. The negative correlation between ROE and bank capital is found significant at the 10% significance level. ROE has the highest correlation coefficient with bank size.

3. METHODOLOGY

In this study, the impact of financial dollarization on the banks' performance in Turkey is analyzed by using a panel data structure. Gujarati and Porter (2009) and Baltagi (2013) mention the benefits of using a panel data structure. Panel data make it possible to control individual heterogeneity. More precisely, the panel data estimation techniques could consider individual heterogeneity by enabling the use of subject-specific variables. Panel data put time series of cross-section observations together, provide more informative data, more variability, less collinearity among the variables, more degrees of freedom, and more efficiency. Panel data are

more convenient to identify and measure the effects, which simply could not be observed in pure cross-section or time-series data. Additionally, dynamics of adjustments could be observed better by panel data analysis, since it studies the repeated cross-section of observations. Panel data allow studying more complicated behavioral models than do pure cross-section or time-series data. Furthermore, panel data could minimize the bias stemmed from aggregating individuals or firms into broad aggregates, by making data for several thousand units available.

In panel data estimations, fixed effects regression and random effects regression models are applied very often. According to Gujarati and Porter (2009), deciding on one of these methods depends on the assumptions regarding the possible correlation between the individual or cross-specific error component and the regressors. In the fixed effects regression model, even though the intercept term might change across cross-sections, each cross section's intercept term does not vary over time. On the other hand, in the random effects regression model, intercept terms and coefficients might change across cross-sections and over time. For testing which assumption is appropriate, Hausman (1978) suggests a test, built on the difference between random effects and fixed effects. A statistically significant difference is considered as evidence to reject the random effects regression model assumptions (see Wooldridge, 2002). Baltagi (2013) states that a dynamic relationship is characterized by the presence of the lagged dependent variables among independent variables. Following Athanasoglou et al. (2006) and Kutan et al. (2012), the lagged dependent variables are added to the models as independent variables for considering the persistence in the profitability of banks. Although OLS is one of the common methods, in a dynamic model the lagged value of the dependent variable is correlated with the error term, and under this condition, the OLS estimators are biased and inconsistent; i.e. there is a dynamic panel bias. To avoid it, the GMM procedure is implemented. GMM makes it possible to formulate models and it provides a method of formulating models and implicit estimators with no need for strong assumptions about distributions. By using GMM, it is possible to control fixed effects both related to time and cross-section, and to overcome the endogeneity problem, the appropriate lagged values of independent variables could be used as instrumental variables (see Nickell, 1981; Greene, 2003; Baltagi, 2013). Arellano and Bond (1991) estimator is one of the main estimation models used in GMM. The lagged values of independent variables are taken as instrumental variables and their first difference are used for minimizing the specific impacts of components. If the orthogonality conditions between the dependent variable's lagged values and error terms are utilized, additional instruments could be attained in a dynamic panel data model. In the case of the heteroscedastic error term, Arellano and Bond (1991) propose two-stage GMM estimators. In the first stage, error terms are assumed as independent and homoscedastic to time and cross-section. However, as they stated, this assumption could be relaxed when the consistent estimator of the variance-covariance matrix is obtained owing to the residual terms obtained from the first stage. With the assumption that the first differences of instrumental variables are not correlated with the fixed effects, Arellano and Bover (1995) and Blundell and Bond (1998) improved Arellano-Bond estimator and it enables the introduction of more instruments on account of the improvement of efficiency. The system, which they built, is known as "System GMM" and it is the system of the original and the transformed equations (Roodman, 2009). The system GMM estimators are designed for the case that some regressors are independent of current error terms but could be influenced by past error terms, such as lagged dependent variables. In the light of all this methodological information, at the static panel data analysis part of this study, both fixed effects regression and random effects regression

models are used and the final method is determined accordingly to Hausman test results. In addition, the System GMM approach is applied at the dynamic panel data analysis part.

3.1. Stationarity Analysis

A stochastic process is stationary if its mean and variance are constant over time and the value of covariance between the two time periods depends only on the distance or lag between the two time periods (Gujarati & Porter, 2009). As mentioned by Maddala and Wu (1999), the commonly used unit root tests, such as Dickey-Fuller, Augmented Dickey-Fuller and Phillips-Perron could be inadequate for panel data analyses. Therefore, the literature suggests using panel data unit root tests for increasing the power of single time series unit root tests. Thus, the stationarity of the variables is tested through panel unit root tests. Levin et al. (2002) and Im et al. (2003) tests are applied for testing the stationarity of the variables. The results of the tests are presented in Table 4.

Table 4: Results of Unit Root Tests for Levels

	Levin, Lin & Chu Test		Im, Pesaran & Shin Test	
	Without Trend	With Trend	Without Trend	With Trend
ROA	0.000	0.000	0.000	0.000
ROE	0.000	0.000	0.000	0.000
Deposit Dollarization	0.000	0.000	0.001	0.000
Credit Dollarization	0.070**	0.006	0.090**	0.040*
Size	0.006	0.000	0.921***	0.007
Capital	0.000	0.000	0.000	0.005
Growth	0.065**	0.000	0.999***	0.000
Inflation	1.000***	0.000	1.000***	0.003

Lags for Levin, Lin & Chu, and Im, Pesaran & Shin tests are determined through Akaike Information Criteria. *, ** and *** indicate rejecting of the null hypothesis of stationarity at the 10%, 5%, and 1% level of statistical significance, respectively.

The test results show that at the 1% statistical significance level ROA, ROE, deposit dollarization, and capital variables are stationary at level. However, the results for credit dollarization, size, growth, and inflation variables are mixed. Our results show that growth and inflation follow an increasing trend¹⁴. Thus, the test results with the trend are taken into consideration for these variables. Test results with trend indicate the stationarity of growth and inflation variables at the level for the 1% statistical significance. On the other hand; credit dollarization and size variables, do not show any trend. Thus, the first differences of these variables are tested for stationarity. The results are presented in Table 5.

Table 5: Results of Unit Root Tests for First Differences

	Levin, Lin & Chu Test		Im, Pesaran & Shin Test	
	Without Trend	With Trend	Without Trend	With Trend
ΔCredit Dollarization	0.000	0.000	0.000	0.000
ΔSize	0.000	0.000	0.000	0.000

Lags for Levin, Lin & Chu, and Im, Pesaran & Shin tests are determined through Akaike Information Criteria. Δ denotes the first difference.

According to test results in Table 5, credit dollarization and size variables are stationary at first difference. Thus, in the following parts, the first difference of the variables credit dollarization and size are used for the analysis.

3.2. Estimation Results

3.2.1. Estimation results of static panel data models

In the first stage of empirical analysis, static panel data estimations are conducted. The following static models are constructed according to the results of the unit root tests.

Model 1.1:

$$ROA_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{DepositDollarization}_{i,t} + \beta_2 \Delta \text{CreditDollarization}_{i,t} + \beta_3 \text{Capital}_{i,t} + \beta_4 \Delta \text{Size}_{i,t} + \beta_5 \text{Growth}_t + \beta_6 \text{Inflation}_t + u_{i,t} \quad (1)$$

Model 1.2:

$$ROE_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 \text{DepositDollarization}_{i,t} + \beta_2 \Delta \text{CreditDollarization}_{i,t} + \beta_3 \text{Capital}_{i,t} + \beta_4 \Delta \text{Size}_{i,t} + \beta_5 \text{Growth}_t + \beta_6 \text{Inflation}_t + u_{i,t} \quad (2)$$

where i denotes cross section as bank and t denotes time.

Initially, Model 1.1 and Model 1.2 are estimated by applying both fixed effects and random effects methods. The results are presented in Table 6.

Table 6: Fixed Effects and Random Effects Estimation Results

Independent Variables	Dependent Variables			
	ROA		ROE	
	Fixed Effects (1.1)	Random Effects (1.1)	Fixed Effects (1.2)	Random Effects (1.2)
Deposit Dollarization	0.000 (0.006)	-0.007** (0.003)	-0.024 (0.020)	-0.041 (0.017)**
ΔCredit Dollarization	-0.021*** (0.006)	-0.023*** (0.006)	-0.041* (0.022)	-0.041* (0.022)
Capital	0.027*** (0.001)	0.029*** (0.001)	-0.010** (0.005)	-0.009* (0.005)
ΔSize	-0.006 (0.004)	-0.003 (0.004)	-0.037** (0.016)	-0.035** (0.016)
Growth	0.113*** (0.016)	0.113*** (0.016)	0.664*** (0.055)	0.664*** (0.055)
Inflation	-0.188*** (0.028)	-0.184*** (0.029)	-1.102*** (0.094)	-1.094*** (0.095)
Constant	-0.532*** (0.083)	-0.543*** (0.084)	-3.083*** (0.275)	-3.096*** (0.277)
Number of observations	598	598	598	598
Number of groups	26	26	26	26
Hausman Test	[0.627]		[0.765]	

The values in parentheses are the coefficient standard errors. *, ** and *** show the significance at the 10%, 5%, and 1% levels, respectively. The values in brackets are p-values.

To decide on the selection of fixed effects or random effects methods, the Hausman test is applied. The null hypothesis of the Hausman test states that the difference in coefficients is not systematic. That is to say, the null hypothesis indicates the consistency of random effects, whereas the alternative hypothesis indicates fixed effects' consistency. The null hypotheses of the Hausman test cannot be rejected for both models. Therefore, the results indicate the consistency of random effects estimations. Nevertheless, some diagnostic tests should be done for testing the efficiency of the estimation results.

3.2.1.1. Diagnostic tests

The homoskedasticity of Model 1.1 and Model 1.2 are tested by the likelihood ratio test. The null hypothesis of this test assumes that the disturbance term has a constant variance, in other words, the disturbance term is homoscedastic. The null hypotheses are rejected for both

models in the LR test, which implies heteroscedasticity problems¹⁵. For investigating whether there is an autocorrelation problem or not, in the models, the autocorrelation test, developed by Wooldridge (2002) is used. The null hypothesis of the test assumes no first-order autocorrelation, while the alternative hypothesis indicates the existence of the first-order autocorrelation. According to the results of the Wooldridge autocorrelation test, the null hypotheses are rejected at the 5% statistical significance level¹⁶. Thus, there is the first-order autocorrelation in Model 1.1 and Model 1.2.

3.2.1.2. Robust estimations

To overcome the autocorrelation and heteroscedasticity problems, the models are estimated with clustered robust standard deviations and the results are demonstrated in Table 7.

Table 7: Random Effects Estimation Results

	Dependent Variables	
	ROA	ROE
	<i>Random Effects (1.1)</i>	<i>Random Effects (1.2)</i>
Deposit Dollarization	-0.007 (0.005)	-0.041* (0.022)
ΔCredit Dollarization	-0.023* (0.013)	-0.041 (0.028)
Capital	0.029*** (0.001)	-0.009* (0.005)
ΔSize	-0.003 (0.005)	-0.035*** (0.014)
Growth	0.113*** (0.032)	0.664*** (0.094)
Inflation	-0.184*** (0.045)	-1.094*** (0.132)
Constant	-0.543*** (0.175)	-3.096*** (0.532)
Number of observations	598	598
Number of groups	26	26
R²- within	0.556	0.216
-between	0.775	0.194
-overall	0.603	0.192
Wald Statistics	8733.69 [0.000]	78.05 [0.000]

The values in parentheses are the coefficient standard errors. *, ** and *** denote the significance at the 10%, 5% and 1%, respectively. The values in brackets are p-values.

According to estimation results, capital and growth have positive impacts on ROA at the 1% statistical significance level, whereas the effect of inflation is negative. The credit dollarization has a negative effect on ROA at the 10% significance level. The effects of deposit dollarization and size on ROA are statistically insignificant.

Deposit dollarization and capital have negative effects on ROE at the 10% statistical significance level. While the effects of inflation and size on ROE are negative and significant at the 1% significance level, the effect of growth on ROE is positive and significant at the 1% significance level. The effect of credit dollarization on ROE is statistically insignificant.

Furthermore, the p-values of Wald statistics of both estimations show that all the coefficients in the model are different from zero.

De Nicolo et al. (2005) and Stix (2013) give implications that an increase in the demand for the foreign currency may be due to concerns about the economy, macroeconomic policy, and quality of institutions. Hence, those drivers may affect the level of dollarization and thus bank profitability. Therefore, we made a robustness check by controlling for credit risk (non-performing loan ratios, NPL, source: BAT, 2019), interest rate spread (average interest rate difference between lending and borrowing, source: CBRT, 2019), and a dummy for foreign exchange rate volatility (DVOL, source: CBRT, 2019). Our results are robust under the aforementioned additional control variables, and they are presented in the Appendix; Table A1. Random effects results show that NPL and DVOL have negative and significant effects on bank performance.

Using contemporaneous ROA/ROE and dollarization values in the estimations could be interpreted as correlation instead of causality. As mentioned in the literature review part, Kutan et al. (2012) analyze deposit dollarization and banks' profitability and they use the lagged value of foreign currency deposit rates as opposed to contemporaneous rates in their analysis. They explain the rationale behind this by making the next period's financial plans in bank management according to the data of previous periods' and expectations about the future and the lagged effects of extending foreign currency loans for hedging against currency mismatch risk on banks' income statement. For analyzing this issue further, the estimation results with lagged values of dollarization variables rather than the contemporaneous ones, are also given in the following part.

3.2.2. Estimation results of dynamic panel data models

To take possible persistency in banks' profitability into consideration, Model 1.1 and Model 1.2 are modified to Model 2.1 and Model 2.2, respectively, by adding the lag of endogenous variables to models.

Model 2.1:

$$ROA_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 ROA_{i,t-1} + \beta_2 DepositDollarization_{i,t} + \beta_3 \Delta CreditDollarization_{i,t} + \beta_4 Capital_{i,t} + \beta_5 \Delta Size_{i,t} + \beta_6 Growth_t + \beta_7 Inflation_t + u_{i,t} \quad (3)$$

Model 2.2:

$$ROE_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 ROE_{i,t-1} + \beta_2 DepositDollarization_{i,t} + \beta_3 \Delta CreditDollarization_{i,t} + \beta_4 Capital_{i,t} + \beta_5 \Delta Size_{i,t} + \beta_6 Growth_t + \beta_7 Inflation_t + u_{i,t} \quad (4)$$

where i denotes cross-section as bank and t denotes time.

In system GMM estimation, all bank-specific variables, deposit dollarization, credit dollarization, capital, and bank size are described as endogenous variables. Lag of dependent variable is taken as predetermined by following the suggestion of Roodman (2009) and macroeconomic variables, growth, and inflation, are assumed as exogenous. The estimation results are reported in Table 8¹⁷.

Table 8: GMM Estimation Results

Independent Variables	Dependent Variables				
	ROA (2.1)		ROE (2.2)		
	<i>One-Step System GMM (2.1.1)</i>	<i>Two-Step System GMM (2.1.2)</i>	<i>One-Step System GMM (2.2.1)</i>	<i>Two-Step System GMM (2.2.2)</i>	
ROA _{i,t-1}	0.162 (0.120)	0.165 (0.119)	ROE _{i,t-1}	0.467*** (0.059)	0.462*** (0.076)
Deposit	-0.015** (0.008)	-0.014* (0.008)	Deposit	-0.067** (0.031)	-0.069** (0.035)
Dollarization _{i,t}	-0.022 (0.015)	-0.023 (0.015)	Dollarization _{i,t}	-0.038* (0.022)	-0.036 (0.026)
ΔCredit	0.027*** (0.003)	0.026*** (0.003)	Capital	0.000 (0.003)	0.000 (0.004)
Dollarization _{i,t}	-0.019 (0.015)	-0.020 (0.014)	ΔSize	-0.012 (0.009)	-0.012 (0.011)
Capital	0.120*** (0.031)	0.117*** (0.030)	Growth	0.721*** (0.120)	0.723*** (0.126)
ΔSize	-0.189*** (0.047)	-0.185*** (0.046)	Inflation	-1.143*** (0.191)	-1.142*** (0.201)
Growth	-0.588*** (0.164)	-0.575*** (0.157)	Constant	-3.492*** (0.603)	-3.513*** (0.649)
Inflation			Number of observations	598	598
Constant			Number of groups	26	26
Number of observations			Wald Test	χ ² (7)= 1009.31	χ ² (7)= 249.72
Number of groups			[p-value]	[0.000]	[0.000]
Wald Test	χ ² (7)= 39279.67	χ ² (7)= 7751.60	Arellano-Bond Test	AR(1): z=-1.89	AR(1): z=-1.65
[p-value]	[0.000]	[0.000]		[0.059]	[0.098]
Arellano-Bond Test	AR(1): z=-1.72	AR(1): z=-1.32	Arellano-Bond Test	AR(2): z=1.71	AR(2): z=1.53
	[0.085]	[0.188]		[0.087]	[0.125]
	AR(2): z=1.07	AR(2): z=0.94	Hansen Test	[1.000]	[1.000]
	[0.285]	[0.348]			
Hansen Test	[1.000]	[1.000]			

The values in parentheses are the coefficient robust standard errors for one-step GMM estimations and Windmeijer-corrected robust standard errors for two-step system GMM estimations. *, ** and *** show the significance at the 10%, 5%, and 1% levels, respectively. GMM style instruments are ROA_{t-1} (ROE_{t-1}), deposit dollarization, credit dollarization, capital and size, and (t-2) lag structure is defined for these instruments. The standard instruments are growth and inflation. The values in brackets are p-values. Arellano-Bond tests AR(1) and AR(2) are for first-order and second-order serial correlation, respectively. Hansen J test is for instrument validity and over-identification restrictions.

In Table 8, the results of estimations derived by applying both one-step and two-step system GMM approaches are presented. Between the one-step and two-step estimations results, there are only slight changes. However, as Windmeijer (2005) demonstrated, in estimating coefficients, two-step GMM performs pretty better than one-step GMM with smaller biases and standard errors. Therefore, as mentioned by Roodman (2009), the Windmeijer-corrected standard errors for two-step estimations are slightly superior to the one-step estimation.

According to dynamic panel data estimation results, bank capital, growth, and inflation have significant effects on ROA, at the 1% statistical significance level. The effects are positive for capital and growth, while the effect of inflation is negative. Deposit dollarization has a negative impact on ROA. However, the previous period's ROA value does not have any statistically significant effect on the current period's ROA. Effects of bank size and credit dollarization on ROA are statistically insignificant.

In the estimation results for Model 2.2, the impact of previous period ROE on current period ROE is positive at the 1% statistical significance level. At the same significance level, growth has a positive impact on ROE, whereas the effect of inflation on ROE is negative. Deposit dollarization has a negative and significant effect on ROE at the 5% statistical significance level. The results show that the bank capital and size do not have any significant impact on ROE. According to two-step GMM results, the effect of credit dollarization is insignificant, while one-step estimation shows a negative effect of credit dollarization on ROE at the 10% significance level.

The consistency of GMM estimators depends on the absence of first-order and second-order serial correlation in error terms. To check whether there is a serial correlation in the models the Arellano-Bond (1991) tests are used. For verifying the absence of autocorrelation the null hypothesis of AR(1) should be rejected and the null hypothesis of AR(2) should be failed to reject. In addition, because of the lagged dependent variables, the presence of first-order serial correlation is expected in GMM models and it does not indicate a problem. In the light of this information, Arellano-Bond tests results of two-step estimations, reported in Table 8, imply a lack of serial correlation for the two-step GMM estimations. The validity of instruments is tested through the Hansen test. The p-values of the Hansen test, presented in Table 8, demonstrate the validity of instrumental variables. Moreover, Wald statistics of the estimations indicate the joint significance of explanatory variables.

As argued in the previous part, estimation results of models with contemporaneous ROA/ROE and dollarization values could imply a correlation between those variables, not a causality. In their study, in which the lagged value of foreign currency deposit rates as opposed to contemporaneous rates, Kutan et al. (2012) document that dollarization (lagged one period) has a negative and significant effect on banks' profitability, which confirms their initial thinking regarding currency mismatch risk and its effect on bank profitability. They conclude that banks' current profitability depends on dollarization ratios experienced during the previous period since losses and earnings from loans and deposits are usually carried onto their financial sheets with a one-year lag. Therefore, for further analysis of the effects of deposit and credit dollarization on bank performance, we estimate Model 2.1 and 2.2 with different lags. Since the data is quarterly, estimations with 1 to 5 lags of deposit and credit dollarization are performed. The estimation results in Table 9 show that 1, 3, and 4 lags of deposit dollarization have significant and negative effects on ROA, at the 5% statistical significance level. Furthermore, the

negative effects of 2 and 5 lags of deposit dollarization on ROA are statistically significant at the 10% level. However, only 2 lags of credit dollarization have a significant impact on ROA and the sign of the coefficient is positive. The results for model 2.2 indicate that 3 and 4 lags of deposit dollarization have a significant and negative effect on ROE at the 5% statistical significance. On the other hand, the negative effect of 2 lags of deposit dollarization on ROE is statistically significant at the 10% level. In addition, the negative effect of 1 lag of credit dollarization is statistically significant at the 5% level. At a 10% statistical significance level, 2 lags of credit dollarization has a positive impact on ROE.

Table 9: Estimation Results with Different Lag Variables

		Dependent Variables									
		ROA					ROE				
Independent Variables	Two-Step	Two-Step	Two-Step	Two-Step	Two-Step	Independent Variables	Two-Step	Two-Step	Two-Step	Two-Step	Two-Step
	GMM	GMM	GMM	GMM	GMM		GMM	GMM	GMM	GMM	GMM
	(2.1-1)	(2.1-2)	(2.1-3)	(2.1-4)	(2.1-5)		(2.2-1)	(2.2-2)	(2.2-3)	(2.2-4)	(2.2-5)
ROA _{it-1}	0.163 (0.130)	0.181 (0.137)	0.128 (0.117)	0.135 (0.154)	0.131 (0.163)	ROE _{it-1}	0.468*** (0.069)	0.519*** (0.037)	0.465*** (0.053)	0.477*** (0.060)	0.483*** (0.061)
Deposit	-0.013** (0.006)					Deposit	-0.048 (0.034)				
Deposit		-0.013* (0.008)				Deposit		-0.062* (0.036)			
Dollarization _{it-1}						Dollarization _{it-1}					
Dollarization _{it-2}						Dollarization _{it-2}					
Dollarization _{it-3}						Dollarization _{it-3}					
Dollarization _{it-4}						Dollarization _{it-4}					
Dollarization _{it-5}						Dollarization _{it-5}					
ΔCredit	-0.024 (0.016)					ΔCredit	-0.120** (0.055)				
ΔCredit		0.018** (0.008)				ΔCredit		0.122* (0.065)			
ΔCredit			-0.005 (0.008)			ΔCredit			-0.028 (0.032)		
ΔCredit				-0.005 (0.010)		ΔCredit				-0.012 (0.019)	
ΔCredit					0.001 (0.007)	ΔCredit					0.002 (0.018)
Capital	0.027*** (0.005)	0.028*** (0.004)	0.030*** (0.004)	0.037*** (0.009)	0.037*** (0.010)	Capital	-0.001 (0.005)	0.001 (0.006)	0.003 (0.008)	0.005 (0.005)	0.004 (0.007)
ΔSize	-0.021 (0.017)	-0.019 (0.015)	-0.009 (0.012)	-0.013 (0.018)	-0.011 (0.024)	ΔSize	-0.017 (0.015)	-0.004 (0.015)	-0.000 (0.014)	0.001 (0.011)	0.001 (0.014)
Growth	0.116*** (0.029)	0.119*** (0.030)	0.109*** (0.033)	0.102*** (0.027)	0.102*** (0.023)	Growth	0.706*** (0.124)	0.755*** (0.117)	0.690*** (0.138)	0.632*** (0.140)	0.652*** (0.137)
Inflation	-0.179*** (0.045)	-0.181*** (0.050)	-0.153*** (0.048)	-0.142*** (0.040)	-0.139*** (0.036)	Inflation	-1.089*** (0.190)	-1.143*** (0.196)	-0.991*** (0.227)	-0.916*** (0.225)	-0.922*** (0.222)
Constant	-0.577*** (0.149)	-0.598*** (0.151)	-0.575*** (0.177)	-0.541*** (0.148)	-0.548*** (0.125)	Constant	-3.500*** (0.643)	-3.798*** (0.584)	-3.604*** (0.677)	-3.275*** (0.707)	-3.436*** (0.692)
Number of observations	572	546	520	494	468	Number of observations	572	546	520	494	468
Number of groups	26	26	26	26	26	Number of groups	26	26	26	26	26
Wald Test [p-value]	χ ² (7)= 5785.97 [0.000]	χ ² (7)= 6244.49 [0.000]	χ ² (7)= 3870.51 [0.000]	χ ² (7)= 2944.69 [0.000]	χ ² (7)= 2451.44 [0.000]	Wald Test [p-value]	χ ² (7)= 158.71 [0.000]	χ ² (7)= 518.91 [0.000]	χ ² (7)= 349.27 [0.000]	χ ² (7)= 357.35 [0.000]	χ ² (7)= 165.81 [0.000]
Arellano-Bond Test	AR(1): z=-1.25 [0.213]	AR(1): z=-1.17 [0.243]	AR(1): z=-1.21 [0.225]	AR(1): z=-1.33 [0.183]	AR(1): z=-1.29 [0.197]	Arellano-Bond Test	AR(1): z=-1.97 [0.049]	AR(1): z=-2.01 [0.045]	AR(1): z=-1.64 [0.101]	AR(1): z=-1.60 [0.109]	AR(1): z=-1.61 [0.107]
	AR(2): z=0.96 [0.336]	AR(2): z=0.99 [0.321]	AR(2): z=0.78 [0.438]	AR(2): z=1.01 [0.314]	AR(2): z=0.86 [0.389]		AR(2): z=1.99 [0.046]	AR(2): z=1.68 [0.092]	AR(2): z=1.60 [0.109]	AR(2): z=1.36 [0.175]	AR(2): z=1.42 [0.156]
Hansen Test	[1.000]	[1.000]	[1.000]	[1.000]	[1.000]	Hansen Test	[1.000]	[1.000]	[1.000]	[1.000]	[1.000]

The values in parentheses are the Windmeijer-corrected robust standard errors. *, ** and *** denote the significance at the 10%, 5% and 1%, respectively. GMM style instruments are ROA_{t-1} (ROE_{t-1}), deposit dollarization, credit dollarization, capital and size, and (t-2) lag structure is defined for these instruments. The standard instruments are growth and inflation. The values in brackets are p-values. Arellano-Bond tests AR(1) and AR(2) are for first-order and second-order serial correlation, respectively. Hansen J test is for instrument validity and over-identification restrictions.

4. CONCLUSION

The foreign currency operations of banks prepare a substructure for many risks regarding not only financial systems but also banks' financial soundness. As mentioned by Kutan et al. (2012), in dollarized economies, banks, which collect foreign currency deposits, usually extend foreign currency credits for avoiding currency risk. However, this application provides a kind of substitution of currency risk with credit risk, rather than hedging against currency risk and the performance of banks still could be affected by foreign currency fluctuations.

In this context, the main objective of this study is to analyze the impact of financial dollarization on the performance of banks in Turkey. To test empirically whether deposit and/or credit dollarization has statistically significant effects on bank performance, both static and dynamic panel data analyses are conducted by using the data of 26 banks' in Turkey for the period starting from the first quarter of 2012 to the fourth quarter of 2017. Following the related literature, two measures of bank profitability, namely; ROA and ROE, are used as the indicators of bank performance. For the static data analysis, both fixed effects regression and random effects regression models are used and the final method to be interpreted is determined as random effects in accordance with Hausman test results. To consider the persistence in the profitability of banks, the lagged value of bank performance variables are added to the analyses. Both one-step and two-step system GMM approaches are performed for the dynamic panel data analyses.

Our GMM results indicate the statistical significance of the negative impact of deposit dollarization on ROA, at the 10% significance level. Both random effects regression and GMM results show a negative and significant effect of deposit dollarization on ROE. Our results are in line with the expectation of a negative impact of deposit dollarization on financial deepening and the transfer of exchange risk to credit risk in dollarized economies.

On the credit dollarization side, while random effects regression results indicate a negative and significant impact of credit dollarization on ROA at 10% significance level and one-step system GMM estimation results indicate the negative effect of credit dollarization on ROE, the rest of our estimations do not show any significant effect of credit dollarization on bank performance.

Considering the persistence in the profitability of banks, following Athanasoglou et al. (2006) and Kutan et al. (2012), the lagged bank performance measure is added to GMM estimations. While the impact of the lagged ROA is found to be insignificant, the lagged ROE has a positive impact at the 1% significance level on bank profitability.

Both random effects and GMM estimations show that the effect of bank capital on ROA is positively significant. The results are consistent with the findings of empirical studies of Molyneux and Thornton (1992), Naceur (2003), and Athanasoglou et al. (2008), and support the idea of the safety role of capital in the financing process. On the other hand, when the dependent variable is ROE, the bank capital is negatively significant at a 10% significance level in random effects regression while the GMM results show insignificance.

The sign of the relationship between bank size and bank profitability is found to be negative in random effects estimation results where the dependent variable is ROE. This finding supports the view that small banks could utilize considerably from growth, but the advantages of growth are gradually diminishing in the growth process (Regehr & Sengupta, 2016).

All of the estimation results show a significant and positive relationship between economic growth and bank profitability. These results are consistent with the expectation of an increase in credit demand and a decline in default risk with the economic growth. In addition, the negative and significant coefficient of inflation for all estimation results are compatible with the expectation stemming from the idea that inflation gives rise to default risk, which may reduce the banks' profitability.

To conclude, besides its substantial effects on the real sector, government debt management, monetary policy, and financial system, the study has shown that deposit dollarization also has a negative impact on the profitability of the banks in Turkey for the period of 2012-2017. Thus, the policies aimed at decreasing the inflation ratio and promoting the use of domestic currency for reducing dollarization in Turkey could also be beneficial for banks in terms of their profitability.

FOOTNOTES

¹ The Decree is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1435.pdf>.

² The Decree is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6615.pdf>.

³ The Decree is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11206.pdf>.

⁴ The Decree is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17926.pdf>.

⁵ The initial version of the Decree is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/20249.pdf>. The current version of the Decree could be accessed from <https://hmb.gov.tr/finansal-piyasalar-ve-kambiyo-mevzuat>.

⁶ Foreign exchange deposits of both residents and non-residents, in the banks domiciled in Turkey.

⁷ The Decree is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18451.pdf>.

⁸ The original text of the amendment is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/06/20090616-1.htm>.

⁹ The original text of the amendment is available at <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/01/20180125-1.pdf>.

¹⁰ The data covers all the credits extended by banks domiciled in Turkey, except for the credits extended to each other by banks.

¹¹ The dataset includes Austria, Belgium, Canada, Denmark, England and Wales, France, West Germany, Italy, Japan, The Netherlands, Sweden, Switzerland.

¹² The dataset includes Austria, Belgium, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Liechtenstein, Luxembourg, The Netherlands, Norway, Portugal, Spain, Sweden, Turkey and The United Kingdom.

¹³ The dataset includes Brazil, Chile, China, Colombia, Czech Republic, Hungary, India, Indonesia, Israel, South Korea, Mexico, Malaysia, Peru, Philippines, Poland, Russia, South Africa, Thailand and Turkey.

¹⁴ Graphs are available upon request.

¹⁵ LR $\chi^2(25)$ is 1035.34 (p-val: 0.000), and 406.73 (p-val:0.000) for models 1 and 2 respectively.

¹⁶ Wooldridge Autocorrelation Test p-val: 0.024 and 0.002 for Models 1 and 2 respectively.

¹⁷ GMM estimations were conducted by using Roodman (2009)'s xtabond2 command for Stata 15.

AUTHOR STATEMENT

Statement of Research and Publication Ethics

This study has been prepared in accordance with scientific research and publication ethics.

Author Contributions

The authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest for the authors or third parties arising from the study.

REFERENCES

- Alper, D., & Anbar, A. (2011). Bank specific and macroeconomic determinants of commercial bank profitability: Empirical evidence from Turkey. *Business and Economics Research Journal*, 2(2), 139-152. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1831345
- Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277-297. <https://doi.org/10.2307/2297968>
- Arellano, M., & Bover, O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of Econometrics*, 68(1), 29-51. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01642-D](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01642-D)
- Ata, H. A. (2009). Kriz sonrası Türkiye'de mevduat bankaları karlılığına etki eden faktörler. *Gaziantep Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 10(2), 137-151. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ifede/issue/25423/268219>
- Atasoy, H. (2007). *Türk bankacılık sektöründe gelir-gider analizi ve karlılık performansının belirleyicileri*. TCMB Uzmanlık Tezi. Ankara. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/5de9343d-9542-48be-97b1-c42bd466a6c8/hakanatasoy.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-5de9343d-9542-48be-97b1-c42bd466a6c8-m3fBa57>
- Athanasoglou, P. P., Brissimis, S. N., & Delis, M. D. (2008). Bank-specific industry specific and macroeconomics determinants of bank profitability. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 18(2), 121-136. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2006.07.001>

- Athanasoglou, P. P., Delis, M., & Staikouras, C. (2006). Determinants of bank profitability in the South Eastern European region. *Munich Personal RePec Archive Paper No. 10274*. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/10274>
- Baltagi, B. H. (2013). *Econometric Analysis of Panel Data*. Wiley.
- Banking Regulation and Supervision Agency. (2019). *Banking sector data*. Retrieved September 1, 2019 from <https://www.bddk.org.tr/Veri/Index/72>
- Berger, A. N. (1995). The relationship between capital and earnings in banking. *Journal of Money, Credit and Banking*, 27(2), 432-456. <https://doi.org/10.2307/2077877>
- Blundell, R., & Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, 87(1), 115-143. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00009-8](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00009-8)
- Bourke, P. (1989). Concentration and other determinants of bank profitability in Europe, North America and Australia. *Journal of Banking & Finance*, 13(1), 65-79. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(89\)90020-4](https://doi.org/10.1016/0378-4266(89)90020-4)
- Caglayan, M., & Talavera, O. (2016). *Dollarization, liquidity and performance: Evidence from Turkish Banking*. MPRA Paper (72812). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/72812/1/MPRA_paper_72812.pdf
- Central Bank of the Republic of Turkey (2019). *Electronic data delivery system*. Retrieved September 1, 2019 from <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php>
- Chang, R., & Velasco, A. (2001). Monetary policy in a dollarized economy where balance sheets matter. *Journal of Development Economics*, 66(2), 445-464. [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(01\)00170-5](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(01)00170-5)
- Civcir, İ. (2005). Dollarization and its long-run determinants in Turkey. In S. Neaime & N. A. Colton (Ed.), *Money and Finance in the Middle East: Missed Opportunities or Future Prospects? (Research in Middle East Economics, Vol. 6)*, Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 201-232. [https://doi.org/10.1016/S1094-5334\(05\)06010-3](https://doi.org/10.1016/S1094-5334(05)06010-3)
- Court, E., Ozsoz, E., & Rengifo, E. W. (2012). The impact of deposit dollarization on financial deepening. *Emerging Markets Finance and Trade*, 48(6), 39-52. <https://doi.org/10.2753/REE1540-496X480602>
- De Nicolo, G., Honohan, P., & Ize, A. (2003). *Dollarization of the banking system: Good or bad? Policy Research Working Papers, August*. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-3116>
- De Nicolo, G., Honohan, P., & Ize, A. (2005). Dollarization of bank deposits: Causes and consequences. *Journal of Banking & Finance*, 29(7), 1697-1727. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2004.06.033>
- Greene, W. H. (2003). *Econometric Analysis*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gujarati, D. N., & D. J. Porter (2009). *Basic Econometrics*. New York: McGraw-Hill.
- Guru, B. K., Staunton, J., & Shanmugam, B. (2002). Determinants of commercial bank profitability in Malaysia [Conference presentation]. 12th Annual Australian Finance and Banking Conference, Sydney, Australia, December 16-17. <http://web.usm.my/aamj/5.2.2000/5-2-1.pdf>

- Hausman, J. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271. <https://doi.org/10.2307/1913827>
- Im, K. S., Pesaran, M. H., & Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(03\)00092-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(03)00092-7)
- Kepenek, Y., & N. Yentürk (2005). *Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kohlscheen, E., Murcia, A., & Contreras, A. (2018). Determinants of bank profitability in emerging markets. *Bank for International Settlements Working Papers*, 686. <https://www.bis.org/publ/work686.htm>
- Kutan, A. M., Ozsoz, E., & Rengifo, E. W. (2012). Cross-sectional determinants of bank performance under deposit dollarization in emerging markets. *Emerging Markets Review*, 13(4), 478-492. <https://doi.org/10.1016/j.ememar.2012.07.003>
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite-sample properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00098-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7)
- Maddala, G. S., & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue*, 631-652. <https://doi.org/10.1111/1468-0084.0610s1631>
- Metin-Özcan, K., & Us, V. (2007). Dedollarization in Turkey after decades of dollarization: A myth or reality? *Physica A, Statistical Mechanics and its Applications*, 385(1), 292-306. <https://doi.org/10.1016/j.physa.2007.06.018>
- Molyneux, P., & Thornton, J. (1992). Determinants of European bank profitability: A note. *Journal of Banking & Finance*, 16(6), 1173-1178. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(92\)90065-8](https://doi.org/10.1016/0378-4266(92)90065-8)
- Naceur, S. B. (2003). The determinants of Tunisian banking industry profitability: Panel evidence. *Universite Libre de Tunis, Department of finance Working Paper*. https://www.researchgate.net/publication/228606633_The_determinants_of_the_Tunisian_banking_industry_profitability_Panel_evidence
- Nickell, S. (1981). Biases in dynamic models with fixed effects. *Econometrica*, 49(6), 1417-1426. <https://doi.org/10.2307/1911408>
- Ozsoz, E. (2008). Bank performance in dollarized economies. [PhD Dissertation, Fordham University]. <https://research.library.fordham.edu/dissertations/AAI3310422/>
- Özatay, F. (2005). Monetary policy challenges for Turkey in European Union accession process. *TCMB: Research Department Working Paper*, 05/11. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/bee6dba0-5137-4cfe-9927-4ab80dcae0db/WP0511ENG.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-bee6dba0-5137-4cfe-9927-4ab80dcae0db-m3fw5MR>
- Quispe-Agnoli, M., & Whisler, E. (2006). Official dollarization and the banking system in Ecuador and El Salvador. *Federal Reserve Bank of Atlanta Economic Review*, 91(Q 3), 55-71. https://www.researchgate.net/publication/5025720_Official_dollarization_and_the_banking_system_in_Ecuador_and_El_Salvador

- Regehr, K., & Sengupta, R. (2016). Has the relationship between bank size and profitability changed? *Economic Review, Federal Reserve Bank of Kansas City, issue Q II*, 49-72. <https://econpapers.repec.org/article/fipfedker/00040.htm>
- Revell, J. (1979). *Inflation and financial institutions*. London: The Financial Times Ltd.
- Roodman, D. (2009). A note on the theme of too many instruments. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 71(1), 135-158. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2008.00542.x>
- Serdaroğlu, T. (2011). *Financial dollarization in the Turkish economy: The portfolio view*. [MSc Thesis, Middle East Technical University]. <https://hdl.handle.net/11511/20895>
- Short, B. K. (1979). The relation between commercial bank profit rates and banking concentration in Canada, Western Europe, and Japan. *Journal of Banking and Finance*, 3(3), 209-219. [https://doi.org/10.1016/0378-4266\(79\)90016-5](https://doi.org/10.1016/0378-4266(79)90016-5)
- Stix, H. (2013). Why do people save in cash? Distrust, memories of banking crisis, weak institutions and dollarization. *Journal of Banking & Finance*, 37(11), 4087-4106. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2013.07.015>
- The Banks Association of Turkey (2019). *Data query system*. Retrieved September 1, 2019 from <https://verisistemi.tbb.org.tr/>
- Topak, M. S., & Talu, N. H. (2017). Bank specific and macroeconomic determinants of bank profitability: Evidence from Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(2), 574-584. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijefi/issue/32035/354531>
- Tunay, K. B., & Silpar, A. M. (2006). *Türk ticari bankacılık sektöründe karlılığa dayalı performans analizi-I. Türkiye Bankalar Birliği Araştırma Tebliği Serisi, April, 2006-01*. Retrieved September 1, 2019, from https://www.tbb.org.tr/dosyalar/arastirma_ve_raporlar/tbb_2.pdf
- Turkish Statistical Institute. (2019). *Data portal for statistics*. Retrieved September 1, 2019 from <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Ulusal-Hesaplar-113>
- Windmeijer, F. (2005). A finite sample correction for the variance of linear efficient two-step GMM estimators. *Journal of Econometrics*, 126(1), 25-51. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2004.02.005>
- Wooldridge, J. M. (2002). *Econometric analysis of cross section and panel data*. Cambridge: MIT Press.

APPENDIX

Table A1: Random Effects Estimation Results with Additional Control Variables

	Dependent Variables	
	ROA	ROE
	<i>Random Effects (1.1)</i>	<i>Random Effects (1.2)</i>
Deposit Dollarization	-0.009 (0.006)	-0.042* (0.022)
ΔCredit Dollarization	-0.023* (0.014)	-0.036 (0.026)
Capital	0.029*** (0.002)	-0.010** (0.005)
ΔSize	-0.003 (0.005)	-0.035*** (0.013)
Growth	0.115*** (0.029)	0.681*** (0.092)
Inflation	-0.183*** (0.043)	-1.096*** (0.135)
NPL	-0.000*** (0.000)	-0.002*** (0.000)
Spread	-0.064 (0.072)	-0.115 (0.275)
DVol	-0.001 (0.001)	-0.011*** (0.004)
Constant	-0.552*** (0.156)	-3.218*** (0.509)
Number of observations	598	598
Number of groups	26	26
Adjusted R-squared	0.578	0.219

The values in parentheses are the coefficient standard errors. *, ** and *** denote the significance at the 10%, 5% and 1%, respectively.

Araştırma Makalesi / Research Article

Koronavirüs (SARS-CoV-2) Salgınlarının Borsa İstanbul Endeksleri Üzerindeki Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Ampirik Analizlerden Kanıtlar

Gökhan Kartal¹

Öz

Bu çalışmada Koronavirüs kaynaklı vaka ve ölümlerin yanı sıra döviz kuru ve faiz oranının 17.03.2020-02.04.2021 arasında Borsa İstanbul endekslerine etkisi, çoklu yapısal kırılmaları dikkate alan ampirik yöntemlerle incelenmektedir. Ek olarak, salgının dünyanın önemli borsaları ve BIST endekslerine etkisi grafiksel olarak da analiz edilmektedir. Grafiksel analiz borsaların salgına karşı reaksiyonlarının genel olarak benzer olduğunu, dünya borsalarının tarihte eş görülmemiş bu kaotik durumdan -salgının ilk dönemleri hariç- şaşırtıcı bir şekilde az etkilendiğini göstermektedir. Diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada Covid-19 kaynaklı vaka ve ölüm verilerindeki önemli yapısal kırılma tarihleri Carrion-i-Silvestre vd. (2009) tarafından önerilen çoklu yapısal kırılmalı birim kök analiziyle tespit edilerek, salgının Türkiye'deki seyrine yönelik ampirik kanıtlar sunulmaktadır. Ardından gerçekleştirilen Maki (2012) Eşbütünleşme Testi değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığını göstermektedir. FMOLS tahmincisinden elde edilen sonuçlara göre, dolar kuru (döviz kurunu temsilen) ve BIST gecelik repo faiz oranındaki (faiz oranını temsilen) artışların BIST endeksleri üzerindeki etkisi negatif ve anlamlıdır. Dolar kurundaki %1 artış BIST-100 endeksini yaklaşık olarak %0.89 düşürürken, BIST gecelik repo faiz oranlarında %1 artış yaklaşık olarak %0.10 düşürmektedir. Koronavirüs kaynaklı hasta ve vefat sayılarındaki yüzde değişimlerin BIST endeksleri üzerindeki etkisi pozitif olmakla birlikte sonuçlar istatistiki olarak anlamsızdır. Dolayısıyla sonuçlar öncelikli politika uygulamalarının döviz kuru ve faiz ekseninde olması gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Borsa İstanbul, BIST, Covid-19, Döviz Kuru, Faiz Oranı, Çoklu Yapısal Kırılmalar, Zaman Serileri Analizi.

The Effect of the Coronavirus (SARS-CoV-2) Outbreak on Borsa İstanbul Indices: Evidence from Empirical Analysis with Multiple Structural Breaks

Abstract

In this study, the effects of cases and deaths caused from coronavirus, as well as exchange rate and interest rate on Borsa İstanbul indices between 17.03.2020-02.04.2021 are examined by using empirical methods that consider multiple structural breaks. Furthermore, the effect of the pandemic on the world's major stock markets and BIST indices is also analyzed graphically. The graphical analysis demonstrates that the reactions of the major stock markets to the pandemic are generally similar, and the world stock markets were surprisingly little affected by this unprecedented chaotic situation in history, except for the first periods of the pandemic. Unlike other studies, in this study, important structural break dates in the Covid-19 related case and death data were found by multiple structural break unit root analysis proposed Carrion-i-Silvestre et al. (2009) and empirical evidence for the course of the pandemic is presented in Turkey. Maki (2012) Cointegration Test performed afterwards demonstrates that there is a long-term relationship between the variables. According to the results obtained from the FMOLS estimator, the effects of increases both in dollar exchange rate (representing, the exchange rate) and in BIST overnight repo interest rate (representing, the interest rate) on entire of BIST indices are negative and generally significant. A 1% increase in the dollar exchange rate decreases the BIST-100 index by approximately 0.89%, while a 1% increase in BIST overnight repo interest rates decreases the BIST-100 index by approximately 0.10%. Although the effect of percentage changes in the number of patients and deaths caused by coronavirus on BIST indices is positive, the results are statistically insignificant. Therefore, the results emphasize that priority policy implementations should be on the axis of exchange rate and interest.

Keywords: Borsa İstanbul, BIST, Covid-19, Exchange Rate, Interest Rate, Multiple Structural Breaks, Time Series Analysis.

¹ Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, gokhankartal.gk@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2006-6272>

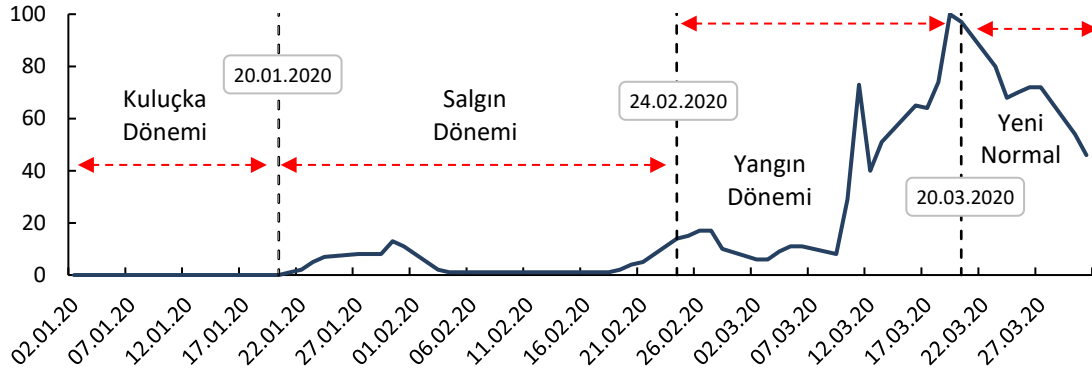
Atıf: Kartal, G. (2022). Koronavirüs (SARS-CoV-2) salgınının Borsa İstanbul endeksleri üzerindeki etkisi: Çoklu yapısal kırılmalı ampirik analizlerden kanıtlar. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 87-120.

GİRİŞ

11 Mart 2020 tarihinde pandemi olarak ilan edilmesiyle küresel bir sorun haline gelen koronavirüs (SARS-CoV-2), ilk olarak Çin'in Hubei eyaletine bağlı Wuhan kentinde Aralık 2019'da ortaya çıkmıştır. Başlangıçta virüsün merkez üssü Çin iken zamanla önce İtalya, İspanya ve Avrupa, daha sonra dünyanın bir numaraları ekonomisi ABD virüsün merkez üssü olmuştur. Dünya ekonomisinin kalbinin attığı bölgelerde günlük olağan akışı aniden çok büyük oranda bozan salgının başta sağlık olmak üzere ekonomik, sosyal, kültürel hatta dini birçok alanı önemli ölçüde etkilemiş ve etkilemeye devam etmektedir. Bu süreçte özellikle ekonomik hayat durma noktasına gelmesi neticesinde milyonlarca insan işsiz kalmış, ülkelerarası sınırlar kapatılması nedeniyle uluslararası hareketlilik durmuş, hatta ülke içi seyahatler zorunlu haller dışında yasaklanmış, okullar, AVM'ler, kültürel etkinliklerin yapıldığı sinema, tiyatro vs. mekânlar kapatılmış, dünyanın büyük bir bölümü uzun bir süre evlere kapanmıştır (Kartal, 2020). Salgının dünyaya hızlıca yayılmasının ortaya çıkardığı panik havasının yanı sıra devletlerin salgının yayılım hızını durdurmak için aldıkları kararlar dünyada şimdiye kadar eşî benzeri görülmemiş bir kaotik ortam oluşturmuştur. Ortaya çıkan bu büyük belirsizlik durumu finansal piyasaları derinden sarsarak dünyadaki birçok önemli borsada büyük kayıplar ortaya çıkarmıştır.

Ramelli ve Wagner (2020a, 2020b), hisse senedi piyasalarının Covid-19 salgınına verdiği tepkileri inceledikleri çalışmada Covid-19 salgını üç döneme ayrılmaktadır. "Kuluçka" (incubation) olarak ifade edilen ve 2 Ocak Perşembe-17 Ocak Cuma arasını kapsayan dönem birinci dönem, 31 Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde tespit edilen pnömoni vakalarının ilk olarak DSÖ'ye bildirildiği ve 1 Ocak 2020'de Çinli sağlık yetkililerinin virüsün kaynağı olabileceğini düşünülen vahşî hayvanların satıldığı Huanan Deniz Ürünleri Toptan Satış Pazarı'nı kapatmasıyla başlamaktadır. Bu dönem sofistike yatırımcıların gelecek haftalarda ve aylarda ne olacağını kısmen tahmin etmeye başladığı bir dönemdir. Bu erken aşamada yatırım davranışlarında (örneğin, nakliye endüstrisindeki yatırımlarda) bir düşüş ortaya çıkmıştır. "Salgın" (outbreak) olarak ifade edilen ve 20 Ocak Pazartesi-21 Şubat Cuma arasını kapsayan ikinci dönem, 20 Ocak'ta Çin sağlık yetkililerinin koronavirüsün insandan insana bulaştığını doğrulamasıyla ve DSÖ'nün salgınla ilgili ilk durum raporunu yayınlamasıyla başlayan dönemdir. Bu dönem yatırımcıların salgına ilgisi artmıştır. Bu dönemde analistler ve yatırımcılar konferanslarında salgın konusunu konuşmaya başlamışlar ve aynı zamanda Google'da "koronavirüs" arama yoğunluğu artmıştır (bkz. Şekil 1). Uluslararası yönelimli hisse senetleri güçlü bir şekilde zarar görmeye başlayarak salgının yakında kontrol altına alınmaması halinde küresel ticaretin bir süreliğine aksayacağı endişelerinin artmaya başladığı dönemdir. "Yangın" (fever) olarak ifade edilen ve 24 Şubat Pazartesi-20 Mart Cuma arasını kapsayan üçüncü dönem ise İtalya'da 22 Şubat Cumartesi günü COVID'den ilk ölümlerin kaydedildiği ve ardından İtalya'nın 23 Şubat Pazar günü salgını kontrol altına almak amacıyla Avrupa'nın en kalabalık ve üretken bölgelerinden biri olan Lombardiya'da yaklaşık 50.000 kişiyi sıkı bir tecrit altına almasıyla başlayan dönemdir. Bu dönemde insanlar aniden virüsün kendilerini doğrudan etkileyebileceğini fark etmişler, piyasalar ise çılgınca dalgalanmaya başlamıştır. Borsadaki panik satışları, süpermarketlerdeki panik alımlarıyla el ele gittiği, ortaya çıkan sağlık krizinin bir anda mali krize dönüştüğü dönemdir (Ramelli & Wagner, 2020b; Wagner, 2020).

Şekil 1: Dünya’da Koronavirüsle İlgili Küresel Google Arama Trendi

Kaynak: Google (2021).

Salgının küresel bir sorun haline gelmesi ve Türkiye’de Covid-19 kaynaklı ilk vaka ve ölümlerin açıklanmasıyla birlikte salgının etkileri Borsa İstanbul’a da yansımıştır. Bu doğrultuda çalışmamızda hem önemli borsa endekslerindeki hem de BIST endekslerindeki değişimler grafiklere aktarılarak, Covid-19 salgınının BIST endekslerinde meydana getirdiği dalgalanmalar ile dünya borsalarında meydana getirdiği dalgalanmaların karşılaştırılması amaçlanmaktadır. Bu amaçla gerçekleştirilen grafiksel analizlerde Ramelli ve Wagner (2020a, 2020b) tarafından yukarıda ifade edilen dönemsel sınıflandırma genişletilmiştir. Buna ek olarak yapısal kırılmaları da dikkate alan Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Birim Kök Testi ile Maki (2012) Eşbütünlüme Testi kullanılarak salgının BIST endekslerine etkilerinin ampirik kanıtlarla desteklenmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, çalışmada kullanılan çoklu yapısal kırılmalı birim kök analizi sayesinde hem Covid-19 kaynaklı vaka ve ölüm verilerinde hem de salgın sürecinde BIST endekslerinde meydana gelen önemli yapısal kırılma tarihleri elde edilerek, hem salgının Türkiye’deki seyrine yönelik somut kanıtlar sunulması hem de -çalışmada yapılan literatür taramasına göre Türkiye için Covid-19 salgınındaki ve salgın döneminde BIST endekslerindeki önemli kırılma tarihlerini raporlayan başka bir çalışma bulunmaması bakımından- ilgili literatüre önemli bir katkı sağlanması hedeflenmiştir. Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde dünyadaki önemli borsa endeksleri ile BIST endekslerinin salgına verdiği tepkiler oluşturulan grafikler yardımıyla analiz edilmektedir. Sonraki bölümde Covid-19 salgınının küresel borsa endeksleriyle birlikte Borsa İstanbul endeksi üzerine etkilerini inceleyen ampirik literatüre yer verilmektedir. Ardından ampirik analizde kullanılan veri ve metodoloji tanıtılmakta, son bölümde ise elde edilen ampirik sonuçlar raporlanarak değerlendirilmektedir.

1. COVID-19 PANDEMİ SÜRECİNİN HİSSE SENEDİ PİYASALARINA ETKİLERİ

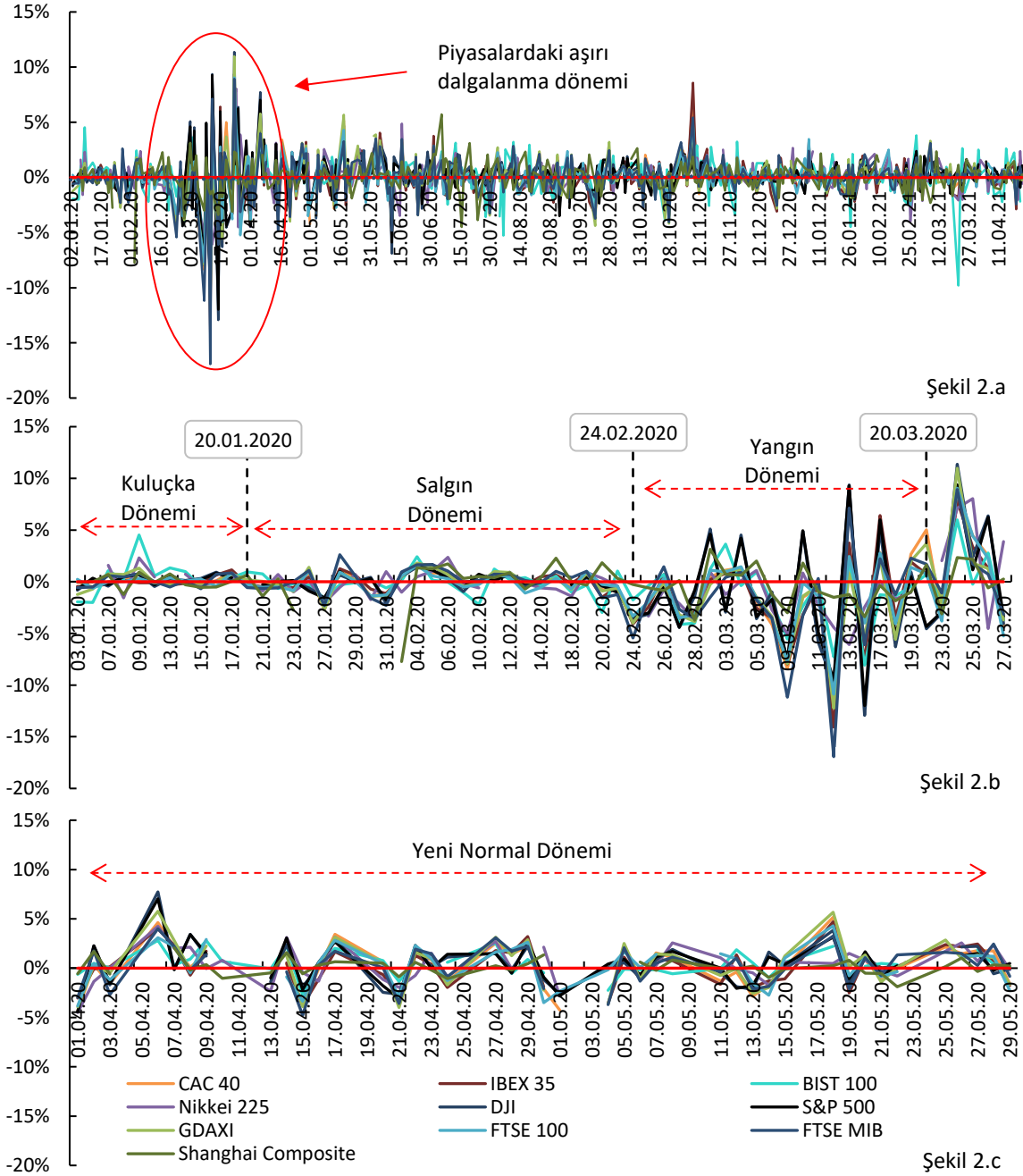
Küresel anlamda borsaların yeni duruma ayak uydurmaları ve salgınla ilgili Google arama trendi de dikkate alınarak, Ramelli ve Wagner (2020a, 2020b) tarafından hisse senedi piyasalarının Covid-19 salgınına verdiği tepkilere yönelik olarak üç dönem şeklinde yapılan dönemsel sınıflandırmaya bu çalışmada “Yeni Normal” dönemi olarak ifade edilen dönem de eklenerek söz konusu sınıflandırma kuluçka dönemi, salgın dönemi, yangın dönemi ve yeni normal dönemi olarak genişletilmiştir (bknz. Şekil 1). Bu bağlamda bu bölümde ilk olarak Covid-

19 salgınının ABD (Dow&Jones ve S&P-500) Çin (Shanghai Composite), Japonya (Nikkei-225), İngiltere (FTSE-100), Almanya (DAX), Fransa (CAC-40), İspanya (IBEX 35), İtalya (FTSE-MIB) ve Türkiye'nin (BIST-100) de yer aldığı 10 borsa endeksi üzerine etkileri bu yeni sınıflandırma ekseninde incelenmektedir. Daha sonra Türkiye'de Covid-19'a dair Google arama trendinin yanı sıra salgının ve BIST endekslerinin seyri ekseninde Türkiye için dönemsel sınıflandırmanın başlangıç ve bitiş tarihleri yeniden belirlenerek kuluçka dönemi, salgın dönemi, yangın dönemi ve yeni normal dönemlerinde Borsa İstanbul'da yer alan 25 endeksin Covid-19'a verdiği tepkiler grafiksel olarak analiz edilmektedir.

1.1. Küresel Borsaların Covid-19 Reaksiyonu

02.01.2020-02.04.2021 tarihleri arasında dünyanın önde gelen ABD, Çin, Japonya, İngiltere, Almanya, Fransa, İspanya ve Türkiye'nin yer aldığı 10 borsanın bir önceki kapanış fiyatına göre değişimlerinin verildiği Şekil 2 incelendiğinde, özellikle salgın ve yangın dönemlerini içeren periyotta endekslerde yaşanan büyük dalgalanmalar dikkat çekmektedir (özellikle bkzn. Şekil 2.a). Özellikle Covid-19 salgınının küresel anlamda hızlı bir şekilde yayılmaya başladığı yangın döneminin başlangıcında büyük bir kırılmanın meydana geldiği görülmektedir, 24 Şubat-20 Mart 2020 aralığında büyük düşüşlerin yaşandığı görülmektedir (bkzn. Şekil 2.b). Bu dönemde Google'da salgınla ilgili aramaların arttığı, dünya gündeminin tek bir noktaya çevrildiği dönemdir. Çin'de ortaya çıkan virüsün WHO tarafından pandemi ilan edildiği 11 Mart 2020'nin ertesi günü Almanya DAX endeksi %12.24, İngiltere FTSE-100 endeksi %10.87, Fransa CAC 40 endeksi %12.28; İtalya FTSE MIB endeksi %16.92; İspanya IBEX 35 endeksi %14.06 ile 02.01.2020-02.04.2021 arası dönem aralığındaki en yüksek kayıpları vermişlerdir. Bu tarih aralığında diğer borsalardan ABD Dow Jones endeksi %12.93 ve S&P-500 endeksinde %11.98 ile 16 Mart 2020; Japonya Nikkei-225 endeksi % 6.08 ile 13 Mart 2020; Çin Shanghai Composite endeksi %7.72 ile 3 Şubat 2020; Türkiye BIST-100 endeksi %8.07 ile 16 Mart 2020 salgın nedeniyle en yüksek kayıpların yaşandığı tarihlerdir. Bu dönem Şekil 2.a ve Şekil 2.b'de de görüldüğü gibi piyasalarda başlayan panik havasıyla birlikte satıcılı bir seyir izlemiştir. Daha sonrasında özellikle Nisan 2020'den sonra "Yeni Normal Dönemi" olarak değerlendirdiğimiz dönemde, piyasalarda daha az dalgalanmaların olduğu, kayıplardan çok bir yükseliş trendinin hâkim olduğu görülmektedir (bkzn. Şekil 2.c).

Şekil 2: Covid-19 Salgının Dünya Borsaları Üzerine Etkisi

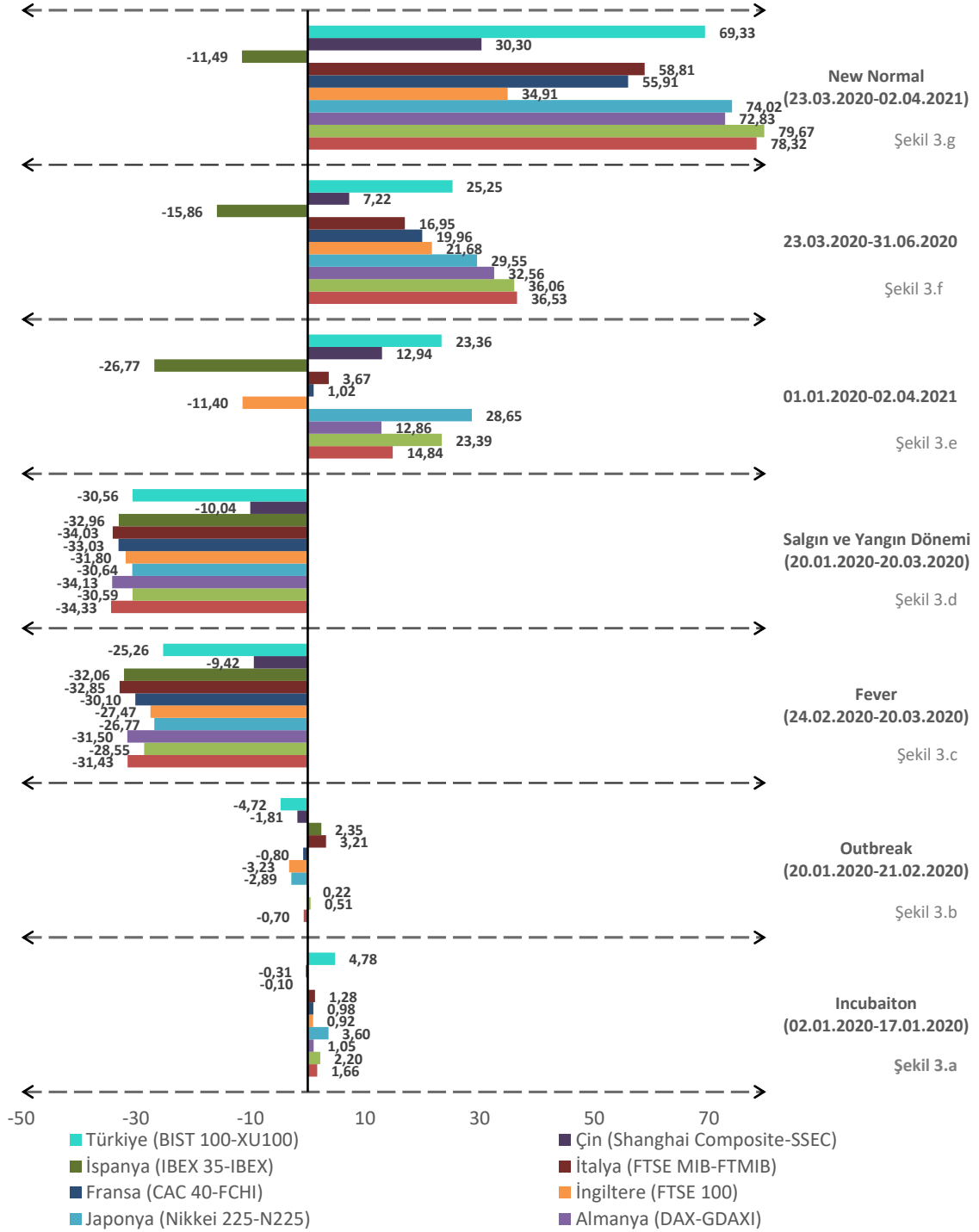

Not: Endekslerdeki %değişim <https://tr.investing.com> adresinden elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hesaplanmış ve grafiklere aktarılmıştır.

Covid-19 salgının dünya borsalarında etkisini daha iyi ortaya koyabilmek adına, salgının ilk ortaya çıktığı (kuluçka), dünyaya yayılmaya başladığı (salgın) ve dünyada etkisinin zirve yaptığı (yangın) dönemlerde dünya borsalarındaki yüzde değişim Şekil 3'te verilmiştir. Buna göre 02-17

Ocak 2020 tarihleri arasında (kuluçka dönemi) genel olarak piyasalar sakin ve pozitif değişim göstermiştir (bknz Şekil 3.a). Burada en dikkat çekici unsur salgının ilk ortaya çıktığı Çin’de Shanghai Composite (SSEC) endeksinin negatif olmasıdır. Bu dönemde salgın daha çok yerel bir sağlık krizi olarak algınmış olup, 20 Ocak 2020 sonrasında küresel risk algısı artmaya başlamıştır. Salgının dünyaya yayılmaya başladığı 20 Ocak-21 Şubat 2020 (salgın) döneminde, salgın nedeniyle artan küresel riskle birlikte grafikte yer verilen 10 borsadan 6’sında kayıplar yaşanmıştır (bknz Şekil 3.b). 24 Şubat-20 Mart 2020 (yangın) dönemiyle birlikte Covid-19 artık küresel bir sorun haline gelmiş, nihayetinde 11 Mart 2020’de WHO tarafından pandemi ilan edilmiştir. Küresel olarak işin ciddi bir sağlık krizi olduğunun anlaşılmasıyla birlikte piyasalarda büyük bir panik havası oluşmuştur. Aslında, finansal piyasalar insanlar tarafından yönlendirildiği için, her zaman davranışsaldırlar. Covid-19 ise korkunç ve yeni bir riski temsil etmesinden dolayı yatırımcıların hararetli davranışlarına neden olmuştur (Wagner, 2020). Buna göre Şekil 3.c’de verilen bu döneme ilişkin veriler incelendiğinde, grafikte yer alan 10 borsanın tamamında büyük düşüşler meydana geldiği görülmektedir. Bu dönemde dünyanın en önemli borsalarından ABD S&P-500 endeksi %28.55, Dow Jones endeksi %31.43 değer kaybetmiştir. Wagner (2020), ABD piyasasının şimdiye kadarki en kötü 15 günden üçünün 9 ve 16 Mart arasında gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Şekil 3: Covid-19 Salgının Dünya Borsaları Üzerine Etkisi (% Değişim)

Kaynak: Endekslerdeki %değişim <https://tr.investing.com> adresinden elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hesaplanmış ve grafiklere aktarılmıştır.

Yangın döneminde borsalarda yaşanan en yüksek kayıp %32.85 ile salgının Avrupa'daki merkezi haline gelen İtalya'da meydana gelirken, en az kayıp ilginç bir şekilde %9.42 ile salgının başladığı Çin Shanghai Composite endeksinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde BIST-100 endeksindeki kayıp ise %25.26'dır. Salgın ve yangın dönemlerinin toplamı dikkate alındığında (yani 20 Ocak-20 Mart 2020 tarihleri arası), küresel borsalardaki kayıplar daha da artmaktadır (bknz Şekil 3.d).

Sonraki süreçte salgın etkisini sürdürmesine rağmen ilginç bir şekilde piyasalarda toparlanma meydana gelmiştir. Bu nedenle bu çalışmada Ramelli ve Wagner (2020a, 2020b) tarafından ifade edilen kuluçka, salgın ve yangın dönemlerine ek olarak, dünyada gittikçe popülerleşen "Yeni Normal" trendiyle birlikte, 23.03.2020 sonrası dönem "Yeni Normal" dönemi olarak tanımlanmıştır. Bu dönemde piyasaların bu yeni trende ayak uydurmaları, ekonomik aktivitelerin alternatif yöntemlerle sürdürülmeye başlanmasıyla piyasaların canlanması, çoğu ülkede virüse karşı alınan önemlerin hafifletilmesi ve aşı konusundaki olumlu gelişmelerin piyasaların toparlanmasına yardımcı olduğu söylenebilir.

Piyasaların toparlanmaya başladığı 23 Mart-31 Haziran 2020 dönem verileri (bknz. Şekil 3.f) ve Yeni Normal döneminin tamamı (bknz. Şekil 3.g) incelendiğinde İspanya IBEX 35 endeksi hariç diğer 9 endeksin yüksek yüzdelerle pozitif seyir izlediği görülmektedir. Hatta koronavirüsün borsaları en çok etkilediği dönemleri de içine alan tüm veri dönemi dikkate alındığında, pandemiye rağmen incelenen 10 endeksten IBEX-35 ve FTSE-100 endeksleri hariç 8'inde değişimin pozitif olduğu görülmektedir. 01.01.2020-02.04.2021 arası dönemi kapsayan bu dönem verilerine göre Japonya Nikkei 225 endeksi %28.65 ile en çok yükselen endeks olurken, İspanya IBEX 35 endeksi %26.77 ile en fazla düşen endeks olmuştur (bknz. Şekil 3.e).

Covid-19 sürecinde dünyadaki 10 büyük endeksin salgına verdiği tepkileri kısaca özetlemek gerekirse, salgının henüz Çin sınırları içerisinde yayıldığı 02 Ocak-17 Ocak 2020 aralığında Çin Shanghai Composite hariç diğer endeksler pozitifken salgının dünyaya yayılmaya başladığı 20 Ocak-21 Şubat 2020 aralığında küçük kayıplar yaşanmakla birlikte henüz endekslerin önemli bir tepki vermediği görülmektedir. Fakat 24 Şubat 2020 sonrası, özellikle WHO tarafından pandeminin ilan edilmesiyle piyasalar adeta yangın yerine dönerek çok büyük kayıpların yaşandığı görülürken, akabinde büyük bir toparlanma dönemiyle birlikte 2 Nisan 2021'e kadar olan dönemde 10 endeksten 9'u pozitif değişim göstermektedir. Dolayısıyla salgının ilk döneminde oluşan panik havasından kaynaklanan düşüşler sonraki süreçte ortadan kalkarak Covid-19'un endeksler üzerindeki etkisi neredeyse ortadan kaldırmıştır.

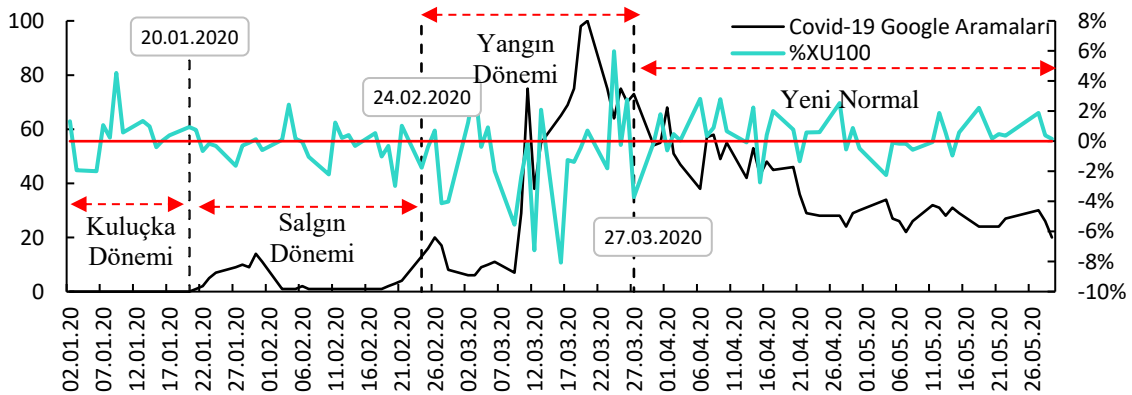
Borsaların Covid-19 krizini neden umursamadığı sorusunun cevabı Koller (2021)'e göre kurumsal değerlemenin temelinde yatmaktadır. Koller (2021), S&P-500 endeksinin Covid-19'u umursamasını şu nedenlere dayandırmaktadır: Yatırımcıların sadece bu yılın ya da gelecek yılın değil, şirketlerin uzun vadeli kârlarına ve nakit akışlarına değer vermeleri; son 25 yılda teknoloji, medya, telekomünikasyon, ilaç ve tıbbi cihaz gibi alanlarındaki şirketlerin ağırlığı artarak S&P-500'ün endüstri kompozisyonunun önemli ölçüde değişmesi; Covid-19 krizi öncesinde de bazı sektörlerin zaten dip seviyelerde bulunması; Covid-19 pandemisinden en çok etkilenen restoranlar, kuru temizlemeciler ve yerel hizmetler gibi birçok sektörün S&P-500 endeksinin etkilemeyen özel sektöre ait olması. Bu hususlar büyük ölçüde S&P-500 endeksinin dışında diğer endeksler için de geçerli olmakla birlikte, bu hususlara ek olarak borsaların "Yeni Normal"e ayak uydurmaları, Covid-19 pandemisinin piyasalar tarafından fiyatlandırılmış olması, finansal piyasalardaki tedirginlikleri körükleyen virüse karşı hükümetlerin uygulamaya koyduğu uluslararası seyahat kısıtlamaları, ülkelerin sınırlarının tamamen kapatılması, sokağa çıkma

yasakları gibi katı tedbirlerin hafifletilmesiyle hem ekonomilerin canlanması hem de bir nebze insanlar arasındaki paniğin azalması, küresel anlamda dijital bütünleşme ile birlikte ekonomik aktivitelerin alternatif yöntemlerle de sürdürülebilirliğinin artması ve en önemlisi virüse karşı en önemli silah olarak görülen aşı çalışmalarında ortaya çıkan pozitif gelişmeler dünya borsalarının tarihte eşi görülmemiş bu kaotik durumdan olabildiğince az etkilenmesini sağladığı ifade edilebilir. Ayrıca, Covid-19'un piyasalar tarafından fiyatlandırılması da dâhil olmak üzere bu durumlar eşine az rastlanır bir hızda çok kısa bir süre zarfında gerçekleşmiştir.

1.2. Borsa İstanbul Endekslerinin Covid-19 Reaksiyonu

Türkiye’de ilk koronavirüs vakası 11 Mart 2020’de görülmüş olup, ilk vefat haberi 17 Mart 2020’de rapor edilmesiyle salgın Türkiye için önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu doğrultuda Şekil 4’te Türkiye’de Google arama motorunda koronavirüs aramaları ile Borsa İstanbul 100 endeksinin (BIST-100) seçili dönemdeki seyri verilmiştir. Bu doğrultuda Ramelli ve Wagner (2020a, 2020b) tarafından borsaların salgınına verdikleri tepkiler için belirtilen dönem aralıklarında bu çalışmada BIST üzerinde yapılan analizlerde Türkiye’nin ilk vaka ve ölümlerle yüzleşmesi diğer ülkelere göre nispeten daha geç olmasından dolayı, küçük değişiklikler yapılmıştır. İlgili dönemler hem Google aramaları² hem de BIST-100 endeksindeki değişimler dikkate alınarak güncellenmiştir. Ayrıca, Ramelli ve Wagner (2020a, 2020b) tarafından belirtilen üç döneme ek olarak “Yeni Normal” dönemi de eklenerek analiz genişletilmiştir. Bu doğrultuda bu çalışmada BIST-100 endeksinin genel olarak pozitif ve Google aramalarının 0 değer aldığı 2-17 Ocak 2020 tarihleri “Kuluçka Dönemi”; virüsün insandan insana bulaştığının belirlenmesi ve DSÖ’nün salgınla ilgili ilk durum raporunu yayınlamasının ardından Türkiye’de Google aramalarının artmaya başladığı 20 Ocak-21 Şubat 2020 arası dönemi “Salgın Dönemi”; Türkiye’de Google aramalarının 4’den 13’e yükseldiği, aynı zamanda BIST-100 endeksinin aşağı yönlü kırıldığı 24 Ocak 2020’den başlayıp Google aramaların maksimum yoğunluğa ulaştığı (yani Google arama trendinin 100 puan olduğu) 19 Mart 2020 tarihini de içine alan ve BIST-100 endeksinde büyük kayıpların görüldüğü, BIST-100 endeksinde son büyük düşüşün yaşandığı 27 Mart 2020 tarihinde son bulan dönem “Yangın Dönemi”; son olarak BIST-100 endeksinin yeni normal ile birlikte toparlanmaya başladığı, yangın dönemindeki büyük dalgalanmaların azalarak daha pozitif ve sakin bir seyir izlediği, aynı zamanda virüsle ilgili Google aramalarının aşağı yönlü ilerlediği 27 Mart 2020 sonrası dönem “Yeni Normal Dönemi” olarak değerlendirilmiştir.

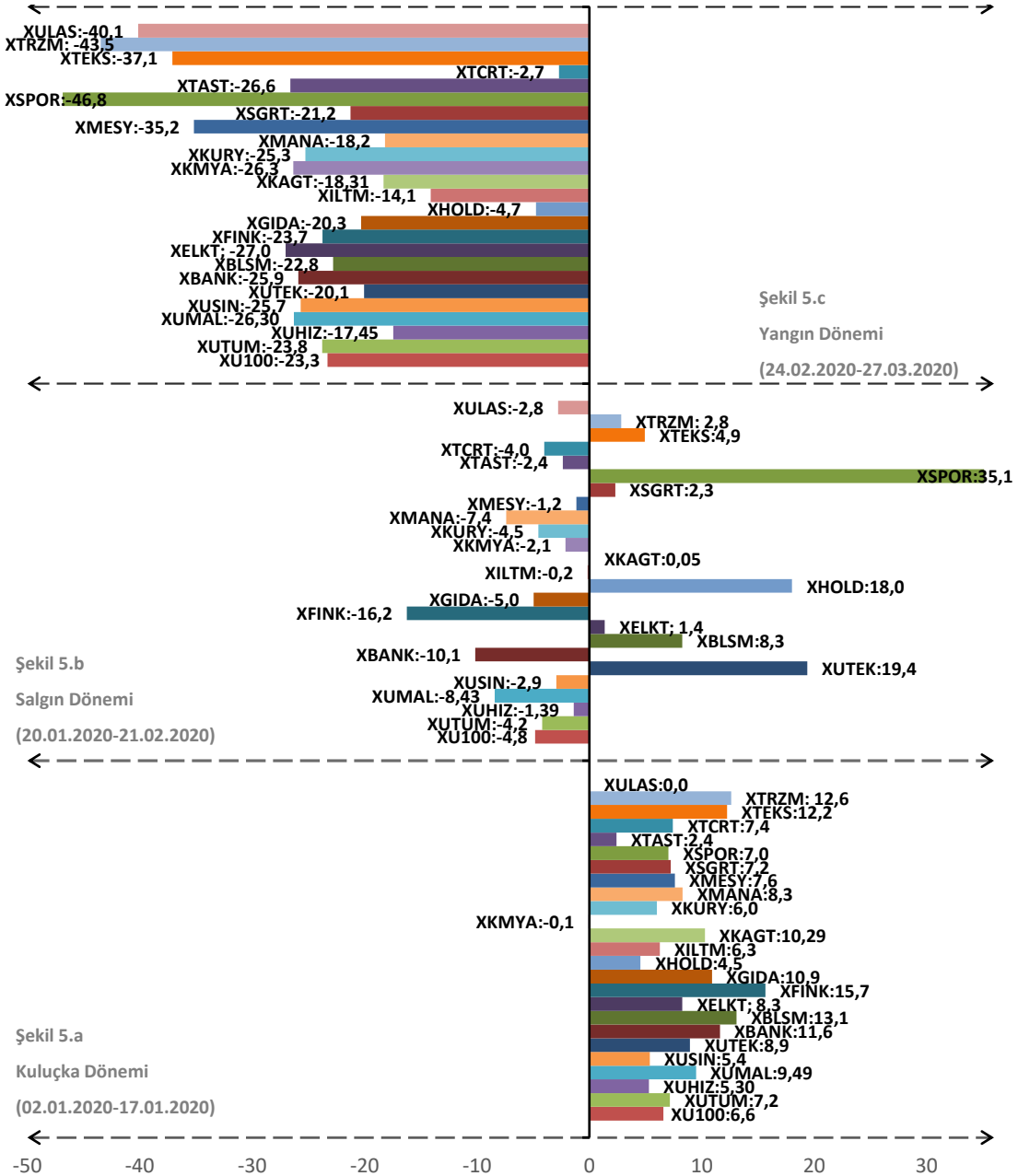
Şekil 4: BIST-100 Endeksinin Koronavirüs Salgının Verdiği Tepkiler

Kaynak: Google (2021); investing.com.

Anılan dönemler itibariyle BIST endekslerindeki değişim Şekil 5'te verilmiştir. Buna göre Kuluçka Döneminde (02.01.2020-17.01.2020) BIST endekslerindeki değişimler incelendiğinde (bknz. Şekil 5.a) XKMYA endeksi hariç bütün endekslerin bu dönem aralığında arttığı, BIST-100 endeksindeki artışın ise %6.58 olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda küresel borsalarla uyumlu bir şekilde Borsa İstanbul'un koronavirüs salgınına henüz değeriendirmediği söylenebilir.

Şekil 5: BIST Endekslerinde Yüzde Değişim (Kuluçka, Salgın ve Yangın Dönemleri)

Kaynak: Endekslerdeki %değişim <https://tr.investing.com> adresinden elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hesaplanmış ve grafiklere aktarılmıştır.

Salgın Başlangıç Döneminde (20.01.2020-21.02.2020) BIST endekslerindeki değişimler (bkz. Şekil 5.b) incelendiğinde grafikte verilen 25 endeksten 16'sında kayıplar gözlenirken BIST-100 endeksindeki kayıp %4.82 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde en fazla düşen endeksler XFINK, XBANK ve XUMAL olurken, en fazla yükselen endeksler ise XHOLD, XUTEK ve XSPOR endeksleri olmuştur. Bu dönemde Türkiye'de koronavirüs vakası rapor edilmemekle birlikte, koronavirüs nedeniyle küresel risklerin artması kuşkusuz endekslerdeki kayıpların en önemli nedenini oluşturmaktadır.

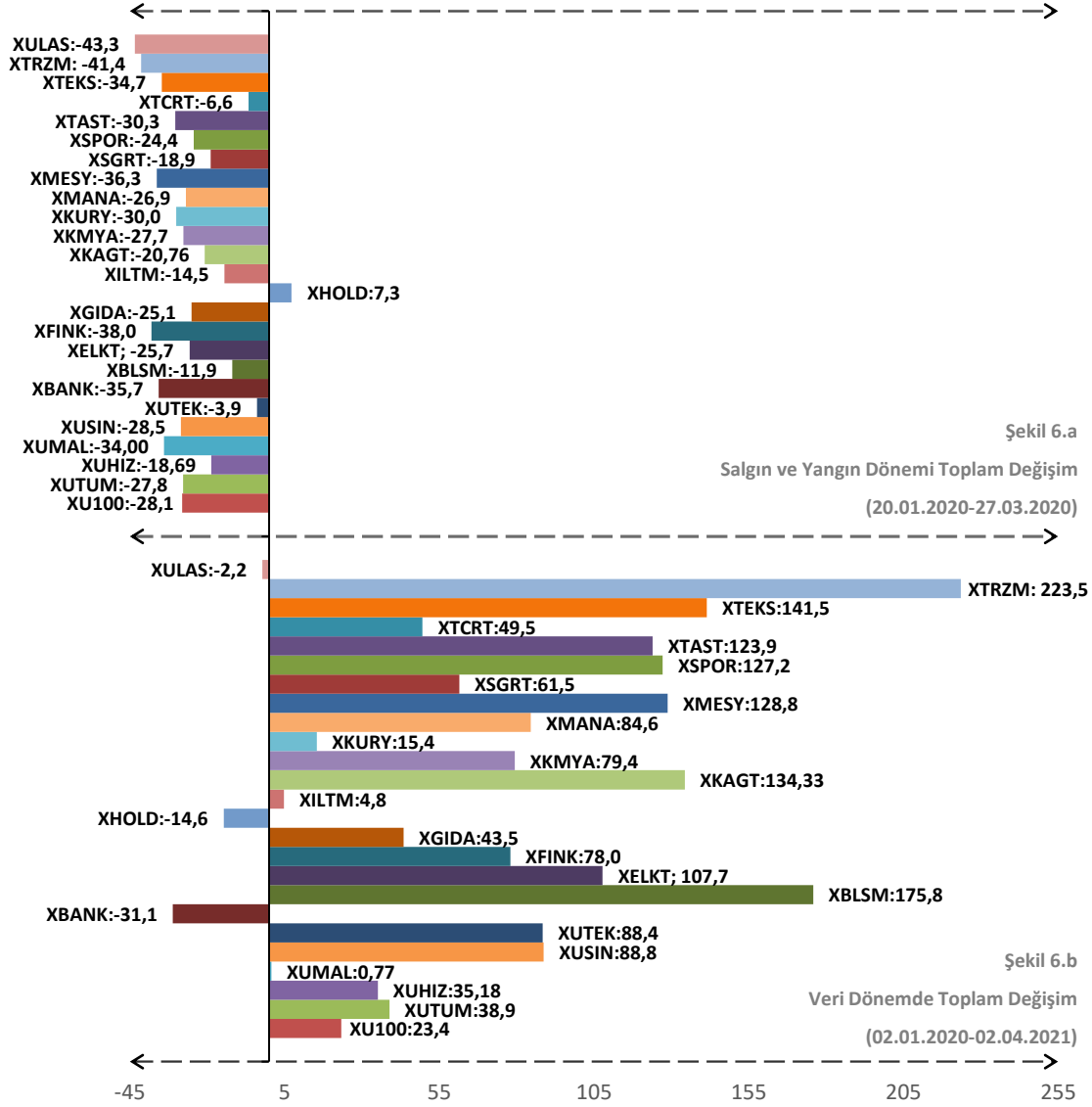
Yangın Dönemi (24.02.2020-27.03.2020) olarak ifade edilen dönemde ise (bkz. Şekil 5.c) küresel borsalarla benzer şekilde grafikte verilen 25 BIST endeksin tamamında düşüşler gözlenmektedir. Öyle ki BİST-100 endeksi bu dönemde %23.3 kayıp verirken XSPOR %47, XTRZM %43 ve XULAS %40 gibi çok yüksek kayıplar vermiştir. En yüksek kayıp veren bu endeksler gerçekten de koronavirüs pandemisinden en olumsuz etkilenen endüstrileri içermektedir. Buna göre spor karşılaşmaların önce ertelenmesi daha sonra seyircisiz oynanmasına karar verilmesi spor kulüplerinin, ulusal ve uluslararası seyahat kısıtlamaları ve sokağa çıkma yasaklarının uygulanması turizm ve ulaştırma sektörlerin gelirlerini büyük ölçüde düşmesine neden olmuştur.

Salgın ve yangın dönemlerinin toplamında (20 Ocak 2020-27 Mart 2020) endekslerdeki değişim incelendiğinde (bkz. Şekil 6.a) BİST-100 endeksi %28.13 düşerken, en fazla düşen endeksler ise -43.34 ile XULAS, -41.38 ile XTRZM ve -38.00 ile XFINK olduğu görülmektedir.

Koronavirüsün ortaya çıktığı kuluçka döneminden bugüne (02.01.2020-02.04.2021) endekslerdeki değişim incelendiğinde (bkz. Şekil 6.b), 20 Ocak-27 Mart 2020 aralığında küresel salgın nedeniyle Borsa İstanbul'daki sert düşüşlere rağmen, üç endeks hariç diğer endekslerdeki değişim 2020 başına göre pozitif olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra BIST-100 endeksinin tarihi zirvesini "Yeni Normal" dönemi olarak ifade ettiğimiz 27 Mart 2020 sonrasında yaşaması Borsa İstanbul'un koronavirüs salgının olumsuz etkisini kısa sürede atlattığı göstermektedir.

Grafiksel analiz özetle, koronavirüs salgının Çin sınırlarındayken etkisinin olmadığını; dünyaya yayılmaya başladığı salgın döneminde artan küresel risklerle beraber Borsa İstanbul üzerinde ciddi baskı oluştuğunu; salgının pandemiye dönüşmesiyle gerek uygulanan yerel ve küresel katı tedbirler gerekse küresel ve bölgesel belirsizlikler nedeniyle artan risklerin etkisiyle Borsa İstanbul'da büyük kayıpların ortaya çıktığını; sonrasında hem yerel hem de küresel ölçekte uygulanan tedbirlerin esnetilmesi, yeni çalışma modellerinin ve dijital iş süreçlerinin ekonomiler tarafından işçelleştirilmesi, borsada işlem gören şirketlerin koronavirüsten en çok etkilenen restoran, kafe ve kuaförler gibi küçük işletmelerin bulunmaması, piyasaların koronavirüsü fiyatlandırması da dahil olmak üzere birtakım nedenlerle Borsa İstanbul'un koronavirüsün olumsuz etkilerinden sıyrılarak pozitif bir trend yaşadığını göstermektedir.

Şekil 6: BIST Endekslerinde Yüzde Değişim (Salgın ve Yangın Dönemleri ile Kuluçka, Salgın, Yangın ve Yeni Normal Dönemleri)

Kaynak: Endekslerdeki %değişim <https://tr.investing.com> adresinden elde edilen veriler kullanılarak yazar tarafından hesaplanmış ve grafiklere aktarılmıştır.

Bu çalışmada grafiksel analize ek olarak bundan sonraki bölümde 17 Mart 2020-02 Nisan 2021 tarihleri arasındaki veriler kullanılarak koronavirüs salgınının Borsa İstanbul endeksleri üzerine etkileri ekonometrik olarak incelenerek, konuyla ilgili ampirik kanıtlar sunulmaktadır.

2. LİTERATÜR ÖZETİ

Koronavirüs salgınının küresel borsa endeksleriyle birlikte Borsa İstanbul endeksi üzerine etkilerini inceleyen ampirik literatür, salgının üzerinden henüz 1 yıldan biraz fazla bir süre geçmesine rağmen hızlıca gelişmiştir. Bu doğrultuda konuyla ilgili literatürde yer alan bazı

çalışmalar Tablo 1’de verilmiştir. Ampirik literatür incelendiğinde hem zaman serileri hem de panel veri analiz yöntemlerini içeren farklı metotların kullanıldığı, farklı ülke ve dönemleri içeren zengin bir literatürün oluştuğu görülmektedir. Bunun yanında bu çalışmaların çoğu salgının ilk dönemlerini kapsamaktadır. Küresel borsa endekslerini konu alan ilk dönem çalışmalardan elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde, salgının küresel borsaları negatif etkilediğini öne sürmektedirler. Buna karşın Topcu ve Gulal (2020) salgının borsalar üzerindeki olumsuz etkisinin kademeli olarak düşerek Nisan 2020 ortasına kadar azalmaya başladığı sonucunu ileri sürmektedirler.

Borsa İstanbul endeksleri üzeri gerçekleştirilen ampirik analizlerde diğer küresel endeksler üzerine yapılan analizler gibi ağırlıklı olarak pandeminin ilk dönemlerini kapsamaktadır. Benzer şekilde elde edilen sonuçlar, BIST endekslerinin pandemiden olumsuz etkilendiğini ileri sürmektedir. Buna karşın Özdemir (2020) teknoloji endeksinin ve bazı dönemlerde hizmet ve sınai endekslerinin pandemiden pozitif yönde etkilendiğini, Sönmezler ve Gündüz (2021) piyasa performansı açısından BIST-30’da yer alan hisselerden kazananların kaybedenlerden fazla olduğunu, Kılıç (2020) ticaret sektöründe pozitif getirinin olduğunu ileri sürmektedirler.

Gerçekleştirilen literatür taraması neticesinde yapısal kırılmaları dikkate alan yöntemlerden Maki (2012) Eşbütünleşme testinin kullanıldığı Zeren ve Hızarcı (2020) ve BIST endekslerini konu alan Fourier ADL Eşbütünleşme yönteminin kullanıldığı Barut ve Kaya (2020) tarafından gerçekleştirilen iki çalışma tespit edilmiştir.

Bu doğrultuda ampirik literatürde pandeminin borsaları genel olarak olumsuz etkilediğine yönelik kanıtlar sunulmakla birlikte, yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök analizlerine yer verilmediği, yalnızca iki çalışmada yapısal kırılmaları dikkate alan eşbütünleşme testlerinin kullanıldığı, analiz döneminin ağırlıklı olarak virüsün ortaya çıktığı ilk dönemleri kapsadığı³ tespit edilmiştir. Bu doğrultuda bu çalışma ampirik literatürdeki bu eksikliklerin giderilmesi için kurgulanmıştır.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yazar	Dönem	Endeks	Yöntem	Sonuç
Takyi, Bentum-Ennin (2020)	01.10.2019-30.06.2020	13 Afrika Ülkesi	Bayesian Structural Time Series	Üç borsa endeksi hariç diğer endekslerde Covid-19'un ortaya çıkması sırasında ve sonrasında, %2.7 ile %21 arasında önemli ölçüde azalmaktadır.
Ashraf (2020)	22.01.2020-17.04.2020	64 Ülke	Panel Pooled Ordinary Least Squares	Borsalar Covid-19 teyitli vakalardaki artışa vaka sayısındaki artışa olumsuz tepki verirken, teyit edilen vaka sayısındaki artış, ölüm sayısındaki artışa kıyasla daha proaktif tepki vermektedir.
Hong vd. (2021)	01.01.2019-30.06.2020	S&P-500 ve DJIA	Bai ve Perron (1998; 2003), Elliot ve Muller (2004) ve Xu (2013)	Sonuçlar Hem S&P-500 hem de DJIA'nın getiri öngörülebilirliği ve fiyat oynaklığında tek bir kırılmayı vurgulamakta, elde edilen kırılmanın ardından getiri öngörülebilirliği ve fiyat oynaklığı önemli ölçüde artırmaktadır. Pandemi krizin piyasa verimsizliği ile ilişkili olduğu ve tüccarlar ve spekülörler için karlı fırsatlar doğurduğu; pandemi bol miktarda likiditeye sahip piyasa katılımcıları ile fon sıkıntısı çeken piyasa katılımcıları arasında gelir ve servet eşitsizliğine neden olduğu ayrıca ifade edilmektedir.
Baker vd. (2020)	-	ABD	-	İspanyol Gribi de dahil olmak üzere önceki hiçbir bulaşıcı hastalık salgını borsayı Covid-19 salgını kadar güçlü bir şekilde etkilemediği; ABD borsasının Covid-19'a 1918-1919, 1957-1958 ve 1968'deki geçmişe göre daha güçlü tepki verdiği; bunun temel nedenin ise sosyal hizmet odaklı güçlü etkilerle işleyen, ticari faaliyet ve söz konusu kısıtlamalar olduğu ifade edilmektedir.
Mazur vd. (2021)	Mart 2020	S&P'deki 1.500 Firma	-	Doğal gaz, gıda, sağlık ve yazılım payları yüksek pozitif getiri sağlarken, petrol, gayrimenkul, eğlence ve konaklama sektörlerindeki öz sermaye değerleri önemli ölçüde düştüğü; Mart 2020'de sağlık, gıda, doğal gaz ve yazılım sektörlerindeki firmalar anormal derecede iyi performans göstererek yüksek getiri sağladığı; buna karşın ham petrol, gayrimenkul, eğlence ve konaklama sektörlerinde faaliyet gösteren firmaların ise piyasa değerlerinin %70'inden fazlasını kaybederek önemli ölçüde düşüş yaşadığı öne sürülmektedir.
Onali (2020)	08.04.2019-09.04.2020	Dow Jones ve S&P-500	GARCH, VAR ve Markov-Switching	ABD ve Covid-19 krizinden etkilenen diğer 6 ülkeden Çin hariç vaka ve vefat sayılarındaki değişiklikler ABD borsa getirileri üzerinde bir etkiye sahip olmadığı; bazı ülkeler için Dow Jones ve S&P-500 getirilerinin koşullu heteroskedastisitesi üzerinde olumlu bir etkiye dair kanıtlar elde edildiği; VAR modellerinden elde edilen sonuçlara göre İtalya ve Fransa'da rapor edilen ölümlerin sayıları borsa getirileri üzerinde olumsuz, VIX getirileri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu öne sürülmektedir.

Yazar	Dönem	Endeks	Yöntem	Sonuç
Okorie, Lin (2021)	01.10.2019-31.12.2019; 01.01.2020-31.03.2020	32 Ekonomi	DMCA ve DCCA	Covid-19 salgınının borsalar üzerindeki fraktal bulaşma etkisinin (önemli ancak kısa süreli) doğrulandığı; bu etkilerin hem borsa getirilerinde hem de oynaklıklarda gözlemlendiği ifade edilmektedir.
Al-Awadhi vd. (2020)	10.01.2020-16.03.2020	Hang Seng ve Shanghai Stock Exchange Composite	Panel OLS, Fixed-Effects ve Cluster Robust	Hem teyitli toplam vakalardaki günlük artış hem de Covid-19'un neden olduğu toplam ölüm vakalarının tüm şirketlerdeki hisse senedi getirileri üzerinde önemli olumsuz etkilerinin varlığı ileri sürülmektedirler.
Baek vd. (2020)	02.01.2020-30.04.2020	ABD	Markov Switching (MS) regime	Covid-19, ABD hisse senedi piyasası için toplam riskte önemli bir artışa neden olurken; hem olumsuz hem de olumlu Covid-19 bilgilerinin ABD borsa endeksleri için önemli olmakla birlikte, olumsuz haberler daha etkilidir.
Sharif vd. (2020)	21.01.2020-30.03.2020	Dow Jones-30	The Coherence Wavelet Method and The Wavelet-Based Granger causality	Covid-19 salgınının ABD jeopolitik riski ve ABD ekonomik belirsizliği üzerinde etkilerinin olduğu, petrol fiyatlarındaki düşüşün hem Covid-19, EPU ve GPR ile karşılaştırıldığında ABD borsaları üzerinde en güçlü etkiye sahip olduğu, seyahat kısıtlamaları ile açıklanabilir şekilde Covid-19 salgınının petrol fiyatlarını da etkilediği ileri sürülmektedirler.
Li vd. (2020)	02.02.2000-15.04.2020	CAC 40, FTSE 100 ve DAX	Bulaşıcı Hastalık EMV İzleyicisi	IDEMV'nin küresel salgın sırasında Fransa ve İngiltere hisse senedi piyasaları oynaklıkları için daha güçlü tahmin gücüne sahip olduğunu ve VIX'in bu dönemde üç Avrupa borsası için de üstün tahmin gücüne sahip olduğunu ileri sürülmektedir.
Cox vd. (2020)		ABD	GLL Varlık Fiyatlandırma Modeli	Pandeminin ilk aylarında piyasanın oynaklığını açıklamak için en olası adayın, riskten kaçınma ya da ekonomik temeller ya da faiz oranlarıyla ilgisi olmayan duyarlılıktaki büyük dalgalanmalardan kaynaklanan hisse senedi piyasası riskinin fiyatlandırılması olduğu ifade edilmektedirler.
Topcu, Gulal (2020)	10.03.2020-30.04.2020	26 Gelişmekte Olan Borsa	Pooled OLS	Salgının gelişmekte olan borsalar üzerindeki olumsuz etkisinin kademeli olarak azaldığı; salgının etkisi en yüksek yükselen Asya pazarlarında görülürken, en düşük etki yükselen Avrupa pazarlarında görüldüğü; salgının etkilerini dengelemede hükümetler tarafından sağlanan resmi müdahale süresinin ve teşvik paketinin boyutunun önemli olduğu ileri sürülmüştür.
Zeren, Hızarcı (2020)	03.01.2020-13.03.2020	SSE, KOSPI, IBEX35, FTSE MIB, CAC40, DAX30	Maki (2012) Eşbütünlük	Koronavirüs kaynaklı günlük ölüm sayılarıyla incelenen tüm borsalar uzun vadede birlikte hareket ettiği; koronavirüs kaynaklı günlük vaka sayılarının ise SSE, KOSPI ve IBEX35 endeksleriyle eşbütünlük iken FTSE MIB, CAC40, DAX30 endeksleriyle eşbütünlük olmadığı sonuçları ifade edilmiştir.

Yazar	Dönem	Endeks	Yöntem	Sonuç
Özdemir (2020)	12.01.2020-31.08.2020	BIST-Sektör Endekleri	Hatemi-J Asimetrik Nedensellik	Covid-19 vaka sayısındaki pozitif şoklar Mali Endeksi üzerinde negatif, Hizmet ve Sınai endeksi üzerinde bazı dönemlerde pozitif bazı dönemlerde negatif, Teknoloji Endeksi üzerinde pozitif şoka neden olmaktadır. Covid-19 vefat sayısındaki pozitif şoklar ise Hizmet Endeksi üzerinde negatif, Sınai Endeksi üzerinde bazı dönemlerde pozitif bazı dönemlerde negatif, Teknoloji Endeksi üzerinde pozitif şoka neden olmaktadır. Bu doğrultuda yazarlar Covid-19 pandemisinin Mali sektör endeksini olumsuz yönde etkilerken, Teknoloji sektör endeksini pozitif yönde etkilemektedir.
Öztürk vd. (2020)	02.01.2020-15.04.2020	BIST-Alt Sektör Fiyat Endeksleri	Sabit Etkiler	BIST'teki sektörel endekslerin Avrupa ve Dünya vaka sayılarından ziyade Türkiye'deki vaka sayılarından daha çok etkilendiğini; Covid-19 salgınının olumsuz ekonomik etkileri en çok metal ürünleri ve makine sektörlerinde görülürken, Spor, bankacılık ve sigortacılık sektörleri ise bu endüstrileri takip ettiği; yaşanan ekonomik durgunluğa rağmen yiyecek-içecek, toptan-perakende satış ve gayrimenkul yatırım sektörleri ise salgından en az etkilenen sektörler oldukları ileri sürmektedirler.
Özkan, Ünlü (2021)	29.06.2020-23.11.2020	BIST-Şehir Endeksleri	ARDL Sınır Testi	Çalışmada BIST İstanbul, BIST İzmir şehir endeksleri ile bölgesel Covid-19 vakaları, altın fiyatları ve Euro kuru arasında uzun dönemli ilişki tespit edilirken, BIST Ankara şehir endeksi için elde edilen katsayılar anlamlı bulunmadığını ifade edilmektedir.
Ölmez ve Akıncı (2020)	06.01.2020-24.07.2020	BIST-100	Olay Çalışması, GARCH	Olay çalışmasından elde ettikleri bulgulara göre Türkiye'de Covid-19 salgınının ortaya çıktığı ilk gün olan 10 Mart 2020'de BIST-100 anormal getiriye sahip olduğu; GARCH sonuçlarına göre salgın BIST-100 endeksini negatif etkilemesinin yanı sıra BIST-100 üzerinde oynaklığa yol açmaktadır.
Sönmezler ve Gündüz (2021)	11 Mart 2020 sonrası ile 2019 sonu	BİST-30	Karışıklık Matrisi, Lojistik Regresyon	Piyasa performansı açısından 16 hisse yüzde 94,1 doğrulukla belirtilen dönemde kazanan grubunda, 8 hisse ise yüzde 61,5 doğrulukla kaybeden grubunda yer aldığı; kazananların kaybedenlerden daha fazla olduğu; kazanan sınıfta yer alan sektörlerin sanayi ve perakende sektöründe, kaybeden olarak sınıflandırılan şirketlerin ise havayolu sektöründe ve bankacılık sektöründe yer aldıklarını öne sürmektedirler
Gülhan (2020)	31.12.2019-28.05.2020	BIST-100	Johansen Eşbütünlük	BIST-100 endeksi ile Covid-19 Türkiye ölüm oranı ve diğer seçili değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi vardır.

Yazar	Dönem	Endeks	Yöntem	Sonuç
Kılıç (2020)	02.01.2018-30.04.2020	BIST-17alt sektör endeksi	Olay Etüdü	Endekslerin birçoğunda negatif anormal getirilere rastlandığı; sektör bazında en yüksek negatif getirilerin turizm ve tekstil sektörlerinde, pozitif getirinin ise ticaret sektöründe olduğu ifade edilmektedir.
Akarsu vd. (2020)	27.03.2020-13.10.2020	BIST-100	Olağan EKK	BIST-100 endeksinin günlük kapanış 7 günlük hareketli ortalama değeri ile günlük vaka sayısı arasında negatif ilişki vardır. Vaka sayısında %1 artış BIST-100 endeksini %0.06 düşürmektedir.
Barut ve Kaya (2020)	10.03.2020-15.06.2020	BIST-alt endeksleri	Fourier ADL Eşbütünleşme DOLS	BISTtüm, BIST100, BIST30, BISTkimya, BISTulaştırma ve BISTyiyecek endeksleri ile vaka sayıları arasında eşbütünleşme ilişkisi varken, BIST-turizm endeksi ile vaka sayıları arasında ilişki yoktur. DOLS tahmincisi bulgularına göre BISTtüm, BIST100, BIST30, BISTkimya ve BISTyiyecek ve vaka sayıları arasında pozitif ilişki varken, BISTulaştırma endeksi ve vaka sayıları arasındaki uzun dönem katsayısının ise istatistiksel olarak anlamsızdır.
Tayar vd. (2020)	17.03.2020-28.04.2020	BIST-sektör endeksleri	Basit Lineer Regresyon Modeli	Koronavirüs vaka sayısındaki değişim elektrik, ulaştırma, mali, sanayi, teknoloji sektörlerinden görece yüksek düzeyde olmak üzere incelenen 10 sektörden ticaret sektörü hariç ve anlamlı olumsuz etkilemektedir.
Keleş (2020)	02.03.2020-29.04.2020	BIST-30 Bileşenleri	Olay Çalışması	Pay piyasasının 100. vaka, 1000. vaka ve 1000. ölüm ile pandemiye karşı sosyal tedbir duyurularına anlamlı ve negatif tepki vermektedir. Taşımacılık ile Otomobiller ve Bileşenleri sanayi grubu firmalarında bu etkiler artmaktadır.
Kandil Göker vd. (2020)	11.03.2020-31.03.2020	BIST sektör endeksleri	Olay Çalışması	BIST'te yer alan 26 sektörün, 11 Mart 2020'nin pandemi ilan edilmesi sonucu birikimli anormal getirileri 8 farklı olay penceresinde incelendiğinde spor, turizm ve tekstil sektörlerinin en olumsuz etkilenen sektörler olduğu tespit edilmiştir.
Ünlü vd. (2020)	25.08.2019-20.09.2020	BIST-Finansallar	Yapay Değişkenli Ekonometrik Tahminler	Dünya genelindeki vaka sayılarının finansallar sektör endeksi hacmi üzerinde oldukça zayıf etkisi bulunurken, Türkiye'deki vaka ve ölüm sayılarının ise finansallar sektör endeksi üzerinde daha güçlü etki yapmaktadır.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

3. DATA VE METODOLOJİ

Bu çalışmada yapısal kırılmalar altında 17.03.2020-02.04.2021 dönem verileri kullanılarak koronavirüs salgınının Borsa İstanbul üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Tablo 2'de verilen değişkenler kullanılarak (1), (2), (3), (4), (5) ve (6) nolu denklemler test edilmiştir. Ampirik analizde değişkenlerin tamamının logaritmik dönüşümleri kullanılmıştır.⁴

$$\text{Inxu100}_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Indeath}_t + \beta_2 \text{Incase}_t + \beta_3 \text{Inusd}_t + \beta_4 \text{Inrepo}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

$$\text{Inxutum}_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Indeath}_t + \beta_2 \text{Incase}_t + \beta_3 \text{Inusd}_t + \beta_4 \text{Inrepo}_t + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$\text{Inxuhiz}_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Indeath}_t + \beta_2 \text{Incase}_t + \beta_3 \text{Inusd}_t + \beta_4 \text{Inrepo}_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$\text{Inxumal}_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Indeath}_t + \beta_2 \text{Incase}_t + \beta_3 \text{Inusd}_t + \beta_4 \text{Inrepo}_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$\text{Inxusin}_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Indeath}_t + \beta_2 \text{Incase}_t + \beta_3 \text{Inusd}_t + \beta_4 \text{Inrepo}_t + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$\text{Inxutek}_t = \beta_0 + \beta_1 \text{Indeath}_t + \beta_2 \text{Incase}_t + \beta_3 \text{Inusd}_t + \beta_4 \text{Inrepo}_t + \varepsilon_t \quad (6)$$

t=1,2,...,264 (17.03.2020 – 02.04.2021)

Tablo 2: Ampirik Analizde Kullanılan Değişkenler

S.N	Değişken	Kısaltma	Kaynak
1.	BIST-100 Endeksi	Inxu100	TCMB
2.	BIST Ulusal Tüm	Inxutum	TCMB
3.	BIST Hizmetler Endeksi	Inxuhiz	TCMB
4.	BIST Mali Endeksi	Inxumal	TCMB
5.	BİST Sınai Endeksi	Inxusin	TCMB
6.	BIST Teknoloji Endeksi	Inxutek	TCMB
7.	Koronavirüs kaynaklı ölüm sayısı	Indeath	T.C. Sağlık Bakanlığı
8.	Koronavirüs hasta sayısı	Incase	T.C. Sağlık Bakanlığı
9.	Dolar kuru	Inusd	TCMB
10.	BIST Gecelik Repo Faizleri	Inrepo	TCMB

Önceki bölümde gerçekleştirilen grafiksel analizde pandeminin Borsa İstanbul üzerinde dönemsel olarak sert ve olumsuz etkisi görülmekle birlikte -özellikle yangın döneminde- sonrasında önce toparlanma ardından da büyük bir yükseliş trendiyle tarihi zirvesini yakaladığı görülmektedir. Borsa İstanbul'un koronavirüs salgınına önce kayıtsız kalması, ardından dünyadaki artan endişeyle birlikte tepki vermeye başlaması, virüsün ülke sınırlarına girmesi ve pandemi ilan edilmesiyle sert düşüşler yaşaması, sonrasında toparlanarak tarihi zirvesini görmesi gibi birçok kırılma dönemleri yaşadığı görülmektedir. Ayrıca, Türkiye'de koronavirüs kaynaklı ölüm ve hasta sayısındaki değişim incelendiğinde (bknz. Şekil 7 ve Şekil 8) analize konu iki bağımsız değişkende de kırılmalar yaşandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Türkiye'de virüse karşı alınan önlemlere bakıldığında bazı dönemler çok katı tedbirlerin alınması, bazı dönemler

ise tedbirlerin yumuşatılması hem koronavirüsün seyrini etkileyerek seride muhtemel kırılmalar oluşturmakta hem de ekonomik sonuçlar doğurmaktadır. Bu nedenle koronavirüs salgınının Borsa İstanbul endeksleri üzerine etkilerinin incelendiği bu çalışmada yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünleşme testleri tercih edilmiştir. Ayrıca, veri döneminde birden çok yapısal kırılmaya neden olması muhtemel süreçlerin yaşanmasından dolayı, yapısal kırılmalı birim kök ve eşbütünleşme testlerinden çoklu yapısal kırılmaları dikkate alan yöntemler tercih edilmiştir. Bu sayede hem serilerdeki önemli yapısal kırılma tarihlerinin tespit edilmesi hem de daha güvenli ampirik sonuçların elde edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda bu çalışmada birim kök analizi için serilerde 5 kırılmaya kadar var olan kırılmaları tespit edebilen Carrion-i-Silvestre vd. (2009) çoklu kırılmalı birim kök testi tercih edilmiştir.

$$\begin{aligned} y_t &= d_t + u_t \\ u_t &= \alpha u_{t-1} + v_t \quad t = 0, 1, \dots, T \end{aligned} \quad (7)$$

Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Denklem (7)'de verilen y_t stokastik veri üretme sürecinden yola çıkarak aşağıdaki 5 test istatistiğini geliştirmiştir:

$$P_t^{GLS}(\lambda^0) = \frac{[S(\bar{\alpha}, \lambda^0) - \bar{\alpha}S(1, \lambda^0)]}{s^2(\lambda^0)} \quad (8)$$

$$MP_T^{GLS}(\lambda^0) = \frac{\left[c^{-2}T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 + (1-\bar{c})T^{-1}\tilde{y}_T^2 \right]}{s(\lambda^0)^2} \quad (9)$$

$$MZ_\alpha^{GLS}(\lambda^0) = \left(T^{-1}\tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2 \right) \left(2T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-1} \quad (10)$$

$$MSB^{GLS}(\lambda^0) = \left(s(\lambda^0)^{-2} T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{1/2} \quad (11)$$

$$MZ_t^{GLS}(\lambda^0) = \left(T^{-1}\tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2 \right) \left(4s(\lambda^0)^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-1/2} \quad (12)$$

Burada MZ_α^{GLS} ve MZ_t^{GLS} H_0 hipotezi yapısal kırılmalar altında serinin birim kök içerdiğini ifade ederken alternatif hipotez yapısal kırılmalar altında serinin durağan olduğunu ifade etmektedir. P_t^{GLS} , MP_T^{GLS} ve MSB^{GLS} ise H_0 hipotezi yapısal kırılmalar altında serinin durağan olduğunu ifade ederken alternatif hipotez yapısal kırılmalar altında serinin birim kök içerdiğini ifade etmektedir.

Bu çalışmada birim kök analizinde olduğu gibi değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin seyrinde de grafiksel olarak ikiden fazla yapısal kırılmanın mevcut olabileceği öngörüldüğünden,

eşbütünleşme ilişkisinde de çoklu yapısal kırılmaları tespit edebilen Maki (2012) eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Maki (2012) eşbütünleşme testi algoritmasında, her dönemin olası bir kırılma noktası olduğu varsayılır ve her dönem için t-istatistiği hesaplanır; daha sonra en düşük t oranlarına sahip dönemler kırılma noktası olarak belirlenir. Tüm serilerin Maki (2012) eşbütünleşme testinden önce I(1) olması gerekmektedir (Katircioğlu, 2014, s. 386). Maki (2012) eşbütünleşmeyi test etmek için dört farklı model geliştirmiştir (Maki, 2012, ss. 2012–2013):

Model 0: Sabitte kırılma (trendsiz model)

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \beta' x_t + u_t \quad (13)$$

Model 1: Sabit ve eğimde kırılma (trendsiz model)

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i D_{i,t} + u_t \quad (14)$$

Model 2: Sabit ve eğimde kırılma (trendli model)

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \gamma x_t + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i D_{i,t} + u_t \quad (15)$$

Model 3: Sabit, eğim ve trendde kırılma

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i D_{i,t} + \gamma t + \sum_{i=1}^k \gamma_i t D_{i,t} + \beta' x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i D_{i,t} + u_t \quad (16)$$

Burada k'nın 1 olduğu durum Gregory ve Hansen (1996) eşbütünleşme testiyle, k'nın 2 olduğu durum Hatemi-J (2008) eşbütünleşme testiyle tutarlıdır (Maki, 2012, s. 2012). Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testlerinin H_0 hipotezi değişkenler arasında yapısal kırılmalar altında eşbütünleşme ilişkisi olmadığını ifade ederken, alternatif hipotez değişkenler arasında yapısal kırılmalar altında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ifade etmektedir.

Uzun dönem katsayı tahmini ise Phillips ve Hansen (1990) tarafından önerilen değişen varyans ve otokorelasyon durumlarında güçlü sonuçlar veren Fully Modified Least Squares (FMOLS) yöntemi kullanılmıştır.

4. AMPİRİK SONUÇLAR

Bu çalışmada Koronavirüs kaynaklı vaka ve ölüm verilerinin yanı sıra BIST endeksleri üzerinde önemli etkileri olan döviz kuru (dolar) ve faiz oranı (BIST gecelik repo faiz oranı) değişkenlerinin 17.03.2020-02.04.2021 tarihleri arasında Borsa İstanbul endeksleri arasındaki eşbütünleşme ilişkisi incelenmektedir. Zaman serilerinde eşbütünleşme ilişkisine yönelik testler uygulanmadan önce değişkenlerin durağanlık derecelerine bakılması gerekmektedir. Bu doğrultuda bu çalışmada değişkenlere yönelik birim kök analizinden çoklu yapısal kırılmalara izin veren, aynı zamanda yapısal kırılma tarihlerini de raporlayan Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testi gerçekleştirilmiş olup, sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir. Buna göre çalışmada yer alan bütün değişkenler %1 önem seviyesinde seviyede birim kök içerirken, birinci farkında durağandır. Böylece bu sonuç, değişkenlerin I(1) olması durumunda eşbütünleşme ilişkisinin incelenmesine imkân tanıyan Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme testinin gerçekleştirilebilmesine izin vermektedir.

Tablo 3: Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

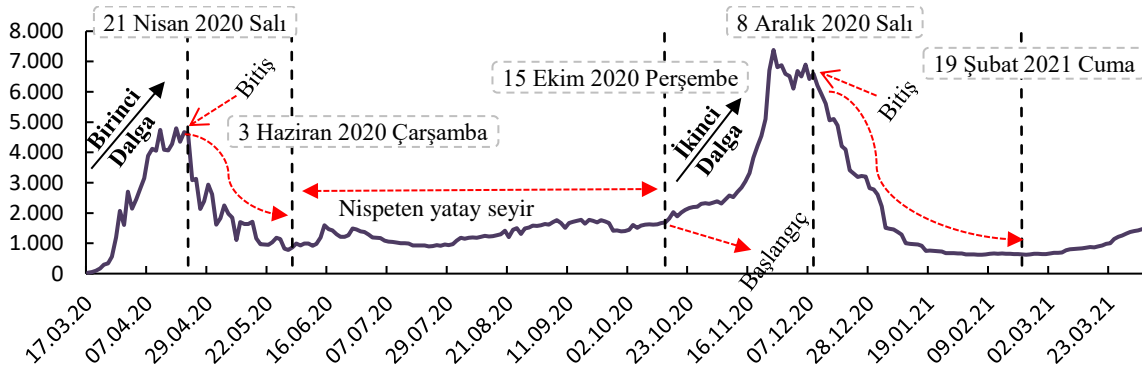
	PT	MPT	MZA	MSB	MZT	PT	MPT	MZA	MSB	MZT	Yapısal Kırılma Tarihleri
	Seviye					Birinci Fark					
Inxu100	11.012	10.435	-40.377	0.111	-4.484	4.970	4.726	-97.290	0.072	-6.970	29.04.20
1%	6.592	6.592	-57.570	0.093	-5.363	7.194	7.194	-57.592	0.093	-5.356	07.07.20
5%	8.721	8.721	-47.154	0.102	-4.857	9.362	9.362	-47.853	0.102	-4.880	22.09.20
10%	9.923	9.923	-42.196	0.107	-4.596	10.652	10.652	-43.021	0.107	-4.625	30.10.20
Inxutum	11.012	10.435	-40.377	0.111	-4.484	4.167	3.427	-128.830	0.062	-8.026	29.04.20
1%	6.592	6.592	-57.570	0.093	-5.363	7.073	7.073	57.147	0.093	5.322	11.06.20
5%	8.721	8.721	-47.154	0.102	-4.857	9.238	9.238	47.430	0.102	4.845	27.07.20
10%	9.923	9.923	-42.196	0.107	-4.596	10.506	10.506	-42.399	0.108	-4.580	21.10.20
Inxuhiz	10.914	10.310	-42.098	0.109	-4.587	5.446	5.071	-88.737	0.075	-6.658	19.02.21
1%	6.969	6.969	-57.071	0.093	-5.330	7.068	7.068	-57.612	0.093	-5.359	28.04.20
5%	9.092	9.092	-46.939	0.103	-4.834	9.261	9.261	-47.410	0.102	-4.859	18.06.20
10%	10.338	10.338	-41.962	0.109	-4.568	10.524	10.524	-42.541	0.108	-4.601	27.07.20
Inxumal	16.978	16.224	-27.587	0.134	-3.684	4.555	4.358	-101.862	0.070	-7.132	22.10.20
1%	7.028	7.028	-57.071	0.094	-5.327	6.986	6.986	-57.177	0.093	-5.339	20.01.21
5%	9.220	9.220	-47.275	0.103	-4.846	9.147	9.147	-47.229	0.102	-4.851	21.04.20
10%	10.449	10.449	-42.310	0.109	-4.582	10.414	10.414	-42.370	0.108	-4.593	02.06.20
Inxusin	10.402	9.780	-45.171	0.105	-4.750	5.181	4.937	-93.976	0.073	-6.850	27.07.20
1%	7.061	7.061	-57.092	0.093	-5.328	7.234	7.234	-58.066	0.093	-5.377	04.09.20
5%	9.217	9.217	-47.121	0.103	-4.839	9.434	9.434	-47.840	0.102	-4.879	27.07.20
10%	10.467	10.467	-42.104	0.109	-4.573	10.709	10.709	-43.032	0.107	-4.625	28.10.20
Inxutek	10.007	9.492	-46.841	0.103	-4.835	6.785	6.303	-73.942	0.082	-6.074	20.01.21
1%	7.067	7.067	-57.158	0.093	-5.332	7.238	7.238	-57.900	0.093	-5.369	28.04.20
5%	9.203	9.203	-47.277	0.103	-4.851	9.426	9.426	-48.064	0.102	4.890	27.07.20
10%	10.480	10.480	-42.450	0.108	-4.596	10.714	10.714	-43.237	0.107	-4.636	04.09.20
Incase	47.975	42.875	-10.372	0.220	-2.277	4.702	4.359	-101.162	0.070	-7.112	23.10.20
1%	7.388	7.388	-55.615	0.095	-5.259	7.015	7.015	-57.277	0.093	-5.337	25.01.21
5%	9.527	9.527	-46.190	0.104	-4.787	9.229	9.229	-47.379	0.102	-4.848	21.04.20
10%	10.858	10.858	-41.295	0.110	-4.521	10.454	10.454	-42.456	0.108	-4.587	03.06.20
Indeath	31.734	28.574	-14.900	0.183	-2.726	4.957	4.437	-100.715	0.070	-7.096	15.10.20
1%	6.993	6.993	-55.458	0.095	-5.252	7.129	7.129	-57.505	0.093	-5.336	08.12.20
5%	9.123	9.123	-45.956	0.104	-4.776	9.290	9.290	-47.459	0.103	-4.849	24.08.20
10%	10.407	10.407	-40.825	0.111	-4.503	10.561	10.561	-42.467	0.108	-4.587	28.12.20
Inrepo	8.982	8.044	-54.804	0.095	-5.228	9.019	7.113	-65.924	0.086	-5.698	24.02.21
1%	6.962	6.962	-57.174	0.093	-5.333	7.169	7.169	-56.690	0.094	-5.316	21.04.20
5%	9.155	9.155	-47.313	0.102	-4.849	9.355	9.355	-46.615	0.103	-4.813	04.06.20
10%	10.370	10.370	-42.380	0.108	-4.587	10.653	10.653	-41.827	0.109	-4.554	04.08.20
Indolar	13.777	12.569	-36.229	0.117	-4.256	4.553	4.341	-97.836	0.071	-6.974	02.11.20
1%	7.228	7.228	-57.383	0.093	-5.343	6.865	6.865	-55.107	0.095	-5.243	30.12.20
5%	9.409	9.409	-47.375	0.103	-4.855	8.975	8.975	-45.171	0.105	-4.747	07.05.20
10%	10.695	10.695	-42.554	0.108	-4.600	10.213	10.213	-40.388	0.111	-4.486	28.07.20

Not: Yapısal kırılma tarihler seviye değerleriyle elde edilmiştir.

Koronavirüs kaynaklı hasta sayındaki değişimler ile Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testinden elde edilen yapısal kırılma tarihlerinin verildiği Şekil 7 incelendiğinde, yapısal kırılma tarihlerinin koronavirüs hasta sayısında zirve noktalarını, zirveden yatay seyir izlemeye başladığı noktaları ve yatay seyirden zirve noktalarına doğru yükseliş

trendine başladığı noktaları çok iyi tespit edildiği söylenebilir. Buna göre Türkiye’de koronavirüsün ortaya çıkmasından sonraki hızlı yükseliş trendinin 21 Nisan 2020 yılında son bulunduğu bu tarih birinci kırılma noktasını işaret etmektedir. Bu tarihten sonra korona hasta sayısında ikinci kırılmanın belirlendiği, 3 Haziran 2020 tarihine kadar aşağı yönlü bir trendin devam ettiği görülmektedir. 3 Haziran-15 Ekim 2020 tarih aralığı korona hasta sayısında genel olarak yatay bir seyir izlerken üçüncü kırılmanın tespit edildiği 15 Ekim 2020 sonrası hasta sayısında bariz artış gözlemlenmekte, bu dönem Türkiye için koronavirüs pandemisinin “İkinci Dalga”sının yaşandığını işaret etmektedir. Dördüncü yapısal kırılmanın meydana geldiği 8 Aralık 2020 tarihine gelindiğinde, ikinci dalgadaki yükseliş trendinin aşağı yönlü kırıldığı görülmektedir. Beşinci kırılmanın raporlandığı 19 Şubat 2021 hasta sayılarında aşağı yönlü trendin son bulunduğu tarihi işaret etmektedir. Buna göre elde edilen yapısal kırılma tarihleri grafikte oldukça uyumlu olup, Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testi kırılma tarihlerini başarılı bir şekilde raporladığı söylenebilir. Ayrıca, Türkiye gündeminde sıklıkla bahsedilen birinci ve ikinci dalganın başlangıç ve bitiş tarihleri grafikte uyumlu olarak başarılı bir şekilde tespit ettiği de ifade edilebilir.

**Şekil 7: Değişkenlerdeki Yapısal Kırılmaların Grafikselsel Gösterimi
(Koronavirüs Kaynaklı Hasta Sayısı)**

Not: Koronavirüs kaynaklı hasta sayısı T.C. Sağlık Bakanlığı veri tabanından elde edilirken, yapısal kırılma tarihleri yazar tarafından hesaplanarak grafiğe aktarılmıştır.

Benzer şekilde Koronavirüs kaynaklı vefat sayısındaki değişimler ile Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testinden elde edilen yapısal kırılma tarihleri Şekil 8’de verilmiştir. Grafikselsel olarak vefat sayısındaki değişim incelendiğinde Türkiye’nin belirtilen dönemler arasında pandemide üç dalganın yaşandığı görülmektedir. Yapısal kırılma tarihleri analiz edildiğinde pandemide “Birinci Dalga”nın yaşandığı 21 Nisan 2020 tarihindeki kırılmayla birlikte vefat sayılarında aşağı yönlü bir kırılmanın meydana geldiği görülürken, 5 Haziran 2020 tarihinde gerçekleşen ikinci kırılmayla birlikte vefat sayılarında yatay seyir dönemi başlamıştır. Yatay seyir üçüncü yapısal kırılma tarihi olan 24 Ağustos 2020’de sona ererken, bu tarihten sonra salgındaki vefat sayıları yükseliş trendiyle beraber salgının “İkinci Dalga”sını yaşanmaya başladığı görülmektedir. Salgının ikinci dalgasında vefat sayıları 28 Aralık 2020’deki dördüncü yapısal kırılmayla birlikte aşağı yönlü kırılmıştır. Fakat beşinci kırılma tarihi olan 24 Şubat 2020’den sonra korona hasta sayılarında belirgin olmayan ve trendin devam ettiği gözlenen salgında bir “Üçüncü Dalga”nın da oluştuğu görülmektedir. Bu doğrultuda Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal

Kırılmalı Birim Kök testinin Türkiye'deki koronavirüs kaynaklı vefat sayılarındaki yapısal kırılmaları başarılı bir şekilde raporladığı söylenebilir.

**Şekil 8: Değişkenlerdeki Yapısal Kırılmaların Grafikselsel Gösterimi
(Koronavirüs Kaynaklı Vefat Sayısı)**

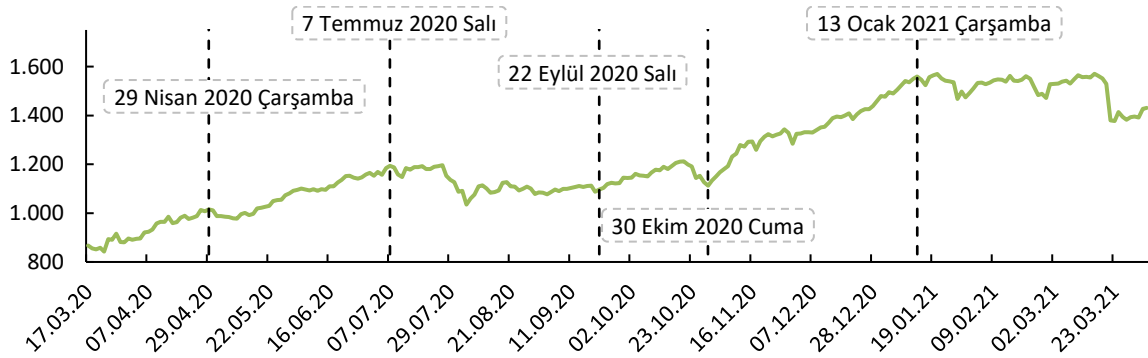

Not: Koronavirüs kaynaklı vefat sayıları T.C. Sağlık Bakanlığı veri tabanından elde edilirken, yapısal kırılma tarihleri yazar tarafından hesaplanarak grafiğe aktarılmıştır.

BIST-100 endeksinin seyri ile Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testinden elde edilen yapısal kırılma tarihleri Şekil 9'da bir arada verilmiştir. Daha önceki bölümlerde koronavirüs salgının ilk ortaya çıktığı dönemler ile ortaya çıkan belirsizlik nedeniyle oluşan panik havasının dünyadaki diğer büyük endekslerle birlikte BIST endekslerini de etkilediğini, panik satışları nedeniyle çok büyük kayıpların yaşandığı belirtilmişti. 2020 başında 1.159,32 olan BIST-100 endeksi Türkiye'de ilk koronavirüs vakasının görüldüğü ve DSÖ tarafından koronavirüsün pandemi olarak ilan edildiği 11 Martı 2020'nin ertesi günü kritik eşik olan 1.000 puanın altına düşerek 936,39 puanda (bir önceki güne göre kayıp %7.26'dır) kapatmıştır. Hatta 23 Mart 2020 Pazartesi günü endeks 842,46 puana kadar gerilemiştir. Endeksin tekrar 1.000'in üzerine çıkması 27 Nisan 2020 Pazartesi günü bulmaktadır. Bu bağlamda Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testi BIST-100 endeksindeki birinci yapısal kırılma olarak BIST-100 endeksinin bu kritik eşiği geride bıraktığı günden iki gün sonrasını, yani 29 Nisan 2020'yi işaret etmektedir. Bu doğrultuda endeksin 1.000 puanın üzerine çıkması önemli bir yapısal kırılma meydana getirmiştir. İlk yapısal kırılmanın meydana geldiği tarihten ikinci kırılmanın yaşandığı 7 Temmuz 2020'ye kadar BIST-100 endeksinde toparlanma dönemi olurken, ikinci kırılmanın yaşandığı tarihten sonra BIST-100 endeksinde aşağı yönlü kırılma meydana gelmiştir. Bu dönemde BIST-100 endeksi gerilerken salgının başladığı ilk zamanlara göre bu düşüş sınırlı seyretmiştir. Bunun yanında 28 Temmuz 2020 sonrasında BIST-100 endeksindeki keskin düşüş eğilimi dikkat çekmektedir. Söz konusu tarih Ek 2'de yer alan grafikte gösterilen dolar kurundaki ikinci kırılmanın yaşandığı dönemi işaret etmektedir. Bu nedenle bu dönemde yaşanan aşağı yönlü kırılmanın sebebinin döviz kurundaki ikinci kırılmanın yaşandığı 28 Temmuz 2020 tarihli kırılma olabileceğini ima etmektedir. Bu dönem başında 1.193,39 puan olan BIST-100 endeksi üçüncü kırılmanın yaşandığı döneme kadar 1.100 puanın altına düşerek ikinci kırılma dönemini 1.096.16 puandan kapatmıştır. 22 Eylül 2020'de meydana gelen üçüncü kırılmayla birlikte BIST-100 endeksi tekrar 1.100 puanın üzerine çıkarak, dördüncü kırılmaya kadar 1.300'lü seviyelerde işlem görmüştür. Üçüncü yapısal kırılma

düşüşle son bulurken dördüncü yapısal kırılma büyük bir yükseliş trendinin başladığı tarihi ifade etmektedir. Zira bu dönem BIST-100 endeksi 1.283.58 seviyesinden 13 Ocak 2021 Çarşamba günü 1.559,28 seviyelerine kadar çıkarak üst üste tarihi zirvelerini yaşadığı bir dönem geçirmiştir. Bu dönem aralığından koronavirus aşısının üretiminin ve akabinde uygulanmasının başlaması dünya borsalarıyla birlikte BIST-100 endeksi içinde itici güç olurken, bu süreçte ABD seçimlerinin tamamlanması da bir diğer önemli unsurdur. Beşinci kırılmanın yaşandığı 13 Ocak 2021'den sonra ise BIST-100 endeksi yükseliş trendini kaybederken yatay bir seyir izlediği görülmektedir. Bu dönemde dikkat çeken en önemli unsur, Borsa İstanbul'da devre kesici uygulamasıyla iki kez ara verilmesine (bkz. Anadolu Ajansı, 2021) neden olacak kadar büyük bir düşüş eğiliminin yaşandığı 22 Mart 2021 Pazartesi gününden sonraki düşüş trendidir. Söz konusu bu düşüş trendi TCMB Başkanlığında yapılan görev değişikliğini piyasaların negatif algılamasından kaynaklanma olup, Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testi tarafından bu önemli yapısal kırılma tarihi raporlanmamıştır. Bunun sebebi düşüşün gerçekleştiği dönemin ampirik analize konu veri dönemin son zamanlarına rastlamış olması gösterilebilir. Analizin veri dönem aralığının daha sonraki çalışmalarda genişletilmesiyle bu yapısal kırılmanın da tespit edilebileceği ifade edilebilir. Bu doğrultuda genel olarak Carrion-i-Silvestre vd. (2009) Çoklu Yapısal Kırılmalı Birim Kök testinin BIST-100 endeksinde meydana gelen yapısal kırılmaları başarılı bir şekilde raporladığı savunulabilir (Dolar kuru ve BIST gecelik repo faiz oranlarındaki çoklu yapısal kırılmalı birim kök analizinden elde edilen yapısal kırılmaların grafiksel gösterimi için ayrıca bkz. Ek 2 ve Ek 3).

Şekil 9: Değişkenlerdeki Yapısal Kırılmaların Grafiksel Gösterimi (BIST-100 Endeksi)

Not: BIST-100 endeksine ait veriler TCMB EVDS veri tabanından elde edilirken, yapısal kırılma tarihleri yazar tarafından hesaplanarak grafiğe aktarılmıştır.

Yapısal kırılmalı birim kök analizinde değişkenlerin tamamının I(1) olması Maki (2012) testinin gerçekleştirilmesine imkân sağlamaktadır. Bu doğrultuda 17.03.2020-02.04.2021 dönem aralığında BIST-100, BIST-Ulusal Tüm, BIST-Hizmetler, BIST-Mali, BIST-Sinai ve BIST-Teknoloji endeksleri ile koronavirus kaynaklı hasta ve vefat sayısı, dolar kuru, BIST gecelik repo faiz oranları arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin analizi için gerçekleştirilen Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Test sonuçları Tablo 4'te verilmiştir⁵. Bu doğrultuda sonuçlar incelendiğinde tüm endeksler için değişkenler arasında %1 anlamlılık düzeyinde eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Buna göre değişkenler arasında uzun dönemli ilişki vardır.

Tablo 4: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Test Sonuçları

Bağımlı Değişkenler	Test İstatistikleri	Yapısal Kırılma Tarihleri				
		TB1	TB2	TB3	TB4	TB5
Inxu100	-10.349	29.05.20	30.07.20	30.09.20	30.11.20	02.02.21
Inxtum	-10.564	23.06.20	30.07.20	23.10.20	10.12.20	23.02.21
Inxuhiz	-10.257	24.04.20	17.06.20	30.07.20	23.10.20	26.01.21
Inxmal	-10.155	25.06.20	05.08.20	22.10.20	30.11.20	23.02.21
Inxsın	-11.007	23.06.20	30.07.20	23.10.20	10.12.20	23.02.21
Inxutek	-10.860	12.05.20	23.06.20	05.08.20	28.09.20	22.02.21

Not: ***, ** ve * ilgili modelde Maki (2012)'de yer alan kritik değerler ile test istatistiği karşılaştırılarak elde edilen sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Analiz Maki (2012) testinin maksimum 5 kırılmaya izin veren Model 3 kullanılarak gerçekleştirilmiştir. $TB \leq 5$ ve Model 3 için Maki (2012) testinin %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde kritik değerleri sırasıyla -10.080, -9.482 ve -9.151'dir.

Eşbütünleşme ilişkisinin tespit edilmesinin ardından, değişkenler arasında uzun dönemli katsayıların tespiti Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinden elde edilen yapısal kırılma tarihleri dikkate alınarak FMOLS testi ile gerçekleştirilmiş olup, sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir. Sonuçlar genel olarak incelendiğinde dolar kuru ve BIST gecelik repo faiz oranlarındaki artışların BIST endeksleri üzerinde negatif ve en az %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmektedir. Ayrıca dolar kurunun BIST endeksleri üzerindeki negatif etkisi faiz oranını temsilen analize dahil edilen BIST gecelik repo faiz oranlarına göre daha güçlüdür. Koronavirüs kaynaklı hasta ve vefat sayılarının BIST endeksleri üzerindeki etkisi ise genel olarak pozitif olmakla birlikte, sonuçlar BIST-Teknoloji endeksi hariç en az %10 anlamlılık düzeyinde dahi anlamlı bulunmamıştır. BIST-Teknoloji endeksinde ise koronavirüs kaynaklı vefat sayılarında %1 artışın BIST-Teknoloji endeksi üzerinde %0,047'lik küçük bir artışa yol açtığı sonucu bulunmuştur.

Tablo 5: FMOLS Katsayı Tahmin Sonuçları

Değiş.	Incase	Indeath	Inrepo	Inusd	c	trend	tb1	tb2	tb3	tb4	tb5
Inxu100	0.005	0.007	-0.099	-0.892	8.634	0.004	0.007	-0.098	0.057	0.035	-0.058
	[0.551]	[0.767]	[-1.796]	[-7.761]	[35.513]	[8.316]	[0.330]	[-5.332]	[3.049]	[1.855]	[-2.655]
	(0.582)	(0.444)	(0.074)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.742)	(0.000)	(0.003)	(0.065)	(0.008)
Inxtum	0.016	-0.006	-0.156	-0.313	7.691	0.004	0.006	-0.099	0.016	0.028	-0.112
	[1.393]	[-0.497]	[-3.034]	[-2.659]	[32.439]	[14.902]	[0.315]	[-5.045]	[0.727]	[1.310]	[-6.510]
	(0.165)	(0.620)	(0.003)	(0.008)	(0.000)	(0.000)	(0.753)	(0.000)	(0.468)	(0.191)	(0.000)
Inxuhız	-0.012	0.018	-0.107	-0.520	7.883	0.002	0.067	0.074	-0.069	-0.007	-0.095
	[-0.710]	[1.217]	[-0.947]	[-2.902]	[24.251]	[4.860]	[1.864]	[2.561]	[-2.448]	[-0.218]	[-3.204]
	(0.479)	(0.225)	(0.345)	(0.004)	(0.000)	(0.000)	(0.063)	(0.011)	(0.015)	(0.827)	(0.002)
Inxumal	0.021	-0.008	-0.100	-0.641	8.214	0.003	-0.003	-0.104	0.064	0.028	-0.138
	[1.454]	[-0.520]	[-1.340]	[-3.841]	[25.308]	[8.640]	[-0.123]	[-3.609]	[2.024]	[1.041]	[-5.861]
	(0.147)	(0.604)	(0.182)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.903)	(0.000)	(0.044)	(0.299)	(0.000)
Inxusin	0.003	0.012	-0.149	-0.319	7.851	0.005	0.004	-0.087	0.007	0.029	-0.075
	[0.301]	[1.179]	[-3.224]	[-3.003]	[36.691]	[20.532]	[0.270]	[-4.896]	[0.364]	[1.519]	[-4.823]
	(0.764)	(0.239)	(0.001)	(0.003)	(0.000)	(0.000)	(0.787)	(0.000)	(0.717)	(0.130)	(0.000)
Inxutek	-0.018	0.047	-0.656	-0.381	9.176	0.003	0.052	0.012	0.079	0.152	-0.031
	[-1.333]	[3.079]	[-7.686]	[-2.340]	[26.277]	[6.404]	[1.661]	[0.465]	[3.001]	[5.161]	[-1.102]
	(0.184)	(0.002)	(0.000)	(0.020)	(0.000)	(0.000)	(0.098)	(0.642)	(0.003)	(0.000)	(0.272)

Not: Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde AIC bilgi kriteri kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama oranını ifade edine R^2 değerleri sırasıyla şu şekildedir: 0.978, 0.974, 0.956, 0.939, 0.991, 0.952. Yapısal kırılma tarihleri olarak Maki (2012) sonuçlarından maksimum 5 kırılmayı dikkate alan Model 3'den elde edilen yapısal kırılma tarihleri kullanılmıştır. Parantez içindeki veriler olasılık, köşeli parantez içindeki veriler t-istatistik değerlerini göstermektedir.

BIST-100 endeksi için elde edilen sonuçlar incelendiğinde dolar kurundaki %1 artış %1 anlamlılık düzeyinde BIST-100 endeksini yaklaşık olarak %0.89 düşürürken, faiz oranını temsilen analize dahil edilen BIST gecelik repo faiz oranlarında %1 artış %10 anlamlılık düzeyinde BIST-100 endeksini yaklaşık olarak %0.10 düşürmektedir. Koronavirüs kaynaklı hasta ve vefat sayılarıyla BIST-100 endeksi arasında pozitif ilişki olmasına rağmen sonuçlar %10 anlamlılık düzeyinde dahi istatistiki olarak anlamsızdır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada salgının BIST endeksleri üzerine etkilerine yönelik yapılan grafiksel analiz, salgının dünya endekslerine yansımaları da dikkate alınarak, dört ayrı dönem olarak kurgulanmıştır. Bu doğrultuda “Kuluçka Dönemi” (2-17 Ocak 2020) olarak ele alınan erken dönemde BIST endekslerinin koronavirüs salgınına neredeyse tepki vermediği, “Salgın Dönemi” (20 Ocak-21 Şubat 2020) olarak ele alınan dönemde dünyadaki artan küresel risklerin etkisiyle salgına düşüşle karşılık verdiği, “Yangın Dönemi” (24 Şubat 2020-27 Mart 2020) olarak ele alınan dönemde Türkiye’de ilk vaka ve ölüm haberlerinin gelmesi, salgının DSÖ tarafından pandemi olarak ilan edilmesi, küresel ve yerel ölçekte salgının yayılmasını önleme amacıyla alınan sert

önlemlerin neticesinde artan belirsizliklerin neden olduğu panik satışlarıyla BIST endekslerinde sert düşüşlerin yaşandığı ve “Yeni Normal Dönemi” (27 Mart 2020 sonrası) olarak ele alınan dönemde ise dünya endeksleriyle beraber BIST endeksinde de önce toparlanma ve ardından yukarı yönlü bir trendle tarihi zirvelerin yaşandığı görülmektedir. Bu doğrultuda salgın döneminde, hem salgınla bağlantılı olarak hem diğer değişkenlerle bağlantılı olarak BIST endekslerinde birçok kırılma dönemi yaşandığı grafiksel analiz sonucu tespit edilmiştir. Bu nedenle, ampirik analizin yapısal kırılmalı ekonometrik modeller kullanılarak gerçekleştirilmesinin daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşünülerek, ampirik analizde çoklu yapısal kırılmalı ekonometrik yöntemler tercih edilmiştir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen birim kök analizi sayesinde hem salgındaki önemli kırılma tarihleri hem de BIST endekslerindeki önemli kırılma tarihleri raporlanmıştır. Buna göre Türkiye ve dünya gündeminde sıklıkla konuşulan salgının birinci, ikinci ve üçüncü dalgalarının başlangıç, zirve ve bitiş tarihleri başarılı bir şekilde elde edilmiştir. Veri döneminde koronavirüs kaynaklı hasta sayısından elde edilen yapısal kırılmalar ile salgının seyrini gösteren Şekil 7 birlikte değerlendirildiğinde, 17 Mart-21 Nisan 2020 arasında “Birinci Dalga”, 21 Nisan-3 Haziran 2020 aşağı trend dönemi, 3 Haziran-15 Ekim 2020 tarihleri arasında yatay seyir, 15 Ekim-08 Aralık 2020 arasında “İkinci Dalga” ve 8 Aralık-19 Şubat 2020 arasında aşağı trend döneminin yaşandığı tespit edilmiştir. Koronavirüs kaynaklı vefat sayısından elde edilen yapısal kırılmalar ile salgının seyrini gösteren Şekil 8 birlikte değerlendirildiğinde; elde edilen sonuçlar ilk vefatın gerçekleştiği 17 Mart 2020 ile 21 Nisan 2020 arasında “Birinci Dalga”, 21 Nisan-05 Haziran 2020 aşağı trend dönemi, 5 Haziran-24 Ağustos 2020 arasında yatay seyir, 24 Ağustos-28 Aralık 2020 “İkinci Dalga”, 28 Aralık-24 Şubat 2020 aşağı trend dönemi ve 24 Şubat 2021 sonrası dönemde “Üçüncü Dalga”nın yaşandığına işaret etmektedir.

Yapısal kırılmalı birim kök analizinin ardından gerçekleştirilen Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinden elde edilen sonuçlar bağımlı değişken BIST endeksleri ile diğer bağımsız değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığını ortaya koymaktadır. Maki (2012) Eşbütünleşme testi tarafından raporlanan yapısal kırılmalar da dikkate alınarak uzun dönemli katsayıların tespiti için gerçekleştirilen FMOLS test sonuçları, BIST endeksleri ile döviz kurunu temsilen analize dahil edilen dolar kuru ve faiz oranını temsilen analize dahil edilen BIST gecelik repo faiz oranlarındaki yüzde artışların BIST endeksleri üzerinde negatif etkiye sahip olduğu göstermektedir. Ayrıca, dolar kurunun BIST endekslerine etkisi daha güçlüdür. Koronavirüs kaynaklı hasta ve vefat sayılarındaki değişimin BIST endeksleri üzerine etkisi genel olarak pozitifken, sonuçlar BIST-Teknoloji endeksi hariç istatistiki olarak anlamsızdır. BIST-Teknoloji endeksinde ise koronavirüs kaynaklı vefat sayılarındaki 1% artışın BIST-Teknoloji endeksinde %0.047’lik küçük bir artışa neden olduğu sonucu elde edilmiştir. Pandemi döneminde birçok faaliyetin dijital ortamda gerçekleştirilmesiyle birlikte artan dijitalleşme bu sonucu daha da anlamlandırmaktadır. Bu sonuçlar genel olarak koronavirüs salgının BIST endeksleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı göstermektedir.

Bu çalışmada gerçekleştirilen ampirik analizden elde edilen bulgularla birlikte hem küresel borsa endekslerinin hem de BIST endekslerinin salgına verdiği tepkilerin grafiksel analizi ile elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, ampirik analizden elde edilen sonuçlar daha da anlamlı hale gelmektedir. Buna göre koronavirüs salgının BIST endeksleri üzerine dört döneme ayrılarak yapılan analizden ampirik analiz dönemi içerisinde yer alan yangın döneminde hem dünyadaki önemli endekslerde hem de BIST endekslerinde sert düşüşlerin yaşandığı, yeni normal dönemi olarak ifade edilen 27 Mart 2020 sonrasında pandemiye rağmen önce toparlanma ardından büyük bir yükseliş trendiyle borsaların dönem başındaki seviyeleri aştığı görülmektedir.

Dönem başındaki sert düşüslere rağmen ampirik analizden elde edilen sonuçların koronavirüs salgınının BIST endeksleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını göstermesinin en önemli nedeni olarak, koronavirüsün BIST üzerinde negatif etkisinin virüsün sadece ilk dönemlerinde olması - yani analiz döneminin çok küçük bir bölümünü kapsamaması-, sonrasında piyasaların pandemiye yakından takip etmekle birlikte hasta ve vefat sayılarındaki değişimlerden etkilenmemesi gösterilebilir.

Bu çalışmadaki eşbütünleşme analizinden elde edilen sonuçlar, Gülhan (2020) tarafından Johansen Eşbütünleşme yaklaşımını kullanarak BIST-100 endeksi ile Covid-19 ölüm oranı ve diğer seçili değişkenler arasında, Barut ve Kaya (2020) tarafından Fourier ADL Eşbütünleşme testi yardımıyla BISTtüm ve BIST100 endeksleri ile vaka sayıları arasında, Özkan, Ünlü (2021) tarafından ARDL Sınır Testi yaklaşımıyla BIST İstanbul, BIST İzmir şehir endeksleri ile bölgesel Covid-19 vakaları, altın fiyatları ve Euro kuru arasında eşbütünleşmenin olduğu ileri sürülen çalışmalarla uyumludur. Buna karşın, FMOLS sonuçlarından elde edilen sonuçların koronavirüs salgınının BIST endeksleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ileri sürmesi bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu doğrultuda, Topcu ve Gulal (2020) tarafından salgının gelişmekte olan borsalar üzerindeki olumsuz etkisinin kademeli olarak azaldığını ileri sürdüğü çalışmasındaki sonuçlarla birlikte değerlendirildiğinde, koronavirüsün BIST endeksine etkisinin gelişmekte olan borsalarda olduğu gibi kademeli olarak azalarak, veri döneminde anlamlı bir etkinin ortaya çıkmamasına sebep olduğu söylenebilir.

Özellikle pandeminin henüz etkisini yitirmemesi, salgında ortaya çıkan mutasyonlar, aşı konusunda küresel ve yerel gelişmeler, salgında yaşanması muhtemel yeni dalgalar gibi salgın sürecini oldukça yakından etkileyen birçok olasılığın varlığı, pandeminin finansal piyasaları etkileme potansiyelini sürdürmekte, bu yüzden süreç finansal piyasalar üzerindeki belirsizliğe neden olmaktadır. Bundan sonraki süreçte konuyla ilgili çalışmalar daha uzun bir dönemi kapsayacak şekilde veri setinin genişletilmesi, farklı ekonometrik modellerin kullanılması, analize iyileşen hasta sayısı, yoğun bakımdaki hasta sayısı gibi farklı değişkenlerin dahil edilmesiyle ampirik analiz geliştirilebilir. Ayrıca bu çalışmada kullanılan koronavirüs kaynaklı hasta ve vefat sayısının yanı sıra 25 Kasım 2020’de açıklanmaya başlanan koronavirüs kaynaklı vaka sayısı da analize dahil edilerek vaka-hasta ayrımının analize etkisi de test edilebilir.

NOTLAR

¹ Bu tarih Türkiye’de Covid-19 kaynaklı ilk ölümün rapor edildiği tarihten bir önceki gün olması bakımından oldukça dikkat çekicidir.

² Google aramalarının en yüksek arama yoğunluğuna erişildiği tarih 100 ile ifade edilmekte olup, bu doğrultuda Google trendi 0-100 arasında değişmektedir.

³ Literatür taramasında yer alan 30 çalışmadan yalnızca 8 tanesi Haziran 2020 sonrasını, yalnızca 3 tanesi Eylül 2020 sonrasını kapsamaktadır.

⁴ Birim kök ve eşbütünleşme analizi için gauss21 ekonometri paket programı kullanırken - analizde kullanılan carrionlib ve tspdlib gauss kütüphanesi için bkz. Nazlioglu (2021) ve Clower (2021)- eşbütünleşme katsayıları evIEWS10 ekonometri programı yardımıyla elde edilmiştir. Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testi maksimum 4 bağımsız değişkene izin vermesinden dolayı, koronavirüsle ilişkili hasta ve ölüm sayılarının yanı sıra BIST endekslerini en

çok etkileyen değişkenlerden döviz kuru (analizde 1 ABD Dolarının TL karşılığı) ve faiz (temsilen BIST Gecelik Repo Faiz oranları) değişkenleri kullanılmıştır.

⁵ Söz konusu sonuçlar 5 kırılmalı Model 3 kullanılarak elde edilmiş olup, ayrıca BIST-100 endeksi için elde edilen Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Testinin tüm modellerine ilişkin sonuçlar Ek 1’de verilmiştir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu çalışma etik kurul izni gerektiren analiz içermemektedir.

Yazar Katkıları

Yazar çalışmanın tümünü tek başına hazırlamıştır.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Y., Alacahan, N. D., & Kurt, S. (2020). Covid-19 Pandemisinin BIST-100 endeksine etkisi. İçinde S. Akar (Ed.), *Uluslararası Farklı Boyutlarıyla Sağlık Konferansı (ICDAH2020) Seçme Bildiriler*, 155–168.
- Al-Awadhi, A. M., Alsaifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhammedi, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the COVID-19 virus on stock market returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 100326, 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.jbef.2020.100326>
- Anadolu Ajansı. (2021). *Borsa ikinci kez devre kesti*. 14.04.2021 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/borsa-ikinci-kez-devre-kesti/2183869> adresinden erişilmiştir.
- Ashraf, B. N. (2020). Stock markets’ reaction to COVID-19: Cases or fatalities? *Research in International Business and Finance*, 54, 101249, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.ribaf.2020.101249>
- Baek, S., Mohanty, S. K., & Glamboosky, M. (2020). COVID-19 and stock market volatility: An industry level analysis. *Finance Research Letters*, 37, 101748, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101748>
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K., Sammon, M., & Viratyosin, T. (2020). The Unprecedented Stock Market Reaction to COVID-19. *The Review of Asset Pricing Studies*, 10(4), 742–758. <https://doi.org/10.1093/rapstu/raaa008>

- Barut, A., & Kaya, E. (2020). COVID-19 ve seçilmiş BIST sektör indeksleri ilişkisinde sıcaklığın moderatör etkisi. *Turkish Studies*, 15(6), 155-167. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44474>
- Carrion-i-Silvestre, J. L., Kim, D., & Perron, P. (2009). GLS-based unit root tests with multiple structural breaks under both the null and the alternative hypotheses. *Econometric Theory*, 25(6), 1754–1792. <https://doi.org/10.1017/S0266466609990326>
- Clower, E. (2021). *Gauss Carrion Library (Version 1.0.1)* [Source Code]. 2.05.2021 tarihinde <https://github.com/aptech/gauss-carrion-library> adresinden erişilmiştir.
- Cox, J., Ludvigson, S., & Greenwald, D. L. (2020). *What explains the COVID-19 stock market?* (NBER Working Paper No. 27784).
- Google (2021). *Google Trends*. 14.04.2021 tarihinde <https://trends.google.com/trends> adresinden erişilmiştir.
- Gülhan, Ü. (2020). Covid-19 pandemisine BIST 100 reaksiyonu: Ekonometrik bir analiz. *Journal of Turkish Studies*, Volume 15(4), 497–509. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.44122>
- Hong, H., Bian, Z., & Lee, C.-C. (2021). COVID-19 and instability of stock market performance: evidence from the U.S. *Financial Innovation*, 7(1), 12. <https://doi.org/10.1186/s40854-021-00229-1>
- Investing. 13.04.2021 tarihinde <https://tr.investing.com> adresinden erişilmiştir.
- Kartal, G. (2020). Yeni tip koronavirüs (Covid-19) salgının küresel enerji güvenliğine etkileri üzerine genel bir değerlendirme. İçinde F. Kaleci & E. Başaran (Ed.), *Pandemi Sürecinde Sosyoekonomik Değişim ve Dönüşümler "Fırsatlar, Tehditler, Yeni Normaller"*, 679–707. Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Katircioğlu, S. T. (2014). Testing the tourism-induced EKC hypothesis: The case of Singapore. *Economic Modeling*, 41, 383–391. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.05.028>
- Keleş, E. (2020). Covid-19 ve Bist-30 endeksi üzerine kısa dönemli etkileri. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(1), 91–105. <https://doi.org/10.14780/muiibd.763962>
- Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID-19 (koronavirüs) etkisi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5(1), 66–77.
- Koller, T. (2021). *Why have stock markets shrugged off the COVID-19 crisis?* 2.04.2021 tarihinde <https://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/the-strategy-and-corporate-finance-blog/why-have-stock-markets-shrugged-off-the-covid-19-crisis#> adresinden erişilmiştir.
- Li, Y., Liang, C., Ma, F., & Wang, J. (2020). The role of the IDEMV in predicting European stock market volatility during the COVID-19 pandemic. *Finance Research Letters*, 36, 101749, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101749>
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks. *Economic Modelling*, 29(5), 2011–2015. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.04.022>
- Mazur, M., Dang, M., & Vega, M. (2021). COVID-19 and the march 2020 stock market crash. Evidence from S&P 500. *Finance Research Letters*, 38, 101690, 1–8. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101690>

- Nazlioglu, S. (2021). *TSPDLIB: GAUSS tiime series and panel data methods (Version 2.0)* [Source Code]. 18.08.2021 tarihinde <https://github.com/aptech/tspdlib> adresinden erişilmiştir.
- Okorie, D. I., & Lin, B. (2021). Stock markets and the COVID-19 fractal contagion effects. *Finance Research Letters*, 38, 101640, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101640>
- Ölmez, U., & Ekinci, A. A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının hisse senedi piyasasına etkisi: BIST 100 örneği. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, Covid-19: Ekonomik, Politik ve Finansal Etkileri*, 225-239. <https://doi.org/10.30784/epfad.811636>
- Onali, E. (2020). COVID-19 and Stock Market Volatility. *SSRN Electronic Journal*, 1–24. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3571453>
- Özdemir, L. (2020). Covid-19 pandemisinin BİST sektör endeksleri üzerine asimetric etkisi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 546–556. <https://doi.org/10.29106/fesa.797658>
- Özkan, N., & Ünlü, U. (2021). Bölgesel Covid-19 vaka sayıları, altın fiyatları, Euro ve BIST Şehir Endeksleri arasındaki ilişki: bir ARDL Sınır Testi yaklaşımı. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 240–253. <https://doi.org/10.30784/epfad.880244>
- Öztürk, Ö., Şişman, M. Y., Uslu, H., & Çıtak, F. (2020). Yeni koronavirüs salgınının sektörel etkileri: Türkiye hisse senedi piyasasından örnekler. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 56–68. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.728146>
- Phillips, P. C. B., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with (1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99–125. <https://doi.org/10.2307/2297545>
- Ramelli, S., & Wagner, A. F. (2020a). Feverish stock price reactions to COVID-19. *Review of Corporate Finance Studies*, 9(3), 622–655. <https://doi.org/10.1093/rcfs/cfaa012>
- Ramelli, S., & Wagner, A. F. (2020b). What the stock market tells us about the consequences of COVID-19. İçinde R. Baldwin & B. W. di Mauro (Ed.), *Mitigating the COVID Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes* (ss. 57–70). CEPR Press.
- Sharif, A., Aloui, C., & Yarovaya, L. (2020). COVID-19 pandemic, oil prices, stock market, geopolitical risk and policy uncertainty nexus in the US economy: Fresh evidence from the wavelet-based approach. *International Review of Financial Analysis*, 70, 101496, 1–9. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101496>
- Sönmezler, G., & Gündüz, İ. O. (2021). Covid-19 pandemi sürecinin BİST-30 hisse senetlerine etkilerinin karışıklık matrisi ile analizi. *Maliye Finans Yazıları, Özel Sayı 2*, 51–70. <https://doi.org/10.33203/mfy.846549>
- Takyi, P. O., & Bentum-Ennin, I. (2020). The impact of COVID-19 on stock market performance in Africa: A Bayesian structural time series approach. *Journal of Economics and Business*, 115, 105968, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jeconbus.2020.105968>
- Tayar, T., Gümüştekin, E., Dayan, K., & Mandi, E. (2020). Covid-19 krizinin Türkiye’deki sektörler üzerinde etkileri: Borsa İstanbul Sektör Endeksleri araştırması. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, 293–320. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yyusbed/issue/56115/772087>

- TCMB (2021). *Elektronik veri dağıtım sistemi*. 5.04.2021 tarihinde <https://evds2.tcmb.gov.tr> adresinden erişilmiştir.
- T.C. Sağlık Bakanlığı. *Genel koronavirüs tablosu*. 5.04.2021 tarihinde <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66935/genelkoronavirüs-tablosu.html> adresinden erişilmiştir.
- Topcu, M., & Gulal, O. S. (2020). The impact of COVID-19 on emerging stock markets. *Finance Research Letters*, 36, 101691, 1–4. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101691>
- Ünlü, A., Kabak, S., & Tuğlu Dur, D. (2020). Koronavirüs (COVID-19) pandemisinin Türkiye'nin BİST Finansallar sektör endeksi üzerindeki etkisi. *Journal of Economics and Research*, 1(2), 26–41.
- Wagner, A. F. (2020). What the stock market tells us about the post-COVID-19 world. *Nature Human Behaviour*, 4(5), 440–440. <https://doi.org/10.1038/s41562-020-0869-y>
- Zeren, F., & Hızarcı, A. E. (2020). The impact of covid-19 coronavirus on stock markets: Evidence from selected countries. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78–84. <https://doi.org/10.32951/mufider.706159>

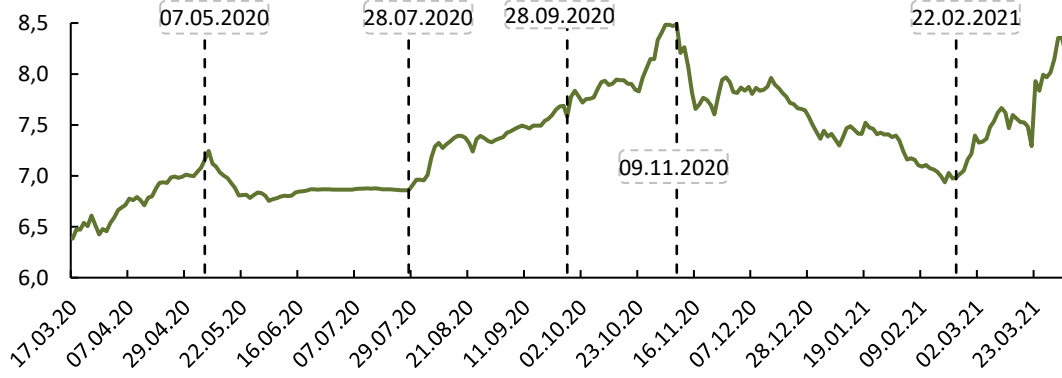
EKLER

Ek 1: Çoklu Yapısal Kırımlı Eşbütünleşme Test Sonuçları (BIST-100 Endeksi)

Kırılma Sayısı	Test İstatistikleri	[Kritik Değerler]	Kırılma Tarihleri
TB ≤ 1			
Model 0	-4.811	[-6.139;-5.650;-5.386]	30.11.20
Model 1	-4.926	[-6.361;-5.913;-5.686]	30.07.20
Model 2	-6.712**	[-7.021;-6.520;-6.242]	21.01.21
Model 3	-6.511	[-7.400;-6.911;-6.649]	30.11.20
TB ≤ 2			
Model 0	-4.811	[-6.303;-5.839;-5.575]	10.07.20-30.11.20
Model 1	-5.472	[-6.556;-6.055;-5.805]	30.07.20-17.11.20
Model 2	-7.422**	[-7.756;-7.244;-6.964]	22.05.20-21.01.21
Model 3	-7.559*	[-8.167;-7.638;-7.381]	30.07.20-30.11.20
TB ≤ 3			
Model 0	-4.811	[-6.501;-5.992;-5.714]	10.07.20-10.09.20-30.11.20
Model 1	-5.472	[-6.741;-6.214;-5.974]	30.07.20-17.11.20-26.01.21
Model 2	-7.719*	[-8.336;-7.803;-7.481]	22.05.20-06.11.20-21.01.21
Model 3	-8.340**	[-8.865;-8.254;-7.977]	30.07.20-30.11.20-02.02.21
TB ≤ 4			
Model 0	-4.811	[-6.640;-6.132;-5.892]	10.07.20-10.09.20-30.11.20-27.01.21
Model 1	-5.472	[-6.845;-6.373;-6.096]	29.05.20-30.07.20-17.11.20-26.01.21
Model 2	-8.588**	[-8.895;-8.292;-8.004]	22.05.20-05.08.20-06.11.20-21.01.21
Model 3	-9.394**	[-9.433;-8.871;-8.574]	29.05.20-30.07.20-30.11.20-02.02.21
TB ≤ 5			
Model 0	-4.811	[-6.856;-6.306;-6.039]	14.05.20-10.07.20-10.09.20-30.11.20-27.01.21
Model 1	-5.472	[-7.053;-6.494;-6.220]	14.05.20-29.05.20-30.07.20-17.11.20-26.01.21
Model 2	-8.588*	[-9.441;-8.869;-8.541]	14.05.20-22.05.20-05.08.20-06.11.20-21.01.21
Model 3	-10.349***	[-10.08;-9.482;-9.151]	29.05.20-30.07.20-30.09.20-30.11.20-02.02.21

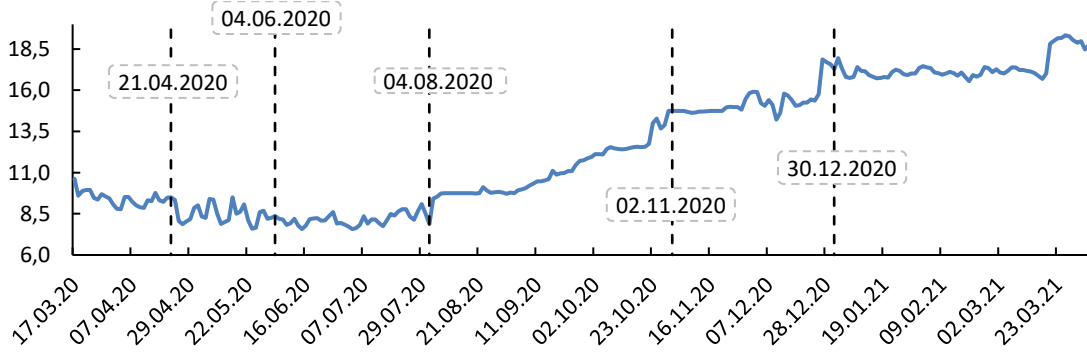
Not: ***, ** ve * ilgili modelde Maki (2012)'de yer alan kritik değerler ile test istatistiği karşılaştırılarak elde edilen sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir.

Ek 2: Değişkenlerdeki Yapısal Kırımların Grafikselsel Gösterimi (Döviz Kuru)

Not: Döviz kuru değişkenini temsilen dolar kuruna ait veriler TCMB EVDS veri tabanından elde edilirken, yapısal kırılma tarihleri yazar tarafından hesaplanarak grafiğe aktarılmıştır.

Ek 3: Değişkenlerdeki Yapısal Kırımların Grafikselsel Gösterimi (Faiz Oranı)

Not: Faiz oranı değişkenini temsilen BIST gecelik repo faiz oranına ait veriler TCMB EVDS veri tabanından elde edilirken, yapısal kırılma tarihleri yazar tarafından hesaplanarak grafiğe aktarılmıştır.

Araştırma Makalesi / Research Article

Bireysel Tüketicilerin Hane İçi Enerji Tasarrufu Davranışlarına Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi*

Ece Koçak¹, Öznur Özkan Tektaş²

Öz

Bu çalışmanın amacı, bireysel tüketicilerin hane içi enerji tasarrufu davranışına etki eden faktörlerin, Planlı Davranış Teorisi ve Norm Aktivasyonu Teorisi ışığında incelenmesidir. Bu çerçevede çalışmada; algılanan tüketici etkinliği, buyruksal sosyal norm ve ihtiyaç farkındalığı faktörlerinin kişisel norm üzerindeki etkisi ile kişisel norm ve enerji tasarrufu davranışı ilişkisinde objektif çevresel bilginin düzenleyici rolü araştırılmaktadır. Çalışmanın analizinde 270 bireysel tüketiciden anket yöntemi ile elde edilen veriler kullanılmıştır. Analizler sonucunda, tüketicilerin enerji tasarrufunda bulunmaya yönelik kişisel normlarına, ihtiyaç farkındalıklarının ve buyruksal sosyal normlarının olumlu yönde etkide bulunduğu ortaya koyulmuştur. Çalışma, söz konusu iki teoriyi bir araya getirerek, sosyal norm ve ihtiyaç farkındalığı etkilerinin birlikte incelenmesi açısından enerji tasarrufu literatürüne katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Tasarrufu Davranışı, Algılanan Tüketici Etkinliği, Buyruksal Sosyal Norm, İhtiyaç Farkındalığı, Kişisel Norm.

Examination Of The Factors Affecting Individual Consumers' In-House Energy Conservation Behaviors

Abstract

This study aims to examine the factors affecting the energy conservation behaviors of individual consumers in the light of Planned Behavior Theory and Norm Activation Theory. With this aim, the study examines the effect of perceived consumer effectiveness, injunctive social norms and awareness of need on personal norms; and the moderator role of objective environmental knowledge on the relationship between personal norms and energy conservation behavior. Data from 270 individual consumers were used in the analysis of the study. As a result of the analyses, it was found that awareness of need and injunctive social norms have positive effect on consumers' norms for energy conservation. The study contributes to the energy conservation literature by bringing two theories together and examining the effects of social norms and awareness of need.

Keywords: Energy Conservation Behavior, Perceived Consumer Effectiveness, Injunctive Social Norm, Awareness of Need, Personal Norm.

*Bu çalışma Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Pazarlama Tezli Yüksek Lisans Programı'nda Prof. Dr. Öznur ÖZKAN TEKTAŞ danışmanlığında Ece KOÇAK tarafından "Tüketicilerin Hane İçi Enerji Tasarrufu Davranışlarına Etki Eden Faktörlerin İncelenmesi" başlığı ile tamamlanarak 23 Haziran 2020 tarihinde savunulan Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir.

¹ Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İşletme Bölümü, ece795@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2131-2305>.

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Anabilim Dalı, oznurozkantektas@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5703-6870>.

Atıf: Koçak E., Özkan Tektaş, Ö. (2022). Bireysel tüketicilerin hane içi enerji tasarrufu davranışlarına etki eden faktörlerin incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 121-143.

GİRİŞ

Sürdürülebilirlik, temel ihtiyaçların karşılanmasında insanların ekolojik, sosyal ve ekonomik çevreye zarar vermemesi prensibini benimsemelerini içermektedir (Belvedere ve Grando, 2017). Bu prensibin yerine getirilebilmesi için önemli unsurlardan biri de insanlığın giderek artan tüketim ihtiyacının doğal kaynakların sürdürülebilirliğine zarar vermeyecek hale getirilmesi ve sınırlandırılmasıdır. Bu sebeple, doğal kaynakların sürekliliğine zarar veren tüketim alışkanlıklarına son verilerek sürdürülebilir tüketim davranışlarının yaygınlaştırılması giderek daha önemli hale gelmektedir. Makro düzeydeki kamusal politikaların oluşturulmasının yanı sıra, mikro düzeyde de pazarlama uzmanlarının sürdürülebilir pazarlama çerçevesinde, tüketim davranışlarını olumlu yönde etkileme sorumluluğu bulunmaktadır (García-Rosell ve Moisaner, 2007; Kemper ve Ballantine, 2019).

Pazarlama uzmanlarının sorumluluğu noktasında pazarlama felsefesinin satış anlayışından uzaklaşmasıyla birlikte değer odaklı bir anlayış benimsenmeye başlanmış, böylece sürdürülebilirlik felsefesi pazarlama uygulamalarında ve çalışmalarında giderek daha fazla benimsenir hale gelmiştir (Kumar vd., 2012; Varey, 2010). Bu nedenle, çevresel konularla ilgilenen ve çevresel sürdürülebilirliği önemseyen bir pazarlama anlayışı yaygınlaşmaya başlamıştır (Peattie ve Belz, 2010). Kemper ve Ballantine (2019) sürdürülebilir pazarlama anlayışının yalnızca işletme faaliyetlerine ilişkin olmadığını, aynı zamanda tüketici davranışlarını etkileme fonksiyonundan hareketle tüketim alışkanlıklarını değiştirerek sürdürülebilir hale getirmeyi de hedeflediğini belirtmektedir. Dolayısıyla, sürdürülebilir pazarlamanın konularından birini oluşturan çevreci davranışlar, pazarlama uzmanlarınca tüketicilere benimsetilmesinde fayda bulunan ve sürdürülebilirlik prensiplerine uygun faaliyetlerdir. Sürdürülebilir pazarlamanın işlevini etkin şekilde yerine getirebilmesi için çevreci davranışları etkileyen kişisel, bilişsel ve toplumsal faktörlerin pazarlama uzmanlarınca analiz edilmesi gerekmektedir (Klöckner, 2013). Dolayısıyla, bireysel tüketicilerin enerji tasarrufuna teşvik edilmesi yalnızca ödüllendirme, maddi teşvikler veya teknolojik gelişmelerle değil içselleştirme ile de sağlanabilir. Tüketicilerin belirli enerji tasarrufu davranışlarını içselleştirerek benimseyebilmeleri için de insan psikolojisini temel alan bazı psikolojik değişkenlerin anlaşılması gereklidir. Tüketicilerin tasarruf davranışlarını benimseyebilmeleri için anlaşılması gerekli olan ve tasarruf davranışına etki eden çeşitli sosyo-demografik ve bilişsel faktörlerin araştırmalara konu olduğu bilinmektedir. Tüketicilerin enerji tasarrufunda bulunmasında ağırlıklı olarak kişisel faktörlerin etkili olabileceği belirtilmektedir (Abrahamse ve Steg, 2009). Örneğin; tüketicilerin aylık gelirleri veya yaşanan hanenin büyüklüğü sosyo-demografik faktörler enerji tüketimini açıklayabilirken, enerji tasarrufu ise çevre bilinci, sorumluluk duygusu ve toplumdaki onay görme dürtüsü gibi kişisel faktörlerle de açıklanabilir (Abrahamse ve Steg, 2009; Clement vd., 2014; Kaza, 2010; Bhattacharjee ve Reichard, 2011). Bu nedenle tüketicileri tasarrufa teşvik etmek amacıyla uygulanan yöntemlerin başarılı olabilmesi için incelenmesi gereken önemli noktalardan biri kişisel etmenlerdir.

Enerji tasarrufu davranışına etkide bulunması beklenen kişisel faktörleri incelemede Planlı Davranış Teorisi (Ajzen, 1985), Norm Aktivasyonu Teorisi (Schwartz, 1977) ve Değer-İnanç-Norm Teorisi gibi davranışsal modellerden yararlanıldığı görülmektedir. Bu modeller enerji tasarrufu gibi çevreci davranışların kişisel faktörlerine ışık tutar. Ajzen (1985) tarafından geliştirilen Planlı Davranış Teorisi'ne (PDT) göre tüketiciler rasyonel bireylerdir. Buna göre tüketiciler, tüketim kararlarını alırken fayda maksimizasyonu güdüsüyle hareket etmektedir. Bu yönüyle PDT, tüketim davranışlarının toplumsal yapıdan ve ahlaki değerlerden bağımsız düşünülmemeyeceği fikrine dayanan Norm Aktivasyonu Teorisi'nden (NAT) ayrılır. PDT'de tüketicilerin davranışına

Fayda maliyet analizleri, NAT’de ise ahlaki zorunlulukları yön vermektedir. Çevreci bir davranış olan enerji tasarrufunun teşvik edilmesinde, aşırı tüketimin olumsuz etkilerini bilimsel verilere dayanarak öğretmeyi amaçlayan çalışmaların yaygın şekilde kabul gördüğü bilinmektedir (Ajzen vd., 2011). Literatürde bunu amaçlayan çevresel bilgi çalışmalarının etkili rolünü halen koruduğu, fakat istenen değişimi yaratmada tek başına yeterli olmayabileceği ifade edilmiştir (Heeren vd., 2016). Bunun yanı sıra literatürde, çevresel bilgi düzeyinin çevreci davranışları gerçekleştirme sürecinde önemli bir düzenleyici değişken olabileceği de belirtilmektedir (Fransson ve Garling, 1999; Kaiser vd., 1999; Kumar vd., 2017).

Bu çerçevede çalışmanın amacı; çevreci davranışlarda bulunmaya yönelik ahlaki zorunluluğu ifade eden kişisel normun, hane içi enerji tasarrufu davranışına olan etkisinde çevresel bilgi düzeyinin düzenleyici rolünün araştırılması, aynı zamanda kişisel norm üzerinde algılanan tüketici etkinliği, buyruksal sosyal norm ve ihtiyaç farkındalığı değişkenlerinin etkisinin incelenmesidir.

Önceki çalışmalarda, enerji tasarrufu ve geri dönüşüm gibi çevreci davranışların açıklanmasında PDT ve NAT modellerini içeren sentez bir modelin eksikliğine vurgu yapılarak her iki modeli de içeren bir yaklaşım ele alınmıştır. Örneğin; Bamberg ve Möser (2007), kişisel norm, algılanan davranışsal kontrol ve tutum gibi NAT ve PDT modellerine ait değişkenleri bir araya getirmenin gerekliliğinden hareketle araştırma modellerine yön vermişlerdir. Abrahamse ve Steg (2009) ise PDT bileşenlerinin NAT bileşenleriyle desteklenmesi yoluyla oluşturulacak bir modelin, enerji tasarrufu davranışını açıklamada gerekli olduğunu ifade etmişlerdir. Geri dönüşüme ilişkin tüketici davranışını ele alan bir diğer çalışmada ise PDT ve NAT modellerini içeren sentez bir çalışma oluşturulmuştur (Park ve Ha, 2014). Bu nedenle bu çalışmada, önceki çalışmalarda belirtilen gereklilik ve eksiklikler dikkate alınarak PDT ve NAT modellerinde yer alan çeşitli değişkenler bir araya getirilerek sentez bir model oluşturulmuştur. PDT modelinde yer alan değişkenlerin ahlaki değerleri temel alan NAT değişkenleriyle desteklenmesi hedeflenmiştir.

Şöyle ki, bireysel bir enerji tüketicisi çevreci davranışa yönelik olumlu tutuma sahip olsa bile bu davranışın tek başına kayda değer nitelikte bir faydası olacağına inanmıyorsa, harekete geçmekten vazgeçebilir. Bu noktada, algılanan tüketici etkinliği olarak adlandırılan ve tüketicinin çevreci davranışta bulunduğu tek başına sosyal bir fayda yaratacağına dair duyduğu bu inancın etkisinin incelenmesinin çalışmanın literatüre sunduğu katkılardan biri olduğu düşünülmektedir. İhtiyaç farkındalığı ise NAT’nin temel yapı taşlarından biri olduğundan algılanan tüketici etkinliğiyle beraber modele dahil edilmiştir. Öte yandan, PDT’nin önemli bir faktörü olan buyruksal sosyal norm da modele dahil edilerek kişisel norm ile sosyal norm arasındaki ilişkinin enerji tasarrufu davranışı açısından önemine değinilmesi hedeflenmiştir.

Sosyal normlar, en geniş anlamıyla belirli durumlar için toplum tarafından kabul edilen ve onaylanan çeşitli davranış kalıpları olarak tanımlanmaktadır (Göckeritz vd., 2010). Buyruksal sosyal norm ise kişinin kendi davranışlarıyla ilgili diğer insanların ne düşündüğünü önemsemesi ve bu insanların onayını almak istemesi şeklinde tanımlanır (White vd., 2009; Jacobson vd., 2011). Nitekim bu çalışma kapsamında kişilerin kendi ahlaki normlarını oluştururken buyruksal sosyal normun içerdiği fikir ve onayları dikkate almaları beklenmektedir.

Çalışma, tüketici davranışı literatürüne Türkiye’de enerji tasarrufu davranışını davranışsal modellemeler aracılığıyla açıklayan çalışmaların az sayıda olması bakımından da katkıda bulunmaktadır. Literatürdeki söz konusu boşluk önceki çalışmalarda da belirtilmektedir. Örneğin; İpekoğlu (2013), enerji tasarrufunun teşvik edilmesi amacıyla hayata geçirilen

faaliyetlerin toplumun sosyo-kültürel yapısına uygun olması gerektiğini ve bu uygunluğun ancak sosyal bilimler alanında gerçekleştirilecek araştırmalarla sağlanabileceğini belirtmektedir. Dursun ve Gündüz'ün (2016) çalışmasında ise Türkiye'de sorumlu tüketim davranışlarının ortaya çıkma sürecinde enerji tasarrufu davranışına ağırlık veren daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Tuğer vd., (2018) de benzer şekilde sürdürülebilir tüketimin bireysel ve sosyal normların ele alınmasıyla incelendiği çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu ifade etmişlerdir. Bir başka çalışmada ise hane halkı bazında enerji tüketimi farklılığının çeşitli kişisel etmenlerden etkilendiği ve Türkiye'de bu alanda daha fazla çalışma yapılması gerektiği ifade edilmiştir (Karahan, 2014).

1. LİTERATÜR

Tüketici davranışları literatüründe çevreci davranışlar kapsamında ele alınan tüketici davranışlarının farklı şekillerde sınıflandırıldığı görülmektedir. Stern (2000); çevreci davranışları sürdürülebilirliğe doğrudan ve dolaylı yoldan etki eden davranışlar olarak sınıflandırmaktadır. Örneğin, tüketicilerin hane içindeki sürdürülebilirlik ile ilgili davranışları doğal çevrenin korunmasına doğrudan etki eden davranışlar sınıfına girer. Ertz vd. (2016) ise çevreci davranışları özel ve toplumsal alanda gerçekleştirilen davranışlar olarak iki ayırmaktadır. Örneğin, hane içi tasarruf ve geri dönüşüm gibi davranışlar özel alanda gerçekleştirilen çevreci davranışlar iken; çevresel kuruluşlara katılım gösterme gibi davranışlar toplumsal alanda gerçekleştirilen çevreci davranışlardır. Dolayısıyla, bu çalışmanın da konusunu oluşturan hane içinde gerçekleştirilen enerji tasarrufu davranışı özel alanda gerçekleştirilen ve doğal çevrenin korunumunu doğrudan etkileyen çevreci davranış olarak sınıflandırılabilir.

Enerji tasarrufu gibi çevreci davranışların açıklanması ve incelenmesinde de kullanılan PDT, tutumsal, normatif ve algısal kontrol mekanizması olmak üzere üç temel kısımdan oluşur. Teoriye göre tüketiciler rasyonel ve fayda maksimizasyonu odaklı olarak davranışlarını oluştururlar. Teorinin temelinde, tüketicilerin hedefledikleri davranışları gerçekleştirmeye yönelik istekliliklerini ifade eden niyet faktörü yer alır. Niyet faktörünün harekete geçirilmesinde ise tutum, algılanan davranışsal kontrol ve öznel normlardan yararlanır. Bu çalışmada PDT'nin temel değişkenlerinden biri olan ve normatif kısmını oluşturan öznel normlardan faydalanılmaktadır. Öznel normlar (birey için önemli olan) diğerlerinin, bireyin davranışı ile ilgili beklentileri olarak tanımlanmaktadır. Buyruksal sosyal norm ise, birey için önemli olan kişilerin bireyin davranışını ne derecede onayladığına ilişkin algıdır (Park ve Smith, 2007). Dolayısıyla iki kavram birbirleri ile ilişkilidir ve kişinin kendi davranışlarıyla ilgili diğer insanların ne düşündüğünü önemsemesini içermektedir. Literatürde sübjektif normlar ile buyruksal sosyal normların eş olduğunu belirten araştırmacılar bulunmaktadır (Örn; Boer ve Westhoff, 2006; Ravis ve Sheeran, 2003).

Önceki çalışmalarda buyruksal sosyal normların hanehalkı enerji tasarrufu üzerinde etkili olabileceğini öne süren bazı çalışmalar yapılmıştır (Macovei, 2015; Abrahamse ve Steg, 2011). Bu çalışmalar, bireylerin günlük hayatlarında normatif etkilerden ve içinde buldukları bağlamdan büyük ölçüde etkilendikleri fikrine odaklanmaktadır (Kim ve Seock, 2019). Örneğin, bireyin belirli bir davranışının çevreye olumlu yönde katkıda bulunacağına olan inancı, birey için önemli olan diğerlerinin de aynı inanca sahip olması ile güçlenecektir. Tıpkı sübjektif normlar ile buyruksal sosyal normların bağlantılı olması gibi, PDT'nin davranışsal sürecinde yer alan algılanan tüketici etkinliği kavramı da algılanan davranışsal kontrol faktörüyle ilişkilendirilmektedir (Ellen vd., 1991; Kabadayı vd., 2015). Algılanan tüketici etkinliği, tüketicilerin davranışta bulunmakla ilgili özgüvenli olmalarının yanı sıra bu davranışlarının doğal

kaynaklar üzerinde tek başlarına olumlu bir değişiklik yaratabileceklerine yönelik oluşan inançlarıdır (Ellen vd., 1991). Sürdürülebilirlik prensipleri doğrultusunda bireysel tüketicilere sorumluluk kazandırılabilmesi özgüvenlerinin ve yeterlilik hislerinin artırılmasıyla mümkün olabilmektedir (Wesley vd., 2012). Dolayısıyla teşvik edici kampanyaların etkili olabilmesi için bireysel yeterlilik hissinin kuvvetlendirilmesi ve buna bağlı olarak algılanan tüketici etkinliğinin çevreci davranışlar üzerindeki etkisinin incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

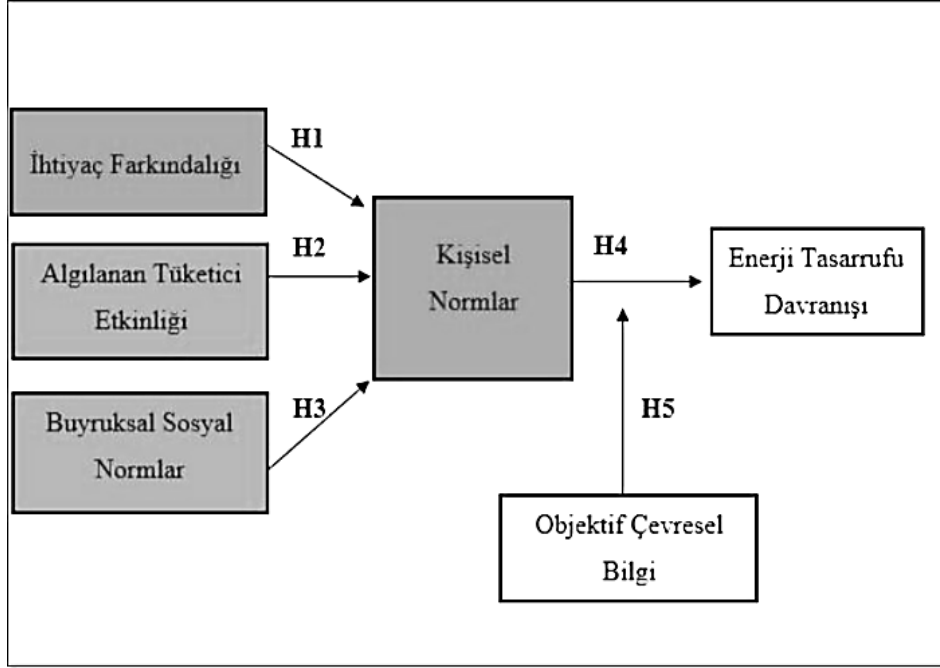
Çevreci davranış literatüründe sıklıkla yer aldığı görülen bir diğer davranış modeli olan NAT modelinde ise; çevreci davranışların gerçekleştirilmesinin rasyonel düşüncenin bir gereği olmasından ziyade kişisel norm olarak adlandırılan ahlaki zorunluluğun hissedilmesine bağlı olduğunu belirtmiştir (Harland vd., 1999; Harland vd., 2007). Tüketicilerin çevreci davranışlarda bulunmasında ahlaki zorunlulukların etkili olduğunu savunan NAT'a göre; çevresel faydaya katkı sağlayan davranışlar özgecil davranışlardır ve fedakarlıkta bulunma dürtüsüyle yerine getirilirler (Schwartz, 1977). Bu teoriye göre, tüketiciler çevreci bir davranışta bulunurken bireysel faydalarından ziyade, çevresel faydayı göz önünde bulundurmayı ahlaki bir gereklilik olarak görürler. NAT'a göre; bireylerin ahlaki zorunlulukları olan kişisel normun harekete geçirilmesi bazı değişkenlerin varlığı halinde mümkündür. Bunlardan ikisi Sonuçların Farkındalığı ile Sorumluluk Atfetme kavramlarıdır. Sonuçların Farkındalığı ile İhtiyaç Farkındalığı kavramları birbirine oldukça benzerlik gösteren ve NAT kapsamında kullanılan iki faktördür (Harland vd., 2007). Her ikisi de tüketicilerin aşırı tüketimde bulunmanın çevreye olumsuz etkide bulunacağına bilincinde olmaları durumunu ifade eder. İhtiyaç farkındalığı; tüketicilerin aşırı tüketim davranışlarının olumsuz etkilerini bilmesi halidir (Harland vd., 2007) ve ahlaki değerlerin davranışlara yön vermesinin öncelikli adımlarından biridir. NAT'a göre, davranış değişimine ilişkin ahlaki bir zorunluluk hissedebilmek için öncelikle çevresel bir problemin farkında olabilmek gerekmektedir. NAT kapsamında gerçekleştirilen çalışmalar, çevreci davranışlardan biri olan enerji tasarrufu davranışının fedakarlıkta bulunma dürtüsü ve ahlaki normların etkisiyle gerçekleştirilebileceğini savunmaktadır (Van der Werff ve Steg, 2015). Bu çalışmalar kapsamında; aşırı tüketimin çevreye olan olumsuz etkilerinin farkında olan ve bu durumu düzeltmekle ilgili ahlaki bir sorumluluk hisseden bir tüketicinin çevreci davranışlarda bulunabileceği savunulmaktadır (De Groot ve Steg, 2009; Klöckner, 2013).

2. ÖNCEKİ ÇALIŞMALAR VE HİPOTEZLER

Araştırma modeli, bireysel tüketicilerin enerji tasarrufu davranışına etkide bulunması beklenen kişisel norm değişkeni ile kişisel norm değişkeni üzerindeki etkileri incelenecek olan algılanan tüketici etkinliği, ihtiyaç farkındalığı ile buyruksal sosyal norm değişkenlerinden oluşmaktadır. Objektif çevresel bilgi araştırmanın düzenleyici değişkenidir. Araştırma modeli Şekil 1'de sunulmaktadır.

Önceki çalışmalar, kişisel normların çeşitli rasyonel faktörlerin etkisiyle de aktif hale gelebileceğini göstermektedir. Örneğin; Harland vd. (1999)'nin çalışmasında kişisel normun aktif hale getirilmesinde buyruksal sosyal normların önemine atıfta bulunulmuştur. Buna göre; çevreci davranışlarda bulunmakla ilgili yakın çevresinin olumlu görüşleri, bireysel tüketicilerin kendi ahlaki normlarını şekillendirmelerinde yardımcı olmaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Bir diğer araştırmada ise (Bamberg ve Möser, 2007); tüketicilerin hem bireysel faydalarını (PDT değişkenlerinin etkisiyle ve bireysel yetkinlik ve yeterliliklerini), hem de çevrenin faydasını (NAT değişkenlerinin etkisiyle ve ahlaki değerleri) dikkate alarak çevreci davranışlarda bulunabilecekleri ifade edilmiştir. Çevresel sorunların bilincinde olan, çevreci davranışta bulunmaya yönelik yakın çevresinden onay gören ve bu konuda kendini yeterli hissederek tek başına bir fayda yaratabileceğine inanan bir tüketici kendi ahlaki zorunluluklarına yön verebilir. Burada kişinin onay görmesi, yeterlilik ve etkinlik hissetmesi gibi durumların temelinde PDT, çevre bilincine sahip olması ve ahlaki bir zorunluluk duyması gibi durumların temelinde ise NAT yer almaktadır.

Abrahamse ve Steg (2009) de benzer şekilde enerji tasarrufu sürecini ele alacak bir modelde NAT ve PDT'nin her ikisinden de yararlanılmasının kişisel normun tasarruf davranışı üzerindeki etkisini açıklamada faydalı olabileceğini belirtmiştir. Kim ve Seock (2019); Schwartz'ın (1977) teorisini temel aldıkları çalışmada, çevreci davranışların ahlaki değerler ve zorunluluklar kapsamında gerçekleştirildiğini belirtmişlerdir. Bu noktada, ahlaki değerler kavramıyla kastedilen değişkenler ise, bireyin kendi ahlaki değerlerini ifade eden kişisel norm ile çevresindekilerin değer yargılarına ilişkin algılarını ifade eden buyruksal sosyal norm kavramlarıdır. Bahse konu iki normatif değişken bazı yönlerden birbirinden ayrılmaktadır. Kişisel norm kavramı, bireysel tüketicilerin enerji tasarrufu davranışında bulunmanın ahlaki yönden bir zorunluluk olduğunu düşünmesiyle ilgilidir ancak bu norm kendiliğinden oluşmamakta ve belirli değişkenlerin etkisiyle aktif hale getirilmektedir (Schwartz, 1977). Araştırma kapsamında bu normu aktif hale getirmesi beklenen değişkenlerden biri de buyruksal sosyal normdur. Buyruksal sosyal norm, kişisel norm kavramından dış etmenlere daha bağlı olması yönünden ayrılmaktadır. Buyruksal sosyal norm; bireysel tüketicilerin enerji tasarrufu davranışında bulunmakla ilgili diğer insanların düşüncelerini önemsemesi ve onayını almayı istemesi durumudur (Jacobson vd., 2011). Bu nedenle, diğer tüketicilerin de enerji tasarrufunda bulunmayı onayladığını düşünen

(buyruksal sosyal normu oluşturan) bir tüketici bu durumu içselleştirip kendi ahlaki değeri haline getirebilir. Harland vd. (1999) çalışmalarında, kişisel normun buyruksal sosyal norm gibi çeşitli faktörlerle aktif hale getirilmesinin çevreci davranışların benimsenmesinde oldukça etkili olabileceğini ifade etmektedirler.

Bu bağlamda, kişisel normun üzerinde etkisi olması beklenen bir diğer değişken, enerji tasarrufunda bulunma sürecinde enerji tüketimine bağlı çevresel problemlerin bilincinde olunmasını (Macovei, 2015) ifade eden ihtiyaç farkındalığıdır. İhtiyaç farkındalığı yüksek olan tüketicilerin çevresel problemlerin aşırı tüketimin bir sonucu olduğunun bilincinde oldukları ve buna engel olmaya ilişkin ahlaki bir zorunluluk hissederek çevre dostu faaliyetlerde bulunabilecekleri belirtilmiştir (Harland vd., 2007).

Önceki çalışmalarda kişisel normun, aşırı tüketimin zararlı etkilerinin bilincinde olunması durumunu açıklayan ihtiyaç farkındalığı faktöründen olumlu yönde etkilenebileceği belirtilmektedir (Harland vd., 2007; Zhang vd., 2017). Shin vd. (2018), tüketicilerin çevre dostu davranmak için ahlaki bir zorunluluk hissedebilmelerinde öncelikle sorunlar hakkında farkındalık sahibi olmalarının etkili olacağını belirtmektedir. Dolayısıyla çalışmanın ilk hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H1: Tüketicinin sahip olduğu ihtiyaç farkındalığının kişisel norm üzerinde olumlu etkisi bulunur.

Çevreci davranış üzerinde, doğaya fayda sağlamaya dair inancın önemli olduğu bilinmektedir (Yahya vd., 2013). Algılanan tüketici etkinliği olarak adlandırılan bu inanç, bireyin enerji tasarrufu davranışına etkide bulunabilir. Şöyle ki, algıladığı etkinliği yüksek olan birey, doğal kaynakların korunması hususundaki çabalarının gerekli ve önemli olduğunu düşünebilir. Hissettiği bu etkinlik ve faydalı olabilme hissi, kişisel norma yön vererek ahlaki bir zorunluluk dürtüsü haline gelebilir (Harland vd., 2007). Örneğin; alışveriş sırasında plastik poşet kullanımının azaltılması davranışına etkide bulunan bilişsel faktörlerin incelendiği bir araştırmada (Thøgersen, 1999), algılanan tüketici etkinliğinin kişisel norma olumlu yönde etkide bulunduğu görülmüştür. Elektrikli taşıt kullanımını ele alan bir çalışmada da, elektrikli taşıt kullanarak atmosfer kirliliğinin önlenmesine katkıda bulunduğunu düşünen tüketicilerin bu düşüncelerinin ahlaki normlarının oluşumuna katkıda bulunduğunu tespit edilmiştir (He ve Zhan, 2018). Bahsedilen çalışmalarda görülebileceği üzere, çevresel sorunların önlenmesinde tek başına etkili olacağına inanan ve bireysel çabalarını önemseyen bir tüketicinin kişisel norm oluşturma süreci olumlu yönde etkilenebilir. Buna karşın, bireysel bir tüketicinin çevresel sorunların önlenmesinde tek başına etkili olamayacağını düşünerek sorumluluk almaktan kaçınması ahlaki zorunluluk duyumsamasını zor hale getirebilir. Böylece enerji tasarrufu gibi çevreci bir davranış ahlaki dürtülerle gerçekleştirmekten kaçınabilir. Örneğin, hava kirliliğinin önlenmesinde tek başına etkili olamayacağını düşünen bir tüketicinin tasarrufta bulunmaya yönelik ahlaki norm oluşturma süreci de bu durumdan kötü etkilenebilmektedir (Dursun vd., 2019). Buna göre; algıladıkları kişisel etkinliği düşük olan tüketicilerin hissettikleri çaresizlik duygusu kişisel norm oluşturma süreçlerini olumsuz yönde etkileyebilecektir. Bu kapsamda, H2 hipotezi aşağıdaki şekilde geliştirilmiştir:

H2: Algılanan tüketici etkinliğinin kişisel norm üzerinde olumlu etkisi vardır.

Bireylerin karar süreçlerinde etkileşimde buldukları diğer bireylerin görüşleri de etkili olmaktadır (Nyborg, 2018). Referans grubu içerisindeki kişilerden onay görme dürtüsüyle hareket eden ve dışlanmaktan kaçınan bireyler bahse konu dürtüleri doğrultusunda kendi ahlaki

normlarını şekillendirebilmektedirler (Kim ve Seock, 2019). Schwartz (1977), tıpkı PDT’de yer alan öznel normlar değişkeni gibi, kişisel normun içselleştirilmesinde sosyal normların etkisini vurgulamıştır. Tüketicilerin kendi çevreci davranışları ile diğer kişilerin çevreci davranışlarını karşılaştırması sonucu bir uyumsuzluk görmeleri, bu uyumsuzluktan kaçınmalarına ve topluluğa uygun şekilde hareket etme ihtiyacının oluşmasına sebebiyet verebilmektedir (Elgaaied-Gambier vd., 2018; Harland vd., 1999;). Diğer yandan, çevreci davranışta bulunma hususunda hangi faaliyetlerin onay görüp, hangilerinin reddedildiğini öğrenen bir tüketici, bu görüşleri kendi ahlaki değerlerini oluşturmada kullanabilmektedir. Dolayısıyla, referans aldığı kişilerin çevreci davranışta bulunmakla ilgili görüş ve önerilerine önem veren bir tüketicinin, bu görüşleri kendi kişisel normunu oluşturmada kullanması beklenmektedir. Bu çerçevede çalışmanın sonraki hipotezi aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

H3: Buyruksal sosyal normların kişisel norm üzerinde olumlu etkisi vardır.

Kişisel normlar, çevreci davranış literatüründe kullanılan kişisel faktörlerden biridir (Schwartz, 1977; Schwartz ve Howard, 1980). Çalışmada ele alınan şekliyle bireysel enerji tüketicilerince gerçekleştirilen tasarruf davranışlarının fayda-maliyet analizi yanında, sosyal ve çevresel fayda yaratmaya da yönelik olabileceği ortaya koyulmaktadır (Karlin vd., 2012). Bu nedenle, sosyal fayda yaratmaya yönelik fedakarlık içeren çevreci davranışların sürdürülebilirlik felsefesiyle uyum gösterdiği düşünülmektedir. Nitekim, enerji tasarrufu davranışının yalnızca fayda maksimizasyonu veya maliyet kaygısıyla gerçekleştirilmesi halinde uzun ömürlü olmayacağını ancak sosyal faydayı gözetme ve ahlaki değerler ışığında gerçekleştirildiğinde kalıcı olabileceği ifade edilmektedir (Steg, 2008). Bu nedenle, NAT ve PDT aracılığıyla incelenecek olan enerji tasarrufu davranışının ahlaki boyutunun kişisel ve sosyal normlar vasıtasıyla ele alınmasının faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Sosyal normlar, tüketicileri çevreci davranışlarda bulunma yönünde motive edebilmektedir (Ibtissem, 2010). Taşıt kullanımının azaltılması, geri dönüşümde bulunma ve enerji tasarrufu gibi çevreci davranışlarda bulunulmasında kişisel normun önemli bir rolünün olduğu ortaya koyulmaktadır (De Groot vd., 2013). Yakın çevresindeki diğer tüketicilerin tasarruf hakkındaki düşüncelerini kendi kişisel normunu içselleştirmede kullanan enerji tüketicisi, ahlaki zorunluluklarına uygun şekilde davranmadığı takdirde hissedeceği suçluluktan kaçınma davranışı gösterebilir. Bahse konu kaçınma hissiyatı ise enerji tasarrufunda bulunmasını sağlayabilir. Bu doğrultuda, çalışmanın H4 hipotezi geliştirilmiştir:

H4: Kişisel normun, enerji tasarrufu davranışı üzerinde olumlu yönde etkisi vardır.

Tüketicilerin enerji tasarrufunda, çevresel bilgi düzeylerinin de etkili olabileceği ifade edilmektedir (Haron vd., 2005). Bu çalışma kapsamında faydalanılan objektif çevresel bilgi ise, çevresel bilgi düzeyinin alt boyutlarından biridir. Bir diğer adıyla sistem bilgisi olan objektif çevresel bilgi, kişilerin çevresel problemler ile nedenleri arasında ilişki kurabilmesini sağlayan bilimsel bilgi türüdür (Frick vd., 2004). Örneğin, kişilerin atmosferdeki karbondioksit artışına enerji tüketimindeki artışın neden olduğunu bilmesi objektif çevresel bilginin varlığına işaret eder (Kumar vd., 2017). Bu çalışmada, çevresel bilginin üç boyutundan biri olan objektif çevresel bilginin ele alınmasının nedeni, özellikle kamu spotları ve diğer pazarlama iletişimi çalışmalarında sıklıkla çevresel bilginin objektif yönüne vurgu yapıldığının görülmesidir. Objektif bilgiye sahip olmak, tüketicilerin tasarruf davranışında bulunma süreçlerine, kişisel faktörler ile hedeflenen davranış arasındaki ilişkiyi etkilemesi dolayısıyla, olumlu yönde etki edebilir. Aksi durumda bilgi eksikliği, çevresel problemlere ilişkin bilgi düzeyi ile diğer kişisel faktörler arasındaki ilişkinin

zayıflamasına sebep olabilmektedir (Fransson ve Gärling, 1999). Bahse konu faktörün eksikliğinin bir diğer sakıncası ise, NAT kapsamında ihtiyaç farkındalığı kavramının oluşmasını engelleyebilecek olmasıdır. Çevresel problemlerin bilincinde olmayan tüketicilerin ihtiyaç farkındalığına sahip olabilmelerini ve ahlaki zorunluluklarının davranışa dönüşmesini olumsuz yönde etkileyebilir.

Yeterli seviyede objektif çevresel bilgi birikimine sahip olmak, doğrudan doğruya tasarrufta bulunmaya yetmese de, davranışsal süreç içerisinde yer alarak tasarrufta bulunmaya katkı sağlayabilir. Dolayısıyla, objektif çevresel bilginin doğrusal etkisinden ziyade düzenleyici etkisi üzerinde duran çalışmalar dikkat çekmektedir. Örneğin; tutum ile çevreci davranış arasındaki ilişkiyi ele alan bir çalışma kapsamında, tüketicilerin objektif çevresel bilgi düzeylerinin bu ilişkiyi kuvvetlendirdiği belirtilmiştir (Fraj-Andrés ve Martínez-Salinas, 2007). Objektif çevresel bilginin davranışsal süreç içerisindeki ilişkilerde düzenleyici rolüne atıfta bulunan benzer bir çalışmaya da rastlanmıştır (Fransson ve Gärling, 1999). Bu doğrultuda, çalışmada kişisel norm ile enerji tasarrufu davranışı arasındaki ilişkinin objektif çevresel bilginin varlığı halinde daha kuvvetli olabileceği düşünülerek H5 hipotezi oluşturulmuştur:

H5: *Objektif çevresel bilginin, kişisel norm ile enerji tasarrufu davranışı ilişkisi üzerinde düzenleyici bir rolü vardır.*

3. METODOLOJİ

3.1. Ölçüm

Tanımlayıcı araştırma olarak tasarlanan çalışmada kullanılan birincil veri yüz yüze anket yöntemi ile elde edilmiştir. Soru kağıdı beş bölümden ve 39 sorudan oluşmaktadır. İhtiyaç farkındalığı değişkeninin ölçümünde Harland vd. (2007)'nin 4 soruluk ölçeğinden (*Örnek İfade: Odadan çıkarken ışığı kapatmamanın çevresel sonuçları göz ardı edilebilir*), algılanan tüketici etkinliğinin ölçülmesinde Ellen vd., (1991)'nin 2 soruluk ölçeğinden (*Örnek İfade: Tek bir bireyin çevre hakkında yapabileceği fazla bir şey yoktur*), buyruksal sosyal normların ölçülmesinde White vd. (2009)'nin 3 soruluk ölçeğinden (*Örnek İfade: Benim için önemli olan çoğu insan, enerji tasarrufunun yapılması gereken bir şey olduğunu düşünür*), kişisel norm ile enerji tasarrufu davranışının ölçülmesinde Dursun vd. (2019)'nin 20 soruluk ölçeğinden (*Örnek İfade: Yeni bir çamaşır makinesi alsam, ahlaki olarak enerji tasarruflu olanı almak zorunda hissederim, Hava soğuk olduğunda oda sıcaklığını düşük tutmak için fazladan kıyafet giyerim*) ve objektif çevresel bilginin ölçülmesinde Kaiser vd. (1999)'nin 10 soruluk ölçeğinden (*Örnek İfade: Atmosferdeki karbondioksit oranının artmasından kaynaklanan iklim değişikliğine sera etkisi denir*) yararlanılmıştır. Soru kağıdında yer alan ifadelerde, ölçeklerin orijinallerine uygun şekilde, 7'li ve 5'li Likert tipi ölçek kullanılmıştır. Soru kağıdının son bölümünde yer alan demografik sorularda katılımcılara; cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve gelir düzeyleri sorulmuştur. Ölçek kullanım izinleri ile birlikte Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulu'nun 29.11.2019 tarih ve 35853172-300 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. Ölçekte yer alan ifadeler İngilizce'den Türkçe'ye çevrilerek uygulanmıştır. İfadelerin anlaşılabilirliğinin değerlendirilmesi amacıyla 30 katılımcı ile ön test çalışması gerçekleştirilmiş ve ölçeklerin Alfa katsayıları incelenmiştir. Anket sorularında anlaşılmayan bir ifade

olmadığı ve Cronbach Alfa değerlerinin kabul edilebilir aralıkta olması nedeni ile (Taber, 2018; Yaşar, 2014), sorularda herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

3.2. Örneklem

Çalışmanın örneklem çerçevesini Ankara ilinde ikamet etmekte olan 18-65 yaş aralığındaki bireysel enerji tüketicileri oluşturmaktadır. Örnekleme ulaşmak amacıyla kartopu örneklemesinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda; veri toplanmaya yaş aralığındaki yakın çevreden başlanmış ve her bir katılımcıdan yakın çevresinde yer alan ve çalışmaya katılabilecek 5 bireysel tüketici belirtmeleri istenmiştir. Örneklem hacmi Tabachnick ve Fidell (2013) tarafından ortaya koyulan $50 + 8m$ formülü kullanılarak en az 270 olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında 378 katılımcıdan elde edilen veriler arasında analize uygun olmayan soru kağıtları elenmiş ve böylece 270 soru kağıdı analize dahil edilmiştir. Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde, verilerin % 54.7 oranında kadın, % 45.3 oranında erkek katılımcılardan elde edildiği görülmüş olup, katılımcıların % 23 oranında 18-28 yaş arası, % 21.9 oranında 29-38 yaş arası, % 21.9 oranında 39-48 yaş arası ve % 33.1 oranında 49 yaş ve üzeri oldukları tespit edilmiştir. Katılımcılar %58.9'u orta; %23'ü yüksek; %18,1'i ise düşük gelir düzeyine sahiptirler. Katılımcılar % 68 oranında lisans mezunlardır.

3.3. Ön Analizler

Çalışma verilerinin hipotez testlerine hazır hale getirilmesi aşamasında öncelikle cevapların SPSS programına aktarılması esnasında meydana gelen kodlama hataları düzeltilerek, kayıp değerler cevapların ortalaması alınarak doldurulmuş; gerekli iki ters kodlama uygulanmıştır. Verinin geçerliliğinin test edilmesi amacıyla Keşifsel Faktör Analizi uygulanmıştır. Toplam açıklanan varyans %51,56'dır. KMO değeri %81 ile kriter değer olarak kabul edilen %50'nin üzerindedir. Bartlett Küresellik testi anlamlı sonuç vermiştir (Ki-kare (df): 2670,75 (276); $p < 0.001$). Faktör yükleri %40'ın altında olan enerji tasarrufu davranışı ölçeğinin iki maddesi analiz dışı bırakılmıştır. Maddelerin faktör yükleri çalışmanın ekinde sunulmuştur (Ek Tablo 1).

Verilerin iç güvenilirliğini ölçmek amacıyla güvenilirlik analizi yapılmış ve Cronbach's Alfa değerlerine bakılmıştır. Buna göre; kişisel norm ölçeğinin 0.88, algılanan tüketici etkinliği ölçeğinin 0.801, objektif çevresel bilgi ölçeğinin 0.78, enerji tasarrufu davranışı ölçeğinin 0.82 ve buyruksal sosyal norm ölçeğinin 0.70 olduğu görülmüştür. İhtiyaç farkındalığı ölçeğinde ise alfa değeri 0.52 düzeyindedir. Bu değer 0.70'ten küçük olmasına karşın, alfa değerlerinin gruplandırılarak ele alındığı çalışmalarda 0.52 değerinin kabul edilebilir düzeyde güvenilir olan grupta yer aldığı görülmektedir (Taber, 2018; Yaşar, 2014). Modelde yer alan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerlerine Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistik Değerleri

Değişkenler	Ortalama	Std. Sapma	Medyan
Enerji Tasarrufu Davr.	3.0703	.71778	3.0000
İhtiyaç Farkındalığı	1.8647	.55071	1.9956
Algılanan Tük. Etkinliği	2.2029	1.25716	2.0000
Buyruksal Sos. Norm	5.7130	1.18372	6.0000
Kişisel Norm	2.4694	.41040	2.5604
Obj. Çevresel Bilgi	2.9292	.37369	2.9097

3.4. Hipotez Testleri ve Bulgular

Hipotez testlerine geçmeden önce modelde yer alan bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı probleminin var olup olmadığını görebilmek amacıyla değişkenler arası korelasyon analizi uygulanmıştır. Elde edilen korelasyon analizi sonuçlarına göre bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon katsayılarının 0.80 değerinden küçük ve anlamlı olduğu görülmüştür.

Tablo 2: Değişkenler Arası Korelasyon Katsayıları

Değişkenler	Enerji Tasarrufu Davr.	İhtiyaç Farkındalığı	Algılanan Tük. Etkinliği	Buyruksal Sos. Norm	Kişisel Norm	Obj. Çevresel Bilgi
Enerji Tasarrufu Davr.	1.000					
İhtiyaç Farkındalığı	.154*	1.000				
Algılanan Tük. Etkinliği	-.101**	-.255*	1.000			
Buyruksal Sos. Norm	.233*	.134**	-.156*	1.000		
Kişisel Norm	.347*	.202*	-.134**	.385*	1.000	
Obj. Çevresel Bilgi	.207*	.028	.010	.194*	.382*	1.000

*p<0.01, **p<0.05

Araştırma modelinin bağımsız değişkenleri olan ihtiyaç farkındalığı, algılanan tüketici etkinliği ile buyruksal sosyal normların kişisel norm üzerindeki etkisinin analiz edilebilmesi amacıyla elde edilen verilere SPSS 20 programı aracılığıyla çoklu regresyon analizi uygulanmıştır. Buna göre; bağımsız değişkenlerin VIF değerleri 2.5 değerinden küçüktür. Tolerans katsayılarına bakıldığında, kritik değer olan (Okuyan, 2013) 0.2'den küçük tolerans katsayısı bulunmaması bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığına işaret etmiştir. Böylece bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı probleminin olmadığı anlaşılmıştır (Tablo 3).

Tablo 3: Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları

Model	B	Std. Hata	Beta	T	P	Tolerans	VIF
(Sabit)	1.588	.150		10.608	.000		
İhtiyaç Farkındalığı	.107	.043	.144	2.484	.014	.926	1.080
Algılanan Tük. Etkinliği	-.013	.019	-.041	-.708	.479	.920	1.087
Buyruksal Sos. Norm	.124	.020	.359	6.329	.000	.966	1.035

Bağımsız Değişkenler: (Sabit), İhtiyaç Farkındalığı, Algılanan Tüketici Etkinliği, Buyruksal Sosyal Norm, **Bağımlı Değişken:** Kişisel Norm

Modelin genel anlamlılık düzeyine ilişkin değerler Tablo 4'te sunulmuştur. Uyarlanmış R kare değerine bakıldığında bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki varyasyon katsayısı .163'tür ve model anlamlıdır ($p < 0.05$). Tablo 3'e göre; ihtiyaç farkındalığı değişkeninin kişisel norm üzerinde olumlu yönde etkisini olduğunu savunan *H1 hipotezi ile* buyruksal sosyal normun kişisel norm üzerinde olumlu etkisi olacağını savunan *H3 hipotezinin analiz sonucunda doğrulandığı görülmüştür* ($p < 0.05$). Buna karşılık, p değerinin 0.05 değerinden büyük olmasından dolayı algılanan tüketici etkinliğinin kişisel norm üzerinde olumlu etkisi olacağını savunan *H2 hipotezi doğrulanmamıştır*.

Tablo 4: Çoklu Regresyon Analizi: Modelin Anlamlılık Değerleri

Model	R	R ²	Uyarlanmış R ²	Standart Tahmin Hatası	P
1	.416	.173	.163	.37537	.000

Bağımsız Değişkenler: (Sabit), ihtiyaç farkındalığı, algılanan tüketici etkinliği, buyruksal sosyal norm; **Bağımlı Değişken:** Kişisel norm

Araştırma kapsamında öngörülmüş olan; kişisel norm ile enerji tasarrufu davranışı arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkide objektif çevresel bilgi değişkeninin düzenleyici rolünü analiz edebilmek amacıyla iki aşamadan oluşan düzenleyici değişkenli regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda; analizin birinci adımında etkileşim terimi olmaksızın kişisel norm ve çevresel bilgi bağımsız değişken olarak analize dahil edilmiştir. Düzenleyicilik etkisinin ilk adımına ilişkin regresyon modelinin anlamlı olduğu görülmüştür (F ; $df = 15.727$; 2 ; $p < 0.000$) (Tablo 5). Sonuçlar, kişisel normlar değişkeninin enerji tasarrufu davranışını anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

Tablo 5: Düzenleyici Değişken İçeren Regresyon Analizi: Birinci Adım

Değişkenler	R ²	B	Std. Hata	Beta	T	P
(Sabit)	.105	1.199	.368		3.256	.001
Kişisel Norm		.506	.114	.279	4.453	.000
Obj. Çevresel Bilgi		.181	.125	.091	1.451	.148

Bağımsız Değişkenler: Kişisel norm, objektif çevresel bilgi; **Bağımlı Değişken:** Enerji tasarrufu davranışı

Standardize edilmiş kişisel norm ve objektif çevresel bilgi değerlerinin bağımsız değişkenler gibi analize dahil edilmesi sonucunda birinci adım tamamlanarak regresyon

analizinin ikinci adımına geçilmiştir. Bu aşamada; objektif çevresel bilgi değişkeninin düzenleyici etkisinin ortaya koyulabilmesi amacıyla kişisel norm ile objektif çevresel bilgi değişkenlerinin standardize edilmiş değerlerinin çarpımından oluşan bir etkileşim terimi oluşturulmuştur. Analizin ikinci adımını gösteren regresyon analizi sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur. Düzenleyicilik etkisine ilişkin regresyon modelinin anlamlı olduğu görülmüştür (F; df = 10.446; 3; p<0.000).

Tablo 6: Düzenleyici Değişken İçeren Regresyon Analizi: İkinci Adım

Değişkenler	R ²	B	Std. Hata	Beta	T	P	Tolerans	VIF
(Sabit)	.105	2.979	.044		67.146	.000		
Kişisel Norm		.207	.048	.278	4.319	.000	.811	1.232
Obj. Çevresel Bilgi		.067	.047	.090	1.433	.153	.844	1.185
Etkileşim Terimi (Obj. Çevr. Bilgi x Kişisel Norm)		-.002	.028	-.003	-.055	.000	.909	1.100

Bağımlı Değişken: Enerji tasarrufu davranışı

Regresyon analizinin birinci ve ikinci adımları değerlendirildiğinde, kişisel normların enerji tasarrufu davranışı üzerinde anlamlı ve olumlu bir etkide bulunduğu görülmüştür. Bu doğrultuda, çalışmanın *H4 hipotezi doğrulanmıştır*. Diğer yandan, regresyon analizinin ikinci adımının sonuçlarına bakıldığında, her ne kadar objektif çevresel bilginin enerji tasarrufu davranışı üzerindeki doğrusal etkisi anlamlı olmasa ($\beta = .09$; $p > .05$) da, çevresel bilgi ve kişisel normun etkileşim teriminin anlamlı sonuç verdiği ($\beta = -.003$; $p < .05$) görülmektedir. Diğer bir ifade ile objektif çevresel bilginin kişisel normun enerji tasarrufu davranışı üzerindeki etkisinde düzenleyici etkisi olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla *H5 hipotezi desteklenmiştir*. Ancak söz konusu etki oldukça düşük ve negatif yönlüdür. Bir başka deyişle bireyin sahip olduğu objektif çevresel bilgi arttıkça, kişisel normlarının enerji tasarrufu üzerindeki etkisi azalmaktadır. Bu noktada etkinin son derece düşük çıkması, objektif çevresel bilgiyi ölçen soruların sıklık analizine bakıldığında bu sorulara verilen ortalama cevaplar, açıklayıcı bir noktayı ortaya koyabilir. Buna göre; sorulara verilen cevaplarda çevresel bilgi düzeyinin katılımcılar arasında farklılaştığını gösteren herhangi bir sonuç elde edilmemiştir. Bu bağlamda, katılımcıların sorulara verdikleri yanıtlar nezdinde düşük seviyede veya yüksek seviyede bilgi düzeyine sahip olanlar şeklinde ayrılmamış olmaları düzenleyici etkinin çok az oluşmasını bir yönüyle açıklayabilir.

4. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada, algılanan tüketici etkinliği, buyruksal sosyal norm ve ihtiyaç farkındalığı faktörlerinin kişisel norm üzerindeki etkisiyle birlikte, kişisel norm ve enerji tasarrufu davranışı arasındaki ilişkide çevresel bilgi düzeyinin düzenleyici rolü araştırılmıştır.

Katılımcılar çerçevesinde değerlendirildiğinde, çalışmanın ilk hipotezi olan ihtiyaç farkındalığının kişisel norm üzerinde olumlu etkiye sahip olmasının desteklendiğini göstermektedir. Bu hipotezin desteklenmesi, NAT'nin temel noktası olan kişisel normun aktivasyonunda ihtiyaç farkındalığının önemini vurgulayıcı niteliktedir. Buna göre; tüketicilerin çevresel problemlerin farkında olması, ahlaki zorunluluklar oluşturmalarına katkıda bulunmaktadır. Bu sonuç, çevreci davranışlara neden ihtiyaç duyulduğunun farkında olabilen bir

bireyin, enerji tasarrufunda bulunmaya daha yatkın olacağı (Macovei, 2015) ve ihtiyaç farkındalığının, kişisel normun oluşumunda belirleyici olduğu (Harland vd., 2007) ile ilgili literatürü destekler niteliktedir.

Çalışmanın ikinci hipotezi olan, algılanan tüketici etkinliğinin kişisel normu olumlu yönde etkilemesi ise doğrulanmamıştır. Bu hipotezin doğrulanmaması, literatürde çevreci davranışların açıklanmasında algılanan tüketici etkinliğinin rolünü ortaya koyan çalışmaların (Örn; Kim ve Choi, 2005) sonuçlarıyla uyuşmamaktadır. Diğer yandan literatürde çevreci davranışların başarılı olabilmesinde bireysel etkinlik duygusundan ziyade toplu halde harekete geçmenin yaratacağı etkinlik hissinin daha etkili olacağı da belirtilmektedir (Qi vd., 2016). Toplu sonuç beklentisi olarak açıklanan bu olguya göre, çevresel sorunların çözümü ancak toplu şekilde harekete geçip farkındalık kazanıldığında mümkün olabilir. Dolayısıyla tüketiciler bireysel çabalarının bir fayda yaratacağına değil de toplumdaki her tüketicinin bu konuda duyarlı hareket edeceğine ve böylece sonuca ulaşılacağına inanarak hareket ederse, tasarruf davranışına yönelik ahlaki bir zorunluluk duyabilirler. Bu nedenle algılanan tüketici etkinliği kavramının ortaklaşa davranışçı bir toplum özelliği gösteren Türkiye’de gerçekleştirilen bu çalışmada kişisel norm üzerinde etkili olmadığı sonucuna ulaşılması tüketicilerin tasarrufu kitlesel bir çabanın sonucu olarak görmeleriyle ilişkilendirilebilir. Nitekim toplu sonuç beklentisi kavramının ahlaki zorunluluklar üzerinde bireysel beklentilerden daha etkili olabileceği düşünülmektedir.

Üçüncü hipotez olan buyruksal sosyal normların kişisel norm üzerindeki olumlu etkisi doğrulanmayan hipotezlerden bir diğeridir. Bu sonuç, kişisel normun toplum beklentilerini yansıtan sosyal normlardan etkilendiğini ortaya koyan çalışmaları (Bamberg vd., 2007; Nyborg, 2018; Thøgersen, 1999) destekler niteliktedir. Bu sonuca göre; bireysel enerji tüketicilerinin yakın çevrelerinden tasarrufta bulunma hususunda destek ve onay görmeleri kişisel normlarını şekillendirmelerinde yardımcı olabilmektedir.

Çalışmanın dördüncü hipotezi olan kişisel normun enerji tasarrufu davranışı üzerindeki olumlu etkisi de desteklenmiştir. Bu hipotezin desteklenmiş olması, özgecil davranışların ahlaki zorunlulukların bir yansıması olduğu savını da destekler niteliktedir. Buna göre; enerji tüketicileri şahsi menfaat ve maliyetlerinden ziyade çevreci davranışlarını ahlaken neyin doğru veya neyin yanlış olduğuna karar vererek gerçekleştirebilmektedirler (Harland vd., 1999). Bu sonuç, kişisel normun literatürde yer alan ve çevreci davranışlar üzerindeki olumlu etkisini belirten diğer çalışmalarla (Abrahamse ve Steg, 2011; Ibtissem, 2010) örtüşmektedir.

Çalışmanın son hipotezi olan objektif çevresel bilginin kişisel normlar ile enerji tasarrufu davranışı ilişkisi üzerindeki düzenleyici etkisi ise çalışma sonucunda negatif yönlü olarak ve düşük katsayı ile desteklenmiştir. Bu sonuç, enerji tasarrufu gibi çevreci davranışlara etki eden faktörlerin incelenmesinde düzenleyici değişkenlerin öneme vurgu yapan kimi çalışmaların (SC ve Martínez-Salinas, 2007; Frick vd., 2004; Schahn ve Holzer, 1990) sonuçlarıyla uyuşmamaktadır. Çalışmanın bu sonucu çevresel bilginin üç boyutunun birlikte ele alınmamasından kaynaklanabilir. Bir diğer olası neden ise ölçüm ile ilgili olabilir. Şöyle ki, çevresel bilginin objektif boyutunun ölçümü, ağırlıklı olarak çevreye ilişkin bilimsel bilgi birikimini ölçer şekilde yapılmıştır. Örneğin; katılımcılara Orta Avrupa’da yer alan buzullarla ilgili bir soru sorulmuştur. Dolayısıyla, daha temel düzeyde ve görece daha kolay sorularla oluşturulacak bir ölçüm yönteminin objektif çevresel bilginin düzenleyici etkisini açıklamada daha faydalı olacağı düşünülmektedir. Çalışmada ölçülen düzenleyici etkinin olumsuz çıkması bilişsel uyumsuzluk kavramı ile de açıklanabilir. Şöyle ki, kişilerin bilişsel süreçlerine farklı özellikteki birden fazla faktör dahil olduğunda ortaya çıkan huzursuzluk veya kafa karışıklığı hissi bu faktörlerden birinin

dikkate alınmamasına neden olmakta ve faktörlerden beklenen etki meydana gelmeyebilmektedir (Telci vd., 2011).

Bu durumda, çalışma modelindeki düzenleyici dikkate alındığında katılımcıların çevresel bilgileri ile ahlaki zorunlulukların aynı bilişsel sürece dahil edilmesi bilişsel uyumsuzluk etkisi yaratmış ve objektif çevresel bilginin bahse konu ilişkiye olumsuz yönde etki etmesine neden olmuş olabilir. Kişinin sahip olduğu çevresel bilgi fazla yüksek seviyede değilse, tasarrufta bulunmanın bilimsel gerekliliğini göz ardı etmek istemesi ihtimalinin kişisel normlarının enerji tasarrufu davranışı üzerindeki etkinliğini azaltarak süreci olumsuz etkilemiş olabileceği düşünülmektedir. Örneğin; Tamar vd., (2020), çevreci davranış sürecinde çevreci değerler ile çevreci tutumlar arasındaki ilişkide çevresel bilginin olumsuz bir düzenleyici etkide bulunduğunu, bu durumun sebebinin ise ortaya çıkan bilişsel uyumsuzluk olduğunu ortaya koymuşlardır.

Çalışmanın pazarlama literatürüne temel katkılarından birinin enerji tasarrufu davranışını sürdürülebilirliğe dayanarak açıklaması ve enerji tasarrufu davranışını NAT ve PDT bileşenlerini kullanan bir model aracılığıyla incelemesi olduğu düşünülmektedir. Enerji tüketimi ile ilişkilendirilen enerji tasarrufu davranışının yalnızca fiyat veya sosyo-demografik özellikler gibi faktörlerden etkilenmediği, konunun kişisel etmenlere dayanarak açıklanmasının farklı bir bakış açısı getirdiği düşünülmektedir. Ayrıca çalışma bu yönüyle enerji tasarrufu davranışının açıklanmasında her iki teoriden faydalanarak yapılacak olan çalışmaların giderebileceği boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmaktadır.

Çalışmaya göre; normatif faktörlerin (kişisel norm ve buyruksal sosyal norm) enerji tasarrufuna olumlu yönde katkıda bulunmuş olmasının, tüketicilerin yalnızca faydacı ya da materyalist bir bakış açısıyla enerji tasarrufunda buldukları fikrinin doğru kabul edilebilir olmadığını gösterdiği, aynı zamanda ahlaki değerlerin de etkisi altında kaldıklarını ortaya koyması açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Çalışmanın sürdürülebilir tüketim alanında gerçekleştirilen pek çok çalışmaya spesifik bir çevreci davranış türü olan enerji tasarrufunu inceleyerek katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Literatürde genellikle sürdürülebilir tüketim ve yeşil satın alma başlıkları altında incelenen çalışmaların fazlalığı dikkat çekmektedir. Sürdürülebilir tüketim davranışlarının farklı çeşitlerinden biri olan enerji tasarrufunun incelenmesiyle konunun genelden özele giden bir yaklaşımla ele alındığı, dolayısıyla bu kapsamda literatüre katkıda bulunduğu düşünülmektedir. Ek olarak, uluslararası literatürde objektif çevresel bilginin daha çok tutum gibi PDT modeli değişkenleriyle çevreci davranışlar arasındaki ilişkideki düzenleyici etkisinin incelendiği görülmüştür. Bu nedenle, çalışmanın sonuçları kapsamında Ankara ilindeki bireysel enerji tüketicilerinin kişisel normu ile enerji tasarrufu davranışları arasındaki ilişkide objektif çevresel bilginin düzenleyici etkisinin bulunmasının Türkiye'deki sürdürülebilir tüketim literatürüne bir katkı sunduğu düşünülmektedir.

4.1. Yöneticiler İçin Öneriler

Enerji tasarrufu davranışının bilişsel sürecine ışık tutan ve bu bilişsel süreç içerisinde yer alan psikolojik etmenlerin tasarruf davranışı üzerindeki etkisini ortaya koyan bu çalışmanın bulguları pazarlama yöneticilerine ve kamusal teşvik programlarına da yol gösterici nitelikte olabilir. Örneğin; hem özel sektörde pazarlama yöneticileri tarafından, hem de kamusal teşvik programlarında fazla enerji tüketiminin yol açtığı sorunlara işaret eden bir iletişim dilinin kullanılması bireysel tüketicilerin enerji tasarrufu tutum ve istekliliklerini etkileyebilir ancak kullanılan iletişim mesajlarında, ihtiyaç farkındalığının artırılmasının doğrudan enerji tasarrufu

davranışına sebep olacağı düşünülmemeli, kişisel norm üzerindeki olumlu etkisi göz önünde bulundurulmalıdır.

Diğer yandan, kişisel norm olumlu etkide bulunan bir diğer faktör de buyruksal sosyal normlardır. Tüketicilerin tasarruf davranışlarının diğer insanlar tarafından onay göreceğini bilmesi, bu görüşleri içselleştirerek kendi ahlaki değer yargılarını oluşturmasına yardımcı olur. Bu sayede enerji tasarrufunda bulunmak için bir zorunluluk hissetmeye başlayabilir. Bundan hareketle; pazarlama uzmanlarının sosyal normlara vurgu yaparak toplumda tasarrufa yönelik kabul gören davranışların neler olduğuna iletişim çalışmalarında yer vermelerinin, tüketicilerde onay görme hissiyatı yaratarak kişisel normuna olumlu yönde etki edebileceği düşünülmektedir. Bu çalışma kapsamında buyruksal sosyal normun kişisel normun oluşumunda etkisi bulunduğu ortaya koyulduğundan, bahse konu etki teşvik çalışmalarında da kullanılabilir.

Teşvik çalışmalarında buyruksal sosyal normun enerji tasarrufu üzerindeki etkisinin artırılması aylık enerji faturaları üzerinde karşılaştırmalı bir bildirim verilmesi yoluyla da mümkün olabilir. Örneğin, tüketicilere mahalledeki diğer hanelerin enerji tüketimi ile kendi hane içi tüketimlerini karşılaştırma imkanı veren bir fatura gönderilmesi, buyruksal sosyal normun etkisine bir örnek oluşturabilir. Bireysel enerji tüketimini diğer tüketicilerin verilerine göre karşılaştıran bir tüketici, tasarrufta bulunmanın toplum genelinde uygulanan bir davranış olduğunu ve onay gördüğünü bildiği takdirde, baskın olan bu sosyal norma uygun şekilde davranmak isteyecektir. Ek olarak, özellikle tüketicilerin çaresizlik hissiyatlarının giderilmesinde Ağzdan Ağıza İletişim yönteminin kullanılmasıyla diğer tüketicilerin hangi yöntemlerle tasarruf yaptığını ve nelerin onayladığını bilen bir enerji tüketicisinin daha fazla ahlaki zorunluluk geliştirebileceği çıkarımında bulunulmuştur.

4.2. Çalışmanın Kısıtları ve Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Çalışmanın ilk kısıtı, örneklem çevresinin yalnızca Ankara'daki bireysel enerji tüketicilerini kapsıyor olmasıdır. Dolayısıyla, elde edilen sonuçlar örneklem çerçevesinde geçerli olup, genellenebilir özellikte değildir. Diğer yandan, Türkiye'nin bireysellikten uzak bir toplumsal davranışa sahip olması, algılanan tüketici etkinliği faktörünün tek başına açıklayıcılığı yetersiz kılmış olabilir. Gelecek çalışmalarda, toplu sonuç beklentisi gibi kavramların da kişisel norm üzerindeki etkisini inceleyen bir tasarruf araştırmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Diğer yandan, objektif çevresel bilginin çevresel farkındalık yaratmada etkili olabileceği düşünüldüğünde gelecek çalışmalarda ihtiyaç farkındalığı faktörü ile ilişkisi incelenerek katkı sağlayıp sağlamayacağı araştırılabilir. Çalışmada bağlamsal faktörlerin enerji tasarrufu üzerindeki etkisi ölçülmemiştir. Dolayısıyla, kişisel etmenlerle beraber, enerji fiyatları ve vergilendirme gibi bağlamsal etmenlerin tüketicilerin enerji tasarrufunda bulunma sürecine ne şekilde etki edebileceği gelecek çalışmalar için bir öneri mahiyetinde sunulmaktadır.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Etik Kurul Onayı

Bu araştırma için Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulu'nun 29.11.2019 tarih ve 35853172-300 sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.

Yazar Katkıları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abrahamse, W., & Steg, L. (2009). How do socio-demographic and psychological factors relate to households' direct and indirect energy use and savings? *Journal of Economic Psychology*, 30(5), 711-720. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2009.05.006>
- Abrahamse, W., & Steg, L. (2011). Factors related to household energy use and intention to reduce it: the role of psychological and socio-demographic variables. *Human Ecology Review*, 18(1), 30-40. <http://www.jstor.org/stable/24707684>.
- Ajzen, I. (1985). From intentions to actions: A theory of planned behavior. In J. Kuhl & J. Beckmann (ed.), *Action Control*, Springer, 11-39. https://doi.org/10.1007/978-3-642-69746-3_2
- Ajzen, I., Joyce, N., Sheikh, S., & Cote, N. G. (2011). Knowledge and the prediction of behavior: The role of information accuracy in the theory of planned behavior. *Basic and Applied Social Psychology*, 33(2), 101-117. <https://doi.org/10.1080/01973533.2011.568834>
- Bamberg, S., & Möser, G. (2007). Twenty years after Hines, Hungerford and Tomera: A new meta-analysis of psycho-social determinants of pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 27(1), 14-25. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2006.12.002>
- Bamberg, S., Hunecke, M., & Blöbaum, A. (2007). Social context, personal norms and the use of public transportation: Two field studies. *Journal of Environmental Psychology*, 27(3), 190-203. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2007.04.001>
- Belvedere, V., & Grando, A. (2017). *Sustainable operations and supply chain management*. John Wiley & Sons.

- Bhattacharjee, S., & Reichard, G. (2011). *Socio-economic factors affecting individual household energy consumption: A systematic review*. In *Proceedings of the ASME 2011 5th International Conference on Energy Sustainability*, ASME 2011 5th International Conference on Energy Sustainability, 891-901. <https://doi.org/10.1115/ES2011-54615>
- Boer, H., & Westhoff, Y. (2006). The role of positive and negative signaling communication by strong and weak ties in the shaping of safe sex subjective norms of adolescents in South Africa. *Communication Theory*, 16(1), 75-90. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2885.2006.00006.x>
- Bratt, C. (1999). The impact of norms and assumed consequences on recycling behavior. *Environment and Behavior*, 31(5), 630-656. <https://doi.org/10.1177%2F00139169921972272>
- Clement, C. A., Henning, J. B., & Osbaldiston, R. (2014). Integrating factors that predict energy conservation: The theory of planned behavior and beliefs about climate change. *Journal of Sustainable Development*, 7(6), 46-69. <https://doi.org/10.5539/jsd.v7n6p46>
- De Groot, J. I., & Steg, L. (2009). Morality and prosocial behavior: The role of awareness, responsibility, and norms in the norm activation model. *The Journal of Social Psychology*, 149(4), 425-449. <https://doi.org/10.3200/SOCP.149.4.425-449>
- De Groot, J. I., Abrahamse, W., & Jones, K. (2013). Persuasive normative messages: The influence of injunctive and personal norms on using free plastic bags. *Sustainability*, 5(5), 1829-1844. <https://doi.org/10.3390/su5051829>
- Dursun, İ. & Gündüz, S. (2016). Türkiye’de sorumlu tüketim davranışı üzerine araştırmalar: ulusal makaleler ve lisansüstü tezler üzerine bir derleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 1365-1391. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/26966/283403>
- Dursun, İ., Kabadayı, E. T., & Tuğer, A. T. (2019). Overcoming the psychological barriers to energy conservation behaviour: The influence of objective and subjective environmental knowledge. *International Journal of Consumer Studies*, 43(4), 402-416. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12519>
- Elgaaied-Gambier, L., Monnot, E., & Reniou, F. (2018). Using descriptive norm appeals effectively to promote green behavior. *Journal of Business Research*, 82, 179-191. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.09.032>
- Ellen, P. S., Wiener, J. L., & Cobb-Walgren, C. (1991). The role of perceived consumer effectiveness in motivating environmentally conscious behaviors. *Journal of Public Policy & Marketing*, 10(2), 102-117. <https://doi.org/10.1177%2F074391569101000206>
- Ertz, M., Karakaş, F., & Sarıgöllü, E. (2016). Exploring pro-environmental behaviors of consumers: An analysis of contextual factors, attitude and behaviors. *Journal of Business Research*, 69(10), 3971-3980. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2016.06.010>
- Fraj-Andrés, E., & Martínez-Salinas, E. (2007). Impact of environmental knowledge on ecological consumer behaviour: An empirical analysis. *Journal of International Consumer Marketing*, 19(73), 73-102. https://doi.org/10.1300/J046v19n03_05

- Fransson, N., & Gärling, T. (1999). Environmental concern: Conceptual definitions, measurement methods and research findings. *Journal of Environmental Psychology, 19*(4), 369-382. <https://doi.org/10.1006/jevp.1999.0141>
- Frick, J., Kaiser, F. G., & Wilson, M. (2004). Environmental knowledge and conservation behavior: Exploring prevalence and structure in a representative sample. *Personality And Individual Differences, 37*(8), 1597-1613. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2004.02.015>
- García-Rosell, J. C., & Moisander, J. (2007). Ethical dimensions of sustainable marketing: A consumer policy perspective. *ACR European Advances, 8*, 210-215. <http://www.acrwebsite.org/volumes/13946/eacr/vol8/E-08>
- Göckeritz, S., Schultz, P. W., Rendón, T., Cialdini, R. B., Goldstein, N. J., & Griskevicius, V. (2010). Descriptive normative beliefs and conservation behavior: The moderating roles of personal involvement and injunctive normative beliefs. *European Journal of Social Psychology, 40*(3), 514-523. <https://doi.org/10.1002/ejsp.643>
- Harland, P., Staats, H., & Wilke, H. A. (1999). Explaining proenvironmental intention and behavior by personal norms and the Theory of Planned Behavior. *Journal of Applied Social Psychology, 29*(12), 2505-2528. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1999.tb00123.x>
- Harland, P., Staats, H., & Wilke, H. A. (2007). Situational and personality factors as direct or personal norm mediated predictors of pro-environmental behavior: Questions derived from norm-activation theory. *Basic and Applied Social Psychology, 29*(4), 323-334. <https://doi.org/10.1080/01973530701665058>
- Haron, S. A., Paim, L., & Yahaya, N. (2005). Towards sustainable consumption: An examination of environmental knowledge among Malaysians. *International Journal of Consumer Studies, 29*(5), 426-436. <https://doi.org/10.1111/j.1470-6431.2005.00460.x>
- He, X., & Zhan, W. (2018). How to activate moral norm to adopt electric vehicles in China? An empirical study based on extended norm activation theory. *Journal of Cleaner Production, 172*, 3546-3556. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.05.088>
- Heeren, A. J., Singh, A. S., Zwickle, A., Koontz, T. M., Slagle, K. M., & McCreery, A. C. (2016). Is sustainability knowledge half the battle? An examination of sustainability knowledge, attitudes, norms, and efficacy to understand sustainable behaviours. *International Journal of Sustainability in Higher Education, 17*(5), 613-632. <https://doi.org/10.1108/IJSHE-02-2015-0014>
- Ibtissem, M. H. (2010). Application of value beliefs norms theory to the energy conservation behavior. *Journal of Sustainable Development, 3*(2), 129-139. <https://doi.org/10.5539/JSD.V3N2P129>
- İpekoğlu, H. Y. (2013). Enerji araştırmalarına antropolojik bir yaklaşım. *SDÜ Yekarum E-dergi, 2*(1), 13-16. <https://dergipark.org.tr/en/pub/yekarum/issue/21889/235306>
- Jacobson, R. P., Mortensen, C. R., & Cialdini, R. B. (2011). Bodies obliged and unbound: Differentiated response tendencies for injunctive and descriptive social norms. *Journal of Personality and Social Psychology, 100*(3), 433. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0021470>

- Kabadayı, E. T., Dursun, İ., Alan, A. K., & Tuğer, A. T. (2015). Green purchase intention of young Turkish consumers: Effects of consumer's guilt, self-monitoring and perceived consumer effectiveness. *Procedia-social and Behavioral Sciences*, 207, 165-174. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.10.167>
- Kaiser, F. G., Ranney, M., Hartig, T., & Bowler, P. A. (1999). Ecological behavior, environmental attitude and feelings of responsibility for the environment. *European Psychologist*, 4(2), 59-74. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1027/1016-9040.4.2.59>
- Karahan, M. (2014). *Enerji tüketimi ve ekonomik büyüme için Türkiye üzerine bir modelleme* (Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi).
- Karlin, B., Davis, N., Sanguinetti, A., Gamble, K., Kirkby, D., & Stokols, D. (2012). Dimensions of conservation: Exploring differences among energy behaviors. *Environment and Behavior*, 46(4), 423-452. <https://doi.org/10.1177%2F0013916512467532>
- Kaza, N. (2010). Understanding the spectrum of residential energy consumption: A quantile regression approach. *Energy Policy*, 38(11), 6574-6585. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.06.028>
- Kemper, J. A., & Ballantine, P. W. (2019). What do we mean by sustainability marketing?. *Journal of Marketing Management*, 35(3-4), 277-309. <https://doi.org/10.1080/0267257X.2019.1573845>
- Kim, Y., & Choi, S. M. (2005). Antecedents of green purchase behavior: An examination of collectivism, environmental concern, and PCE. *ACR North American Advances*, 32, 592-599. <http://www.acrwebsite.org/volumes/9156/volumes/v32/NA-32>
- Kim, S. H., & Seock, Y. K. (2019). The roles of values and social norm on personal norms and pro-environmentally friendly apparel product purchasing behavior: The mediating role of personal norms. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 51, 83-90. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2019.05.023>
- Klößner, C. A. (2013). A comprehensive model of the psychology of environmental behaviour- A meta analysis. *Global Environmental Change*, 23(5), 1028-1038. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2013.05.014>
- Kumar, B., Manrai, A. K., & Manrai, L. A. (2017). Purchasing behaviour for environmentally sustainable products: A conceptual framework and empirical study. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 34, 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2016.09.004>
- Kumar, V., Rahman, Z., Kazmi, A. A., & Goyal, P. (2012). Evolution of sustainability as marketing strategy: Beginning of new era. *Procedia-social and Behavioral Sciences*, 37, 482-489. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.03.313>
- Macovei, O. I. (2015). Applying the theory of planned behavior in predicting proenvironmental behaviour: The case of energy conservation. *Æconomica*, 11(4), 15-32. <https://www.researchgate.net/publication/284014676>
- Nyborg, K. (2018). Social norms and the environment. *Annual Review of Resource Economics*, 10(405-423), 405-423. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-100517-023232>
- Okuyan, H. A. (2013). Türkiye'deki en büyük 1000 sanayi işletmesinin karlılık analizi. *Business and Economics Research Journal*, 4(2), 23-36. <https://ssrn.com/abstract=3632015>

- Park, J., & Ha, S. (2014). Understanding consumer recycling behavior: Combining the theory of planned behavior and the norm activation model. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 42(3), 278-291. <https://doi.org/10.1111/fcsr.12061>
- Park, H. S., & Smith, S. W. (2007). Distinctiveness and influence of subjective norms, personal descriptive and injunctive norms, and societal descriptive and injunctive norms on behavioral intent.: A case of two behaviors critical to organ donation. *Human Communication Research*, 33(2), 194-218. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2958.2007.00296.x>
- Peattie, K., & Belz, F. M. (2010). Sustainability marketing- An innovative conception of marketing. *Marketing Review St. Gallen*, 27(5), 8-15. <https://doi.org/10.1007/s11621-010-0085-7>
- Qi, X., Wu, G., Boriboonsomsin, K., & Barth, M. J. (2016). Development and evaluation of an evolutionary algorithm-based online energy management system for plug-in hybrid electric vehicles. *IEEE Transactions on Intelligent Transportation Systems*, 18(8), 2181-2191. <https://doi.org/10.1109/TITS.2016.2633542>
- Rivis, A., & Sheeran, P. (2003). Descriptive norms as an additional predictor in the theory of planned behaviour: A meta-analysis. *Current Psychology*, 22(3), 218-233. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1007/s12144-003-1018-2>
- Schahn, J., & Holzer, E. (1990). Studies of individual environmental concern: The role of knowledge, gender, and background variables. *Environment and Behavior*, 22(6), 767-786. <https://doi.org/10.1177%2F0013916590226003>
- Schwartz, S. H. (1977). Normative influences on altruism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 10, 221-279. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60358-5](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60358-5)
- Schwartz, S. H., & Howard, J. A. (1980). Explanations of the moderating effect of responsibility denial on the personal norm-behavior relationship. *Social Psychology Quarterly*, 43(4), 441-446. <https://doi.org/10.2307/3033965>
- Shin, Y. H., Im, J., Jung, S. E., & Severt, K. (2018). The theory of planned behavior and the norm activation model approach to consumer behavior regarding organic menus. *International Journal of Hospitality Management*, 69, 21-29. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.10.011>
- Steg, L. (2008). Promoting household energy conservation. *Energy Policy*, 36(12), 4449-4453. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.09.027>
- Stern, P. C. (2000). New environmental theories: Toward a coherent theory of environmentally significant behavior. *Journal of Social Issues*, 56(3), 407-424. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00175>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics: International edition*. Pearson.
- Taber, K. S. (2018). The use of Cronbach's alpha when developing and reporting research instruments in science education. *Research in Science Education*, 48(6), 1273-1296. <https://doi.org/10.1007/s11165-016-9602-2>

- Tamar, M., Wirawan, H., Arfah, T., & Putri, R. P. S. (2020). Predicting pro-environmental behaviours: The role of environmental values, attitudes and knowledge. *Management of Environmental Quality: An International Journal*, 32(2), 328-343. <https://doi.org/10.1108/MEQ-12-2019-0264>
- Telci, E. E., Maden, C., & Kantur, D (2011). The theory of cognitive dissonance: A marketing and management perspective. *Procedia-social and Behavioral Sciences*, 24, 378-386. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.09.120>
- Thøgersen, J. (1999). Spillover processes in the development of a sustainable consumption pattern. *Journal of Economic Psychology*, 20(1), 53-81. [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(98\)00043-9](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(98)00043-9)
- Tuğer, A. T., Dursun, İ., & Kabadayı, E. T (2018). Çevreci tüketim davranışı: etkili faktörler ve teorik açıklamalar. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2978-3007. doi: 10.25287/ohuibf.403831
- Van der Werff, E., & Steg, L. (2015). One model to predict them all: Predicting energy behaviours with the norm activation model. *Energy Research & Social Science*, 6, 8-14. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2014.11.002>
- Varey, R. J. (2010). Marketing means and ends for a sustainable society: A welfare agenda for transformative change. *Journal of Macromarketing*, 30(2), 112-126. <https://doi.org/10.1177%2F0276146710361931>
- Wesley, S. C., Lee, M. Y., & Kim, E. Y.(2012). The role of perceived consumer effectiveness and motivational attitude on socially responsible purchasing behavior in South Korea. *Journal of Global Marketing*, 25(1), 29-44. <https://doi.org/10.1080/08911762.2012.697383>
- White, K. M., Smith, J. R., Terry, D. J., Greenslade, J. H., & McKimmie, B. M. (2009). Social influence in the theory of planned behaviour: The role of descriptive, injunctive and in-group norms. *British Journal of Social Psychology*, 48(1), 135-158. <https://doi.org/10.1348/014466608X295207>
- Yahya, W. K., Hashim, N. H., Mohamad, S., & Ramly, Z.(2013). The relationship between perceived consumer effectiveness, environmental concern and ecologically conscious consumer behavior. In *3rd Annual International Conference on Business Strategy and Organizational Behaviour*, PsycEXTRA Dataset, 93-98. <https://www.academia.edu/11131761/>
- Yaşar, M. (2014). İstatistiğe yönelik tutum ölçeği: geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 36(36), 59-75. <http://dx.doi.org/10.9779/PUJE640>
- Zhang, X., Geng, G., & Sun, P. (2017). Determinants and implications of citizens' environmental complaint in China: Integrating theory of planned behavior and norm activation model. *Journal of Cleaner Production*, 166, 148-156. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.08.020>

EK

Ek Tablo 1: Keşifsel Faktör Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5	6
İhtiyaç fark. 1	,673					
İhtiyaç fark. 2	,518					
İhtiyaç fark. 3	,759					
İhtiyaç fark. 4	,491					
Kişisel norm 1		,764				
Kişisel norm 2		,623				
Kişisel norm 3		,656				
Kişisel norm 4		,740				
Kişisel norm 5		,678				
Kişisel norm 6		,640				
Çevre Bilgi 1			,548			
Çevre Bilgi 2			,594			
Çevre Bilgi 3			,614			
Çevre Bilgi 4			,777			
Çevre Bilgi 5			,694			
Çevre Bilgi 6			,649			
Çevre Bilgi 7			,645			
Çevre Bilgi 8			,772			
Çevre Bilgi 9			,665			
Çevre Bilgi 10			,645			
Enerji tasarruf 1				,729		
Enerji tasarruf 2				,756		
Enerji tasarruf 3				,704		
Enerji tasarruf 4				,770		
Enerji tasarruf 5				,697		
Enerji tasarruf 6				,560		
Enerji tasarruf 7				,606		
Enerji tasarruf 8				,489		
Enerji tasarruf 9				,588		
Enerji tasarruf 10				,578		
Enerji tasarruf 11				,504		
Enerji tasarruf 12				,428		
Sosyal norm 1					,641	
Sosyal Norm 2					,746	
Sosyal Norm 3					,663	
Alg. Etkin. 1						-,733
Alg. Etkin. 2						-,702

Araştırma Makalesi / Research Article

Oil Prices, Economic Policy Uncertainty and Stock Market Returns in Oil Importing Countries: The Impact of COVID-19 Pandemic

Çiğdem Kurt Cihangir¹, Şahnaz Koçoğlu²

Abstract

This study examines the nexus between oil prices, economic policy uncertainty and stock markets in a panel of selected major oil importing countries between June 2014 and October 2020. We analyzed China, India, Germany, Italy and Japan in the study because these countries are among the largest oil importer countries in the economic policy uncertainty index developed by Economics Policy Uncertainty Platform. We split the period into three sub-periods as June 2014- February 2016, March 2016-December 2019 and January - October 2020 and employed several econometric models to analyze the relation between the variables in different economic conditions and to identify how COVID-19 pandemic has influenced the effect of oil prices and economic policy uncertainty on the stock markets. Empirical results show that the pandemic changed the dynamics of the relations between the variables and especially the effect of oil prices on the stock markets has grown stronger for the oil importing countries.

Keywords: Oil Prices, Economic Policy Uncertainty Index, Stock Markets, ARDL, COVID-19.

Petrol İthalatçısı Ülkelerde Petrol Fiyatları, Ekonomik Politika Belirsizliği ve Hisse Senedi Pazarı Getirileri: COVID-19 Salgınının Etkisi

Öz

Bu çalışmada petrol fiyatları, ekonomik politika belirsizliği ve hisse senedi pazarları arasındaki ilişki büyük petrol ithalatçısı ülkeler için Haziran 2014 ile Ekim 2020 tarihleri arasında incelenmiştir. Çin, Hindistan, Almanya, İtalya ve Japonya'nın çalışma kapsamında analize dahil edilmelerinin nedeni, Economic Policy Uncertainty platformu tarafından geliştirilen ekonomik politika belirsizliği endeksindeki en büyük petrol ithalatçıları ülkeler olmalarıdır. Çalışma dönemi Haziran 2014- Şubat 2016, Mart 2016-Aralık 2019 ve Ocak - Ekim 2020 olarak 3 alt periyoda ayrılmıştır ve ekonometrik analizler kullanılarak değişkenlerin arasındaki ilişki farklı ekonomik koşullar altında değerlendirilmiştir. Özellikle KOVİD-19 salgını döneminde ilişkilerin nasıl değiştiğini analiz etmek amacıyla salgın dönemi ayrı tutulmuştur ve petrol fiyatları ile ekonomik politika belirsizliğinin hisse senedi piyasalarına etkisinde bir değişim gözlemlenip gözlemlenmediği ortaya konmaya çalışılmıştır. Ampirik sonuçlar, salgının değişkenler arasındaki ilişkilerin dinamiklerini değiştirdiğini ve özellikle petrol fiyatlarının borsalar üzerindeki etkisinin petrol ithalatçısı ülkeler için daha da güçlendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Petrol Fiyatları, Ekonomik Politika Belirsizliği Endeksi, Hisse Senedi Piyasaları, ARDL, COVID-19.

¹ Assoc. Prof. Dr., Hitit University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, kurt_cigdem@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-1761-1038>

² Corresponding Author (Sorumlu Yazar), Assist. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, sahnaz.kocoglu@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2061-1242>

Cite as: Kurt, Ç., & Koçoğlu, Ş. (2022). Oil prices, economic policy uncertainty and stock market returns in oil importing countries: The impact of COVID-19 Pandemic. *Hacettepe University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 40 (1), 144-163.

INTRODUCTION

The fiscal and monetary policies have influence over the prices in energy market through their effect on inflation, economic growth, total demand and supply (Calvo, 2020; Frankel, 2006). Posing threat to producers, consumers and investors, permanent changes in volatility of energy prices affects the economic performance and inflation (Kilian, 2008, 2009; Kilian & Hicks, 2013; Antonakakis et al., 2014). Therefore, we should better understand the effect of economic policy uncertainty (EPU) on energy markets to diminish information asymmetry in the market to control the spread of economic crises.

EPU affects the energy prices through three ways. Firstly, adversely affecting investment, macroeconomic policy uncertainties increase the cost of financing which may result in postponed investment decisions (Antonakakis et al., 2014; Kang et al., 2014; Wang et al., 2014). Secondly, changes in the energy market policies and regulations have direct influence over energy supply and demand (Phan et al., 2018). For instance, subsidy to encourage electric cars would decrease the demand for gasoline through decline in gasoline car demand. Thirdly, increase in EPU will cause risk-averse investors to delay or minimize their investments. The negative investor sentiment would contribute to the volatility in the market.

According to Zhang (2019), due to financial frictions and restraints EPU causes inefficiencies in the allocation of capital by affecting investor sentiment and stock returns. Chang et al. (2015) state that EPU usually worsens the effect of oil price shocks on the stock markets. Therefore, EPU is an indicator of investor sentiment in the energy market due to predictability of volatility and returns of oil (Tsai, 2017; Qadan & Nama, 2018).

Hamilton and Wu (2015) state that index and hedge fund managers have been increasing the percentage of energy commodities in the portfolios. Therefore, investors should foresee how the sentiment affects the oil prices to optimize their portfolio. The importance of this effect can be categorized under three groups (Qadan & Nama, 2018). Firstly, sharp changes have been observed in the oil market. Oil price per barrel was \$145.85 in July 2008; and it declined to \$115 in June 2014 and \$25 in January 2016. Secondly, fall (increase) in the oil prices is related with positive (negative) economic growth and increase (decrease) in stock returns according to numerous studies (Aloui et al., 2016; Arora & Lieskovsky, 2014; Kilian, 2009). Thirdly, with the financialization of commodity markets, crude oil turned out to be a strong factor in the determination of stock market returns.

The financialization of crude oil also increased the volatility in oil prices, which is usually the result of changes in demand and supply or common shocks like 2008 Financial Global Crises. And COVID-19 created a shock wave so powerful it resulted in a stock market crash in March 2020. Pandemic has not only affected businesses, job security and essential services because of the lockdowns and restrictions, but it has also caused the sharpest decline in oil demand since its acceptance as a global commodity (Sharif et al., 2020).

With the declaration of COVID-19 as pandemic by WHO on March 2020, corona virus has been at the top of the world's agenda. The societies and the economies are going through unprecedented changes and the dynamics in relations between financial and economic factors shall be redefined considering the dramatic effect of COVID-19 in every aspect of life. As stated by Baker et al. (2020), COVID-19 pandemic is not like the previous pandemics with regard to its extraordinary effect on the US stock market and a deeper understanding of the impact on the financial markets is crucial. Only a few studies about the effect of COVID-19 on the economy and

financial markets have recently been conducted, many more will be published soon though. He et al. (2020) profound the negative impact of COVID-19 on the stock markets. In addition to the stock markets, the economic policy uncertainty and the geopolitical risk of US are sensitive to oil price shocks and corona according to the study of Sharif et al. (2020). Salisu et al. (2020) analyze 15 countries affected by COVID-19 and state that shocks in the stock markets and oil prices during the pandemic will be due to the uncertainties in the financial markets. Although the dramatic impact on the stock markets might be due to overreaction (Phan & Narayan, 2020), there is still too much uncertainty about how the relations between financial and economic factors change during the pandemic.

In this study, we analyze the link between stock returns, oil prices and the investor sentiment. Baker et al. (2016) suggest EPU Index as an indicator to measure investor sentiment and we use EPU to represent investor sentiment. EPU successfully represents the uncertainties in economic policy as it is not affected by politically biased newspapers and reveals strong correlation with other uncertainty indicators (Antonakakis et al., 2014; Baker et al., 2016; Balcılar et al., 2016; Tsai, 2017). Wei et al. (2017) argue that EPU incorporates all the information offered by traditional indicators and EPU is a better indicator to foresee the volatility of crude oil compared to other factors for example global oil demand and supply and speculation.

This study has two specific purposes. Firstly, we examine how oil prices and national EPU indices have impact over the stock markets of selected oil importing countries. Secondly, we identify the changes in the relation over different periods. Therefore, we identify three periods as June 2014- February 2016, March 2016-December 2019 and January - October 2020. We included China, India, Germany, Italy and Japan as oil importing countries in the study because the Economic Policy Uncertainty Platform (policyuncertainty.com) has been constructing national EPU index for these countries and selected countries are among the top economies in the world with enormous amount of oil consumption. Although considerable amount of studies exit about the relation of stock market performance, EPU index and oil prices, this study will contribute to the literature by creating an idea of how this relationship has changed during the pandemic.

1. LITERATURE REVIEW

Several studies have analyzed the relationship between oil prices and stock markets in the literature. While most of these studies report that this relationship is negatively correlated (Jones & Kaul 1996; Sadorsky, 1999; O'Neill et al., 2008; Driesprong et al., 2008; Kilian & Park, 2009; Filis, 2010), a great deal of studies argues otherwise (Narayan & Narayan, 2010; Zhu et al., 2016; Silvapulle et al., 2017) or reveal no significant relationship (Huang et al., 1996; Apergis & Miller, 2009; Miller & Ratti, 2009; Hatemi-J et al., 2017). These conflicting results may be due to heterogeneity in the level of oil dependence across countries (Mohanty et al., 2011; Smyth & Narayan, 2018) or several transmission channels between oil price changes and stock markets returns (Degiannakis et al., 2017). For example, for oil-importing countries, any oil price increase will lead to higher cost of production because oil is one of the most important production factors (Arouri & Nguyen, 2010; Backus & Crucini, 2000) and consequently, stock markets would react negatively (Sadorsky, 1999; Jones & Kaul, 1996).

Degiannakis et al. (2017) state theoretical transmission mechanisms between oil and stock market returns, highlighting five different channels: the stock valuation channel, monetary channel, output channel, fiscal channel, and uncertainty channel. In the stock valuation channel,

changes in oil prices affect the firm's future cash flows. This effect can be positive or negative depending on whether the firm is a producer or user of oil (see Oberndorfer, 2009; Mohanty et al., 2011). In the monetary channel oil price changes influence the expected discount rates of future cash flows through inflation and interest rates (Mohanty et al., 2011). According to the output channel, in particular, an increase in oil prices is expected to have both an income and a production cost effect, which will result in changes in total output. This mechanism particularly holds for oil-importing economies. The fiscal channel is mainly concerned with oil-exporting economies, which are financing infrastructure investments using their oil revenues. The final transmission channel is the uncertainty channel (Brown & Yücel, 2002). The value of deferred investment and consumption decisions rises because uncertainty rises due to increased oil prices. As a result, motivation for investment and consumption decreases. Thus, economic growth prospects get worse together with (Chuku et al., 2010) stock market returns. As the uncertainty in the oil market increases, the oil prices fluctuate more widely (Okorie & Lin, 2020). This risk will affect the financial decisions such as production, consumption, purchases etc. of investors or financial institutions.

Recent studies have examined how economic policy uncertainties affect the economy through different channels. Part of the literature analyzes the EPU's impact on firm-level investment behavior. Bloom (2009) finds that higher uncertainty brings about firms to temporarily pause their investment and hiring. Kang et al. (2014) find investment decisions of companies are negatively affected by economic policy uncertainty and firm-level uncertainty.

A second strand of the literature analyzes the linkage between asset markets and the EPU. Antonakakis et al. (2014) examine policy uncertainty and US stock market returns and conclude that except the US sub-prime crisis, relationship between stock returns and EPU is continually negative between 1985 and 2013. Pastor and Veronesi (2013), Chang et al. (2015), Sum (2012), Brogaard and Detzel (2015) also find that policy uncertainty reduces asset returns. Pastor and Veronesi (2013) find that policy uncertainty index creates a risk premium, and that stocks are more volatile when uncertainty increases. Chang et al. (2015) research for selected OECD countries whether EPU is correlated to stock markets over the period between 2001.01 and 2013.04 by bootstrap panel causality test. Results propose that the causality from stock prices to EPU is significant in the UK and USA. Furthermore, the authors report that volatility in the USA and UK economic policies causes stock prices to reduce and that the EPU also influences oil prices in the USA. Arouri and Roubaud (2016) examine the link between EPU and stock markets in China, India and the USA between 2003 and 2014. Their findings suggest that contrary to China, an increase in EPU in the USA and India reduces stock returns significantly and augments market volatility. Gürsoy (2021a) examined the relation between Global Economic Policy Uncertainty Index and Istanbul stock exchange along with inflation, Dollar/Turkish Lira and Euro/Turkish Lira in Turkey. He concludes that GEPU has positive causal effect over exchange rates but there is no impact on the other variables.

Another strand of the literature analyzes the interplay between the EPU and oil prices, along with some other economic indicators. Gürsoy (2021b) states that geopolitical risk has impact over oil prices and economics policy uncertainty stands as another risk factor affecting the oil prices. Kang and Ratti (2013) investigate the relationship between structural oil shocks, EPU and real stock returns with structural VAR model from 1985:1 to 2011:12. They find that oil shocks and EPU are interrelated and affect stock returns in the USA. Also, they determine that an unexpected increase in the EPU causes a decrease in real stock returns. Antonakakis et al.

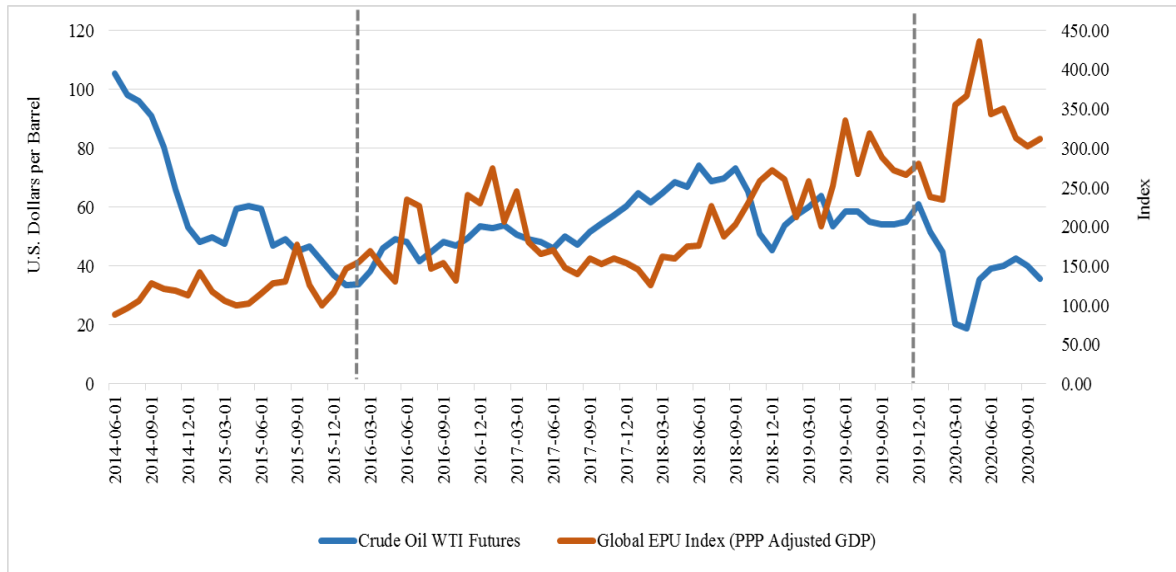
(2014) argue that the EPU index is related to structural oil price shocks. A similar result is also proposed by Arouri et al. (2014). Accordingly, EPU negatively influences stock returns and that the impact is affected by the oil price changes. Aloui et al. (2016) analyze the impact of uncertainty on oil returns and they find that an increase in EPU indices also increased oil returns preceding the financial crisis.

2. METHODS AND EMPIRICAL FINDINGS

2.1. Data

To analyze the impact of oil prices and EPU indices on the stock markets of oil importing countries, Economic Policy Uncertainty Index (www.policyuncertainty.com) and Crude Oil WTI Futures prices (www.investing.com) were used over the period June 2014 and October 2020. China, India, Japan, Italy and Germany, which are major oil importing countries, and whose National EPU Indices are measured, are included in the study. Being among the top oil importing countries, data for stock market price indices of China (Shanghai Composite), India (Nifty 50), Japan (Nikkei 225), Italy (FTSE MIB) and Germany (DAX) and Crude Oil WTI Futures prices was compiled from [investing.com](http://www.investing.com) (2020) (<https://www.investing.com/>). To identify the evolution of relations and impacts, the period was split into three sub-periods. Figure 1 reveals the relation between oil prices and Global EPU Index visually in the analysis period.

Figure 1. Crude Oil WTI Futures and Global Economic Policy Uncertainty (EPU) Index Values (PPP) between June 2014 and October 2020

Source: Data for oil prices from [Investing.com](http://www.investing.com) (2020) and for GEPU Index (PPP) from <https://www.policyuncertainty.com> (2020).

In the first period covering June 2014 and February 2016, the oil prices fell steadily from mid-2014 to early 2016 and Global EPU Index rose by almost 75% due to negative economic expectations. Between March 2016 and December 2019, the Global EPU Index moderately rose compared to other periods and oil prices almost recovered its previous losses due to Bullish

sentiment in the markets. Starting from January 2020, the world acknowledged that COVID-19 would be the most dangerous pandemic of the modern times. Due to lock downs and panic all around the world, industrial production was almost completely halted in the biggest economies. Oil prices slumped because of the deep fall in demand and Global EPU Index increased dramatically in an economic environment surrounded by uncertainties. Figure 3 reveals the relation of the national EPU indices of China, Japan, India, Italy and Germany with the oil prices form June 2014 to October 2020.

The purpose of this study is to analyze the relation between oil prices, EPU index and stock market returns under these different economic and social conditions by using various econometric methods. To examine how the change in oil prices and EPU affect the stock returns of oil importing countries, we take the difference of pooled series as follows:

$$\begin{aligned}\Delta Stock &= \frac{Stock\ Price\ Index_{i,t+1} - Stock\ Price\ Index_{i,t}}{Stock\ Price\ Index_t} \\ \Delta Oil\ Prices &= \frac{Oil\ Price_{i,t+1} - Oil\ Price_{i,t}}{Oil\ Price_t} \\ \Delta EPU &= \frac{EPU\ index_{i,t+1} - EPU\ index_{i,t}}{EPU\ index_{i,t}}\end{aligned}\quad (1)$$

where t and i represent time and country, Stock is the stock price indices of China, India, Japan, Italy and Germany; Oil is the Crude Oil WTI Futures in USA Dollar; EPU is the national EPU Index calculated for each country in the analysis.

2.2. Unit Root Process

As a preliminary test, we examined the time series properties of the panel data by panel unit root tests. To test for stationarity of the data, LLC Test by Levin, Lin and Chu (2002), Fisher ADF test and Fisher PP test by Maddala and Wu (1999) and Choi (2001), Breitung t test proposed by Breitung (2000) were conducted for two different models namely Individual Intercept and Individual Intercept and Constant. Table 1 presents the results of unit root test for stock markets indices, oil prices and EPU. In the first period, both changes in stock market indices of oil importing countries and changes in the national EPU indices have unit root at level and are integrated at the first difference at 10% significance. Changes in oil prices series is stationary at I(0) but 5 out of 9 tests show that the series is stationary at its first difference at 5% significance. In the second period, all series are stationary both at level and at first difference. In the third period, 3 unit root tests suggest that stock market indices series have unit root at I(0) and the series is stationary at its first difference based on the results of 6 tests at 10% significance. Oil prices indices show both stationary and nonstationary characteristics at level but it is integrated at I(1) at 10% significance. For the EPU series, 7 and 6 tests prove that the series is stationary at level and at first difference respectively at 5% significance. ARDL approach is suitable for data integrated at I(0) or I(1) but not at I(2) and the all series in this analysis fit for ARDL method.

Table 1: Unit Root Test Results

	Levin, Lin & Chu		Im, Pesaran and Shin W-stat		ADF - Fisher Chi-square		PP - Fisher Chi-square		Breitung t-stat
	Individual Intercept	Individual Intercept and Constant	Individual Intercept	Individual Intercept and Constant	Individual Intercept	Individual Intercept and Constant	Individual Intercept	Individual Intercept and Constant	Individual Intercept and Constant
Test in level									
Δ Stock	-3.09854***	-4.12252***	-2.61238***	-2.93125***	23.0435**	25.5927***	34.1935***	49.1489***	-2.06822**
Δ Oil	1.46237	2.79034	-0.89822	0.20635	11.2853	6.54155	31.6537***	21.8887**	-3.54483***
Δ EPU	-4.70964 ***	-3.99508 ***	-5.37751 ***	-3.73355 ***	46.2775 ***	31.5487 ***	126.953 ***	91.4127 ***	-1.54986 *
Test in First Difference									
Δ Stock	-5.84928***	-4.21750***	-6.22819***	-4.66575***	53.3577***	38.3922***	251.836***	91.3236***	-4.35955***
Δ Oil	-0.32170	1.44235	-2.60474***	-0.89651	22.8595**	11.9941	100.380***	78.7166***	-3.30458***
Δ EPU	-6.28896 ***	-4.81718 ***	-7.55434 ***	-6.19646 ***	64.6815 ***	49.8772 ***	748.709 ***	87.1980***	-6.10652 ***
Second Period									
Test in level									
Δ Stock	-6.37995***	-5.02496***	-8.81976***	-7.62650***	88.1495***	68.5408***	169.557***	158.929***	-7.48477***
Δ Oil	-5.94709***	-4.33584***	-9.11466***	-7.83728***	92.1034***	70.0487***	127.035***	103.394***	-3.28796***
Δ EPU	-11.9357 ***	-11.1144 ***	-12.3734 ***	-11.4585 ***	131.464 ***	110.797 ***	170.900 ***	743.259 ***	-6.78684 ***
Test in First Difference									
Δ Stock	-11.3754***	-8.91977***	-18.4556***	-17.8930***	187.514***	221.836***	115.632***	1217.18***	-10.2124***
Δ Oil	-7.92671***	-5.53340***	-15.3068***	-14.6182***	164.316***	150.045***	92.1034***	1316.95***	-7.81506***
Δ EPU	-16.6357 ***	-15.6439 ***	-19.0842 ***	-18.6511 ***	192.929 ***	232.772 ***	92.1034 ***	1316.95 ***	-5.31235 ***
Third Period									
Test in level									
Δ Stock	-11.7154***	-6.27101***	-4.64349***	-0.55944	41.8114***	17.0083*	19.6573**	7.64787	1.03536
Δ Oil	-17.3818***	-13.3556***	-7.06488***	-1.75479**	58.7081***	32.0200***	10.4149	2.08212	-1.05931
Δ EPU	-8.25019***	-12.8297***	-2.64737***	-1.19575	26.9282***	22.2511**	25.4444***	26.9433***	1.82948
Test in First Difference									
Δ Stock	-2.04542**	3.04267	-1.42108*	0.17080	18.7541**	8.46181	35.0601***	64.7872***	-1.50803*
Δ Oil	-9.73065***	-12.1344***	-3.53112***	-1.37199*	34.7616***	27.4473***	24.8173***	50.1666***	-18.2765***
Δ EPU	-7.47816***	-2.42488***	-2.82758***	-0.28447	27.2525***	14.2438	55.2326***	57.7691***	-0.05155

*, **, *** represents significance at 1%, 5% and 10% levels

2.3. Panel Cointegration Analysis

The long run relation between the variables is analyzed with cointegration analysis of Pedroni (1996) for three periods. Pedroni (1996) test suggests 11 tests and 8 of them are within dimension and three of them are between dimensions. The test is specified as follows:

$$\Delta Stock_{it} = \alpha_i + \mu_i t + \delta_{ij} \Delta X_{i,t} + \epsilon_{it} \quad (2)$$

i and t represents the oil importing countries in the analysis and time respectively in the pooled data; X represents oil prices and EPU for each analysis. After finding the residuals based on that equation, the residuals are tested by the following equation:

$$\epsilon_{it} = \rho_i \epsilon_{it-1} + v_{it} \quad (3)$$

Table 2 presents the Pedroni (1996) test results for all periods. Pedroni Residual Cointegration test provides 11 tests in which 8 of them are within dimension and 3 of them are between dimension. In the first period, 8 tests suggest that there is cointegration between oil prices and stock market indices. There is also cointegration between national EPU indices and stock market returns based on 7 tests at 10% significance. In the second period, 9 test results prove that there is strong cointegrating relation of stock market indices with both oil prices and national EPU indices. There is cointegration between stock market indices and oil prices in the third period based on 6 tests out of 11 while 6 test results do not reject the null hypothesis of no cointegration between stock market indices and national EPU indices.

Table 2: Pedroni Residual Cointegration Test Results

	Oil-Stock Relation			EPU-Stock Relation		
	Panel (within dimension)		Group (between dimension)	Panel (within dimension)		Group (between dimension)
First Period						
		Weighted			Weighted	
v-Statistics	-2.646600	-2.716628		-2.897680	-2.761492	
rho-Statistics	-1.834451**	-1.388115*	-0.346304	-1.449870*	-1.264574	-0.263113
PP-Statistics	-5.266320***	-5.383346***	-7.609173***	-5.559170***	-6.485837***	-12.85958***
ADF-Statistics	-3.697000***	-4.560277***	-4.736118***	-4.088802***	-4.790849***	-4.926949***
Second Period						
		Weighted			Weighted	
v-Statistics	0.843022	-0.807384		-0.668439	-1.821739	
rho-Statistics	-17.10079***	-14.44934***	-11.62523***	-16.54241***	-12.88404***	-10.97795***
PP-Statistics	-17.81854***	-15.55245***	-17.17383***	-17.47956***	-14.34718***	-16.50317***
ADF-Statistics	-8.737719***	-7.729398***	-8.512404***	-8.380324***	-7.834260***	-8.263276***
Third Period						
		Weighted			Weighted	
v-Statistics	-1.797025	-2.558666		-2.039787	-2.276731	
rho-Statistics	-0.737284	0.172909	0.842761	0.555512	0.552008	1.414595
PP-Statistics	-13.19063***	-11.09524***	-16.58573***	-3.284669***	-3.740844***	-4.246500***
ADF-Statistics	-4.553154***	-5.551763***	-5.016768***	-2.553596***	-1.960640**	-1.219400

Trend assumption is deterministic intercept and trend. *, **, *** represents significance at 1%, 5% and 10% levels

2.4. Panel ARDL Analysis

For Panel Autoregressive Distributed Lag Models, pooled mean grouped (PMG) estimator by Pesaran, Shin and Smith (1999) is used to both consider long run and short run relation between the variables. The panel ARDL model used in this study is:

$$\Delta Stock_{it} = \mu_i + \sum_{j=1}^p \beta_{ij} \Delta Stock_{i,t-1} + \sum_{j=0}^{q_1} \delta_{ij} \Delta X_{i,t-1} + \epsilon_{it} \quad (4)$$

Here i and t represents the oil importing countries in the analysis and time respectively, j is the number of lags, $Stock$ is the stock price index of the countries, β_{ij} is the coefficient for lags of $Stock$ variable, δ_{it} is coefficient vectors for Oil and EPU indices respectively, Oil is the Crude Oil WTI Futures prices in USA Dollar, EPU is the national EPU Indices

The reparametrized ARDL error correction model can be specified as

$$\Delta(\Delta Stock)_{it} = \mu_i + \theta_i (\Delta Stock_{i,t-1} - \theta_1 \Delta X_{i,t-1}) + \sum_{j=1}^{p-1} \lambda_{ij} \Delta(\Delta Stock)_{i,t-1} + \sum_{j=0}^{q_1-1} \lambda'_{ij} \Delta(\Delta X)_{i,t-1} + \epsilon_{it} \quad (5)$$

θ_1 is long run coefficient while λ_{ij} , λ'_{ij} are short run coefficients for oil price and economic policy uncertainty indices; X represents oil prices and economic policy uncertainty index for each analysis.

Table 3 reveals the ARDL analysis for both short run and long run relation of stock market returns with oil prices and their national EPU indices. In the first period, oil prices have strong long term and short-term effect on the stock market indices. While the long-term effect of oil prices is positive, the short run effect is negative. Error correction term is -1.40 which is both negative and statistically significant. ECT suggests that any shock to the long-term equilibrium is adjusted promptly. National EPU of the countries have negative long-term impact on the stock market returns in the first period. The ECT, negative and statistically significant, reveals that short-term disparity from the long run equilibrium is adjusted by 79% between EPU and stock market indices. In the second period, the oil prices have no long-term effect but there is positive short-run effect on the stock market indices. The effect of national EPU on the stock market returns in the second period is negative both in the short and long run. The error correction terms for both models in the second period is negative, statistically significant and less than 1. Error correction terms for the second period imply immediate adjustment from short-term equilibrium to long-term equilibrium. During the COVID-19 Pandemic, the long term effect of oil prices turns from negative to positive in the long-term while no short term effect is detected. - 1.22 ECT term indicates that any shock in the short run is adjusted quickly. The effect of EPU index on the stock market returns is negative in the long-run during the pandemic. The ECT suggests that any short-term shock to the system is restored by 79%.

Table 3: PMG ARDL Relation Results

	Results for oil-stock analysis				Results for EPU-stock analysis		
	First Period	Second Period	Third Period		First Period	Second Period	Third Period
Long Run				Long Run			
ΔOil Prices	-58.50648*** (10.57306) [-5.533543]	-8.134033 (5.948646) [-1.367375]	85.51985*** (7.323987) [11.67668]	ΔEPU	-3.829593* (2.262452) [-1.692673]	-0.344702* (0.184628) [-1.867008]	-9.855297*** (0.648569) [-15.19544]
Short Run				Short Run			
ECT	-1.400776*** (0.246318) [-5.686861]	-1.145216*** (0.066297) [-17.27409]	-1.228382*** (0.343067) [-3.580590]	ECT	-0.791928*** (0.083701) [-9.461336]	-1.127467*** (0.049335) [-22.85325]	-0.796854*** (0.255564) [-3.118027]
ΔOil Prices	54.68371*** (19.25458) [2.840036]	41.21593*** (14.72203) [2.799610]	-12.73382 (14.23603) [-0.894478]	ΔEPU	-3.278837 (3.402053) [-0.963782]	-2.048308** (0.993686) [-2.061322]	-2.429089 (5.710912) [-0.425342]
ΔOil Prices(-1)	71.07435*** (19.70296) [3.607293]	47.69359*** (18.27585) [2.609651]		ΔEPU (-1)	-7.377720 (6.345548) [-1.162661]		
ΔOil Prices (-2)	87.80299*** (19.30727) [4.547664]	28.65921*** (7.648013) [3.747275]		C	-0.363295 (39.78557) [-0.009131]	104.9615*** (31.35950) [3.347040]	67.37345 (65.82744) [1.023486]
ΔOil Prices(-3)	51.16799*** (14.11525) [3.625015]	31.05033*** (9.572182) [3.243809]					
C	-276.2521*** (41.53978) [-6.650304]	112.7341*** (38.28707) [2.944444]	31.50943 (144.0242) [0.218779]				
Selected Model	ARDL (3,4)	ARDL(1,4)	ARDL(1,1)				
					ARDL(1,2)	ARDL(1,1)	ARDL(1,1)

() Standard errors, []t statistics, *, **, *** represents significance at 1%, 5% and 10% levels, Akaike's information criterion (AIC) is the Model selection method; the lag selection for the final period is selected ARDL (1,1) because of the limited amount of data.

2.5. Granger Causality Test

Finally, the relationship between stock markets of oil importing countries, economic policy uncertainty levels and oil prices are examined with Granger Causality test proposed by Granger (1969). For the variables cointegrated in the long-run, Vector Error Correction model better fits in Granger Causality analysis. For that purpose, for all the models and period, VEC Granger causality test is employed except for the analysis between changes in EPU and Stock market returns in the third period as these two variables are not cointegrated in the long-run. The VAR Granger causality test is preferred for the analysis between EPU and stock market indices in the third period. Table 4 presents the results for all the periods. In the first and second period, there is unidirectional causal relation between oil prices and stock market indices. In the third period, there is only one causality relation between the variables and oil prices cause the stock market indices of oil importing countries. There is only one causal relation between changes in EPU index and stock market returns and it is the second period in which stock market returns causes the national EPU indices.

Table 4: Granger Causality Test Results

Dependent Variable	Independent Variable	Chi-Sq
First Period		
ΔStock	ΔOil	26.95021*** (0.000) [8]
ΔOil	ΔStock	104.2525*** (0.000) [8]
ΔStock	ΔEPU	1.744979 (0.6270) [3]
ΔEPU	ΔStock	7.238958* (0.0647) [3]
Second Period		
ΔStock	ΔOil	39.75031*** (0.000) [4]
ΔOil	ΔStock	18.20817*** (0.000) [4]
ΔStock	ΔEPU	0.003324 (0.9540) [1]
ΔEPU	ΔStock	6.431852** (0.0112) [1]
Third Period		
ΔStock	ΔOil	14.96252*** (0.000) [2]
ΔOil	ΔStock	2.210307 (0.3312) [2]
ΔStock	ΔEPU	0.284512 (0.8674) [2]
ΔEPU	ΔStock	0.741676 (0.6902) [2]

*, **, *** represents significance at 1%, 5% and 10% levels, () probabilities, []Lag Selection based on Akaike's information criterion (AIC), The lag selection for the final period is selected 2 because of the limited amount of data.

3. CONCLUSION AND DISCUSSION

In this study, we employed Pedroni (1996) cointegration test, PMG ARDL test by Pesaran, Shin and Smith (1999) and Granger causality test to analyze the effect of change in oil prices and economic policy uncertainty on the stock market returns of oil importing countries. Sample countries include China, India, Germany, Italy and Japan. To identify the dynamics of the relation under different economic and social conditions; we conducted the analysis for three sub-periods, which we determined based on the fluctuations in oil prices.

In the first period between June 2014 and February 2016 (21 months), global EPU index rose by almost 75% while oil prices decreased from 105.37\$ to 33.75\$. In this period, stock market returns of oil importing countries have cointegration with both changes in oil prices and national EPU indices. PMG ARDL analysis suggests that changes in oil prices have negative effect on the stock market returns in the long run. Changes in oil prices have also positive short-term effect on the stock market indices (Narayan & Narayan, 2010; Silvapulle et al. 2017) but EPU does not affect the stock markets of oil importing countries in the both short run and long run. Granger causality test revealed bidirectional causality between stock market returns of oil importing countries and oil price changes. These results should be analyzed within the context of the economic and social conjecture of the period. The excess supply of oil (Ellwanger et al., 2017) and a negative bubble in oil prices which cannot be explained by economic conditions (Fantazzini, 2016) appear as the dominant factors behind the sharp fall in the oil prices. When the fall in the oil prices is not the consequence of worsening economic conditions and diminishing demand, the oil importing countries can take advantage of declining oil prices. The results of our study support these arguments and we show that the declining oil prices had positive impact on the stock market returns of oil importing countries in the long run.

The second period between March 2016 and December 2019 can be characterized as relatively less volatile since the Global EPU Index increased by 66% considering the fact that the analysis covers 46 months. The free fall of oil prices ceased in this period and the price was up almost 60%. Strong cointegration relation was detected between the variables while PMG ARDL test shows that neither change in EPU nor in oil prices had impact over the stock market returns in the long run. This might be due to the fact that no economic and financial turmoil in this period and positive economic expectations might mitigate the strong impact of oil prices on the stock market indices in the long run. In the short run, we found positive impact of oil price (Narayan & Narayan, 2010; Silvapulle et al., 2017) and negative impact of EPU on the stock market indices. These findings support Liu and Zhang (2015) who argue that higher EPU rises the stock market risk. Similar to the results of the first period, we detected bidirectional causality between oil prices and stock market indices of the oil importing countries while stock market returns are cause of EPU indices in the oil importing countries. The changes in stock market returns signal the changes in national EPU indices in oil importing countries during the period.

In the third period, the ongoing COVID-19 pandemic emerges as the most important factor influencing all aspects of social and economic life and we proved that the nature of relation between changes in oil price, EPU and stock market returns also changed. EPU has no cointegration relation with stock market indices of selected oil importing countries. While EPU has negative impact in the long, no short run effect is found on the stock market indices. An interesting result is that the fall in the oil prices had negative and strong effect on the stock market indices in long run. Our findings support the argument that oil is not used to hedge against stock market decline (Bouoiyour et al., 2017) when the shock is driven by pessimistic

economic expectations. The causality test results show that there is only one unidirectional causality from oil prices to stock markets. This results support the significant impact of oil prices on the stock market indices of oil importing countries. The findings of causality test comply with the study of Sharif et al. (2020) that oil price appears as having the strongest impact on the US stock market compared to EPU and other factors during the COVID-19 pandemic.

Overall, according to our short-term findings, there is a positive and statistically significant relationship between stock prices and oil prices in two sub-periods except for the COVID-19 period. This result is contrary to theoretical expectations. The reasons for this finding can be listed as follows: firstly, the effect of internal and domestic factors on these stock market returns may be more dominant than the oil price. Secondly, foreign fund managers or domestic investors might tend to invest in the stock market. Finally, the impact of other substitutable energy sources, such as coal and natural gas, might be more dominant than the oil. One implication for the investors is that the relation between oil prices and stock markets of oil importing countries change with the main driver behind the oil price shock. In the third period, the fall in the oil prices was driven by the negative economic expectations in the global markets and the effect on the stock markets was negative accordingly. Another implication is that the investors should be aware that the uncertainties in the economic policy of one country negatively affect the stock market and the risk also rises in the stock exchange of the country.

The study contributes to the literature by offering insights into how the effect of oil prices and economic policy uncertainty on the stock market returns of oil importing countries under different economic conditions. However, some limitations should be noted. Firstly, the analysis for the third period is conducted with limited amount of data. For future studies, the impact of COVID-19 on the nexus can be analyzed by including the oil exporting countries for comparison. Moreover, whether the stock market returns of the related countries have different sensitivity to changes in oil prices might be looked upon. In this way, a risk diversification opportunity / strategy can be determined. The econometric methods applied in this article can be used to measure the effect of alternative energy commodities, such as natural gas and coal, on related stock market returns.

AUTHOR STATEMENT

Statement of Research and Publication Ethics

This study has been prepared in accordance with the ethical principles of scientific research and publication.

Ethics Committee Approval

Ethics Committee Approval" is not required for the research.

Author Contribution

The authors contributed equally to the study.

Conflict of Interest

There is no conflict of interest for the authors or third parties arising from the study.

REFERENCES

- Aloui, R., Gupta, R., & Miller, S.M. (2016). Uncertainty and crude oil returns. *Energy Economics*, 55, 92-100. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2016.01.012>
- Antonakakis, N., Chatziantoniou, I., & Filis, G. (2014). Dynamic spillovers of oil price shocks and economic policy uncertainty. *Energy Economics*, 44, 433-447. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2014.05.007>
- Apergis, N., & Miller, S.M. (2009). Do structural oil-market shocks affect stock prices? *Energy Economics*, 31, 569-575. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.03.001>
- Arora, V., & Lieskovsky, J. (2014). Natural gas and U.S. economic activity. *The Energy Journal*, 35(3), 167-182. <https://doi.org/10.5547/01956574.35.3.8>
- Arouri, M. E. H., & Nguyen, D. K. (2010). Oil prices, stock markets and portfolio investment: Evidence from sector analysis in Europe over the last decade. *Energy Policy*, 38(8), 4528-4539. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.04.007>
- Arouri, M., & Roubaud, D. (2016). On the determinants of stock market dynamics in emerging countries: The role of economic policy uncertainty in China and India. *Economics Bulletin*, 36(2), 760-770. <http://www.accessecon.com/Pubs/EB/2016/Volume36/EB-16-V36-I2-P74.pdf>
- Backus, D., & Crucini, M. (2000). Oil prices and the terms of trade. *Journal of International Economics*, 50(1), 185-213. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(98\)00064-6](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(98)00064-6)
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K., Sammon, M., & Viratyosin, T. (2020). The unprecedented stock market reaction to COVID-19. *The Review of Asset Pricing Studies*, 10(4), 742-758. <https://doi.org/10.1093/rapstu/raaa008>
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J. (2016). Measuring economic policy uncertainty. *The Quarterly Journal of Economics*, 131 (4), 1593-1636. <https://doi.org/10.1093/qje/qjw024>
- Balcilar, M., Bekiros, S., & Gupta, R. (2016). The role of news-based uncertainty indices in predicting oil markets: A hybrid nonparametric quantile causality method. *Empirical Economics*, 49, 1-11. <http://dx.doi.org/10.1007/s00181-016-1150-0>
- Bjørnland, H. C. (2009). Oil price shocks and stock market booms in an oil exporting country. *Scottish Journal of Political Economy*, 56(2), 232-254. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9485.2009.00482.x>
- Bloom, N. (2009). The impact of uncertainty shocks. *Econometrica*, 77(3), 623-685. <https://doi.org/10.3982/ECTA6248>
- Bouoiyour, J., Selmi, R., Shahzad, S. J. H., & Shahbaz, M. (2017). Response of stock returns to oil price shocks: Evidence from oil importing and exporting countries. *Journal of Economic Integration*, 33(4), 913-936. <http://dx.doi.org/10.11130/jei.2017.32.4.913>
- Breitung, J. (2000). The local power of some unit root tests for panel data, in: B. Baltagi (ed.), *Nonstationary Panels, Panel Cointegration, and Dynamic Panels, Advances in Econometrics*, 15, 161-178. [https://doi.org/10.1016/S0731-9053\(00\)15006-6](https://doi.org/10.1016/S0731-9053(00)15006-6)

- Brogaard J., & Detzel, A. (2015). The asset pricing implications of government economic policy uncertainty. *Management Science*, 61(1), 3–18. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2014.2044>
- Brown, S. P., & Yücel, M. K. (2002). Energy prices and aggregate economic activity: An interpretative survey. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(2), 193-208. [https://doi.org/10.1016/S1062-9769\(02\)00138-2](https://doi.org/10.1016/S1062-9769(02)00138-2)
- Calvo, G. (2008). *Exploding commodity prices, lax monetary policy, and sovereign wealth funds*. Retrieved October 10, 2020 from <https://voxeu.org/article/exploding-commodity-prices-signal-future-inflation>
- Chang T., Chen W. Y., Gupta R., & Nguyen D. K. (2015). Are stock prices related to political uncertainty index in OECD countries? Evidence from Bootstrap Panel Causality Test. *Economic Systems*, 39(2), 288-300. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2014.10.005>
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20(2), 249-272. [https://doi.org/10.1016/S0261-5606\(00\)00048-6](https://doi.org/10.1016/S0261-5606(00)00048-6)
- Chuku, C., Effiong, E., & Sam, N. (2010). Oil price distortions and their short- and long-run impacts on the Nigerian economy. *MPRA Paper No. 24434*. Retrieved October 2, 2020 from <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/id/eprint/24434>
- Degiannakis, S., Filis, G., & Arora, V. (2017). *Oil prices and stock markets. U.S. Energy Information Administration. Working Paper*. Retrieved September 2, 2020 from https://www.eia.gov/workingpapers/pdf/oil_prices_stockmarkets.pdf
- Driesprong, G., Jacobsen, B., & Maat, B. (2008). Striking oil: another puzzle? *Journal of Financial Economics*, 89(2), 307-327. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2007.07.008>
- Economic Policy Uncertainty (2020). *Economic policy uncertainty index*. Retrieved October 5, from <https://www.policyuncertainty.com/>
- Ellwanger, R., Sawatzky, B., & Zmitrowicz, K. (2017). Factors behind the 2014 oil price decline. *Bank of Canada Review* (Autumn), 1-13.
- Fantazzini, D. (2016). The oil price crash in 2014/15: Was there a (negative) financial bubble? *Energy Policy*, 96, 383-396. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.06.020>
- Filis, G. (2010). Macro economy, stock market and oil prices: Do meaningful relationships exist among their cyclical fluctuations? *Energy Economics*, 32(4), 877-886. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2010.03.010>
- Frankel, J. A. (2006). The effect of monetary policy on real commodity prices. *Working Paper 12713, National Bureau of Economic Research*. Retrieved October 5, from <https://www.nber.org/system/files/chapters/c5374/c5374.pdf>
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 37(3), 424-438.
- Gürsoy, S. (2021a). Küresel ekonomik politik belirsizliğin (gepu) döviz kuru, enflasyon ve borsa etkisi: Türkiye’den kanıtlar. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 120-131.
- Gürsoy, S. (2021b). Analysis of the energy prices and geopolitical risk relationship. *Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 4(2), 69-80.

- Hamilton, J. D., & Wu, J. C. (2015). Effects of index-fund investing on commodity futures prices. *International Economic Review*, 56(1), 187-205. <https://doi.org/10.1111/iere.12099>
- Hatemi-J, A., Sahayeb, A. A., & Roca, E. (2016). The effect of oil prices on stock prices: Fresh evidence from asymmetric causality tests. *Applied Economics*, 49(16), 1-9. <https://doi.org/10.1080/00036846.2016.1221045>
- He, Q., Liu, J., Wang, S., & Yu, J. (2020). The impact of COVID-19 on stock markets. *Economic and Political Studies*, 8(3), 275-288. <https://doi.org/10.1080/20954816.2020.1757570>
- Huang, R. D., Masulis, R. W., & Stoll, H. R. (1996). Energy shocks and financial markets. *The Journal of Futures Markets*, 16(1), 1-27. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1096-9934\(199602\)16:1%3C1::AID-FUT1%3E3.0.CO;2-Q](https://doi.org/10.1002/(SICI)1096-9934(199602)16:1%3C1::AID-FUT1%3E3.0.CO;2-Q)
- Investing.com (2020). *Stock market indices*. Retrieved October 10, 2020 from <https://www.investing.com>.
- Jiménez-Rodríguez, R., & Sánchez, M. (2005). Oil price shocks and real GDP growth: Empirical evidence for some OECD countries. *Applied Economics*, 37(2), 201-228. <https://doi.org/10.1080/0003684042000281561>
- Jones, C. M., & Kaul, G. (1996). Oil and the stock markets. *The Journal of Finance*, 51(2), 463-491. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.1996.tb02691.x>
- Kang, W., & Ratti, R. A. (2013). Oil shocks, policy uncertainty and stock market return. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 26, 305-318. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2013.07.001>
- Kang, W., Lee, K., & Ratti, R. A. (2014). Economic policy uncertainty and firm-level investment. *Journal of Macroeconomics*, 39 (Part A), 42-53. <https://doi.org/10.1016/j.jmacro.2013.10.006>
- Khan, M. I. (2017). Falling oil prices: Causes, consequences and policy implications. *Journal of Petroleum Science and Engineering*, 149, 409-427. <https://doi.org/10.1016/j.petrol.2016.10.048>
- Kilian, L., & Park, C. (2009). The impact of oil price shocks on the US stock market. *International Economic Review*, 50, 1267-1287. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2354.2009.00568.x>
- Kilian, L. (2008). The economic effects of energy price shocks. *Journal of Economic Literature*, 46(4), 871-909. <https://doi.org/10.1257/jel.46.4.871>
- Kilian, L. (2009). Not all oil price shocks are alike: Disentangling demand and supply shocks in the crude oil market. *American Economic Review*, 99(3), 1053-69. <https://doi.org/10.1257/aer.99.3.1053>
- Kilian, L., & Hicks, B. (2013). Did unexpectedly strong economic growth cause the oil price shock of 2003-2008? *Journal of Forecasting*, 32(5), 385-394. <http://dx.doi.org/10.1002/for.2243>
- Levin, A., Lin, C. F., & Chu, C. S. J. (2002). Unit root tests in panel data: A symptotic and finite-sample properties. *Journal of econometrics*, 108(1), 1-24. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(01\)00098-7](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(01)00098-7)

- Liu, L., & Zhang, T. (2015). Economic policy uncertainty and stock market volatility. *Finance Research Letters*, 15, 99-105. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2015.08.009>
- Maddala, G. S., & Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 631-652.
- Miller, J. I., & Ratti, R. A. (2009). Crude oil and stock markets: Stability, instability, and bubbles. *Energy Economics*, 31(4), 559-568. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2009.01.009>
- Mohanty, S. K., Nandha, M., Turkistani, A. Q., & Alaitani, M. Y. (2011). Oil price movements and stock market returns: Evidence from Gulf Cooperation Council (GCC) countries. *Global Finance Journal*, 22, 42-55. <https://doi.org/10.1016/j.gfj.2011.05.004>
- Narayan, P. K., & Narayan, S. (2010). Modelling the impact of oil prices on Vietnam's stock prices. *Applied Energy*, 87(1), 356-361. <https://doi.org/10.1016/j.apenergy.2009.05.037>
- Oberndorfer, U. (2009). Energy prices, volatility, and the stock market: Evidence from the Eurozone. *Energy Policy*, 37(12), 5787-5795. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2009.08.043>
- Okorie, D. I., & Lin, B. (2020). Crude oil price and cryptocurrencies: Evidence of volatility connectedness and hedging strategy. *Energy Economics*, 87, 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104703>
- O'Neill, J.T., Penm, J., & Terrell, D.R. (2008). The role of higher oil prices: A case of major developed countries. *Research in Finance*, 24, 287-299. [https://doi.org/10.1016/S0196-3821\(07\)00211-0](https://doi.org/10.1016/S0196-3821(07)00211-0)
- Pastor, L., & Veronesi, P. (2013). Political uncertainty and risk premia. *Journal of Financial Economics*, 110 (3), 520-545. <https://doi.org/10.1016/j.jfineco.2013.08.007>
- Pedroni, P. (1996). Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels and the case of purchasing power parity. *Indiana University working papers in Economics*, No. 96-020. <https://cae.economics.cornell.edu/panel-fm.pdf>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American statistical Association*, 94(446), 621-634. <https://doi.org/10.2307/2670182>
- Phan, D. H. B., & Narayan, P. K. (2020). Country responses and the reaction of the stock market to COVID-19—A preliminary exposition. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2138-2150. <https://doi.org/10.1080/1540496X.2020.1784719>
- Phan, D.H.B., Sharma, S.S., & Tran, V.T. (2018). Can economic policy uncertainty predict stock returns? Global evidence. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 55, 134-150 <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2018.04.004>
- Prest, B. C. (2018). Explanations for the 2014 oil price decline: Supply or demand? *Energy Economics*, 74, 63-75. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2018.05.029>
- Qadan, M., & Nama, H. (2018). Investor sentiment and the price of oil. *Energy Economics*, 69, 42-58. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.10.035>

- Sadorsky, P. (1999). Oil price shocks and stock market activity. *Energy Economics*, 21(5), 449-469.
[https://doi.org/10.1016/S0140-9883\(99\)00020-1](https://doi.org/10.1016/S0140-9883(99)00020-1)
- Salisu, A. A., Ebuh, G. U., & Usman, N. (2020). Revisiting oil-stock nexus during COVID-19 pandemic: Some preliminary results. *International Review of Economics & Finance*, 69, 280-294. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2020.06.023>
- Sharif, A., Aloui, C., & Yarovaya, L. (2020). COVID-19 pandemic, oil prices, stock market, geopolitical risk and policy uncertainty nexus in the US economy: Fresh evidence from the wavelet-based approach. *International Review of Financial Analysis*, 70, 1-9.
<https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101496>
- Silvapulle, P., Smyth, R., Zhang, X., & Fenech, J. P. (2017). Nonparametric panel data model for crude oil and stock prices in net oil importing countries. *Energy Economics*, 67, 255-267.
<https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.08.017>
- Smyth, R., & Narayan, P. K. (2018). What do we know about oil prices and stock returns. *International Review of Financial Analysis*, 57, 148-156.
<https://doi.org/10.1016/j.irfa.2018.03.010>
- Sum, V. (2012), *Economic policy uncertainty and stock market returns*, Available at SSRN: Retrieved October 22, 2020 from <https://ssrn.com/abstract=2073184>
- Tsai, I.C. (2017). The source of global stock market risk: A viewpoint of economic policy uncertainty. *Economic Modelling*, 60, 122-131.
<https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.09.002>
- Wang, Y., Chen, C. R., & Huang, Y. S. (2014). Economic policy uncertainty and corporate investment: Evidence from China. *Pacific-Basin Finance Journal*, 26, 227–243.
<https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2013.12.008>
- Wei, Y., Liu, J., Lai, X., & Hu, Y. (2017). Which determinant is the most informative in forecasting crude oil market volatility: Fundamental speculation or uncertainty? *Energy Economics*, 68, 141–150. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2017.09.016>
- Zhang, B. (2019). Economic policy uncertainty and investor sentiment: Linear and nonlinear causality analysis. *Applied Economics Letters*, 26(15), 1264–1268.
<https://doi.org/10.1080/13504851.2018.1545073>
- Zhu, H.M., Guo, Y., You, Y., & Xu, Y. (2016). The heterogeneity dependence between crude oil price changes and industry stock market returns in China: Evidence from a quantile regression approach. *Energy Economics*, 55, 30-41.
<https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.12.027>

Derleme / Review

Alternatif Konut Finansman Sistemi Olarak Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemleri: Gölge Bankacılık ve Özün Önceliği Kavramları Çerçevesinde Sistemin Değerlendirilmesi

Abdurrahman Tursun¹

Öz

Finansal sistemlerin gelişimi ile ekonomik başarı arasında bir ilişkinin olduğu bilinmekte olup, bu sistemlerin gelişiminde kurumsal yapı ve uygulama araçlarının çeşitliliği önem taşımaktadır. Özellikle gayrimenkul finansman yöntemlerinde alternatif araçların geliştirilmesi, barınma ihtiyacının karşılanması amacıyla yapılması gereken konut yatırımlarında önemli kolaylıklar sağlamaktadır. Bu çalışmada; giderek yaygınlaşan ve alternatif bir konut finansmanı olarak değerlendirilen Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemleri (TDFFS); kaynak araştırması ve ikincil verilerin incelenmesine dayalı olarak değerlendirilmiştir. Sistemin bir bütün olarak incelenmesinde; sistemdeki işletmelerin mevcut uygulamaları, sistemin özellikleri ve işleyişi tespit edilerek güçlü yönleri, eksik yönleri, barındırdığı riskler ve sunduğu fırsatlar irdelenmiş, uygulayıcı firmaların faaliyetleri, gölge bankacılık ve özün önceliği kavramları çerçevesinde değerlendirilmiştir. TDFFS'lerin mevcut haliyle ekonomik ve toplumsal riskler barındırdığı, fakat yasal düzenleme, denetim ve sigorta mekanizmalarının sisteme entegre edilmesi gibi müdahalelerle etkin alternatif bir finansman sistemi elde edilebilir için bir fırsat sunduğu ortaya konulmuştur. Özellikle insanların yatırım davranışları ve geleneksel yapı ve inanç temelleri ile uyumlu bulunan bu aracın; orta ve dar gelirli hanelerin konuta erişimi ve edinimini kolaylaştıracağı ve hızla yaygınlaştığı dikkate alınarak düzenlenmesinde kamusal ve toplumsal menfaatin olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Konut Finansmanı, Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemleri, Elbirliği Sistemi ve Gölge Bankacılık.

Interest-Free Financial Systems Based On Saving As an Alternative Housing Financing System: Evaluation of the System within the Framework of Shadow Banking and Substance over

Abstract

There is a relationship between the development of financial systems and economic success. Therefore the diversity of institutional structure and implementation tools are important in the development of these systems. In this study; Interest-Free Finance Systems Based on Savings (IFFSBS), considered as alternative housing finance, has been evaluated in terms of literature review and analyzing secondary data. Examining the system as a whole, the current applications of the enterprises within the system, the features, and the functioning of the system were examined and their strengths, shortcomings, risks and opportunities were identified, and the activities of the implementing companies were evaluated within the framework of the concepts of shadow banking and the substance over form. The current form of IFFSBS have economic and social risks but provide an opportunity to obtain an effective alternative financing system through interventions such as legal regulation, supervision, and insurance mechanisms to be integrated into the system. This tool is compatible with people's investment behavior and traditional structure and belief bases. Considering that it facilitates the access and acquisition of housing by middle and low-income households and is rapidly becoming widespread, it has been emphasized that there is public and social interest in its regulation.

Keywords: Housing Finance, Interest-free Finance Systems Based on Savings, Cooperation System and Shadow Banking.

¹ Araştırma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, atursun@ankara.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-6566-2158>

Atıf: Tursun, A. (2022). Alternatif konut finansman sistemi olarak tasarrufa dayalı faizsiz finans sistemleri: Gölge bankacılık ve özün önceliği kavramları çerçevesinde sistemin değerlendirilmesi, *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 164-183.

GİRİŞ

Yaşanabilir koşullara sahip bir ortamda yaşamı devam ettirebilmek, geçmişten günümüze toplumların ve bireylerin ortak amaçlarından biri olmuştur. Temel ihtiyaçların başında gelen barınma ihtiyacı, günümüz toplumlarında konut sorunu olarak güncelliğini korumaktadır. Konut sorununun temelinde; hane geliri, konut maliyeti, konut satış fiyatı, kira ve diğer konut giderleri gibi etkenlere bağlı erişilebilirlik bulunmaktadır (Öztürk vd., 2018). Buna ilave olarak hanelerin gelir seviyelerinin düşük, tasarruf eğilimlerinin zayıf ve ödeme güçlerinin düşük olması nedenleri ile konuta erişilebilirliğin artırılabilmesi için uygun finansman yöntemlerinin geliştirilmesi zorunlu olmaktadır (Hatipoğlu ve Tanrıvermiş, 2017; Tanrıvermiş, 2019). İnsanların sahip oldukları birikimlerinin, ihtiyaç duydukları konutun değerinden az olması, çeşitli finansman yöntemlerinin gelişmesini zorunlu kılmaktadır.

Ekonomik faaliyetlerin ihtiyaç duyduğu kaynağı temin etme amacına yönelik olarak geliştirilen finansman sistemleri; klasik bankalarda talep edilen krediyi (yabancı sermayeyi) belirli bir faiz karşılığında kullanılmaktadır. Katılım bankaları ise kullanılan fon karşılığında faiz almayı kabul etmeyip, alım-satım, kira, ortaklık (emek, sermaye veya iş ortaklığı) gibi farklı yöntemleri tercih etmektedir. Bu yöntemlerin piyasa faiz oranlarından ne kadar bağımsız işletildiği veya ne şekilde etkilendiği konusu da farklı düşüncelerle birlikte tartışılmaktadır. Mevduat bankaları ile katılım bankalarının sağladığı finansman hizmetinin yanı sıra, inşaat sektöründeki üretici firmaların vadeli satış seçenekleri, sözleşmeye dayalı finansman sistemleri ile aile, akraba ve arkadaş grupları arasındaki yardımlaşmalar da dâhil olmak üzere birçok farklı yöntem konut finansmanı için kullanılabilir. Ancak bu yöntemler; küreselleşme ile birlikte artan kentsel nüfusun, temel ihtiyaçlarından biri olan barınma ihtiyacını karşılamak amacı ile hızla artan konut talebi ve konut finansmanı ihtiyacını karşılamada yeterli olamamıştır (Keskin Ural vd., 2019; Zorlu Kaman vd., 2019). Bu koşullarda daha kolay ve uygulanabilir yöntem arayışlarının özellikle gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye’de devam ettiği gözlenmektedir.

Konut finansmanında önemli bir alternatif olma potansiyeline sahip olan “Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemleri” (TDFFS) veya “Elbirliği Sistemi” olarak bilinen konut finansman yöntemlerinin kullanımı giderek artış göstermektedir (Ergüven ve Kaya, 2016; Koç ve Çekin, 2017; Birsin ve Ötegeçeli, 2019; Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2020; Türkiye Katılım Bankaları Birliği [TKBB], 2020; Anonim 2020a, 2020b, 2020c). Sektörde faaliyet gösteren şirketlerin yöneticileri ve çalışanlarına göre yıllık 20-26 milyar dolar arasında kaynak sayıları 60’a yaklaşan şirketler tarafından adeta gayrimenkul ve inşaat bankacılığı faaliyetine benzer biçimde toplanmakta ve son on yıllık dönemde TDFFS uygulayan firmaların sayılarında ve faaliyet yürütülen il ve şube sayılarında çok hızlı bir artışın olduğu dikkati çekmektedir. Bu çalışmada; TDFFS’nin işletim şekli ile sistemin risk ve fırsatlarının tespit edilmesi, sistemin daha etkin kullanımının ve sistemi uygulayan firma faaliyetlerinin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Literatür araştırması sonucunda elde edilen bilgiler ile uygulayıcı firmalardan ve diğer kurumlarından sağlanan bilgiler ışığında, TDFFS ve uygulama yöntemleri, gölge bankacılık ve özün önceliği kavramları çerçevesinde açıklanmış, sistemin eksik yönlerinin neler olduğu belirlenerek çözüm önerileri getirilmiştir. Çalışmada; TDFFS ile ilgili akademik çalışmaların kısa özetlerine yer verilerek konut finansman sistemlerinin sınıflandırılması üzerinde durulmuş, TDFFS’ler ve uygulama şekilleri detaylı olarak açıklanmaya çalışılmış, gölge bankacılık ve özün önceliği kavramları açıklanarak TDFFS uygulayan firmaların faaliyetlerinin bu kavramlar çerçevesinde değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde söz konusu sistemin eksik yönlerinin

neler olduğu değerlendirilmiş ve eksiklerin giderilerek sistemin daha etkin kullanılabilmesi için öneriler sunulmuştur.

1. KONUT FİNANSMANINDA FAİZSİZ SİSTEMLERİN YERİ VE ÖNEMİ

1.1. Önceki Çalışmaların Değerlendirilmesi ve Yeni Araştırma Gereksinimi

Konut finansmanı konusunda yapılan akademik çalışmaların çoğu faiz içeren konut finansman modelleri ile ilgili olup, literatürde yer alan ve faizsiz finans modelleri ile ilgili olan sınırlı sayıdaki akademik çalışmalar hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

Yazıcı (2019) sistemin mevcut durumda herhangi bir yasal düzenleme ile düzenlenmediğine vurgu yaparak sistemin avantajları ve dezavantajlarını tespit etmeye çalışmıştır. Sistemde; kredi tahsis ücreti, faiz veya ara ödemelerin bulunmayışı, tahsis süreçlerinin kısa olması ve sistemin kaynak problemi yaşamaması gibi durumların avantaj olduğu değerlendirilirken, 5441 sayılı Bankalar Kanunu'na göre izin verilen kuruluşlar haricinde mevduat toplamanın yasaklanmış olması, lisanslama ve denetimin bulunmayışı, devlet garantisinin bulunmaması, sistemden çıkış ile ilgili organizatör garantisinin olmaması, vade sonunda alınması planlanan taşınmazın değerinin değişebiliyor olması gibi durumların ise sistemin dezavantajları olarak değerlendirildiği vurgulanmıştır.

Birsin ve Ötegeçeli (2019) tarafından yapılan çalışmada, TDFFS'lerin uygulanma şekli ve süreçleri irdelenmiştir. TDFFS şirketlerinin katılımcılardan yapmış oldukları hizmet karşılığında "organizasyon ücreti" olarak adlandırdıkları bir bedel aldıkları ve bu ücretin sisteme giren müşterilerin ödedikleri tutarın %5'i ile %8,5'i arasında değiştiği, sistemin orta gelirli insanların yardımlaşma duygularına dayandırılarak yürütülmeye çalışıldığı ve bu yönüyle yabancı ülkelerde uygulanan "Yapı Tasarruf Sandıklarına" benzerlik gösterdiği, sistemde şekilsel fıkhi meşruiyetlere bina edilen işlemlerin ileride hak kayıpları ve güven bunalımına sebebiyet verebileceği değerlendirilmiştir.

Ergüven ve Kaya (2016) araştırmasında, konut finansmanı için "Elbirliği Sistemini" tercih eden müşterilere, tercih sebeplerine yönelik anket uygulanmış ve araştırma sonucuna göre müşterilerin %80'inin tercih sebebi olarak önem derecesine göre birinci sırada "faizsiz olması" seçeneğini işaretlediklerini, finansman maliyetinin düşük olması, esnek ödeme yapısına sahip olması, finans işlemlerinin kolay olması gibi seçeneklerin de yine tercih sebepleri arasında bulunduğunu ifade etmiştir. Konut finansmanına alternatif bir seçenek olarak ortaya çıkan bu sistemin yaygınlaştırılarak tarım, turizm gibi diğer sektörlerin de finanse edilebilmesinde kullanılabileceği ifade edilmiştir.

Kurt ve Okur (2019) tarafından yapılan çalışmada, katılım bankalarının gayrimenkul finansmanındaki payının oldukça düşük seviyelerde olduğu ifade edilmiştir. "İpoteğe Dayalı Paylaşım Faizsiz Finans Modellerinin" katılım bankaları tarafından uygulanması ile gayrimenkul finansmanındaki payının artabileceği, modelin ulaştığı ekonomik büyüklüğün, finansal sistemin sürdürülebilirliğini tehdit edebilecek seviyeye ulaştığı, sistemin Sermaye Piyasası Kurulu (SPK) ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) gibi kuruluşların denetimi altında faizsiz finans kuruluşlarınca uygulanması gerektiği ve böylece faizsiz finans kuruluşlarının sektördeki paylarının ve toplumda modele duyulan güvenin artırılabilmesi belirtilmiştir.

Okur ve diğerleri (2018) tarafından yapılan araştırmalarda; "gölge bankacılık" kavramı üzerinde durulmuş, "İpoteğe Dayalı Paylaşım Faizsiz Finans Modellerinin" gölge bankacılık

faaliyetleri kapsamında değerlendirilebileceği ve bu finansman modelini kullanan kuruluşların sıkı denetimlerin dışında bırakılmasının sektörde haksız rekabete sebep olduğu belirtilmiştir. Finansal sistemlerin sağlıklı ve düzgün işleyebilmeleri için bu tür modelleri uygulayan firmaların finans kuruluşları gibi değerlendirilerek, kamu kuruluşları tarafından denetlenmesi gerektiği, modelin geliştirilmesi ve denetlenmesi ile potansiyel risklerin yönetilebilir boyutlara getirilebileceği ortaya konulmuştur.

Önceki araştırmalarda genel olarak TDFFS şirketlerinin uyguladıkları modelin yapısı ve sistemin işleyişine ilişkin konuların ele alındığı, sistemdeki temel sorunların saha çalışmaları ile müşteri şikâyetlerine dayalı olarak incelenmesinin yapılmadığı dikkati çekmektedir. Kaynak araştırmasına dayalı olarak modelin başta Almanya, İngiltere, Güney Afrika gibi birçok ülkedeki yapı edindirme sandıklarına benzerliği bulunsa da Türkiye uygulamasının içerik, işleyiş, denetim ve müşterilerin ve yatırımların korunması yönlerinden, sayılan ülkelerdeki modellerden büyük ölçüde farklılık gösterdiği saptanmıştır. Türkiye’de mevcut koşullarda uygulanan ipotekli konut finansmanı sistemine tek alternatif olarak 1991 yılından günümüze kadar olan dönem boyunca hızla yaygınlaşan TDFFS’nin görülmesine karşın, bu sistemin 1991-2016 dönemindeki uygulamasının sınırlı düzeyde kaldığı, 2016 yılından sonraki dönemde artan kredi faiz oranı ve enflasyon baskısı ile hızlı bir büyüme göstererek hemen her ilde yaygınlaştığı görülmektedir. TDFFS’nin finansal yapısı ve işleyişi ile müşteri hizmetleri, hizmet kalitesi, konut değerlemesi ve teminat, yatırımcı ve yatırımların korunması yönlerinden kapsamlı bir biçimde düzenlenmesi ve bu amaçla kurulan şirketlerin yönetim ve denetim kademelerinin hızla yeniden yapılandırılmasına gereksinim bulunmaktadır. Aksi takdirde, sistemin mali büyüklüğü dikkate alınarak, olası çöküntünün makroekonomik ve toplumsal yapıyı tehdit edebilecek boyutlarda olduğu ve sıradan bir “çiftlik bank” olayından daha büyük sosyo-ekonomik boyutlarının olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

1.2. Konut Finansman Sistemleri ve TDFFS’nin Yeri

Konut; barınma ihtiyacını karşılamanın yanı sıra, korunma, güven, huzur, aidiyet geliştirme ve sosyalleşme gibi birçok fonksiyonu yerine getirmektedir. Günümüz toplumlarında ekonomik, kültürel ve sosyal yaşam standartlarının da önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (Mutlu Çamoğlu ve Çakır, 2020). Konutun bütün belirtilen özellikleri, insan hayatındaki önemini belirlemektedir. Benzer şekilde konutun insan yaşamındaki önemi hane halkı harcamalarındaki paya da yansımaktadır. Hanehalkı tüketim harcamaları türlerine göre incelendiğinde, en çok harcamanın konut ve kira giderlerine ait olduğu görülmektedir (Tablo 1). Bununla birlikte son 20 yılda konut giderlerinin hane halkının harcamaları içindeki payının %30’lardan %24’ler seviyesine kadar gerilediği, artan konut üretimine rağmen, hanelerin konut sahipliği oranlarının büyük ölçüde değişmediği ve özellikle artan yüksek yapılar ve toplu yapılarda yönetim için ödenen aidatların da yükselmesine bağlı olarak konuta yapılan harcamaların büyük oranda düşmesinin beklenmediği ifade edilebilir. Diğer yandan son 20 yılda hanelerin toplam harcamaları içinde konuta yapılan harcamaların payındaki nispi gerilemenin harcamaların tespiti ve hesaplanması ile ilgili yönlerinden kaynaklandığı vurgulanmaktadır (Tanrıvermiş, 2016; Tanrıvermiş, 2019). Bununla birlikte hanehalkı tüketim harcamalarının temel kalemini oluşturan konut kira ve diğer konut giderleri kaleminin, bu ihtiyacın karşılanması için farklı konut finansman sistemlerinin de gelişmesine yol açmakta olduğu da açıktır. Özetle hanelerin harcama kalemleri içinde konut kira ve diğer giderleri, uzun dönemde ilk sıradaki yerini koruyacaktır.

Tablo 1. Hanehalkı Tüketim Harcamalarının Türlerine Göre Dağılımı

Yıllar	Gıda ve alkolsüz içecekler	Alkollü içecekler, sigara ve tütün	Giyim ve ayakkabı	Konut ve kira	Mobilya, ev aletleri ve ev bakım hizmetleri	Sağlık	Ulaştırma	Haberleşme	Eğlence ve kültür	Eğitim hizmetleri	Lokanta ve oteller	Çeşitli mal ve hizmetler	Toplam
2010	21.9	4.5	5.1	27.1	6.3	2.1	15.1	4.1	2.8	2.0	5.4	3.7	100.0
2011	20.7	4.1	5.2	25.8	6.4	1.9	17.2	4.0	2.7	2.0	5.7	4.3	100.0
2012	19.6	4.2	5.4	25.8	6.7	1.8	17.2	3.9	3.2	2.3	5.8	4.2	100.0
2013	19.9	4.2	5.3	25.0	6.6	2.1	17.4	4.0	3.1	2.4	5.9	4.3	100.0
2014	19.7	4.2	5.1	24.8	6.8	2.1	17.8	3.7	3.0	2.4	6.0	4.3	100.0
2015	20.2	4.2	5.2	26.0	6.1	2.0	17.0	3.7	2.9	2.2	6.4	4.3	100.0
2016	19.5	4.4	5.2	25.2	6.3	2.0	18.2	3.7	2.8	2.3	6.4	4.2	100.0
2017	19.7	4.5	5.0	24.7	6.3	2.2	18.7	3.4	2.7	2.3	6.2	4.4	100.0
2018	20.3	4.0	4.8	23.7	6.5	2.2	18.3	3.8	2.9	2.3	6.5	4.9	100.0
2019	20.8	4.3	5.0	24.1	6.4	2.2	16.5	3.6	3.1	2.5	6.5	5.1	100.0

Kaynak: TÜİK, 2020

Herhangi bir konut finansman sisteminin etkili bir şekilde işleyebilmesi için, konut edinmek isteyenlerin, diğer tasarruf sahibi olan kişilerden talep etmek zorunda olduğu kaynağın, uygulanabilir geri ödeme koşullarına sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Kaynak fazlası ve kaynak ihtiyacı bulunan kişiler, başka bir ifade ile fon arz edenler ile fon talep edenler, belirli koşullar çerçevesinde, farklı beklentilerini karşılamak üzere fon alışverişini gerçekleştirirler. Söz konusu borç alma/verme ve geri ödeme koşulları farklı finansman sistemlerinin oluşmasını sağlamaktadır. Birçok yönü ile farklılık gösteren konut finansman uygulamalarının dört temel sistemde sınıflandırılması mümkün (Boleat, 1985; Yalçiner, 2018) olup, bunlar kısaca aşağıdaki gibi özetlenebilir:

i. Doğrudan Finansman Sistemi: Konut edinmek için kaynağa ihtiyaç duyan bireylerin, kaynak fazlasına sahip ve borç vermeyi kabul eden bireylerden kişisel ilişkilerle kaynak temin etmesidir. Çoğunlukla aile üyeleri, akraba ve arkadaş çevrelerinden edinilen bu tür kaynakların geri ödeme koşulları, borç alan ve borç veren kişilerin arasında belirlenmektedir. Borç alan ve borç veren bireylerin bir araya gelmelerinde herhangi bir aracının olmaması bu sistemin belirgin özelliklerinden biri olarak ön plana çıkmaktadır.

ii. Sözleşmeye Dayalı Finansman Sistemi: Konut alıcısının ihtiyaç duyduğu kaynağın tamamı veya çoğunlukla bir kısmını diğer potansiyel konut alıcılarının tasarruflarından veya sözleşmeye bağlı tasarruf düzenlerinden karşılamasıdır. Karşılıklı fedakârlığa dayanan bu sistemde, konut almak için yeterince kaynağa sahip olmayan alıcı, mevcut birikimlerini piyasa faiz oranlarından daha düşük bir oranla finans kurumuna yatırır. Belirli bir miktara ulaşıncaya kadar tasarruflar burada tutulur. Tasarruf sahibi konut almak istediği zaman, mevcut tasarrufu ile beraber kredi kurumu tarafından, yine piyasa faiz oranlarının altında bir oranla, tasarruf sahibine kredi verilir. İstikrarlı fiyat seviyesinin bulunduğu ülkelerde bu yöntemin daha çok kullanıldığı

görülmektedir. Bu sistemin önemli bir özelliği, sisteme sonradan girenlerin, daha önce sisteme girenleri finanse ediyor olmasıdır.

iii. Mevduat Finansman Sistemi: Bireylerin kısa vadeli tasarruflarının, genellikle bankalar veya konut finansmanında uzmanlaşmış diğer araçlar tarafından, uzun vadeli kredilere kanalize edilmesidir. Başka bir ifade ile bu sistem, bankaların toplanan kısa vadeli mevduatları, ihtiyaç sahiplerine daha uzun vadelerle konut kredisi olarak kullandırması esasına dayanmaktadır.

iv. İpotek Bankacılığı Sistemi: Konut kredisi kullanılarak satın alınan gayrimenkulün ipotek edilmesi ve bankaların bu ipoteklere dayalı olarak tahvil ihraç etmeleri ile uzun vadeli finansman sağlamalarıdır. Bu sistemde kredi veren ipotek bankaları, kredilerden kaynaklanan alacaklarına dayanarak menkul kıymet ihraç edip yeni kredilere kaynak oluşturmaktadır.

TDFFS'lerin yukarıda bahsedilen finansman sistemlerinden, sözleşmeye dayalı finansman sistemi ile benzerlikler gösterdiği genel olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte yine de söz konusu sistemlerin birine dâhil edilmesinin mümkün olamayacağı düşünülmektedir. TDFFS'leri mevcut konut finansman sistemlerinden farklılaştıran en önemli özelliği, faizsiz finansman modeli olmasıdır. Türkiye'de mevcut durum itibarıyla sadece özel sektör kuruluşlarınca uygulanan bu sistemin, yasal düzenlemelerle eksik yönlerinin tamamlanması, geliştirilmesi, gerekli denetimlerin yapılması ve kamu kurumlarınca da uygulanarak desteklenmesi ile etkili alternatif bir gayrimenkul finansman modeli olabileceği dikkate alınmalıdır.

2. TASARRUFA DAYALI FAİZSİZ FİNANS SİSTEMLERİ VE GÖLGE BANKACILIK İLİŞKİSİ

2.1. Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finans Sistemleri (TDFFS) ve Türkiye Uygulamaları

Konut finansman sistemleri, konut ediniminde ihtiyaç duyulan sermayeyi sağlamak amacıyla geliştirilmiş yöntemlerdir. En çok kullanılan yöntemlerden biri ipotek bankası sistemi (mortgage kredileri) olmuştur. Bu kredilerin menkulleştirilmesi, yeni kaynak oluşturarak sistemin daha sürdürülebilir olmasına olanak sağlamaktadır. Ancak sermaye piyasalarının yeterince gelişmemiş olması, faiz oranlarının yüksek olması gibi sebepler bu yöntemin tam olarak uygulanamaması sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bununla beraber faizle ilgili hassasiyeti bulunan kişiler mevduat bankalarının verdiği hizmetlerden uzak durma eğilimindedirler. Katılım bankaları, faizsiz finans prensipleri ile ilgili bazı yöntemler geliştirerek finansman teminine yönelmişlerdir. Fakat katılım bankalarının, bankacılık sektörü içerisindeki payı düşük seviyelerde kalmıştır (Tablo 2). Gerek bankaların gerekse diğer finansman modellerinin sağladığı sermaye temin etme imkânları ihtiyacı karşılayamadığı için gayrimenkul finansmanı konusunda yeni arayışlar devam etmektedir. TDFFS de bu arayışların sonucunda ortaya çıkan yöntemlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır.

Türkiye'de demografik değişim ve toplam nüfus içinde genç nüfusun oranının yüksek olması ve birçok kentte alınan göçün de etkisi ile konut talebi sürekli dinamik bir seyir izlemektedir. Konut finansmanı için gerekli olan kaynağı karşılamakta yetersiz kalan bankacılık sektörüne alternatif olarak ortaya çıkan TDFFS'de konut alım işlemleri detaylı bir prosedüre bağlanmamış ve hatta modelin hiçbir biçimde denetim kapsamına da alınmamış olduğu görülmektedir. Bankalarda müşterilerden mevzuat gereği birçok evrak, müşteri bilgileri ve maaş bordroları gibi belgeler istenmekte, Kredi Kayıt Bürosu verileri başta olmak üzere müşteri hakkında kapsamlı araştırma yapılmaktadır. Birçok müşteri, mevzuatın gerektirdiği bu işlemlerden çekindiği ya da istenilen şartları yerine getiremediği için bankalardan kredi alamamaktadır (Yazıcı, 2019). Özellikle ticari bankalardan kredi kullanma aşamasında, düşük

gelirli ailelerin bankaya maaş bordrosu ibraz edemedikleri ve doğal olarak kredi kullanma olanaklarının olmadığı bilinmektedir. Faiz konusunda duyarlı olan tasarruf sahipleri bankalardaki vadeli mevduatlardan kaçınarak, çoğunlukla tasarruflarında döviz ve altını tercih etmektedirler. Yapılan araştırmada tasarruf sahiplerinin TDFFS'yi tercih etmelerinin temel sebebinin %94 oranında sistemin faizsiz olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır (Ergüven, 2014; Yazıcı, 2019).

Tablo 2. Katılım Bankalarının Bankacılık Sektörü İçerisindeki Payı

	2016/12	2017/12	2018/12	2019/12	2020/10
Toplanan Fonda	5.6	6.1	6.7	8.4	9.3
Kullandırılan Fonda	4.8	5.0	5.1	5.5	6.6
Toplam Aktifte	4.9	4.9	5.3	6.3	7.1
Öz Varlıkta	3.8	3.8	4.0	4.4	4.7
Net Karda	2.9	3.2	4.0	4.9	6.5

Kaynak: TKBB, 2020

Literatürde “Yapı Tasarruf Sistemi”, “Tasarruflu Yapı Tasarruf Sistemi”, “Tasarrufa Dayalı Yardımlaşma Usulü Finansman Modeli”, “İpoteğe Dayalı Paylaşımlı Faizsiz Finansman Modeli” gibi farklı isimlerle adlandırılan TDFFS, uygulayıcı firmalar tarafından ise “Elbirliği Sistemi” ve “Tasarrufa Dayalı Gayrimenkul Edinme Sistemi” gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Türkiye’de konut finansman sektöründe TDFFS kategorisinde faaliyet gösteren şirketlerin çalışma usulleri isimlendirmelerde farklılıklar gösterse de işleyişte benzer yöntemlere sahip olduğu görülmektedir (Birsin ve Ötegeçeli, 2019).

Konvansiyonel bankaların sağladığı finansman sistemlerinde fon arz eden taraflar ile fon talep eden taraflar bulunmaktadır. Fon talep eden taraflar yatırımları için yeterli kaynak temin etme amacıyla iken, fon arz eden taraflar getiri beklentisi içerisindedirler. TDFFS’lerde ise fon arz eden grup ile fon talep eden grup aynıdır. Başka bir ifade ile sadece fon talep eden, yatırımları için yeterince kaynağı bulunmayıp, kaynak sağlamayı amaçlayan ve bu yönüyle amaç birliği içerisinde olan bir grup bulunmaktadır. Türkiye’de TDFFS uygulaması; özetle imece usulü olarak bilinen birlikte iş yapma, topluca yardımlaşmanın belirli kurallar ve düzenlemeler çerçevesinde yapılması anlamına gelen kooperatiflerin dolaylı bir şekli veya benzer bir uygulaması şeklinde değerlendirilebilmektedir (Ergüven ve Kaya, 2016). “Elbirliği Sistemi” olarak da bilinen bu sistemler, işleyiş bakımından toplumda “altın günleri” olarak bilinen uygulamaya oldukça benzemektedir. Bununla beraber altın günü ve benzeri uygulamalarda katılımcılar çoğunlukla birbirilerini tanır, herhangi bir aracı veya katılım maliyeti olmaksızın bir araya gelirler. Fakat bu sistemlerde organizasyonu yapan firma bulunmakta olup, katılımcılar birbirilerini tanımazlar ve organizasyonu yapan firma katılımcılardan organizasyon bedeli almaktadır. İnançları gereği faizli finansman sistemlerini tercih etmek istemeyen müşterilerin, konut finansmanı için bu sistemlere yöneldiği anlaşılmaktadır.

Türkiye’de farklı il ve ilçe düzeylerinde konut ediniminde yabancı kaynak kullanımı değişiklik göstermekte, bazı illerde arsa veya kat karşılığı inşaat sözleşmeleri ve kooperatiflerin egemen olduğu bir yapı mevcut iken, bazı illerde büyük ölçüde finansal kurumlardan kredi kullanımına dayalı bir edinim yönteminin olduğu görülmektedir. TÜİK (2021) verilerine göre (Yıllık bazda yayımlanan “satış şekline ve satış durumuna göre konut satış satıları”) 2020 yılında

satılan konutların yaklaşık %40'nın ipotek kredisi kullanılarak satılması, borçlanma oranının yüksekliğine işaret etmektedir. Konut satışlarının yüksekliğine rağmen ortalama fiyat ve hane halkı geliri karşılaştırmaları, erişilebilirlikten uzak bir görüntü sergilemektedir. Üretim sektörü veya bankacılık sektörü gibi alanlarda gelişim sorunu yaşanmamakta, ancak artan kentsel yoksulluğa çözüm sunulabilmesi için sosyal servislerin temel altyapısını geliştirmek ve orta ve dar gelirli haneler için uygun finansman modellerinin geliştirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır (Tanrıvermiş, 2019). Bu çerçevede TDFFS ön plana çıkmakta olup, Ergüven ve Kaya (2016) tarafından yapılan ve müşterilerin elbirliği sistemini tercih nedenlerinin araştırıldığı çalışmada; TDFFS'yi tercih eden müşterilerin %80'i tercih sebebi olarak birinci sırada sistemin faizsiz olmasını gerekçe göstermişlerdir.

Türkiye'de uygulanan TDFFS'ler yabancı ülkelerdeki "Yapı Tasarruf Sandıkları" (YTS) uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir. YTS'ler işleyiş bakımından bankalara benzemekle beraber, banka statüsünde olmayan kuruluşlardır. Bu kuruluşlar konut ediniminde kullanılmak üzere tasarrufları toplamakta olup, kuruluşların konut yatırımlarını finanse etmek dışındaki diğer faaliyetleri kısıtlanmıştır. TDFFS'lerde olduğu gibi YTS'lerde de farklı tip uygulamalar bulunabilmektedir. YTS'lerin faaliyetleri devlet tarafından yapılmış olan düzenlemeler çerçevesinde gerçekleşmekte olup, bazı ülkelerde banka denetleyen kuruluşların denetimine tabidirler (Kılıç, 2007).

Tasarruf sandıklarının etkin kullanıldığı yerlerin başında Almanya gelmesine rağmen, sistem ilk olarak 1775 yılında İngiltere'de ortaya çıkmış ve diğer ülkelerde de 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başlamıştır. ABD'de ilk olarak 1831 yılında uygulanan YTS, Güney Afrika'da 1855, Avustralya'da ise 1858 yılında uygulamaya girmiştir. Birçok Avrupa ülkesinde ise 1950'lerden sonra yaygınlaşmıştır (Kılıç, 2007; Birsin ve Ötegeçeli, 2019). Bu ülkelerde uygulanan YTS'ler kısmen farklılık göstermekte olup, uygulanan modelin faizsiz tipleri de mevcuttur. YTS'leri etkin bir şekilde kullanan ülkelerin başında Almanya gelmektedir. Bunun sebepleri arasında; Birinci Dünya Savaşı ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'da meydana gelen konut probleminin büyüklüğü sayılmaktadır. Almanya'da devlet kurumu olarak faaliyet gösteren YTS'ler dışında, özel sandıklar da faaliyet göstermektedir. Gerek özel sandıkların gerekse de "Eyalet Sandığı" olarak bilinen kamu sandıklarının faaliyetleri yasal düzenlemelerle belirlenmiştir. Tasarruflarını YTS'lerde biriktiren katılımcıların birikimleri belli bir orana ulaştığında, katılımcılara piyasa faiz oranından daha düşük bir oranda kredi verilmektedir. Tasarruf toplayan diğer finansal kuruluşlar, tasarruf sahibine herhangi bir kredi vermeyi taahhüt etmezken, YTS'ler tasarruf sahibine kredi vermeyi taahhüt etmektedir. Kooperatif ve ticari bankaların yanı sıra YTS'ler Alman bankacılık sisteminin önemli bir parçasını oluşturmakta olup, bu sandıkların faaliyetleri, aynı zamanda bankaları denetleyen kurumun denetimine tabidir (Altay, 1997; Kılıç, 2007).

Birçok ülkedeki yapı tasarruf sandıklarının temel özelliği, konut edinmek isteyenlerin belirli bir hesaba düzenli ödeme yapmak suretiyle tasarruflarını tasarruflarını belli bir düzeye ulaştığında ise kredi hakkının doğması şeklinde özetlenebilir. Bankalara benzer bir yapıya sahip olmalarına rağmen banka statüsünde olmayan YTS'ler, Almanya örneğinde olduğu gibi, bankacılık denetleme kuruluşlarının gözetiminde faaliyet göstermektedirler. YTS'lerin Fransa, Hollanda ve Arjantin uygulamalarında olduğu üzere faizsiz modelleri bulunabildiği gibi Almanya, Avusturya ve İsviçre modellerinde olduğu gibi katılımcılara belirli miktarda faiz ödemesi yapan modelleri de bulunmaktadır (Birsin ve Ötegeçeli, 2019).

Türkiye'de kamuya ait olmayan ticari kuruluşların eliyle yürütülen TDFFS'ler, Almanya'da uygulanan YTS'lere işleyiş bakımından benzerlikler göstermektedir. Ancak Almanya'da YTS'ler

özel bir yasal düzenleme bağlı iken, Türkiye’de yapılan uygulamalar için özel bir yasal düzenleme mevcut değildir. Almanya’da hem kamuya ait hem de özel YTS’ler faaliyet göstermekte olup, Türkiye’de “Elbirliği Sistemini” uygulayan kamu kurumu bulunmamakta, yalnızca özel ticari kuruluşlar bu alanda faaliyet göstermektedir. Almanya’da bankaların faaliyetlerini denetleyen kurum aynı zamanda YTS’lerin faaliyetlerini de denetlemekte, ancak Türkiye’de uygulanan sistem BDDK veya SPK gibi kuruluşların denetim yetkisinin dışında kalmaktadır.

2.2. TDFFS’lerde Ödeme Planları ve Uygulamaların Değerlendirilmesi

Hemen her ülkede konuta olan artan talebi karşılamak için gerekli finansmanın sağlanmasının ancak uzun vadeli fon kaynakları ile mümkün olduğu görülmektedir. Ancak Türk bankacılık sisteminde mevduatın yaklaşık %90’ının üç aydan kısa vadeli olması, uzun vadeli konut finansmanının önünde önemli bir engel oluşturmaktadır (Anonim, 2020b). Yeterli birikimi ve aile yardımı olmayan ve bankalarda kredi kullanamayan hanelerin konut edinimi için geleneksel yöntemleri (konut-yapı kooperatiflerine ortaklık, aile yardımları ve birikim ile edinim, miras, arsa veya kat karşılığı işlemleri, maket üzerinden edinim gibi) ve TDFFS’yi kullanmaları zorunluluk haline gelmektedir.

TDFFS’ye girmeden önce satın alınmak istenen konutun değerinin objektif bir biçimde tespiti gerekmektedir. Mevcut uygulamada değerlendirme ehil olmayan kişilerce yapılmakta ve TDFFS’deki işletmelerin aynı zamanda inşaat ve gayrimenkul geliştirme şirketlerinin de olduğu ve bu iki işin birbirinden ayrılmasında önemli sorunların yaşandığı saptanmıştır. Ehil olmayan kişilerce belirlenen konut değeri üzerinden hesaplama yapılmakta ve aylık ödeme planını kişi kendi belirleyebilmektedir. Müşteri istediği zamanda taksitler dondurulabilmekte ve sistemden ayrılabilir. Ancak özellikle son yıllarda sistemden ayrılan müşterilerden %10 dolayında hizmet bedeli kesintisi yapılmakta ve bunun neden olduğu çok sayıda şikâyetin varlığı gözlenmektedir. Bu gerekçe ile son bir yıl boyunca yapılan çalışmalarla TDFFS’nin yasal bir zemine oturtulması için yoğun çabanın olduğu ve yasa tasarısının hazırlandığı gözlenmiştir.

Faizsiz satın alma sisteminde “çekilişsiz” ve “çekilişli” olarak iki temel seçenek bulunmaktadır. Her iki modelde de bekleme süresi bulunmaktadır. Konut satın almak isteyen kişi ödeyebileceği peşinatı ve aylık taksit tutarını belirleyebilmektedir. Peşinat ödenen modelde ev bedelinden düşülen peşinat sonrası kalan rakam ödeme gücüne göre taksite bölünmekte ve ödeme yapılacak vade belirlenmektedir. Ne kadar peşinat ödenirse para teslimatı o kadar erken gerçekleşmektedir. Çekilişsiz sistemde paranın ne zaman teslim alınacağına dair tarih verilebilmektedir. Daha çok şans meselesi olan çekilişli sistemde, çekilişin hangi aralıklarla yapılacağı firmalara göre değişmektedir. Çekiliş olmayan sistemde peşinat ve aylık taksitlere göre belirlenen tarihte para teslimatı yapılmaktadır. Çekilişli sistemde ise belirli dönemlerde yapılan çekilişlerde para ödemesi yapılacak kişiler belirlenmekte ve parasını teslim alanlar kendinden sonra teslim alacaklara yardım etmek için ödemesi gerekenden daha fazla ödemektedir. 2016 öncesinde sektörde yalnızca iki şirketin olması ve sonrasında bu sayının hızlı bir şekilde artması, ilginin ve müşteri sayısının da aynı oranda artmasına neden olmuştur. Herhangi bir lisans veya yeterlilik belgesi olmadan kurulabilen bu şirketlerin, farklı sermaye yapılarına sahip olduğu aynı zamanda hepsinin ticaret siciline emlak müşavirlik şirketi (Yazıcı, 2019) olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3. Türkiye’de Kurulan Faizsiz Tasarruf Sistemleri

Marka adı	Şirket adı	Kuruluş yılı	Kuruluş yeri	Nace Kodu	Sermayesi	Şube sayısı
Emin evim	Emin Evim Emin Otomotiv İletişim Org. Paz. San. Ve Tic. A.Ş.	1998	Üsküdar	21.Emlak Müşavirleri	300.000.000	104
Fuzulev	Fuzul Gayrimenkul Yatırım A.Ş.	1992	Fatih	21.Emlak Müşavirleri	35.500.000	51
Hedef evim	Hedefevim Gayrimenkul Otomotiv Tic. A.Ş.	2018	Üsküdar	21.Emlak Müşavirleri	1.000.000	26
Birevim	Bievim Tasarruf Gayrimenkul Otomotiv Org.Paz. ve Tic. A.Ş.	2016	Ataşehir	21.Emlak Müşavirleri	4.000.000	45
Katılım evim	Katılımevim Otomotiv ve İletişim Org.Paz. San. ve Tic. A.Ş.	2018	Ümraniye	21.Emlak Müşavirleri	10.000.000	11
Birikim evim	Birikimevim Gayrimenkul Org. A.Ş.	2018	Sarıyer	21.Emlak Müşavirleri	100.000	2

Kaynak: Yazıcı, 2019;228

Son yıllarda sayıları giderek artan ve faizsiz konut finansmanı sağladıklarını ifade eden kuruluşlar, katılımcılardan organizasyon ücreti adı altında bir ücret almaktadır. Uygulayıcı firmalar katılımcıların ödeme koşullarına ve tercihlerine göre katılımcılara birkaç seçenek sunmaktadır. Her firmanın farklı olarak isimlendirdiği “çekilişli sistem”, “peşinatlı sistem”, “vade ortası sistem”, “sabit teslim modeli”, “çekilişsiz model”, “erken teslim modeli”, “TÜFE endeksli model”, “sıra tespitli tasarruf”, “serbest planlı tasarruf”, “konut değer endeksli tasarruf” gibi isimler altında benzer ve farklı yönleri bulunan modeller katılımcılara sunulmaktadır (Anonim, 2020a, 2020b, 2020c). Uygulayıcı firmalardan birinin sunmuş olduğu seçeneklere dair ödeme tablosu aşağıda örnek olması bakımından sunulmuştur (Tablo 4).

Tablo 4. Türkiye’de Uygulanan Bazı TDFFS’nde Ödeme Planları

200.000 TL Değerindeki Ev İçin Peşinatlı Sistem Örnek Ödeme Tablosu			
Peşinat	50.000 TL	Peşinat	20.000 TL
Vade	60	Vade	120
Teslim Öncesi Taksit Tutarı	2.500 TL	Teslim Öncesi Taksit Tutarı	1.500 TL
Teslim Sonrası Taksit Tutarı	2.500 TL	Teslim Sonrası Taksit Tutarı	1.500 TL
Evin Teslim Alındığı Ay	21 Ay	Evin Teslim Alındığı Ay	45 Ay
21. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	60 Ay	45. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	120 Ay
Organizasyon Ücreti	17.000 TL	Organizasyon Ücreti	19.300 TL
Toplam Maliyet	217.000 TL	Toplam Maliyet	219.300TL
Vade Ortası Sistem Örnek Ödeme Tablosu			
120.000 TL Değerindeki Ev İçin		120.000 TL Değerindeki Ev İçin	
Peşinat	-	Peşinat	-
Vade	40	Vade	100
Teslim Öncesi Taksit Tutarı	3.000 TL	Teslim Öncesi Taksit Tutarı	2.000 TL
Teslim Sonrası Taksit Tutarı	3.000 TL	Teslim Sonrası Taksit Tutarı	3.000 TL
Evin Teslim Alındığı Ay	21 Ay	Evin Teslim Alındığı Ay	42 Ay
21. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	40 Ay	42. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	81 Ay
Organizasyon Ücreti	9.300 TL	Organizasyon Ücreti	13.800 TL
Toplam Maliyet	129.300 TL	Toplam Maliyet	213.800TL
200.000 TL Değerindeki Ev İçin Çekilişli Sistem Örnek Ödeme Tablosu			
Peşinat	20.000 TL	Peşinat	20.000 TL
Gruptaki Kişi Sayısı	60	Gruptaki Kişi Sayısı	100
İlk Taksit Tutarı	3.000 TL	İlk Taksit Tutarı	1.800 TL
Evi Alınca Eklenecek Fark	900 TL	Evi Alınca Eklenecek Fark	1.100 TL
Evin Teslim Alındığı Ay	1-26 Ay Çekiliş	Evin Teslim Alındığı Ay	1-42 Ay Çekiliş
1. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	40 Ay	1. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	62 Ay
26. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	46 Ay	42. Ay Teslim Toplam Taksit Sayısı	77 Ay
Organizasyon Ücreti	18.400 TL	Organizasyon Ücreti	19.600 TL
Toplam Maliyeti - İlk Teslim	218.400 TL	Toplam Maliyeti - İlk Teslim	219.600 TL
Toplam Maliyeti - Son Teslim	218.400 TL	Toplam Maliyeti - Son Teslim	219.600 TL

Kaynak: Anonim, 2020a,d,e

TDFFS ile konut finansmanı hizmeti veren uygulayıcı firmalar, ödemeler ve karşılansılabilir durumlar ile ilgili detaylara sözleşmelerde yer vermekte ve adeta finansal sistem içinde bir banka gibi çalışmakta, ancak bu yönde bir görev veya yetkisi de

bulunmamaktadır. Katılımcılara belirli kurallar çerçevesinde taksit erteleme, ara ödeme yapma gibi seçenekler sunulabilmektedir. Sistem kişilerin kendi tasarruflarıyla konut sahibi olmalarını sağlamak amacıyla, taksit sayısı kadar katılımcının bir havuzda para biriktirmesi esasına dayanmaktadır. Sisteme dâhil olan katılımcıların ödeme gücüne göre kefil ve/veya ipotek talep edilebilmekte ve sistemde faaliyette bulunan firmalar kendilerini koruyucu önlemleri almayı ihmal etmemektedir. Ancak sistemde müşteri olan kişiler için aynı durumun söz konusu olmadığı açıktır. Sisteme giren katılımcı vade ödemelerini çoğunlukla eşit taksitler halinde yapmakta ve çekilişli veya çekilişsiz olarak 60 ay ile 120 ay arasında değişen vade sonunda tespit edilen konut bedeli ödemiş olmaktadır (Yazıcı, 2019). Ekonomik yaşamın bir gereği olarak bu süre içinde müşterinin cayması mümkün olup, cayma sırasında yapılan ödemenin iadesi, başvuru tarihinden sonra ödemenin yapılmasının maksimum süresi ve yapılan hizmet bedeli kesintisi ile ilgili olarak önemli sorunların olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların sistemden ayrılmak istemeleri durumunda yaptıkları ödemelerin toplamı 6 ay içerisinde ilave bir katkı, kâr payı veya faiz olmaksızın geri ödenmektedir. Organizasyon bedelinin geri ödenmesi durumu ise uygulayıcı firmaya göre farklılık gösterebilmektedir. Alınan organizasyon bedelini iade etmeyen veya yarısını iade eden firmalar mevcuttur (Koç ve Çekin, 2017). Sistemden çıkmak isteyen katılımcıların, biriken tasarruflarını hemen alamamaları ve uzun sayılabilecek tasarruf ve bekleme sürelerinin sonunda ilave bir katkı payı olmadan geri almaları, sistemden ayrılan katılımcılar tarafından şikâyet konusu olabilmektedir.

2.3. Mevcut TDFFS'nin Gölge Bankacılık ile İlgili Yönleri

Geleneksel ticari bankacılık sektörünün kısmen veya tamamen dışında bulunan ve bankaların tabi olduğu yasal düzenlemelere tabi olmayan kuruluşların, ticari bankaların sağladığı hizmetlere benzer hizmetler sağlayan faaliyetleri ile banka konumunda olduğu halde bankacılık düzenlemelerine bağlı kalmaksızın yapılan bilanço dışı işlemlere gölge bankacılık, bütün bu faaliyetlerin toplamı ise gölge bankacılık sistemi olarak ifade edilebilmektedir (Eğilmez, 2013; Ghosh vd., 2012). Genellikle bankacılık ile ilgili düzenlemelerin bulunmadığı veya çok az bulunduğu alanlarda gerçekleştirilen finansal faaliyetleri kapsayan bankacılık türü olarak bilinen gölge bankacılık; bankalar üzerindeki kısıtlamalar, denetim ve yasal yükümlülüklerden dolayı gelişme ve yaygınlaşma göstermektedir. Bankacılık faaliyetleri üzerindeki yoğun denetim ve kısıtlamalar banka dışı kuruluşların yeni hizmetler geliştirerek faaliyet göstermelerini teşvik etmektedir (Delikanlı vd., 1997).

Dünyada 2007 yılında başlayan ve uzun süre etkili olan küresel finansal krizin nedenlerinin araştırılması için ABD'de Kriz Araştırma Komisyonu (US Crisis Inquiry Commission/FCIC) kurulmuştur. Söz konusu Komisyonun 2011 yılı raporunda krizin ana sebepleri arasında, gölge bankacılık (shadow banking) sisteminin kontrolsüz büyümesi ve düzenleme ve denetleme eksikliğinden kaynaklanan finansal istikrarsızlık sayılmaktadır (Aydın, 2014). Dolayısıyla gölge bankacılık kategorisine alınabilen tüm finansal faaliyetlerin yasal olarak düzenlenmesi ve denetiminin sağlanması ekonomik istikrar ve finansal sistemin regülasyonu açısından önem taşımaktadır.

TDFFS uygulayan firmaların esas faaliyetinin fon toplamak ve kullanılmak olduğu dikkate alındığında, bu faaliyetlerin, bankacılık sektöründeki kredi fonksiyonu kapsamında değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır. Bununla beraber bankacılık sektörünün kredi fonksiyonunu yerine getiren bu kuruluşlar, bankacılık sistemi için geçerli olan denetim ve düzenlemelere tabi değildir. Bu yönüyle ele alındığında TDFFS çerçevesinde yürütülen

faaliyetlerin gölge bankacılık olduğunu söylemek mümkündür (Okur vd., 2018). Ayrıca denetimden uzak ve şeffaf olmayan bir yapıda faaliyet gösteren gölge bankacılık sisteminin ileride finansal sistem ve ülke ekonomisi açısından ciddi sorunlar yaşanmasına neden olabileceği göz önüne alındığında, TDFFS uygulayan firmaların birer finansal kuruluş olarak değerlendirilmesi gerektiği ve gerekli yasal düzenleme ve denetimlerin sağlanmasının zorunluluk haline geldiği anlaşılmaktadır.

2.4. İşletme Faaliyetlerinde Özün Önceliği

İşletmeler, ticari faaliyetlerini muhasebeleştirirken bazı ilkeler ve kurallar doğrultusunda hareket ederler. Özellikle bir ikilem ile karşılaşılması durumunda, ikilem sorununun aşılması için etik sistemler önemli fonksiyon üstlenmektedir. Muhasebe kavramlarından “özün önceliği” kavramı etik bir ikilemin ifadesidir. Muhasebede faaliyetler ve işlemler çoğunlukla birbirine paralel olmakla beraber, ticari faaliyetlerin muhasebeleştirilmesinde olayın şeklinin mi yoksa özünün mü esas alınması gerektiğine karar verirken, kabul gören genel görüş, özün esas alınması gerektiği yönündedir (Demir ve 2015; Ünsal, 2008).

Değer bilimi; bir davranışın doğruluğuna karar verirken, davranışın sonucunda gerçekleşen faydaya bakmayıp, davranışın gerçekte neyi ifade ettiği konusuna odaklanır. Davranışın sonucu fayda sağlıyor olsa bile, doğru olmayan bir nedenden kaynaklanıyor olması, etik yönden kabul edilebilir olmaması için yeterli görülmektedir. Fayda biliminde ise gerçekleşen davranışın sonucunda fayda sağlanıyorsa doğru bir davranış olarak değerlendirilir. Mali olayların gerçekliğine aykırı olarak davranışın sonucunda sağlanan faydaya göre verilen kararların öznelliğinin yüksek olduğu, değer bilimine uygun verilen kararların daha objektif olduğu ifade edilebilmektedir (Ünsal, 2008).

Özün önceliği kavramı gereğince, işletmelerde işlemler muhasebeye yansıtılırken bu işlemlerin biçimlerinden ziyade finansal özelliklerinin ifade ettiği gerçekler göz önüne alınmalıdır (Sevilengül, 2016). TDFFS uygulayan firmaların faaliyetleri, etik ilkeler ve özün önceliği çerçevesinde değerlendirildiğinde; bu firmaların yürüttüğü faaliyetlerin, gayrimenkul finansmanında kullanılmak üzere fon toplamak ve fon kullandırmaktan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Uygulayıcı firmaların sağlamış oldukları hizmetin “organizasyon hizmeti” olmasından çok bankaların kredi fonksiyonunu yerine getiren bir “finans hizmeti” olduğunu ifade etmek mümkündür. Uygulamaya dâhil olan katılımcıların birbirini tanımaması ve karşılıklı hukuki sorumlulukların katılımcı ve firma arasında gerçekleşmesi ve katılımcılar için muhatabın yalnızca firma olması bu durumu desteklemektedir. Bu durumda işletme faaliyetinin özü itibarıyla bir “finans hizmeti” olduğu kabul edilerek, özün önceliği çerçevesinde, evvela muhasebe kayıtlarının ve sonrasında bütün yasal düzenleme ve denetimlerin bu gerçekliğe uygun olarak yapılması gerekmektedir.

2.5. TDFFS'nin Mevcut Durumu ve Güçlü-Zayıf Yönler-Fırsatlar-Tehditler (GZFT-SWOT) Analizi Sonuçları

Alternatif olma potansiyeline sahip olan TDFFS veya elbirliği sistemi olarak bilinen model ile konut finansmanının yapılması hızla yaygınlaşmakta ve sistem tamamen şirket yöneticilerinin kişisel inisiyatifleri ile büyümekte, kayıt dışı ve kontrol-denetimden uzak biçimde işletmeler merkez, bölge ve şube yapılanması içinde faaliyetlerini yürütmektedirler. TDFFS alanında faaliyet gösteren şirketlerin yöneticileri ve çalışanlarına göre yıllık 20-26 milyar \$ arasında kaynak sayıları 60'a yaklaşan şirketler tarafından adeta gayrimenkul ve inşaat bankacılığı faaliyetine benzer biçimde toplanmakta ve son on yıllık dönemde TDFFS uygulayan firmaların sayılarında ve faaliyet

yürütülen il ve şube sayılarında çok hızlı bir artışın olduğu vurgulanmaktadır. Sistemin yasal altyapı, sermaye yeterliliği, lisanslama, düzenleme ve denetim usul ve esasları düzenlenmemiş ve sisteme ödenen tutarların sözleşme iptalinde veya organize eden şirketin iflası halinde zamanında tam veya hiç geri alınamama riskinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir. BDDK tarafından TDFFS kurumlarına ilişkin düzenleme yapılarak yeterliliklerine bağlı olarak lisans verilmesinin sağlanması ve yasal yükümlülüklerin çerçevesi çizilmesine ilişkin ivedi yasal düzenleme yapılmalıdır (Yazıcı, 2019).

Çalışma kapsamında TDFFS'nin uygulamalarına ilişkin olarak daha önce hazırlanan raporlar ve sistem içinde yönetici ve uzman olarak görev yapan kişilerden edinilen bilgiler ve tüketici derneklerine ulaşan müşteri şikâyetleri birlikte değerlendirilerek mevcut sistemin durum analizi yapılmıştır. Bu amaçla yapılan GZFT analizinin amacı; bir konu ile ilgili karar alma aşamasında güçlü, zayıf yönler ile fırsat ve tehditlerin bir bütün olarak ele alınmasına imkân vermektir. Güçlü ve zayıf yönler ile fırsat ve tehditlerin bilinmesi ve değerlendirilmesi, güçlü yönlerin ön plana çıkarılmasına, zayıf yönlerin giderilmesine, fırsatların değerlendirilmesi ve tehditlerin bertaraf edilmesine olanak tanımaktadır. TDFFS'lerin tüm yönleri ile bir bütün olarak değerlendirilebilmesi ve bu konuda atılması gereken adımların daha başarılı bir şekilde tespit edilebilmesi için GZFT analizi yapılarak tespit edilebilen özellikler belirtilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1: TDFFS'nin Güçlü ve Zayıf Yönler ile Fırsat ve Tehditlerinin Değerlendirilmesi

Güçlü Yönler
TDFFS'lerin faizsiz olması ve Türkiye'de faiz hassasiyeti bulunan insanların faizsiz sistemlere ilgi duyması,Bankacılık sisteminin kaynak problemi yaşadığı dönemlerde kredi tahsisleri azalırken, TDFFS'lerde kaynak problemi ve dolayısıyla kredi tahsis probleminin olmaması,Kredibilite analizlerinin olmaması ve bu sebeple kredi tahsis süreçlerinin kısa olması,Konut finansman maliyetlerinin düşük olması,
Zayıf Yönler
Yasal düzenleme ve sıkı denetimlerin olmamasından dolayı TDFFS'ye olan güvenin eksik olması,Sisteme giriş ile kredinin tahsis edilmesi arasında geçen süre içerisinde, alınması planlanan taşınmaz fiyatının değişebilmesi,Sistemden çıkmak isteyen katılımcıların, tasarruflarını en az 6 ay gibi bir sürenin sonunda alabiliyor olmaları,Sistemden çıkanların, ödedikleri organizasyon ücretlerini geri alamamaları ve tasarruflarının maruz kaldığı enflasyon ve paranın zaman değerinden dolayı zarara uğramaları,
Fırsatlar
TDFFS'lerin gerekli yasal düzenleme ve denetimler ile etkili alternatif bir finansman modeli olabilmesi,Sistemin denetim ve kontrol altına alınması ile gölge bankacılık faaliyetlerinin azalmasına etki ederek finansal sistemin sürdürülebilirliğine katkı sağlayabilmesi,Daha düzenli (regüle edilmiş) ve daha az riskli finansal sistemin elde edilmesine katkı sağlayabilmesi.
Tehditler
Düzenleme ve sıkı denetimin olmaması* sebebiyle, TDFFS'lerin gölge bankacılık faaliyetleri kapsamında kalarak finansal sistem ve ekonomi için risk oluşturması,Sistemden fazla miktarda ani çıkış yaşanması durumunda, sistemin işleyişini kaybederek birçok insanın mağdur olmasına sebep olabilecek olması,Devlet tarafından güvence altına alınmayan ve sigorta mekanizmaları kullanılmadan toplanan fonların herhangi olumsuz bir durumda (firmanın iflas etmesi gibi) geri ödenmeme riski taşıyor olması.

*NOT: "Finansal Kiralama, Faktoring ve Finansman Şirketleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi" çerçevesinde yürütülen düzenleme çalışmaları önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir.

3. GENEL DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

İnsan yaşamındaki temel ihtiyaçlardan biri barınma olup, bu ihtiyacının karşılanması hanehalkı tüketim harcamalarının en önemli kalemini oluşturmaktadır. İnançları gereği faiz ile ilgili hassasiyeti bulunan insanlar ise bu ihtiyacın giderilmesinde kullanılan ve faiz içeren finansman modellerinden mümkün olduğunca uzak durmayı tercih etmektedirler. Konu ile ilgili olarak yapılan önceki araştırmaların sonuçlarına göre TDFFS'leri tercih eden müşterilerin

%80'inin tercih sebebi olarak önem derecesine göre birinci sırada "faizsiz olması" özelliğini gösterdikleri saptanmıştır. Faizsiz olduğu ifade edilen herhangi bir finansman modelini, iktisadi bir değerlendirme yapmadan veya güvenilirlik ile ilgili herhangi bir araştırmaya girmeden, sadece "faizsiz olması" özelliğinden dolayı tercih edebilen birçok müşteriye toplumun hemen her kesiminde rastlamak mümkündür. Toplumda bu gerçeğin farkında olan kişiler, özellikle faiz vurgusu yaparak farklı çözümler üretmeye ve bu potansiyelden faydalanarak alternatif yöntemleri uygulamaya çalışma eğilimine girmektedirler.

TDFFS uygulayan firmaların faaliyetleri incelendiğinde; bu faaliyetlerin yatırımları finanse etme amacına yönelik fon toplama ve fon kullandırmadan ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Bu faaliyetler "özün önceliği" kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bazı uygulayıcı firmaların ifade ettikleri gibi bir "organizasyon hizmeti" olmasından ziyade, bankaların kredi fonksiyonunu yerine getiren bir "finansman hizmeti" olduğu anlaşılmaktadır. TDFFS'yi uygulamaya yönelik gerçekleştirilen faaliyetler, söz konusu sektörün yasal düzenlemelerle düzenlenmemiş olması ve bankacılık sektörünün düzenleme ve denetimlerinin dışında gerçekleştirilmesi ve bu faaliyetlerin bir "gölge bankacılık" faaliyeti olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Finansal sistemlerin regülasyonu ve ülke ekonomileri açısından ciddi riskler barındıran gölge bankacılık faaliyetleri için gerekli yasal düzenleme ve denetimlerin sağlanması ve riskin yönetilebilir seviyelere çekilmesi, sürdürülebilir bir ekonomi için zorunluluk olarak görülmektedir. Bu anlamda; bu çalışmanın yapıldığı Şubat 2021 tarihi itibarıyla gündemde olan Finansal Kiralama, Faktoring ve Finansman Şirketleri Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Teklifi çerçevesinde yürütülen ve Tasarruf Finansman Şirketlerinin BDDK denetimine alınması şeklindeki düzenleme çalışmaları önemli bir adım olarak görülmekte ve sistem açısından olumlu değerlendirilmektedir. Ayrıca yapılacak olan yasal düzenlemelerin sonrasında sistemin yasal düzenlemeler çerçevesinde yeniden değerlendirilmesi gerekli ve önemli bir çalışma konusu olarak görülmektedir.

Dünyada ve Türkiye'deki Coronavirüs (Covid-19) pandemisinin olumsuz ekonomik ve sosyal etkileri hala devam etmektedir. Bu durum birçok sektörde faaliyet gösteren işletmelerin faaliyetlerine ve işsizlik oranlarına yansımaktadır. İşsiz kalan veya gelir kaybı yaşayan insanlar uzun vadeli yatırım planlarından vazgeçerek veya planlarını erteleyerek mevcut birikimlerini kullanmak mecburiyetinde kalabilmektedir. Nitekim TDFFS'lerden çıkmak isteyen katılımcıların sayısının arttığı görülmektedir. Pandeminin ekonomiye olan olumsuz etkilerinin bir müddet daha devam edeceği göz önüne alındığında, söz konusu sistemlerden çıkmak isteyen katılımcı sayısının daha da artabileceği öngörülmektedir. Sistemden çıkmak isteyen katılımcıların, biriken tasarruflarını hemen alamamaları ve uzun sayılabilecek tasarruf ve bekleme sürelerinin sonunda ilave bir katkı payı olmadan geri almaları, tasarrufların enflasyonun da etkisiyle değer kaybetmesine sebep olmakta ve bu durum, sistemden ayrılan katılımcılar tarafından şikâyet konusu olabilmektedir. Dahası sistemden çıkmak isteyen kişilerin sayısında ani bir artış gerçekleşmesi, sistemin işlerliğini kaybetmesine sebep olabilecektir. Böyle bir durumda daha çok katılımcının mağdur olması olası görülmektedir. Bu sebeple yürütülmekte olan düzenleme çalışmalarının bir an önce tamamlanması ve gerekli denetim ve sigorta mekanizmalarının devreye alınması gerekmektedir.

Türkiye'de faizsiz finans sistemlerine olan talep ve sistemin mali büyüklüğünün -mevcut kayıtdışılık ve denetimsizlik nedeniyle- tam olarak ölçülmesi mümkün olmamakla birlikte, sistemin mali büyüklüğünün azımsanmayacak düzeyde olduğu ve adeta mali sistem içinde bankalar, finansal kiralama ve konut finansman şirketleri ile haksız bir rekabetin olduğu

anlaşılmaktadır. Potansiyel birçok müşterinin TDFFS'leri kullanmakta tereddüt etmelerinin en önemli sebebi sisteme olan güven eksikliği olarak görülmektedir. Hâlihazırda sisteme olan güvenin, uygulayıcı firmaya olan güvene endekslendiği anlaşılmaktadır. Oysa müşteri, uygulayıcı firmaya güvenmese bile yasal düzenlemelere ve dolayısıyla devlete güvenerek bu tür sistemlere dâhil olmak ister. TDFFS'lerin; yabancı ülkelerdeki YTS örneklerinde olduğu gibi, gerekli yasal düzenlemeler yapılarak hem devlet eliyle hem de özel sektör tarafından işletilmesi, sisteme olan güveni arttıracak olup, finansal sistemlerde ihtiyaç duyulan kurumsal yapı ve uygulama araçlarının çeşitliliğine katkı sağlayacaktır. TDFFS'lerin mevcut durumda yasal düzenlemesiz ve denetimsiz olması ciddi bir risk iken, eksikliklerinin giderilmesi ve sistemin geliştirilmesinin mümkün olması, etkili alternatif bir finansman modeli elde edebilmek için ciddi bir fırsattır. Daha düzenli bir finansal sistem ve daha az riskli, sürdürülebilir bir ekonomi için TDFFS'lerin, uygulamadaki tüm detayları göz önünde bulundurularak, yasal düzenlemelerin tamamlanması, ilgili kamu kurumlarının (BDDK ve SPK gibi) denetiminde olması, rekabet koşulları dikkate alınarak hem özel sektör hem de kamu kurum ve kuruluşları (katılım bankaları veya gerekli düzenlemeler ile kurulabilecek finans kuruluşları gibi) tarafından uygulanması, sigorta mekanizmalarının kullanılması ve devlet tarafından teşvik edilmesinin gerekli olduğu düşünülmektedir.

Türkiye'de 2000'li yıllarda hızla yaygınlaşan TDFFS'nde son yıllarda finansal kaynakların azalması ve faiz baskısının ve konut değerinin artması gibi nedenlerle artan müşteri talebinin olduğu dikkati çekmektedir. Daha önce karşılaşılan birçok örneğin aksine, bu alandaki potansiyel sorunlar ortaya çıkmadan ve mağduriyetlere yol açmadan çözüm üretmeye çalışmak amacıyla kamu otoritesinin, TDFFS organizasyon şirketlerine ilişkin düzenleme ve denetimine şiddetle ihtiyaç duyulduğu vurgulanmalıdır. Bu koşullarda yasaklayıcı bir yaklaşımla değil, düzenleyici bir bakış açısı ile ilgili kurumlarca gerekli tedbirlerin alınması konusunda duyarlılığın artış gösterdiği ve Hazine ve Maliye Bakanlığı tarafından yasa tasarısının hazırlanmakta olduğu saptanmıştır. Yapılacak yasal düzenlemede mutlaka bütün TDFFS'nin BDDK ve ihraç edilebilecek İslami finans ürünleri nedeniyle SPK denetiminde olması, konut edinimi müşteri analizi ve değerlendirme çalışması, proje geliştirme, şirket yönetimi ve yatırımcı koruma ve sigorta sistemi gibi konuların mutlaka yasal düzenleme kapsamına alınması gerekmektedir. Bu tür şirketlerde orta ve üst düzey yönetici olmak için başta finans ve gayrimenkul geliştirme ve yönetimi bölümlerinden mezun olma koşulunun aranması, bölge ve şubelerde görev yapan uzman yardımcılarını ve yöneticilerde de aynı koşulun aranması gerekli olacaktır. Müşterilerden alınan hizmet bedeli, cayma aşamasında cezai müeyyide uygulanması ve değerlendirme konularının düzenlenmesi ve ulusal düzeyde uygulama birliğinin sağlanması zorunludur. Aksi halde sistemin ulusal ekonomiyi tehdit edebilecek bir risk unsuru haline döneceği ve daha önce tarım alanı başta olmak üzere yaşanan tekil olaylardan çok daha büyük mali, ekonomik ve sosyal etkilerinin olabileceği gözden uzak tutulmamalıdır.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Yazar Katkıları / Author Contribution

Yazar çalışmanın tamamını tek başına gerçekleştirmiştir.

Çıkar Çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Altay, N., O. (1997). Almanya'da yerel yönetim bankacılığı: Tasarruf sandıkları organizasyonları, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, (6), 64-82.
- Anonim (2020a). 30.11.2020 tarihinde <https://www.eminevim.com/pesinatli-sistem> adresinden alınmıştır.
- Anonim (2020b). 30.11.2020 tarihinde <https://www.eminevim.com/vade-ortasi-sistem> adresinden alınmıştır.
- Anonim (2020c). 30.11.2020 tarihinde <https://www.eminevim.com/kisaltilmis-vadeli-cekilisli-sistem> adresinden alınmıştır.
- Aydın, K., D. (2014). 2007'den bugüne küresel krizin finansal düzenleyici yaklaşıma etkileri. 27.11.2020 tarihinde <https://www.spk.gov.tr/SiteApps/Yayin/YayinGoster/1121> adresinden alınmıştır.
- Birsin, M., & Ötegeçeli, H. (2019). Tasarrufa dayalı faizsiz finansman sistemi ve fikhî meşruiyeti üzerinde yapılan değerlendirmeler. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 10(1), 93-123.
- Boleat, M. (1985). *National housing finance systems: A comparative study*. Croom Helm, London, UK.
- Delikanlı, İ., U., Alp, A., & Kılıç, S. (1997). Gölge bankacılığa ilişkin alınabilecek önlemler: Hakim ortaklara kredi kullandırımına ilişkin Türkiye deneyimi. *İMKB Dergisi*, 12(48), 35-58.
- Demir, E. (2015). *İnşaat ve Gayrimenkul Muhasebesi*. Gazi Kitabevi, Ankara.
- Eğilmez, M. (2013). *Gölge Bankacılık ve Çin*. 27.11.2020 tarihinde <https://www.mahfiegilmez.com/2013/07/golge-bankacilik-ve-cin.html> adresinden alınmıştır.
- Ergüven, M. (2014). *Konut finansmanında elbirliği sistemi: Müşterilerin elbirliği sistemi tercihleri üzerine bir araştırma*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Ankara.

- Ergüven, M., & Kaya, F. (2016). Konut finansmanında elbirliği sistemi: Müşterilerin elbirliği sistemi tercih nedenleri üzerine bir araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(3), 24-39.
- Ghosh, S., Gonzalez del Mazo, I., & Otker-Robe, I. (2012). Chasing the shadows: How significant is banking in emerging markets? *Economic Premise*, World Bank Group, Washington, D.C., USA, 88, 1-7.
- Hatipoğlu, Ü., & Tanrıvermiş, H. (2017). Türkiye’de arz ve talep açısından konut yatırım tercihlerini etkileyen faktörlerin değerlendirilmesi. *Türkiye Bankalar Birliği, Bankacılar*, 28(100), 49-75.
- Keskin Ural, E., Aliefendioğlu, Y., & Tanrıvermiş, H. (2019). Gecekondu dönüşümlerinde hak sahipliği ve karşılaşılan sorunlar. *Kent, İnşaat ve Ekonomi Kongresi*, TMMOB Mimarlar Odası Gaziantep Şubesi, 2-4 Mayıs 2019, Gaziantep, 72-73.
- Kılıç, S. (2007). Konut finansman modeli olarak yapı tasarruf sandıkları; Almanya ve Türkiye’deki uygulamaları. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 231-246.
- Koç, İ., & Çekin, Ö. (2017). Tasarrufa dayalı faizsiz finansman sistemi: işleyiş, değerlendirme ve tasarım. Günay, H., M., Görmüş, Ş., Koç, İ., & Çekin, Ö. (ed.), *Tasarrufa Dayalı Faizsiz Finansman Sistemi* (9-39). Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Kurt, G. D., & Okur, M. (2019). Gayrimenkul finansmanında katılım bankacılığı için alternatif bir finansman modeli: ipoteğe dayalı paylaşımlı faizsiz finansman modeli. *Global Journal of Economics and Business Studies*, 8(16), 207-219.
- Mutlu Çamoğlu, S., & Çakır, E. (2020). Piyasa değeri ve mülkiyete göre hanehalkı konut talebi: Ordu örneği. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 25(1), 111-123.
- Okur, M., Çatıkkaş, Ö., & Ersoy M. (2018). Bir gölge bankacılık uygulaması olarak gayrimenkul finansmanında alternatif bir faizsiz finansman modeli: ipoteğe dayalı paylaşımlı faizsiz finansman modeli. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 10(4), 384-400.
- Öztürk, A., Kapusuz, Y., E., & Tanrıvermiş, H. (2018). The dynamics of housing affordability and housing demand analysis in Ankara. *International Journal of Housing Markets and Analysis*, 11(5), 828-851, <https://doi.org/10.1108/IJHMA-08-2017-0079>
- Sevilengül, O. (2016). *Genel Muhasebe*. Gazi Kitabevi, 18. bs, Ankara.
- Tanrıvermiş, H. (2016). Türkiye ekonomisinde inşaat ve gayrimenkul sektörleri, kurumsallaşma ve yeni işletme modelleri. *IBBAS 2016, I. Uluslararası Karadeniz İşletmecilik Sempozyumu*, 16-18 Mayıs 2016, Giresun, 665-690.
- Tanrıvermiş, H. (2019). Türkiye ekonomisinde inşaat ve gayrimenkul sektörlerinin rolleri ve gelişme eğilimlerinin değerlendirilmesi. *Kent, İnşaat ve Ekonomi Kongresi*, 2 TMMOB Mimarlar Odası Gaziantep Şubesi, 2-4 Mayıs 2019, Gaziantep, 36-57.
- Türkiye İstatistik Kurumu (2020). Gelir, yaşam, tüketim ve yoksulluk araştırması. 25.11.2020 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=gelir-yasam-tuketim-ve-yoksulluk-107&%20dil=1> adresinden alınmıştır.

- Türkiye İstatistik Kurumu (2021). Satış şekline ve satış durumuna göre konut satışları. 25.02.2021 tarihinde <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=insaat-ve-konut-116&dil=1> adresinden alınmıştır.
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği (2020). Sektör mukayese raporu. 28.11.2020 tarihinde <https://tkbb.org.tr/veri/sectormukayese> adresinden alınmıştır.
- Ünsal, A. (2008). İşletmelerde muhasebe yöneticilerinin etiksel karar süreci. *KMU İİBF Dergisi*, 10(14), 1-19.
- Yalçiner, K. (2018). *Gayrimenkul Finansmanı*. Detay Yayıncılık, 310, Ankara.
- Yazıcı, M. (2019). Konutta alternatif finans yöntemi olarak tasarrufa dayalı faizsiz finans sistemi. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 2(3), 224-235.
- Zorlu Kaman A. F., Aliefendioğlu, Y., & Tanrıvermiş, H., 2019. Sosyal konut uygulamaları: dünya deneyimlerine genel bir bakış. *Kent, İnşaat ve Ekonomi Kongresi*, TMMOB Mimarlar Odası Gaziantep Şubesi, 2-4 Mayıs 2019, Gaziantep, 420-438.

Araştırma Makalesi / Research Article

Türk Bankacılık Sisteminde Dijitalleşme-Kârlılık Etkileşimi

Ahmet Ulusoy¹, Serkan Demirel²

Öz

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türk bankacılık sektörü hızla dijitalleşmektedir. Dijitalleşmenin sürdürülebilirliği ancak kârlılığın sağlanmasıyla mümkün olabilir. Bu sebeple bu çalışmada dijitalleşmenin bankaların aktif kârlılığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Dijital bankacılık müşteri memnuniyeti ve sadakatinin artmasına, işlem maliyetinin azalmasına ve bankaların kâr etmesine katkı sağlayarak kazanç artışına neden olmaktadır. Bu çalışmada 2008-2020 dönemi, çeyrek dönemlik veriler kullanılarak dijitalleşme ve kârlılık ilişkisi araştırılmıştır. Çalışmadan elde edilen sonuçlar dijitalleşme ve kârlılık arasında pozitif bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışmadan elde edilen sonuçlar, hem mobil ve internet bankacılık kullanan müşteri sayısının hem de mobil bankacılık ve internet bankacılığı aracılığıyla yapılan işlem hacimlerinin aktif kârlılık üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bu durumun yanı sıra internet bankacılığı aracılığıyla yapılan işlem hacmi büyüklüğünün bankaların aktif kârlılığı üzerinde etkili olan en önemli faktör olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca mobil bankacılık işlem hacminin kârlılık üzerindeki etkisinin internet bankacılığı işlem hacminin kârlılık üzerindeki etkisine göre daha düşük bir seviyede kaldığı bulunmuştur. Çalışma kapsamında elde edilen bir diğer sonuç ise mobil bankacılık müşteri sayısındaki artışın, internet bankacılığı müşteri sayısındaki artışa göre kârlılık üzerinde yaklaşık iki katlık bir etkiye sahip olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Dijital Bankacılık, Aktif Kârlılık, Mobil Bankacılık, İnternet Bankacılığı.

Digitalization-Profitability Interaction in the Turkish Banking System

Abstract

The Turkish banking sector is rapidly digitizing in parallel with the developments in the world. Sustainability of digitalization can only be possible by ensuring profitability. For this reason, the effect of digitalization on the return on assets of banks was examined. Digital banking leads to an increase in revenue by increasing customer satisfaction and loyalty, by decreasing transaction costs and contributing to profits. In this study, the relationship between digitalization and profitability was investigated by using quarterly data between 2008-2020. According to the analysis results obtained from the study, it is seen that there is a positive relationship between digitization and profitability. In addition, the results obtained from the study show that both the number of customers using mobile and internet banking and the transaction volumes made through mobile banking and internet banking have a positive effect on the return on assets. It has also been determined that the size of the transaction volume made through internet banking is the most crucial factor affecting banks' return on assets. Furthermore, it has been found that the effect of mobile banking transaction volume on profitability is lower than the effect of internet banking transaction volume on profitability. Another result obtained within the scope of the study is that the increase in the number of mobile banking customers has about a two-fold effect on profitability compared to the rise in the number of internet banking customers.

Keywords: Digital banking, Active Profitability, Mobile Banking, Internet Banking.

¹ Prof. Dr. Beykent Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, ahmetulusoy@beykent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-8407-2770>

² Sorumlu Yazar (Corresponding Author), Dr Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, sdemirel@gelisim.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-7285-1504>

Atf: Ulusoy, A., Demirel, S. (2022). Türk bankacılık sisteminde dijitalleşme-kârlılık etkileşimi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 184-200.

GİRİŞ

Bankalar, genellikle mevduat kabul ederek veya para piyasalarından borçlanarak, fon ödünç alarak çalışırlar. Bankalar, fon fazlası olan bireylerden, işletmelerden, finansal kurumlardan ve hükümetlerden borç alarak, bu mevduatları ve ödünç alınan fonları kredi vermek veya menkul kıymetler satın almak için kullanırlar. Bankalar bu kredileri yatırımlar veya başka amaçlar için fona ihtiyaç duyan işletmelere, diğer finansal kuruluşlara, bireylere ve hükümetlere vermektedir.

Diğer işletmeler gibi bankaların da nihai amacı kâr etmektir. Literatür incelendiğinde bankaların kârlılıklarını etkileyen faktörlerin, banka kaynaklı olan içsel faktörler ve sektör kaynaklı olan dışsal faktörler olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Nitekim Athanasoglou vd. (2008), Mercia ve diğerleri. (2002) çalışmalarında banka kârlılığını etkileyen faktörlerin içsel ve dışsal faktörlere dayalı bir fonksiyon olduğu ifade etmişlerdir. Banka kârlılığını etkileyen içsel faktörler olarak, banka politika hedefleri ve yönetim kararlarının etkilediği faktörler olarak ifade edilebilir. Bu kapsamda Zimmerman (1996), banka performansı ve kârlılığı açısından yönetim kararlarının etkili olduğunu ifade etmiştir. Glenn (2014) banka kârlılığının temel belirleyicisinin gider kontrolü olduğu ve gider yönetiminin kârlılık düzeyinin iyileştirilmesi amacıyla kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca, ücretleri açısından banka çalışanları arasındaki önemli farklılıklar, etkin emek kullanımını önleyerek kârlılık üzerinde etkin bir faktör olmaktadır. Bu doğrultuda dijital bankacılığın, gider kalemlerini azaltması ve personel giderlerine olumlu katkısı sebebiyle kârlılık üzerinde etkili olması beklenen bir durumdur.

Teknolojide meydana gelen ilerlemeler bankacılık sektörü açısından yeni ürün ve hizmetlere daha hızlı ve kolay ulaşılabilmelerini sağlamıştır. Bununla birlikte bu ürün ve hizmet maliyetlerinde düşüşler meydana gelmiştir. Dijitalleşmenin yaygınlaşması ile birçok ekonomik birimin talepleri kısa sürede karşılanabilmektedir. Böylece bankalar daha kısa sürede daha az maliyetle daha büyük kitlelere erişebilmektedirler. Elektronik ortamda gerçekleştirilen işlemlerin artış göstermesiyle birlikte, bankalar açısından verimlilik ve kârlılık açısından birçok avantaja da sahip olmaktadır (Arslan ve Yavuzaslan, 2019).

Toplum geliştikçe, bankalar da emisyon bankasından transfer, mevduat, ticari banka ve elektronik bankaya dönüşmektedirler. Dünyanın birçok yerinde, bankaların ve genel olarak bankacılık sisteminin evrimi, ekonomik gelişmeden önce gelmiş ve bankalar, tüm ekonomiyi peşinden sürükleyen gerçek lokomotifler olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda günümüzün gerçeği olan teknolojinin bankalar tarafından kullanılması kaçınılmazdır. Bankacılık sektörü teknolojinin hızla değişimine en hızlı uyum gösteren sektörlerin başında gelmektedir. Dijital bankacılığı kullanan müşteri sayısı katlanarak artmaktadır. Bankaların kârlılığının birçok faktörden etkilenmesi mümkündür. Bunlara artan kredi ve mevduat hacmi, teknolojik yenilikler, bankaların alternatif dağıtım kanallarından elde edilen gelirler, bankacılık hizmetlerinden sağlanan gelirler gibi örnekler verilebilir. Günümüz itibarıyla bankacılığı, dijital bankacılık olarak adlandırırsak yanlış olmayacaktır. Artan dijital bankacılık kullanımını bankalar tarafından etraflıca değerlendirilmelidir.

Bankacılık sektöründe rekabet ortamı dijital bankacılık ekseninde yoğunlaşmaktadır. Dijitalleşen rekabet ortamında bankaların, müşteri profillerini iyi tanıyarak dijital bankacılık sistemlerini geliştirmeye ihtiyaçları vardır. Bu amaçla son yıllarda teknolojik gelişmeler ile birlikte teknolojik altyapıya sahip dijital bankacılığın daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Dijital

bankacılığın nihai amacı kâr etmek olduğundan bankalarda dijitalleşmenin kârlılığa etkisi incelemeye değer bir konudur.

Günümüz bankacılık sektöründe telefon bankacılığı, mobil bankacılık ve kredi kartları gibi hizmetler dijital bankacılık kapsamında değerlendirilmektedir (Ojeka and Ikpefan 2011). Bankalar sundukları işlemlerini internet tabanlı hizmetler aracılığıyla daha hızlı bir şekilde gerçekleştirebilmektedir. Bu sayede tüketiciler bankaya gitmeden bankacılık işlemlerinin tamamını gerçekleştirebilmektedirler. Ayrıca hem banka hem de tüketiciler için bu işlemlerin maliyeti oldukça düşüktür (Auta, 2010).

Günümüzde tüketiciler tarafından fiziksel bir şubede uzun kuyrukta bekleyip onlarca evrak doldurmak istenmemektedir. Bunun yerine elektronik cihazlar aracılığıyla daha az çaba gerektiren, hızlı ve rahat bir kullanıcı deneyimi sağlayan "self servis" dijital bankacılık çözümleri talep edilmektedir. Özellikle Covid-19 krizi, her nesilden tüketiciyi dijital bankacılık kanallarını kullanma konusunda daha da istekli hale getirmiştir. Bankaların "self-servis" yetenekleri sadece para transfer etme ve hesap bakiyelerini çevrimiçi kontrol etme gibi yaygın faaliyetlerle sınırlı kalmamaktadır. En son bankacılık teknolojilerinin yardımıyla tüketiciler kendi kendine kayıt, uzaktan hesap açma, Kredi oluşturma, sigorta satın almak gibi gelişmiş dijital self servis işleri gerçekleştirebilmektedirler. Self-servis bankacılık çözümleri, kullanıcılara her zaman, her yerden, hızlı, basit ve şeffaf bir bankacılık deneyimi sunmaktadır. Mobil bankacılık sayesinde internet bankacılığında yaşanan yer ve mekân sorunu ortadan kalkmıştır. Chung ve Known (2009;541), mobil bankacılığı "*hareket halindeyken banka hesaplarına erişmek ve şahsen bankaları ziyaret etmeden mobil cihazlarla istedikleri yerde fon aktarmak isteyenler için bir sistem*" olarak tanımlamaktadır.

İnternet bankacılığı ile ilgili Türkiye’de yapılan araştırmalar, genel olarak tüketicilerin bu hizmete yaklaşımını ve bu hizmetleri kullanma aşamasında etkileyen faktörleri ortaya koymaya yöneliktir. Küresel anlamda yapılan çalışmalar içerisinde de internet bankacılığının bankaların performansına etkisine yönelik yapılan çalışmalarda sınırlı sayıdadır. Bu anlamda çalışmamızın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmada bankacılık sektöründe yaşanan dijitalleşme sürecinin bankacılık sektörü kârlılığı üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu amaçla internet ve mobil bankacılık müşteri sayısı ve işlem hacminde meydana gelebilecek değişimler ele alınmış, konuyla ilgili literatür değerlendirilmiş ve bankacılık sektöründe dijitalleşmenin kârlılık üzerindeki etkisi verilerden hareketle analiz edilmiştir.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Dijital bankacılık işlemlerinden internet ve mobil bankacılığın kullanıcı sayısının ve işlem hacminin artması ile birlikte bankacılık sektöründe birçok avantaj ortaya çıkmıştır. Bu avantajlara; online hesap açma, arttırılmış güvenlik, 7/24 anında erişim, diğer uygulamalarla entegre edilebilme gibi örnekler verilebilir. Avantajlarının yanında teknoloji ve hizmet kesintileri, güvenlik ve kimlik hırsızlığı endişeleri, mevduat sınırlamaları, kişisel bankacı ilişkisi eksikliği, sınırlı hizmet kapsamı gibi birtakım dezavantajları da barındırmaktadır. Fakat avantajları daha yoğun olarak hissedilmektedir. Bu avantajlardan en önemlisi sektörün uzun vadede kârlılığının pozitif yönde etkilenmesidir. Ayrıca Dijital bankacılığı ve bankaların kârlılığını konu olan çok sayıda çalışma olmasına karşın bu iki faktörün bir arada konu alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu

çalışmalardan bazıları ele alınan değişkenler ve ulaşılan sonuçlar bakımından kronolojik olarak aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Çabuk ve İnan (2005) çalışmalarında yapılan inceleme sonucunda günümüzde bankalarının genelini internet bankacılığına ciddi yatırım yaptıkları ve bu yatırımlarının maliyet tasarrufu sağladığı bulgusuna ulaşmışlardır

Acharya vd. (2008) çalışmalarında internet bankacılığı hizmetlerinin bankaların finansal performanslarına etkisini incelemiş ve internet bankacılığının performans üzerinde ciddi anlamda etkisi olduğunu ifade etmişlerdir. Aynı şekilde Yıldırım (2011) internet bankacılığı hizmeti veren 26 banka üzerinde yaptığı çalışmada Türkiye’de internet bankacılık kullanımını gelişmiş ülkelere göre alt seviyelerde olduğu fakat, bu oranın son dönemde arttığı ve maliyet tasarrufu ve hız gibi sebeplerle bu hizmetlerin kullanımının yaygınlaşmasının beklendiğini ifade etmiştir.

Bayoğlu (2010) tarafından yapılan çalışmada dijital bankacılık uygulamalarında şubeden yapılan işlem maliyetinin, dijital ortamlar üzerinden yapılan hizmet maliyetlerinden yaklaşık 50 kat fazla olduğu gözlemlenmiştir. Dijitalleşme ve teknolojiyle birlikte bankacılık sektöründe istihdam, kârlılık, rekabet, zaman ve tüketicilere sağlanan kolaylıklar ile elde edilen büyük kazanımlar söz konusudur.

Abaenewe vd. (2013) çalışmalarında dijital bankacılığın banka performansı üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Performans faktörleri olarak özsermaye ve kârlılık gibi rasyoları tercih etmişlerdir. Çalışmada dijital banka faaliyetleri önce ve sonrası verileri kullanılarak her iki dönem getirileri karşılaştırılmış ve bankaların dijital bankacılık işlemlerine başlaması ile özsermaye getirisinin olumlu etkilendiği tespit edilmiştir. Aktif getirisinde ise anlamlı bir değişim tespit edildiği ifade edilmiştir.

Kato vd. (2014) mobil bankacılık faaliyetleri ve bankaların performansı arasındaki ilişkiyi Kenya bankacılık sektörü özelinde incelemiştir. Çalışmada elde edilen bulgular, mobil bankacılığın banka performansını pozitif yönde etkilediği ve önemli katkılar sağladığı yönündedir.

Benzer şekilde Kathuo vd. (2015), çalışmalarında bankacılık sektöründe hizmet veren kırk iki bankanın mobil bankacılık çerçevesinde kârlılığını incelemişlerdir. Araştırma bulgularına göre mobil bankacılığın kullanıldığı son 5 yılda işlem sayısında meydana gelen ciddi orandaki artışın performans üzerinde pozitif yönde etkide bulunduğu ifade edilmiştir.

Dinh vd. (2015) çalışmalarında internet bankacılığının Vietnam’da faaliyet gösteren bankaların performansı üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmada kârlılık oranları ve faiz dışı giderler performans faktörleri olarak ele alınmıştır. Çalışmanın bulgularına göre, hizmet faaliyetlerinden sağlanan gelir artışı banka kârlılık oranını pozitif yönde etkilemiştir.

Erol vd. (2015) çalışmalarında internet bankacılığının bankaların kârlılığı üzerine etkisini araştırmışlardır. 2006-2012 dönemini kapsayan çalışmanın bulgularına göre, artan internet bankacılık faaliyetlerinden elde edilen gelirlerin banka kârlılığını pozitif yönde etkilediği ifade edilmiştir.

Tunay vd. (2015) çalışmalarında Avrupa ülkelerinde faaliyet gösteren 30 bankanın internet bankacılık faaliyetleri kapsamında performans değerlendirmesini yapmışlardır. 2005-2013 dönemini kapsayan bu çalışmada performans kriterleri olarak aktif kârlılığı ve öz sermaye kârlılığı

kullanılmıştır. Çalışmada yapılan analizlere göre Avrupa ülkelerinde internet bankacılığının kârlılığa pozitif yönde etkisi olduğu saptanmıştır.

Malaquias ve Hwang (2016) çalışmalarında mobil bankacılığın bankaların performansı ve verimliliği üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışma bulgularında mobil bankacılık uygulamalarının banka verimliliği ve performansı üzerinde pozitif yönde etkide bulunduğu ifade edilmiştir. Benzer şekilde Uzun ve Berberoğlu (2017) çalışmalarında 2007-2016 dönemini kapsayan 26 bankanın internet bankacılığı faaliyetlerini incelemişler ve bu yıllar arasında gerçekleştirilen internet bankacılığı kullanan tüketici sayısı ve işlem hacmi artışının banka gelirlerinde pozitif yönde etki sağladığını bulmuşlardır. Bir diğer çalışma sonuçlarına göre, dijital bankacılık uygulamaları kapsamında tüketicilerin şubeye gitmeden banka işlemlerini yapması, şubelerin yoğunluk oranını azaltmakta, şubelerin ve çalışanların sayısını düşürmekte ve maliyetleri azaltmaktadır (Karjaluooto vd., 2004). Yavuz ve Babuşcu (2018) çalışmalarında elde ettiği bulguya göre bankalar, internet bankacılık işlemlerini tercih ederek maliyetleri azaltmakta ve bu işlemlerin kullanım oranını arttırmaktadır.

İncelenen tüm bu çalışma verilerine göre internet ve mobil bankacılığın aktif kullanıcı sayısının ve işlem hacminin her geçen gün arttığı ve bu artışın banka kârlılık oranları üzerinde pozitif yönde etki ettiği şeklindedir. Bu bulgular çalışmamız sonucunda elde edilen bulgular ile benzerlik göstermektedir.

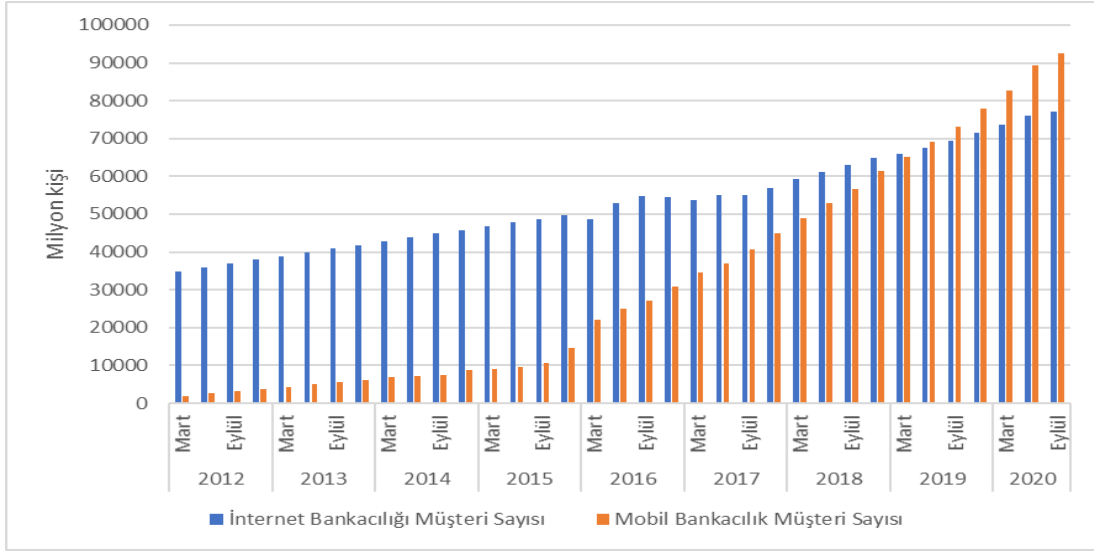
2. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

2.1 Veri Seti

Çalışmanın veri seti 2012-2020 yılları arasındaki çeyrek dönemlik verilerden oluşmaktadır. Yıl başlangıcının 2012 yılı olmasının sebebi Türk Bankalar Birliği (TBB)'nin ilk olarak 2012 yılında mobil bankacılık verileri yayınlamaya başlamasıdır.

Çalışmada test edilmesi gereken hipotezler doğrultusunda bankacılık sektörüne ait veri setleri derlenmiştir. Bu kapsamda söz konusu yıllar için bankacılık sektörüne ait Aktif kârlılık oranı, internet bankacılığı müşteri sayısı, mobil bankacılık müşteri sayısı, internet bankacılığı ile yapılan finansal işlem tutarları, mobil bankacılık ile yapılan finansal işlem tutarları değişkenleri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında 2012-2020 yılları arasındaki 3 aylık dönemi kapsayan zaman serisi verileri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında kullanılan tüm veriler TBB resmî web sitesinde bulunan banka ve sektör bilgileri istatistiklerinden derlenmiştir. Dijital bankacılık müşteri sayısı tespit edilirken mobil bankacılık ve internet bankacılık açısından "En az bir kez login olmuş" müşteri sayısı dikkate alınmıştır.

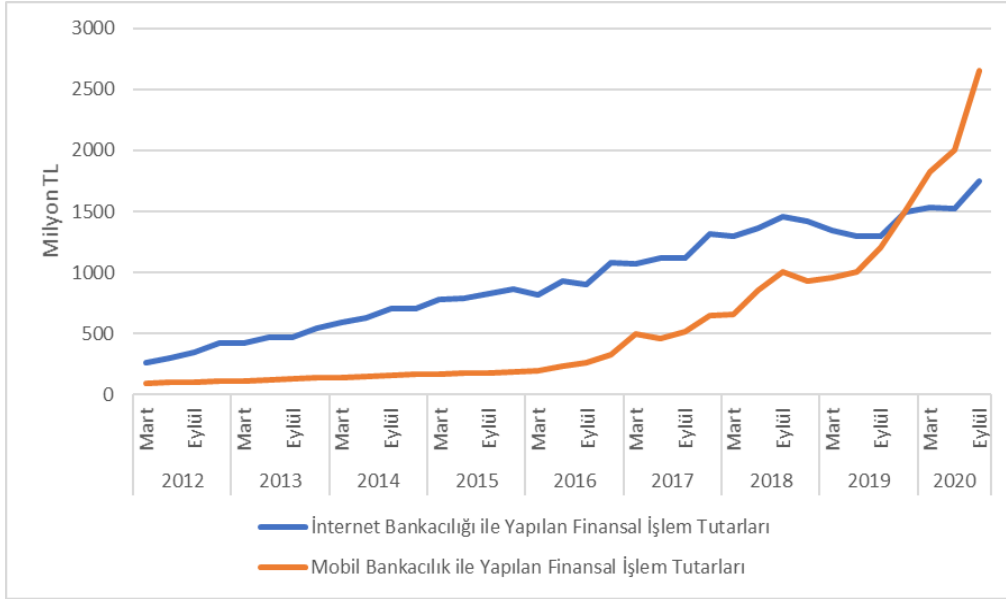
Şekil 1: Mobil ve İnternet Bankacılık Müşteri Sayısı

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (2021), verilerinden derlenmiştir.

Şekil 1’de 2012-2020 yılları arası mobil ve internet bankacılık müşteri sayısı değerleri verilmiştir. Şekilde de görüldüğü gibi 2012 yılı başlarında çok düşük sayıda olan mobil bankacılık müşteri sayısında yıllar içerisinde kayda değer bir artış olduğu gözlenmiştir. Bu süreç içerisinde internet bankacılığı müşteri sayısında da bir artış meydana gelmiştir. Fakat bankacılık müşterilerinin mobil bankacılık kullanımını daha fazla tercih ettikleri görülmektedir. Bunun sebebi akıllı telefonların yaygınlaşması ve akıllı telefonlar için bankalar tarafından geliştirilen bankacılık uygulamalarının kullanımı gösterilebilir.

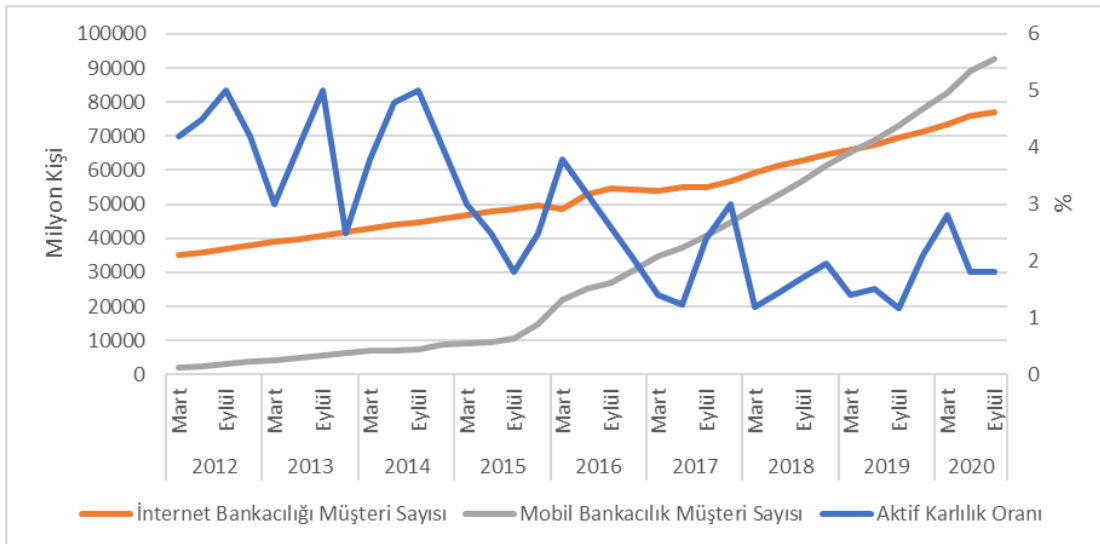
Şekil 2: Mobil ve İnternet Bankacılık İşlem Hacmi

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (2021), verilerinden derlenmiştir.

Şekil 2’de internet bankacılığı ve mobil bankacılık ile yapılan finansal işlem tutarları görülmektedir. İşlem hacimleri de internet ve mobil bankacılık müşteri sayılarının yıllar içerisindeki değişimine benzer bir seyir izlemiştir. Bu duruma ek olarak mobil bankacılık aracılığıyla yapılan işlem hacminde özellikle son yıllar içerisinde daha büyük bir artış görülmektedir.

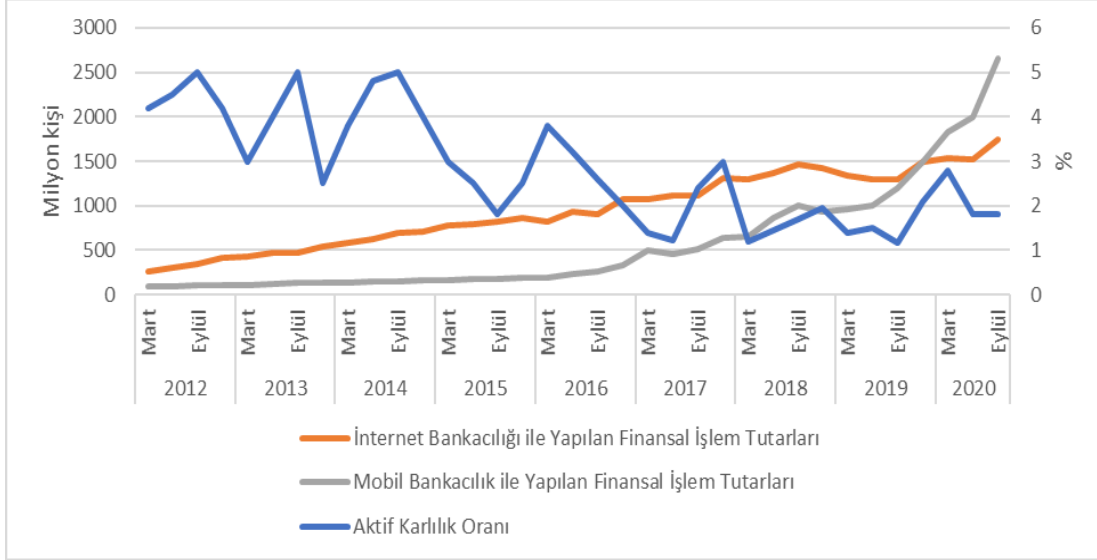
Şekil 3: Mobil ve İnternet Bankacılık Müşteri Sayısına Göre Kârlılık Oranı

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (2021), verilerinden derlenmiştir.

Şekil 3'te mobil ve internet bankacılık müşteri sayısına göre kârlılık oranı verilmiştir. Şekilde görüldüğü gibi bankaların kârlılık oranında yıllar içerisinde azalan bir trend görülmektedir. Bu durum müşteri sayılarının artışı ile ters bir yönde gerçekleşmektedir.

Şekil 4: Mobil ve İnternet Bankacılık İşlem Hacmine Göre Kârlılık Oranı

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği (2021), verilerinden derlenmiştir.

Şekil 4'te ise mobil ve internet bankacılık işlem hacmine göre kârlılık oranı verilmiştir. Şekilden görüldüğü gibi müşteri sayılarının değişimine benzer şekilde bankaların kârlılık oranında değişim işlem hacmi ile ters bir yönde gerçekleşmektedir.

2.2. Metodoloji

Şekiller ile elde edilen sonuçlar analizlerden elde edilecek sonuçlar ile ilgili bir fikir vermektedir. Sosyal bilimlerde faktörler arasındaki ilişki netlik göstermemektedir. Bu net olmayan ilişkilerin incelenmesi adına, istatistiksel bir model belirlenmekte ve değişkenler arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılmaktadır. Bu çalışmada dijital bankacılık uygulamaları kullanımının banka kârlılığı üzerindeki etkisi doğrusal regresyon analizi kullanılarak incelenmiştir.

Çoklu regresyon analizinde bağımlı değişken üzerinde etkili olan bağımsız değişkenler tespit edilebilmektedir. Çoklu regresyon analizi değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemek ve bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etki seviyesini tespit etmek için yapılan analiz türüdür (Gujarati, 2009). İlişki doğrusal yönde ise doğrusal regresyon analizi uygulanmaktadır.

2.3. Modelleme

Çalışmada temel amaç doğrultusunda doğrusal regresyon modeli teşkil edilerek tahmin edilmiştir, modelde dijitalleşmenin kârlılık üzerindeki etkisi incelenmiştir. Modelde Kullanılan değişkenler ve kısaltmalar Tablo 1'de verilmiştir. Bu değişkenlerden aktif kârlılık oranı Karimzadeh ve Sasouli (2013) tarafından, internet bankacılığı müşteri sayısı ve internet bankacılığı ile yapılan finansal işlem tutarları değişkeni Malhotra ve Singh (2006) tarafından, Mobil Bankacılık Müşteri Sayısı ve Mobil Bankacılık ile Yapılan Finansal İşlem Tutarları ise Mutua

(2013) tarafından çalışmalarında kullanılmıştır. Bu çalışmada bu değişkenler bir arada kullanılarak yeni bir model teşkil edilmiştir.

Tablo1: Değişkenler ve kısaltmaları

Değişken	Adı	Kısaltma
Bağımlı Değişken	Aktif Kârlılık Oranı	roa
Bağımsız Değişken	İnternet Bankacılığı Müşteri Sayısı / Toplam Müşteri Sayısı	ibcn
Bağımsız Değişken	Mobil Bankacılık Müşteri Sayısı / Toplam Müşteri Sayısı	mbcn
Bağımsız Değişken	İnternet Bankacılığı ile Yapılan Finansal İşlem Tutarları / Toplam İşlem Tutarı	inttrans
Bağımsız Değişken	Mobil Bankacılık ile Yapılan Finansal İşlem Tutarları / Toplam İşlem Tutarı	mobiltrans

Çalışmada kullanılan değişkenlere ait veriler, ham veriler olarak modele dahil edilmiştir. Ayrıca bankalara ait aktif kârlılık oranı (roa)'nın hesaplanması için ayrı bir formül kullanılmamış TBB'nin resmî web sitesinden elde edilen veriler ile analizler gerçekleştirilmiştir. Burada bankaların varlık büyüklüğü, kredi hacimleri, kayıp karşılık oranları vb. gibi durumlar da şüphesiz banka kârını etkileyebilmektedir. Fakat çalışma kapsamında dijitalleşmenin kârlılık üzerindeki etkisi araştırmak istenmektedir. Söz konusu bu değişkenlerin dijitalleşme ile dolaylı etkileri bulunmakta olduğundan modele dahil edilmemiştir.

Çalışma kapsamında bağımlı değişken olarak aktif kârlılık oranı (roa) yerine öz kaynak kârlılık oranı (roe) kullanılabilirdi. Fakat çalışma belli kapsamında özkaynaktan bağımsız etkin bir kârlılığa odaklanılmak istenmiştir. Bu sebeple roa'nın kullanılması daha uygun bulunmuştur. Diğer yandan bağımsız değişkenler olarak internet bankacılık müşteri sayısı ve işlem tutarının yanında mobil bankacılık müşteri sayısının son yıllarda artması sebebiyle modele dahil edilmiştir.

2.4. Ekonometrik Model

Çalışma kapsamında doğrusal regresyon modeli kullanılmıştır. Kullanılan model aşağıdaki gibi ifade edilmektedir.

$$roa = \beta_0 + \beta_1 (ibcn) + \beta_2 (mbcn) + \beta_3 (inttrans) + \beta_4 (mobiltrans) + \epsilon$$

Model kapsamında "ε" hata terimi şeklinde bilinmektedir. Hata terimi bağımlı değişkeni etkilemekte ancak ölçülemeyen, gözlenemeyen ya da basitlik ilkesi gereği doğrudan modele dâhil edilmeyen diğer tüm değişkenleri temsil etmektedir.

2.5. Hipotezler

Bu kapsamda çalışmanın temel amacı doğrultusunda bankacılık sektörü aktif kârlılığı üzerinde dijital bankacılık aracılığıyla yapılan işlem hacimlerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Bu sebeple ilk iki hipotez;

"H1: İnternet bankacılığı işlem hacminin bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır."

“H2: Mobil bankacılık işlem hacminin bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.” şeklinde belirlenmiştir.

Bankacılık sektörünün hizmet sektörü içinde yer alması sebebiyle bu sektör için asli unsur insandır. Bu doğrultuda müşteri potansiyelinin kârlılık üzerinde etkili olduğu düşünülebilir. Fakat çalışmanın odaklandığı konunun dijital bankacılık kullanan müşteriler olması sebebiyle ortaya atılan üçüncü ve dördüncü hipotez aşağıdaki gibi belirlenmiştir.

“H3: İnternet bankacılığı müşteri oranının bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.”

“H4: Mobil bankacılık müşteri oranının bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.”

3. BULGULAR VE DEĞERLENDİRMELERİ

Çalışmada model tahminleri yapmadan önce modellerde kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve Tablo 2’de sunulmuştur. En küçük kareler metodunun önemli varsayımlarından biri serilerin normal dağılıma uygunluğu ya da hataların dağılımının normal dağılım sergilemesidir. Bu sebeple ilk olarak değişkenlerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir.

En küçük kareler metodunun önemli varsayımlarından biri serilerin normal dağılıma uygunluğu ya da hataların dağılımının normal dağılım sergilemesidir. Çalışma kapsamında sosyal bilimler verileri ile çalışılması sebebiyle değişkenlerin normal dağılıma uygun olduğu varsayılmıştır.

3.1. Birim Kök Testi

Zaman serisi analizlerinde önemli varsayımlardan bir de serilerin durağan olmaları gerekliliğidir. Bu sebeple serilerin durağan olup olmadıkları bir diğer ifadeyle birim köke sahip olup olmadıkları incelenmelidir. Çalışma kapsamında durağan olmayan değişkenler varsa durağanlaştırma işlemi yapılmalıdır. Durağan olmayan değişkenler sahte regresyon problemini ortaya çıkarır. Sahte regresyon problemi sonucu elde edilen tahmin sonuçlarının var olmayan sahte bir ilişkiyi yansıtmaya anlamına gelmektedir. Serilerin seviye değerlerinde durağan olmadıkları durumda, farkları alınarak durağan hale getirilebilir ve sahte regresyondan kaynaklanan problem giderilebilmektedir. Böylece analizden daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilir.

Tablo2: Augmented Dickey-Fuller (ADF) Durağanlık Testi Sonuçları

	ADF (Düzey)		
	T ve I	I	N
roa	-3.7751** (0,052)	-2.9147* (0,009)	-1.1487 (0,103)
ibcn	-2.5674* (0,004)	-3.7074** (0,028)	-3.6234* (0,014)
mbcn	-4.8907* (0,001)	-6.2342* (0,000)	-6.6652* (0,001)
inttrans	-4.8273** (0,042)	-2.1478* (0,006)	-2.0157** (0,034)
mobiltrans	-4.9438* (0,009)	-4,2736** (0,007)	-4.1943* (0,007)

Not: * %1 önem seviyesinde ** %5 önem seviyesinde değişkenin durağan olduğunu göstermektedir. T ve I trendi ve sabiti içeren model, I; yalnızca sabiti içeren model ve N ise sabit ve trendi içermeyen modeli ifade etmektedir. Tabloda yer alan test değerleri, ADF test değerleridir ve parantez içinde, her bir teste ait olasılık değerleri verilmiştir.

Çalışmada kullanılan değişkenlerin birim köke sahip olup olmadıkları Augmented Dickey-Fuller (ADF) durağanlık testi ile test edilmiştir. Bu testte kullanılan gecikme sayısı, Akaike bilgi kriteri ile elde edilmiştir. Değişkenlere ait durağanlık test sonuçları tabloda sunulmuştur. Çalışmada kullanılan değişkenlerin trende ve sabite sahip oldukları görülmektedir. Bu sebeple trendli ve sabitli düzey seviyede durağanlıkları incelenmiştir. Bu değerler incelendiğinde bu değişkenlerin düzeyde durağan oldukları tespit edilmiştir. Bu doğrultuda modellerden elde edilecek tahminler tutarlı olacaktır.

Tablo 3: Model Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken roa		
	Katsayılar	Prob.
Sabit	β_0	0,147*
ibcn	β_1	0.189*
mbcn	β_2	0,094
inttrans	β_3	0,184
mobiltrans	β_4	0,141
R²	0,82	
F-statistic	184,957	
Prob(F-stat)	0.0000	
Durbin-Watson	1,9217	
VIF	3,15	
Jarque-Bera	Test St: 0,6914	Prob: 0,7247

Elde edilen tahmin sonuçları tabloda görülmektedir. Her iki modelin sonuçlarına bakıldığında belirlilik katsayısı olarak bilinen R² değeri 0,82 olarak tespit edilmiştir. Bu orana göre modellerin açıklama gücü yeterlidir. Kullanılan bu modellerin anlamlı olup olmadıkları F-istatistik değerinin dikkate alınması sonucunda belirlenir. Sonuçlara göre F-statistic > Prob(F-statistic) olduğu görülmektedir. Bu sonuçlara göre modeller anlamlıdır. Ayrıca çalışmada kullanılan ekonometrik modelde az sayıda bağımsız değişken kullanılmıştır. Bununla birlikte gözlem sayısı sınırlıdır. Bu sebeple dışlanan değişkenlerin etkileri hata terimi üzerinde toplanmıştır. Bu doğrultuda model geçerliliği bakımından hata terimine yönelik varsayımların sağlanması önem taşımaktadır. İlk olarak hata terimlerinin normal dağılım sergileyip sergilenmediği Jarque-Bera testi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre (Prob=0,72 > 0,05) hata terimleri normal dağılım sergilemektedir. Ayrıca hata teriminin otokorelasyondan arındırılmış olması beklenmektedir. Otokorelasyon olup olmadığı Durbin-Watson testi ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar Durbin-Watson test istatistik değerinin 2'ye yakın olması sebebiyle modellerde otokorelasyonun olmadığı sonucuna varılır (Tillman, 1975). Ayrıca çoklu doğrusal bağlantı sorunun olmaması beklenmektedir. Bu durum varyans büyütme faktörü olarak ifade edilen VIF değeri ile incelenmektedir. Bu değer 10'dan küçük olması çoklu doğrusal bağlantı sorunun olmadığını göstermektedir (Alin, 2010). Elde edilen VIF değeri (3,15 < 10) çoklu doğrusal bağlantı olmadığını göstermektedir.

Model tahmin bulgularına değişkenlere ait katsayılar %95 güven seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Tahmin katsayıları incelendiğinde internet bankacılığı müşteri sayısında meydana gelen 1 birimlik artış kârlılıkta 0,19 birim, mobil bankacılıkta meydana gelen 1 birimlik artış kârlılıkta 0,09 birim artış meydana getirmektedir. İnternet bankacılığının müşterilerinin banka kârlılığında daha etkili olduğu görülmektedir.

İnternet bankacılığı işlem hacmindeki 1 birim artış kârlılıkta 0,18 birim ve mobil bankacılık işlem hacmindeki 1 birim artış kârlılıkta 0,14 birim kârlılığa sebep olduğu bulunmuştur. Buradan

elde edilen sonuçta da internet bankacılığı ile yapılan işlemlerin bankacılık kârlılığına daha fazla etki ettiği tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre tüm hipotezler desteklenmiştir.

Tablo 4: Hipotez Sonuçları

H1: İnternet bankacılığı işlem hacminin bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.	Desteklendi
H2: Mobil bankacılık işlem hacminin bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.	Desteklendi
H3: İnternet bankacılığı müşteri sayısının bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.	Desteklendi
H4: Mobil bankacılık müşteri sayısının bankacılık sektörü üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisi vardır.	Desteklendi

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Kârlı bir bankacılık sektörü, reel ekonomiye kredi sağlayarak, iş yatırımlarını finanse edebilmektedir. Böylece ekonomik büyüme desteklenmektedir. Ekonomik büyüme ve istihdam açısından son derece önemli olan küçük ve orta ölçekli işletmeler özellikle banka kredilerine bağımlıdır. Bu açıdan bankaların kârlılıkları tüm ekonomi üzerinde oldukça etkili bir faktördür.

Küreselleşme ile birlikte teknolojik yeniliklerin de hız kazanması, devletler arasındaki ilişkilerin daha da artmasına ve finans sektörü aktörlerinden olan bankaların hizmetlerini bu yönde geliştirmelerini zorunlu kılmıştır. Diğer yandan gelişen pazarlar ve artan işlem hacmi ile birlikte bankaların maliyetlerinin artması onları dijital bankacılık gibi maliyet düşürücü etkisi olan farklı kanallara yönlendirmiştir. Dijital bankacılık faaliyetleri bu anlamda hem tüketicilere hem de bankalara sosyal ve ekonomik avantajlar sağlamaktadır. Türk bankacılık sektörü de bu gelişmeleri takip etmiş ve Türkiye'nin en kırsal noktasına bile ATM'ler kurmuş, günün her saatinde tüketicilerin ulaşabileceği telefon bankacılığı, internet ve mobil bankacılık hizmetlerini sunmuştur.

Bankacılık sektöründe artan dijitalleşmeyle birlikte amaçlanan kârlılık üzerine gerçekten bir etki göstermekte midir? düşüncesiyle veriler dijitalleşme kapsamında mobil ve internet bankacılığı müşteri sayıları ve işlem hacimleri bağımsız değişken olarak alınmış aktif kârlılık üzerine etkisi ekonometrik analiz yardımıyla yapılmıştır. Singh ve Malhotra (2004) tüm bankalar için kârlılığın açıklanmasında internet bankacılığının önemli bir belirleyici olmadığını, internet bankacılığının etkisinin yalnızca özel sektör bankaları söz konusu olduğunda önemli olduğunu ifade etmesine karşılık bu çalışmada doğrusal regresyon analizi sonucunda elde edilen sonuçlar, hem mobil ve internet bankacılık müşteri sayısının hem de mobil bankacılık ve internet bankacılığı aracılığıyla yapılan işlem hacimlerinin tüm bankalar için aktif kârlılık üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Gupta ve Bansal (2018) bu duruma benzer bir görüş ortaya atmakla birlikte internet bankacılığının müşteri memnuniyeti üzerinden kârlılığı etkilediğini ifade ederek tek başına dijital bankacılığın bankaların aktif kârlılığı üzerinde etkili olmadığını ifade etmiştir. Bu nedenle dijital bankacılık faaliyetlerinin tek bir boyut olarak ele alınmasının yanında müşteri memnuniyetinin ve müşteri sadakatinin de dikkate alınması daha faydalı olacaktır.

Çalışmada internet bankacılığı aracılığıyla yapılan işlem hacminin büyüklüğü banka aktif kârlılığı üzerindeki en etkili faktör olduğu tespit edilmiştir. İşlem hacminin kârlılığı etkileyeceği

beklenen bir durumdur. Fakat işlem hacminin artmasına internet bankacılığının aracılık etmesi işlem hacminin kârlılığa dolaylı bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Nitekim Koo ve diğerleri (2013) sistem kalitesinin hem internet bankacılığı hem de mobil bankacılık için algılanan kullanılabilirlik ve son kullanıcı memnuniyeti üzerinde olumlu etkileri olduğunu ortaya koymuş ve mobil bankacılığın müşteri memnuniyeti açısından daha etkin bir rolü olduğunu ifade ederek dijital bankacılığının yaygınlaşmasının işlem hacmini artırdığını ifade etmiştir. Bu doğrultuda dijital bankacılık elemanları olan mobil bankacılık ile internet bankacılığı da ayrıca ele incelenmiştir. İşlem hacminin kârlılık üzerindeki etkisinin internet bankacılığı işlem hacminin kârlılık üzerindeki etkisine göre daha düşük bir seviyede gerçekleştiği belirlenmiştir. Bu durumda bu çalışma ile kârlılığın müşteri memnuniyetinden ayrı bir konu olarak ele alınması gerekliliği ortaya çıkarılmıştır.

Çalışma kapsamında elde edilen bir diğer sonuç ise mobil bankacılık müşteri sayısındaki artışın, internet bankacılığı müşteri sayısındaki artışa göre kârlılık üzerinde yaklaşık iki katlık bir etkiye sahip olduğudur. Burada bu durum sebebi olarak dijital bankacılık uygulamaları kapsamında hızlı fakat sınırlı işlem sunan mobil bankacılığın daha kapsamlı işlemler yapılabilen fakat mobil bankacılığa göre daha az pratik olan internet bankacılığına göre daha az tercih edilmesi gösterilebilir. Nitekim Yu (2014) mobil bankacılığın, tüketici göreceli uyumluluğu, öz yeterlilik, kaynak kolaylaştırma koşulları ve teknoloji kolaylaştırma koşulları açısından internet bankacılığına göre daha üstün olduğunu ifade etmiştir. Elde edilen sonuçların bu üstünlüğün bankalara kârlılık olarak yansıdığını göstermektedir. Bu sonuç doğrultusunda bankaların mobil bankacılık faaliyetlerine ağırlık vermeleri kârlılıklarını pozitif etkileyeceğini göstermektedir.

Çalışma kapsamında özet olarak bankaların dijital dönüşümünün kârlılık kazanımlarına yol açtığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Niemand ve diğerleri (2021)'in ifade ettiği gibi bu kazanıma, dijitalleşmeye elverişli bir ortam yaratan yapısal değişiklikler ve mali düzenlemelerinin eşlik etmesi gerekmektedir. Bankaların teknoloji temelli sürdürülebilir kârlılığa dönmesi için her yapıya uyan tek bir strateji olmasa bile, bilgi teknolojilerine yapılan yatırımlar bu kapsamda önemli bir rol oynamaktadır. Dijital dönüşümün desteklenmesi, bankaların iş modellerini finansal hizmetlerdeki hızlı teknolojik yenilik ve siber tehditlere karşı dayanıklı hale getirmeleri oldukça önemli olacaktır.

Çalışmadan elde edilen bulgular yapılan literatür taraması doğrultusunda gelecek dönemlerde dijital bankacılık kullanım hacminin artacağı ve bankaların bu yönde yatırımlarını arttıracaklarını söylemek mümkündür. Bu açıdan bankalar dijital bankacılıkla ilgili tüketicilerini daha etkili bilgilendirmeli, farkındalık yaratmalı ve özendirici almalıdır. Dijital bankacılık platformunda tüm katılımcıların iştirak etmesiyle küresel anlamda güvenlik sistemleri ve yasal düzenlemelerin ele alınacağı süreklilik arz eden toplantıların düzenlenmesi ve tarafların bilgi paylaşımında bulunması yenilik ve gelişim açısından oldukça önemlidir. Ayrıca banka personelinin de dijital bankacılık alanında bilgi düzeylerini arttırabilecekleri ortamların sağlanması da önerilebilmektedir. Son olarak sektör yeni teknolojiler geliştirmek üzere AR-GE çalışmalarına daha fazla yatırım yapmalıdır.

YAZAR BEYANI

Yazar Katkıları

Yazar çalışmanın tümünü tek başına gerçekleştirmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması

Yazar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Abaenewe, Z.C., Ogbulu, O.M., & Ndugbu, M.O. (2013). Electronic Banking And Bank Performance In Nigeria. *West African Journal of Industrial & Academic Research*, 6(1), 171-187. <https://doi.org/10.17706/ijeeee.2016.6.3.175-185>
- Acharya, R.N., Kagan, A., & Lingam, S.R. (2008). Online Banking Applications and Community Bank Performance. *The International Journal of Bank Marketing*, 26(6), 418-439. <https://doi.org/10.1108/02652320810902442>
- Alin, A. (2010). Multicollinearity. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Computational Statistics*, 2(3), 370-374. <https://doi.org/10.1002/wics.84>
- Arslan, G., & Yavuzaslan, K. (2019). Bankacılık sektöründe inovasyonun yeri ve önemi: Türkiye örneği. *Business & Management Studies: An International Journal*, 7(2), 946-968.
- Athanasoglou, P.P., Brissimis, S.N., & Delis, M. D. (2008). Bank-specific, industry-specific and macroeconomic determinants of bank profitability. *Journal of international financial Markets, Institutions and Money*, 18(2), 121-136. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2006.07.001>
- Auta, E. M. (2010). E-banking in developing economy: Empirical evidence from Nigeria, *Journal of Applied Quantitive Methods*, 5(2), 212-222
- Bayoğlu, S. (2010). *Türkiye’de internet bankacılığı adaptasyonunu etkileyen faktörlerin teknoloji-organizasyon-çevre modeli ile araştırılması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, Kadir Has Üniversitesi.
- Chung, N., & Known, S. J. (2009), The effects of customers’ mobile experience and technical support on the intention to use mobile banking. *CyberPsychology&Behavior*. 12(5), 539-543. <https://doi.org/10.1089/cpb.2009.0014>
- Çabuk, S., & İnan, H. (2005). İnternet aracılığıyla bankacılık hizmetlerinin pazarlaması. *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Öneri Dergisi*, 6(23), 23-34.
- Dinh, V., Le, U. & Le, P. (2015). Measuring the impacts of internet banking to bank performance: Evidence from Vietnam. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 20(2), 1-5.
- Erol, İ., Çınar, S., & Duramaz, S. (2015). Bankaların yeni gelir kaynağı: Elektronik bankacılık işlem ücretleri, Türk bankacılık sektöründe banka kârlılığı üzerindeki etkisi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 1-21.

- Glenn, H. P. (2014). *Legal traditions of the world: Sustainable diversity in law*. Oxford University Press, USA.
- Gupta, S. K., & Bansal, A. (2018). Young customer's attitude towards digital banking with special reference to public and private bank in Uttarakhand. *8M: The Journal of Indian Management & Strategy*, 23(4), 23-27.
- Gujarati, D., & Porter, D. (2009). *Essentials of Econometrics 4e*. McGraw Hill.
- Karimzadeh, M., & Reza Sasouli, M. (2013). Contribution of internet banking toward profitability of banking in India. *Acta Universitatis Danubius.Œconomica*, 9(6), 57-68
- Karjaluoto, H., Pikkarainen, T., Pikkarainen, K., & Pahlila, S. (2004). Consumer acceptance of online banking: An extension of the technology acceptance model. *Internet Research*.
- Kathuo, S., Rotich, G., & Anyango, W. (2015). Effect of mobile banking on the financial performance of banking institutions in Kenya. *The Strategic Journal of Business & Change Management*, 2(98), 1440-1457.
- Kato, G.K., Otuya, W.I., Owunza, J.D., & Nato, J.A. (2014). Mobile banking and performance of commercial banks in Kenya. *International Journal of Current Research*, 6(12), 10670-10674.
- Koo, C., Wati, Y., & Chung, N. (2013). A study of mobile and internet banking service: Applying for IS success model. *Asia Pacific Journal of Information Systems*, 23(1), 65-86.
- Malaquias, R.F., & Hwang, Y. (2016). An empirical study on trust in mobile banking: A developing country perspective. *Computers in Human Behavior*, 54, 453-461
- Mercia, M. C., Evren, O., & Hassan, T. (2002). Bank performance around the introduction of subsidiary banks in the US. *Journal of Banking and Finance*, 17, 389-40.
- Mutua, R. W. (2013). *Effects of mobile banking on the financial performance of commercial banks in Kenya* (Doctoral dissertation, University of Nairobi).
- Niemand, T., Rigtering, J. C., Kallmünzer, A., Kraus, S., & Maalaoui, A. (2021). Digitalization in the financial industry: A contingency approach of entrepreneurial orientation and strategic vision on digitalization. *European Management Journal*, 39(3), 317-326.
- Ojeka, S.A., Ikpefan, O.A. (2011). Electronic Commerce, Automation and Online Banking in Nigeria: Challenges and Benefits. *School of Doctoral Studies (European Union) Journal 1*: 39-50.
- Singh, B., & Malhotra, P. (2004). Adoption of Internet banking: An empirical investigation of Indian banking sector. *Journal of internet Banking and Commerce*, 9(2), 9909-05.
- Tillman, J. A. (1975). The power of the Durbin-Watson test. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 959-974.
- Tunay, K.B., Tunay, N., & Akhisar, İ. (2015). Interaction between internet banking and bank performance: The Case of Europe. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 195, 363-368.
- Türkiye Bankalar Birliği. (2021). 10.11. 2021 tarihinde <https://www.tbb.org.tr/tr> adresinden erişilmiştir.

- Uzun, U., & Berberoğlu, M. (2017). İnternet bankacılığı hizmetlerinin banka performansı üzerine etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (20), 51-62.
- Yavuz, A. E., & Babuşcu, ř. (2017). Türk bankacılık sektöründe penetrasyon; internet bankacılığı ve mobil bankacılık ürünlerindeki penetrasyonun analizi. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 24-57.
- Yıldırım, F. (2011). Türkiye’de internet bankacılığı ürünleri üzerine pazar trend analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 129-141.
- Yu, C. S. (2014). Consumer switching behavior from online banking to mobile banking. *International Journal of Cyber Society and Education*, 7(1), 1-28.
- Zimmerman, G.C. (1996). Factors influencing community bank performance in California. *Economic Review-Federal Reserve Bank of San Francisco*, 26-40.

Derleme / Review

Kamu Yönetiminde Etik Rehberlik Faaliyeti Olarak Kamu Görevlilerine Etik Danışmanlık Sunulması

Yaşar Uzun¹

Öz

Kamu sektörü organizasyonlarında etik yönetim anlayışının güçlendirilmesi için etik rehberlik faaliyetleri kapsamında yapılması gereken çalışmalardan birisi de kamu görevlilerine etik kodlar, karşı karşıya kaldıkları etik ikilemler ve sorunlara yönelik danışmanlık desteği sağlamaktır. Bu çalışmada, "Kamu görevlilerine etik danışmanlık hizmeti sunulması neden önemlidir ve iyi uygulamalar ışığında ülkemizde bu müesseseyi güçlendirmek üzere hangi alanlarda çalışmalar yapılması gereklidir?" sorularına cevap bulunmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, kamu yönetiminde kamu görevlilerinin "etik tavsiye alma" ihtiyaçlarına dikkati çekerek "etik danışmanlık altyapı ve uygulamalarının" güçlendirilmesi gerekliliğine yönelik farkındalığın gelişimine katkı sunmaktır. Ülkemiz mevzuatında etikle ilgili düzenlemeler kapsamındaki idarelerin etik komisyonlarına kamu görevlilerine etik değer ve ilkelerle ilgili tavsiye ve yönlendirmede bulunma görevi verilmiştir. Bu çalışma, uluslararası iyi uygulama önerileri ve iyi uygulama örneklerine de yer vermektedir. Yapılan değerlendirmeler ışığında, ülkemiz kamu yönetiminde de etik danışmanlık müessesesinin güçlendirilmesi amacıyla mevzuat, etik danışmanlığa dair yapı, etik danışmanlığın teşvik edilmesi, bu hizmeti sunacak insan unsuru, etik danışmanlığa dair idare ve kamu yönetimi performansının değerlendirilmesi gibi alanlarda bir takım çalışmaların yapılması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Etik Danışmanlık, Denetim, Kamu Yönetimi, OECD, Kamu Dürüstlüğü.

Ethics Counselling To Public Officials As An Activity Of Ethics Guidance In Public Administration

Abstract

One of the key activities that should be carried out within the scope of ethical guidance activities in public sector organizations is to provide ethics counseling support to public officials regarding codes of ethics, ethical dilemmas and problems they encounter in daily life. This paper has two main questions as follows: Why is it important to provide ethics counseling service to public officials, and in which areas should study be carried out to strengthen this function in our country in the light of good practices? In this context, the purpose of this paper is to draw attention to the need of public officials to receive "ethics advice" in public administration and thus, to raise awareness regarding the necessity of strengthening the ethics counseling infrastructure and practice. In our country's legislation, the ethics commissions of the administrations within the scope of the regulation are given the task of providing advice and guidance to public officials regarding ethical values and principles. This paper includes recommendations on international good practices regarding ethics counseling. The paper concludes that there are still areas to work on and improve in order to promote and strengthen the function of ethics counselling in our public administration.

Keywords: Ethics Counselling, Audit, Public Administration, OECD, Public Integrity.

¹ Sayıştay Uzman Denetçisi, Sayıştay Başkanlığı, yasaruzun@sayistay.gov.tr, <https://orcid.org/0000/0003-3803-0611>

Atıf: Uzun, Y. (2022). Kamu yönetiminde etik rehberlik faaliyeti olarak kamu görevlilerine etik danışmanlık sunulması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40 (1), 201-221.

GİRİŞ

Kamu görevlilerinin huzurlu bir ortamda çalışmaları, kamu hizmetinin arzu edilen standartlara uygun şekilde üretilmesi ve sunulmasında etkili bir unsurdur. Kamu görevlisini huzurlu kılacak etmenlerden birisi de iş ortamında karşılaşacağı etik ikilemleri ve sorunları aşabilme imkân ve kapasitesine sahip olmasıdır. Kamu görevlilerine bu imkânın ve kapasitenin kazandırılmasında “etik danışmanlık” müessesesi önemli bir fonksiyon icra edecektir. Etik danışmanlık, kamu görevlilerinin karşılaştıkları sorunlarda kamu hizmetlerinin gerektirdiği etik değerlere uygun karar almalarını teşvik eden bir mekanizma olarak, kamu yönetimlerinde etik anlayışın güçlendirilmesinde “rehberlik edici” bir işleve sahiptir. Etik tavsiyeye/danışmanlığa başvurulmanın özendirilmediği bir kurum kültürü, “etik stres”in iş yeri stres kaynakları arasında yer almasına zemin hazırlayabilecektir. Uygulamada etik kararlar almada gerginlik yaşama hâli olarak tarif edilebilen etik stres durumunda, kişisel inançlar, mesleki veya yasal rehberler, davranış kodları ile kurumsal beklentiler arasındaki çatışmalar nedeniyle sergilenecek davranış biçimi belirsizdir. Bu tür durumlarda kişiler “doğru” davranışı belirlemede güçlük yaşayabilmektedirler (Imboden, 2020). Etik ikilemler ve sorunların da kamu görevlileri üzerinde “etik stres” kaynağı olabileceği düşünüldüğünde kamu sektöründe etik danışmanlık mekanizmalarının güçlendirilmesi önem taşımaktadır. Etik danışmanlığın özendirilmediği ve güçlendirilmediği bir kamu yönetiminde, kamu görevlilerinin etik değerler ışığında karşılaştıkları sorunları aşmalarında sıkıntı yaşamaları; görevlerine tam bir şevkle sarılamamaları; bireysel ve kurumsal dolayısıyla kamu performansında zayıflama görülmesi; kamu görevlilerinin stres kaynaklı sağlık sorunları yaşamaları; iş verimliliğinin düşmesi; işten ayrılma isteklerinin artması gibi kamu kaynağının yönetilmesini olumsuz şekilde etkileyen sonuçlarla karşılaşmak mümkündür. Diğer bir açıdan bakıldığında da kamu görevlilerine etik ile ilgili olarak zamanında rehberlik edici mahiyette tavsiyelerin sağlanmasıyla, kamu görevlilerinin etik dışı davranış sergilemelerinin önlenmesine, idarede etik kültürün ve anlayışın güçlendirilmesine katkı sağlanmış olacaktır.

Öte yandan kamu görevlilerinin etkileşimde buldukları iş çevresinde ve işle bağlantılı olarak özel yaşamlarında kamu görevine ilişkin sahip oldukları unvan, konum ya da pozisyon itibarıyla nasıl davranmaları gerektiğinde tereddüde düştükleri durumlarda “etik tavsiye” alma ihtiyaçları olduğu ve bu ihtiyaçlarının karşılanması için kamu liderlerinin tedbirler almaları gerektiği aynı zamanda uluslararası genel kabul gören bir yönetim anlayışıdır. OECD’nin geçmiş yıllarda “Etik Altyapı” (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2005), yakın zamanda ise “Kamu Dürüstlüğü” (OECD,2017) olarak geliştirdiği yönetim çerçevelerine bakıldığında kamu görevlilerine etik tavsiye almaları için danışma hizmeti sunulması kamu yönetimlerinde etik yönetimin güçlendirilmesinde rehberlik edici bir unsur olarak değerlendirilmektedir (OECD, 2005 ve OECD, 2017).

Bu çalışma kamu görevlilerine etik danışmanlık hizmeti sunulmasının neden önemli olduğu ve iyi uygulamalar ışığında ülkemizde bu müesseseyi güçlendirmek üzere hangi alanlarda çalışmalar yapılması gerektiği sorularına cevap aramaktadır. Bu bağlamda çalışmanın amacı; kamu yönetiminde kamu görevlilerinin “etik tavsiye alma” ihtiyaçlarına dikkati çekerek kamuda “etik danışmanlığın” güçlendirilmesi gerekliliğine yönelik farkındalığın gelişimine katkı sunmaktır. Çalışmada, etik danışmanlığın neden önemli olduğu, kamu yönetiminde “danışma” ihtiyacının kültürel zemini, muhtelif kamu idareleri ve organizasyon örneklerinde etik danışmanlık yapı ve uygulamaları üzerinde durulacaktır. Çalışmada, kamu yönetimlerinde etik

danışmanlıkla ilgili “iyi uygulama esaslarına” yer verilerek ülkemiz kamu yönetiminde bu müessesenin güçlendirilmesine yönelik değerlendirmeler de yapılacaktır.

1. TEMEL KAVRAMLAR ÜZERİNE

Günümüzde sıkça duymaya alıştığımız “etik” kavramı, ahlaki hayatı ele alıp tartışan, moral değerler ile ideallerden meydana gelen ve ahlak adı verilen olguya yönelen felsefe disiplindir (Türer, 2020). Etik, karmaşık sorulara cevap verirken bireye yardım eden ve yol gösteren bir değerlendirme kaynağıdır. Bu anlamda etik, insanın eylemlerinin değerlendirilmesini yapmayı ve farklı seçeneklerden en iyi ve doğru olanının ne olduğunu belirlemeyi, eylemlerini niçin seçtiğini gerekçelendirmesini ve tüm bunları yaparken de “etik muhakeme” yapma süreçlerini içermektedir (Aydın ve Saldırım, 2019). Etik, ahlaki şekillendiren değerler çerçevesinde hangi davranışın doğru olacağını belirlemeye yönelik sistematik bir düşünme sürecidir. Bu yönüyle etik düşünme, “ahlakın gücünü” artıran bir etkiye sahip olacaktır. Kamu yönetimi açısından ele alındığında “etik yönetim”, karar alırken ve kamu hizmetlerini yürütürken uyulması gereken adalet, doğruluk, dürüstlük, tarafsızlık, şeffaflık, hesap verebilirlik vb. bir takım ahlaki ilke ve değerler bütünü benimsen, karar ve işlemlerinde uygulayan yönetimdir (Eryılmaz, 2010). Etik yönetim açısından kurumsal işleyişte değerlere yaraşır bir çerçevede yönetim sergilenmesi, bütün mensupların bu değerleri benimseyerek gönüllü şekilde hayata geçirmeyi arzu etmesi önem taşımaktadır. Etik yönetim anlayışını benimseyen kamu yönetimlerinde (ve dolayısıyla kamu idarelerinde) etik değerlerin hayata geçirilmesi için yapılması gereken çalışmalar etik liderlik şemsiyesi altında belirli bir koordinasyon içerisinde planlanır, uygulanır, izlenir ve değerlendirilir (European Organisation of Supreme Audit Institutions Task Force on Audit and Ethics [EUROSAI TFAE], 2017).

Kamu yönetimlerinde etik yönetimin güçlendirilmesinin önemli sacayaklarından birisi “etik rehberlik” işlevidir. Kamu yönetimlerinde etik rehberlik, değerler ve davranış standartlarının tanımlanmasıyla (etik davranış kodu); liderlerin güçlü taahhütleriyle ve eğitim, öğretim gibi mesleki sosyalizasyon faaliyetleriyle sağlanır (EUROSAI TFAE, 2017a). Bu işlevin önemli bileşenlerinden birisi de bu çalışmaya konu olan etikle ilgili hususlarda kamu görevlilerine “danışmanlık” hizmeti sunumudur (OECD, 2005). Etik danışmanlık, kamu çalışanlarına etikle ilgili sorularına “tavsiye” niteliğinde cevap verme hizmetidir (OECD, 2005). Etik danışmanlık hizmeti denildiğinde, etik değerlerin kamu yaşamında karşılaşılan özel durumlarda nasıl yorumlanması gerektiği, hangi davranış ve tutumun “kabul edilebilir” olacağı hakkında tavsiyede bulunmakla ve idarenin etikle ilgili temel konularda izleyeceği yaklaşımlara dair gerekli rehberlik desteğini sağlamakla ilgili bir kavram akla gelmektedir (OECD, 2020). Etik danışmanlık, davranışa dair sınır köşe taşlarını gösteren etik değer tabelalarına zarar vermeden nasıl bir davranış sergilenmesi gerektiğini, karşılaşılan durumda hangi yolu izlemenin daha uygun olacağını tarif etme sanatıdır.

Kamu görevlileri, rol ve sorumluluklarını yerine getirirken zaman zaman karar verme süreçlerinde birden fazla karar seçenekleri olan durumlarla karşı karşıya gelebilmektedirler ve hangi seçeneğin daha uygun olacağını belirlemede tereddütler yaşayabilmektedirler. Değerler ekseninde hangi seçeneğin en doğru olduğunun tespitinde zorluk yaşanan bu durumlar “etik ikilem” olarak adlandırılırlar. Etik ikilem, iki veya daha fazla yarışan değerlerin çatışma halinde olmasıdır (Aydın ve Saldırım, 2019). Etik ikilem, bir “doğru seçenek-doğru seçeneğe karşı” durumudur; diğer bir deyişle bir personelin, iki ya da daha fazla çözümün mümkün ve yasal olduğu bir kararla karşılaştığı bir durumdur. Farklı davranış biçimleri mümkündür ve kararların sonuçları olacaktır (EUROSAI TFAE, 2017a). Kamu yönetimlerinde etik ikilemlere kaynaklık etme potansiyeline sahip durumlardan bazıları şunlardır: Menfaat çatışmaları, siyasi tarafsızlık, hediye

ve misafirperverlik ikramları vb (EUROSAI TFAE, 2014). Etik sorunlar ise, kişilerin, kendileriyle ilişkilerinde ve başka kişilerle ilişkilerinde veya insan durumlarıyla ilişkilerinde kararlar alırken ve eylemlerde bulunurken karşılaştıkları değer sorunları olarak tanımlanabilir (Kuçuradi, 2007). Örneğin; İş yerinde liyakate göre görevlendirme yapılması gerekirken adam kayırmacılık yapılması, cinsiyet ayrımcılığı yapılması, psikolojik baskı uygulanması vb.

2. KAMU İDARELERİNDE ETİK DANIŞMANLIK DESTEĞİ NEDEN ÖNEMLİDİR?

Kamu görevlileri, zaman zaman kendilerine göre içinden çıkılmaz olduğunu düşündükleri durumlar veya sorularla karşı karşıya gelebilirler. Etik değerlerle ve bunların gerçek hayatta yorumlanmasıyla ilgili bu soruların doğru cevapları kamu görevlisinin ve alacağı karara konu diğer kişilerin yaşamını etkileyebilecektir. Konunun daha iyi anlaşılması açısından bazı soru örneklerine aşağıda yer verilmiştir:

- İhale yüklenici adaylarından bazıları ile çocuğunuzun okul aile birliği toplantılarında tanışmaktasınız. Komisyon üyesi olarak ihale komisyon toplantılarına katılmamısınız?
- Eşinizle birlikte kurmayı hayal ettiğiniz iş ikinci görev yasağına girer mi?
- Denetim görevlisi olarak eşinizin çalıştığı bir üniversiteyi denetlemeniz de etik açıdan bir sakınca var mıdır?
- Sosyal medyada, söylemlerine katıldığınız siyasi partiye dair paylaşımında bulunabilir misiniz?
- Panik atağı olan ve başka bir rahatsızlığından dolayı muayene olan hastanıza rahatsızlığını olduğu gibi anlatabilir misiniz?
- İşyerinde münakaşa eden iki mesai arkadaşınız da kendileri lehine şahitlik yapmanızı istemektedir, ne yapmalısınız?
- Bütün uyarılarınıza rağmen muhasebeci olan mesai arkadaşınızın hatalı kayıt yapmaya devam ettiğini gözlemlemektesiniz, ne yapmalısınız? vb.

Kamu görevlisinin beynini meşgul eden ve doğru cevabı bulunamadığında vicdani huzursuzluğa yol açabilen bu tür sorular, doğruluk, dürüstlük gibi etik değerlere bağlılığı şiar edinen kamu görevlileri açısından önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında, kamu görevlisinin zihnindeki sorulara cevap bulmasını sağlayacak kurumsal mekanizmaları oluşturmak mevzuat ve etik liderlik bağlamında kamu yöneticilerinin görevidir. Kamu görevlilerinin etikle ilgili konularda işin ehli kişilere (etik, etik ikilemler, etik karar alma, hatalı davranış, hatalı davranışların yönetimi vb alanlarda bilgi ve tecrübeye sahip kişilere) danışmaları, kendileri ve çalıştıkları idareler açısından birtakım kazanımlar da sağlayacaktır:

Etik tavsiyeye başvuran kamu görevlisi, psikolojik desteğe kavuşma imkânı bulacak ve (varsa) çalışma huzurunun bozulmasına sebep olan etik stres faktörleriyle başa çıkmada kendisini yalnız hissetmeyecektir. Varsa bir mağduriyeti, bunları sırlarını paylaşabilecek bir kişiye ifade etme imkânı edinecektir. İşyerinde karşılaştığı etikle ilgili meselelerin çözümüyle birlikte stres kaynaklı rahatsızlıklardan kurtulma ve uzak kalma fırsatı elde etmiş olacaktır. Nasıl davranması gerektiği bilgisini edinerek sonu cezai yaptırımla bitecek bir duruma düşmekten kendisini kurtaracaktır. Etikle ilgili zihnindeki sorulara zamanında doğru cevabı edinen ve buna uygun davranan kamu görevlisi, meslektaş ve amirleri, aile mensupları ve arkadaşları nezdinde de gerekli saygınlığını koruyacaktır. Hangi durumda nasıl davranması gerektiğini bilen bir kamu

görevlisi profili, vatandaşların gözünde kamu yönetimine ve dolayısıyla devlete yönelik itibar algısını da güçlendirecektir.

Etik tavsiyeye başvurma mekanizmalarını uygulamaya koyan kamu idareleri ve yöneticileri, kurum içi şeffaflığın kültürel boyutunu da güçlendirmiş olacaklardır. Mevzuatın kurumsal bünyede uygulama aksaklıklarını, mevzuata dair anlayışı fark etme imkânı edineceklerdir. İdarede etik değerlere dayalı anlayışı güçlendirmekten sorumlu kişiler olarak ihbar ve şikâyet konusu olabilecek durumların farkına varacaklardır. Bu noktada şunu hatırlatmakta yarar vardır: Etik ile ilgili meselelerde danışmak, doğrudan ihbar veya şikâyet başvurusu yapmak anlamına gelmemelidir. Zira ihbar veya şikâyetinde bulunan kişi, zaten ne yapması gerektiğine karar vermiş ve resmi prosedürleri başlatmak isteyen kişidir. Danışmanlık bağlamında bakıldığında kişiler, ihbar veya şikâyet konusu bir durumla karşılaştığında “ne yapması gerektiğini bilmiyorsa” etik açıdan danışma ihtiyacı duyabilirler.

İdarelerindeki kamu görevlilerine etik danışmanlık imkânı sağlayan yöneticiler, kendilerine emanet edilen kamu kaynaklarının (insan, mali, teknolojik vb) yönetiminde verimlilik ve etkinlik elde edebileceklerdir. Etik danışmaya konu sorunların azalmasıyla, idareye karşı hukuk yollarına başvurulmaya neden olacak durumlardan uzaklaşmış olunur. Kamu ve idarenin itibarının korunması ve gözetilmesine destek verilmiş olur; kamu görevlilerinin hak ve hukuku gözetilerek kurumsal adalet duygusu, aidiyet duygusu pekiştirilmiş olur. Etik danışmanlık müessesesinin güçlendirilmesiyle, etik dışı davranışların ortaya çıkma potansiyeli olarak da tarif edebileceğimiz “etik risklerle” mücadelede kurumsal kapasite güçlendirilmiş olacaktır. Bu yönüyle etik danışmanlık müessesesi etkin şekilde uygulandığında etik riskleri önleme, tespit etme ve uygun tedbiri almada önemli yararlılıklar sunacaktır. Benzer şekilde söz konusu müessese, hata ve usulsüz davranışları önleme, tespit etme ve yaptırıma bağlamada destek sağlamış olacaktır. İş yerinde zihinsel ve duygusal sağlık bakımından huzurlu bir çalışma ortamını teşvik edecek olan etik danışmanlık müessesesinin etkin şekilde uygulanmasıyla gerek kamu görevlisinin gerekse idarenin ve genel olarak kamu yönetiminin performansında artış olacağını beklemek şaşırtıcı olmayacaktır. Etik ile ilgili meselelerden dolayı izne ayrılmaların, işten ayrılmaların olmadığı veya azaldığı bir idare kültürü kamu yönetiminin performansına da olumlu anlamda katkı sunmuş olacaktır.

3. KAMU GÖREVLERİNDE DANIŞMA İHTİYACININ KÜLTÜREL TEMELLERİ

“Danışmak” fiili, “bir iş için bilgi veya yol sormak, görüş almak, istişare etmek, müracaat etmek, meşveret etmek” (Türk Dil Kurumu [TDK], 2021) anlamına gelmektedir. Etik yönetim açısından bakıldığında “danışmak” fiili; etik kodlara konu değer, ilke ve kurallara uygun olmayan davranışların önlenmesi, hatalı davranışlardan sakınılması gibi amaçlarla kamu görevlilerinin konunun uzmanı kişiden tavsiye alması, karşılaştıkları durumlarda “doğru davranışın ne olması” gerektiğini, nasıl bir tavır ve tutum izlemeleri gerektiğini öğrenmesi süreci olarak tanımlanabilir. Kültürel kaynaklarımıza baktığımızda bulunduğumuz Türk İslam coğrafyasında gerek bireysel yaşamda gerekse de kamu yönetiminde “danışma”nın önemli olduğuna vurgu yapıldığını görmekteyiz. Buna dair örneklerden bazılarını şu şekilde ifade edebiliriz:

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (d.1207; ö. 1273) hakikat arayışındaki insana varlık nedenini, hangi değerler üzerine nasıl bir yaşam sürmesi gerektiğini anlatan muhteşem eseri Mesnevî, bireysel ve kamu yaşamında genel anlamıyla “öğüt alma, danışarak iş görme” ihtiyacına

vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda, eski ve tecrübe görmüş akıl (a başvurmak), kişiye yeni bir baht bağışlayacaktır. Mevlânâ'ya göre kişiler bela ve musibetlerden uzak olmak için diğer bir "akıl sahibinin" görüşüne başvurmalıdır. Zira "doğruyu arayan" bir akıl, yine doğruluk üzere hareket etmeyi şiar edinen bir akılla birleşince kötülükten, kötü davranışlardan uzak olacaktır (Uzun, 2020).

XI.yüzyılda Karahanlılar döneminde yaşamış olan Yusuf Has Hacib (Balasagunlu Yusuf), 1070 yılında Karahanlı hükümdarı Ulu Buğra Han'a Kutadgu Bilig adlı eserini sunmuş ve "Has Haciblik" unvanıyla ödüllendirilmiştir (Çakan, 2017). Bu eserde Yusuf Has Hacib'in, devlet yönetiminde "danışarak iş görme"nin önemine işaret ettiğini görmekteyiz. Bu bağlamda, nasıl bir iş yapılırsa yapılsın, insanlara danışılmalı, danışmayanlarla iş birliği yapılmamalıdır. Danışmak, bir işin sonunda pişman olmamak için önemlidir. Kişiler, işlerini, görev ve sorumluluklarını nasıl göreceğini bilmiyorlarsa bilen başkasına danışmalıdırlar. Danışmak gerektiğinde, kişiler kendi yakınlarına (yakın, arkadaşı, amir/güvenilen kişi vb.) danışmalıdırlar. Danışılan kişi/-ler danışılan hususta neyin yapılmasını yararlı görüyorsa danışanlar o doğrultuda hareket etmelidirler. Kutadgu Bilig, "danışman"ın vasıfları arasında akıl ve bilgi sahibi olması gerektiğini ifade etmekte; danışmanın danışılan hususta kendi yararını düşünmemesi gerektiğini hatırlatmaktadır (Uzun, 2020a).

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın, devlet yönetimiyle ilgili bir kitap yazılması talebi üzerine Nizâmülmülk'ün 485'te (1092) tamamladığı Siyâsetnâme'si de (TDV, 2007: 195) kültürel kaynaklarımız arasında ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün bu eseriyle dikkatlerimizi çekmek istediği hususlardan birisi de, Kur'an-ı Kerim'de yer alan bir ayetten (Âl-i İmrân Suresi/159) bahisle devlet yönetiminde, kamu görev ve sorumluluklarının yerine getirilmesinde "istişare" etmenin (danışmanın) önemi üzerinedir. Müellife göre, görüşüne başvurulacak kişiler bilgi, deneyim ve tecrübeye sahip olmalıdırlar. Kişiler, danışma sonrasında ortaya çıkan görüşe uygun şekilde davranmalıdırlar (Nizamülmülk, 2017).

Koçi Bey, Osmanlı Sultanı IV. Murad ve Sultan İbrâhim'e devlet idaresinde yol göstermek üzere kaleme aldığı risâlelerle ün salmış olan Osmanlı müellifi ve mütefekkiridir (TDV, 2002). O da İslam inancındaki "işle ilgili danışma" emrinden (Âl-i İmrân Suresi/159) hareketle, devlet işlerinde danışmanın önemine vurgu yapmaktadır. Koçi Bey'e göre, bilmemek değil sorup öğrenmemek ayıptır. Bu açıdan kamu görevlileri, sorup öğrenmekten kaçınmamalıdırlar (Koçi Bey, 1993). Koçi Bey'e göre devlet işlerinde danışılmadan iş görülmesi devlet yönetim düzeninde bozulmalara sebebiyet verecektir (Koçi Bey, 1993). O da, yukarıda zikredilen müellifler gibi danışmanların bilgi, deneyim ve tecrübe sahibi olmaları gerektiğine işaret etmektedir (Koçi Bey, 1993).

Danışma ihtiyacı, aynı zamanda atasözlerimize de konu edilmiştir: "Bin bilsen de bir bilene danış"; "Danışan dağı aşmış, danışmayanın yolu şaşmış" vb.

Yukarıda verilen örnekler bağlamında gerek inanç yapımızda gerekse tarihi ve kültürel kaynaklarımızda devlet işlerinde "danışma"nın önemli bir müessese olarak değerlendirildiğini, bu nedenle kamu yönetimlerinde bu müessesenin güçlendirilmesi gerektiğini anlamaktayız.

4. KAMU YÖNETİMLERİNDE ETİK DANIŞMANLIKLA İLGİLİ İYİ UYGULAMA ESASLARI

Yukarıda kamu yönetimlerinde etik danışmanlık müessesesinin neden önemli olduğu, tarihi ve kültürel kaynaklarımız da dikkate alınarak izah edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın bu başlığı altında ise, söz konusu müessesenin nasıl uygulamaya konulabileceğine ilişkin iyi yönetim

esaslarına değinilecektir. Söz konusu esaslar, bağlayıcı olmamakla birlikte etik danışmanlık müessesesinin etkinliği açısından kamu yönetimlerine “rehberlik edici” mahiyettedir. Etik danışmanlıkla ilgili iyi uygulama esaslarından bazılarını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Kamu görevlilerine etik danışmanlık hizmeti sunumu farklı yapı formlarıyla yerine getirilebilir: Örneğin merkezi bir idare, etikle ilgili alanda ihtisaslaşmış bağımsız bir kurum/kuruluş/kurul, idarelerde etikle ilgili politikalar üzerine çalışan birimler veya etik tavsiye sunmakla görevli olanlar vb yapılar aracılığıyla bu hizmet sunulabilir.

Etik danışmanlık hizmeti sunacak yapıda görevli olan kişiler (etik danışmanlar), danışmanlık hizmetinin gerektirdiği uygun profile (bilgi, beceri, deneyim ve tecrübeye) sahip olmalıdırlar. Etiğin “hassas” bir konu olduğu da göz önüne alınırsa, danışmanların, kamu yönetiminin ve ilgili idarenin etik yönetim politikalarına, etikle ilgili bilgi ve mevzuata vâkıf olmaları, etik ikilemleri ve meseleleri etkin dinleyebilme ve analitik düşünebilme, empati kurabilme gibi meziyetlere sahip olmaları tabiidir. Kendisine danışılan kişi olmak, “rol model olmak”, iyi bir geçmişe sahip olmak da demektir. Bu nedenle, etik danışmanların tutum ve davranışlarında herkesin gösterdiği dikkat ve özenden daha fazlasını göstermeleri beklenir. Farklı çalışan profillerinin kendilerine başvurabilecekleri de göz önüne alındığında iletişim kurabilme ve personel ikilemlerini doğru çözüme kavuşturabilecek şekilde dinleyebilme üzerine gerekli eğitim desteğine sahip olmalıdırlar. Danışmanlar, çok zorunlu sebepler olmadıkça (sağlık, etik dışı davranış, emeklilik vb.) değiştirilmemelidirler. Danışmanlar, kamu görevlileriyle, bir idare bünyesinde hizmet sunuluyorsa kurum mensuplarıyla aralarında güven oluşturmalı ve bu güven birliğini bozacak tutum ve davranışlardan uzak durmalıdırlar (OECD, 2020). Danışman ve kamu görevlileri arasındaki bilgi alışverişlerinde gizliliğe saygı göstermeye özel olarak önem verilmelidir.

Etik danışmanlara, sunacakları danışmanlık desteğine karşılık gerekli mesai süresi ve diğer kaynaklar sağlanabilmelidir. Etik danışmanlarla iletişim yöntem ve araçlarına dair prosedürler yazılı hale getirilip kamu görevlilerine, kurum bünyesinde hizmet sunulmasında ise kurum mensuplarına duyurulmalıdır. Örneğin, etik danışmanlarla (mail, e-mail, online portal vb. araçlarla) yazılı iletişim kurmak cevapların açık olmasına destek sağlar ve sözlü tavsiyenin yanlış yorumlanma riskinden de kurtarır. Danışmanlara ait iletişim bilgileri, çalışma saatleri, beklenen cevaplama süreleri vb. hususların açıklığa kavuşturulması danışmanlara erişimi kolaylaştırıcaktır. Etik tavsiyenin “yasal görüş” olmadığına özellikle dikkat çekmek ve etkisinin ne olacağını tarif etmek hem etik danışmanları ve hem de kamu görevlilerini tavsiyenin kötü amaçlı veya yanlış yorumlanmasından koruyacaktır. Etik danışmanlar, genel konulara ilişkin standart “soru ve cevaplar” şeklinde tavsiye sunum yöntemlerini de kullanabilirler. Belirli aralıklarla; başvurularla ilgili genel bilgileri, sunulan destek şekillerini, tekrar eden, kamu ya da idare genelindeki konuları kamuoyuna ve kamu görevlilerinin bilgisine (örneğin yıllık faaliyet raporlarıyla, ilgili web alanındaki konu özetleriyle vb. yöntem ve araçlarla) sunabilirler (OECD, 2020).

Etik danışmanlık hizmeti icra edecek olan görevliler, örneğin etik komiteleri, etik liderlikleri, bilgi ve becerileri kabul görmüş kişilerden oluşturulur. Bu komitelere, ilgili idare tarafından istihdam edilmeyen en az bir dış konu uzmanının dâhil edilmesi iyi bir uygulamadır. Zira bu uygulama bağımsızlığı ve itibarı artırır. Öte yandan danışmanlık, etik ikilemler ve zorluklara dair tavsiye sunmaya odaklanmaktadır. Bu nedenle, muhtemel tehditlerin yapısını dikkate alarak, tavsiyenin personelin doğrudan yöneticilerinden farklı kişiler, birimler veya kamu yönetimindeki yapılanmaya bağlı olarak etik danışmanlık hizmeti sunacak otorite tarafından

sağlanmasının genelde faydalı olduğu hususunu akılda bulundurmak gerekir. Ayrıca, etik danışmanların ya da tavsiyede bulunanların danışmanlık açısından bütün personel tarafından erişilebilir olması da önemlidir (EUROSAI TFAE, 2017a).

5. ETİK DANIŞMANLIKLA İLGİLİ UYGULAMA ÖRNEKLERİ

Kamuda etik danışmanlık işlevinin etkin şekilde hayata geçirilebilmesinde yol gösterici olması amacıyla günümüz kamu yönetimlerinde uygulanan yapı ve yöntemlerin farkında olmak önem taşımaktadır. Bu nedenle aşağıda, kamuda etik danışmanlıkla ilgili tespit edilmiş yabancı ülke uygulamalarına ve ülkemize ait bir uygulama örneğine yer verilmiştir.

5.1. Yabancı Ülke Örnek Uygulamaları

Aşağıda “etik danışmanlık” işlevi ile ilgili olarak bu çalışma için tespit edilmiş olan Birleşmiş Milletler Etik Ofisi, Hollanda Yüksek Denetim Kurumu uygulamaları ile Avustralya, Fransa ve Kanada kamu yönetimlerinde öngörülen uygulama yaklaşımlarına yer verilmiştir.

5.1.1. Birleşmiş Milletler Etik Ofisi Uygulaması

Birleşmiş Milletler (BM) Etik Ofisi (The UN Ethics Office), 2006 yılında BM bünyesinde kurulmuş olup, etik kültürü teşvik etmede Genel Sekreter’e yardımcı olan bir kuruluştur. Ofis, BM personeline etikle ilgili meselelerde danışabilme ve (hatalı davranışı raporlama nedeniyle misillemeye uğramaması amacıyla) koruma desteği talep edebilme imkânı sunmaktadır. Ofis, görevlilerin menfaat çatışmalarından kaçınabilmelerine ve karşı karşıya kalındığında söz konusu çatışmaları yönetebilmelerine yardımcı olmak üzere tavsiye sunmaktadır. Bu görevlerine ilaveten; mali beyanlara dair iç prosedürleri yönetmek, etik eğitimler ve BM bünyesindeki kuruluşlar arasında etikle ilgili gerekli uyumlandırma çalışmalarına destek vermek gibi görevleri de vardır (UNEO,2021).

Ofis, tavsiye sunma sürecinde “etik yardım hattı”nı da (ethics helpline) yönetmektedir. Ofis’in tavsiye sunma hizmetiyle, BM görevlilerinin problem veya endişelerini daha rahat ifade edebilmeleri; ilgili mevzuata vâkıf olmaları, seçeneklerini inceleyebilmeleri, sonuçlarını anlayabilmeleri ve böylece BM yararına olacak şekilde etik karar alabilmeleri hedeflenmektedir. Ofis’in menfaat çatışması bağlamında tavsiyede bulunduğu temel alanlar şunlardır:

- Organizasyon dışı faaliyetler;
- İstihdamla ilgili sorular (personel ve amir ilişkilerinde etik ikilemlere dair BM davranış standartları, BM kaynaklarının kullanımı, kariyerle ilgili meseleler, performans değerlendirme konuları vb.);
- Mali menfaatler;
- Hediye, ikram ve ödüller;
- Kurumsal dürüstlikle ilgili meseleler;
- İhale etiği;
- Risk değerlendirme;
- Diğer menfaat çatışmaları vb (UNEO, 2021a).

Ofis, 2019 yılı içerisinde 934 tavsiye talebine karşılık vermiştir. Bu taleplerin dağılımı aşağıda gösterilmiştir:

Tablo 1: Tavsiye Talep Dağılımı

Tavsiye Sunulan Alan	Tavsiye Talep Sayısı
Organizasyon dışı faaliyetler	415
İstihdamla ilgili meseleler	124
Atanma öncesi inceleme	92
(Kişisel yatırımlar, varlıklar ve işten ayrılma sonrası sınırlamalar vb. alanlardaki) Diğer menfaat çatışmaları	102
Hatalı davranış raporlama prosedürleri	66
Hediye ve ödüller	107
Kurumsal dürüstlük meseleleri	28
Toplam	934

Kaynak: Activities of the Ethics Office/ Report of the Secretary-General- 1 January to 31 December 2019/ (<https://undocs.org/A/75/82>)

Ofis, 2019 yılında 40 adet yüze yüz danışma toplantısı da yaparak, gerekli durumlarda başvuran personeli BM'nin diğer ilgili kuruluşlarına yönlendirmiştir. Ofis'in Faaliyet Raporu, tavsiye alanlarıyla ilgili olarak 2017-2019 yılları arasında üç yıllık bir karşılaştırma da yapmaktadır. Buna göre, söz konusu dönemde kurum/organizasyon dışı faaliyetlere dair tavsiye taleplerinin %55; hediye ve ödüle dair tavsiye taleplerinin %78 arttığı, istihdama dair tavsiye taleplerinin ise %39 azaldığı dikkati çekmektedir (UNEO, 2020). Ofis, internet alanında etikle ilgili tavsiye talebi için yardım hattı ve e-mail bilgisini de paylaşmıştır.

5.1.2. Avustralya Kamu Hizmeti Komisyonu Uygulamaları

Avustralya Kamu Hizmeti Komisyonu (Australian Public Service Commission/APSC), Avustralya kamu hizmetlerinde kamu görevlilerinin yönetimini geliştirmeyi, yönetici yeteneklerini ve mesleki gelişimlerini sağlamayı amaç edinen ve Başbakanlık İdaresi (Department of Prime Minister and Cabinet) bünyesinde bulunan bir kurumdur (APSC, 2021). Komisyon, kamu sektöründe etik değerleri ve kamu çalışanlarını desteklemek üzere "Etik Danışmanlık Hizmeti" adıyla bir kamu hizmet sunmaktadır. Bu hizmet, işyerinde etikle ilgili gerçekleşen meselelerde ve etikle ilgili konularda nasıl sağlıklı kararlar alacakları hakkında konuşmak ve tavsiye almak isteyen bütün kamu çalışanlarına yöneliktir. Bu hizmet, kamu görevlilerine telefon ve e-mail aracılığıyla doğrudan tavsiye olarak, ilgili internet sayfası üzerinden kurum ve kuruluşlara politika ve iyi uygulama bilgileri paylaşımları yoluyla sunulabilmektedir.

Etik danışmanlık hizmeti kapsamında kamu görevlilerine aşağıdaki hususlara dair tavsiyeler sunulmaktadır:

- Avustralya Kamu Hizmeti Değerleri ve Davranış Kodu, Kamu Hizmeti Kanunu'nun uygulanması ve yorumlanması,
- Kanun'da yer alan hatalı davranış ve ihbara dair hükümlerin yorumlanması ve bu konulardaki politika ve iyi uygulamalar,
- Kamu hizmetinde etik karar alabilme stratejileri ve teknikleri.

Komisyon'un sunduğu bu hizmetle kamu görevlilerine sağlanan tavsiyeler, "yasal" tavsiyeler değildir. Bu tavsiyeye dayalı alınacak kararlardan veya atılacak adımlardan her durumda kurum ve çalışanları sorumludurlar. Kamu görevlisinin kurum veya kuruluşundaki etik kod ihlalini raporlamak istemesi halinde ise kendi kurumundaki/mevzuatla yetkili kılınan yerlere gerekli raporlamayı yapmaları tavsiye edilmektedir. Komisyon, bu hizmet kapsamında izlenecek prosedürleri (başvuruların nasıl yapılabileceği, bilgilerin nasıl korunacağı, başvuru cevaplama süreleri, başvuru iletişim bilgileri vb.) internet ortamında kamuoyu ile de paylaşmaktadır (APSC, 2021a).

Avustralya Kamu Hizmeti Komisyonu hizmetleri kapsamında "Etik Temas Görevlisi Ağı" (Ethics Contact Officer Network /ECONET) oluşturularak yukarıda bahsedilen etik danışmanlık hizmetini de destekleyici bir çalışma yapılmıştır. Bu platform (ECONET), söz konusu Ağ'a katılmak isteyen kurum ve kuruluşların görevlendireceği kamu görevlilerinin katılımıyla oluşmaktadır. Bu platformun Komisyon'un Etik Danışmanlık Hizmeti ile uyumlu şekilde sunacağı hizmetlerin temel amaçlarından bazıları şunlardır:

- Temas görevlileri aracılığıyla Komisyon'un etik karar almaya dair tavsiyelerini ilgili idarelere yaymak,
- Bazı durumlarda Etik Danışmanlık Hizmeti'ne başvuru yapanları yönlendirmek üzere, Ağ'a dâhil kurum veya kuruluşun bünyesindeki etik tavsiyeye başvuru sistem ve temas bilgilerini temin etmek,
- Kurumların etik karar alma kabiliyetlerini geliştirmek vb (APSC, 2021b).

Etik Danışmanlık Hizmeti kapsamında kamu görevlilerinin karşı karşıya kalabilecekleri muhtelif etik ikilemlere (ihale tuzağı, çatışan yükümlülükler, değerler vb.) dair video ve alıştırma uygulamaları da geliştirilmiş olup internet ortamında kamuoyunun bilgisine sunulmuştur (APSC, 2021c). Ayrıca, kamu görevlilerinin genelde karşılaştıkları etik problemlerle nasıl başa çıkılabileceğini anlatan rehberler de (APS Values and Code of Conduct in Practice) geliştirilmiştir (APSC, 2021d).

Avustralya Kamu Hizmeti, bunların yanı sıra, etik davranışla ilgili genel soru örneklerine de web alanında yer vererek "danışma" kültürünün gelişimine destek olmaya çalışmaktadır. Cevapları verilen örnek sorulardan bazıları şunlardır:

- "İşyerinde kot pantolon giyebilir miyim?";
- "Hatalı davranışı ne zaman raporlamalıyım?"
- "İhale sürecinde ihaleyi alan yüklenicinin lüks bir yerde yemek teklifini kabul etmeli miyim?" vb. (APSC, 2021e).

5.1.3. Fransa Etik Görevliler (Réfèrent Déontologue) Uygulaması

Fransa'da 2016 yılında kabul edilen "Etik ve Kamu Görevlilerinin Hak ve Yükümlülükleri" Kanunu ve 2017 yılında düzenlenen Kararname ile kamu görevlilerine etik tavsiyeye başvurabilme hakkı tanınmış, her kamu kurum ve kuruluşunda etik görevlilerinin (réfèrent déontologue) atanması öngörülmüştür. Etik görevlilerinin temel görevleri, kamu görevlilerinin etik ve dürüstlikle ilgili sorularına karşılık tavsiyede bulunmaktır.

Düzenlemelerin uygulanması bağlamında kamu idarelerinde etik görevli atanmasına dair artan bir eğilim olduğu gözlemlenmiştir. Rhône Bölgesel Kamu Hizmeti Yönetim Merkezi ve Lyon Métropole etik görevlileri, 2019 yılında ilk faaliyet raporlarını yayımlayarak kamu görevlilerine yönelik rehberlik ve tavsiye sunma ile ilgili trendleri raporlarında göstermişlerdir. Etik

görevlilerinin rehberlik ve tavsiyede bulunduğu konulara örnek olarak şunlar ifade edilebilir: İkincil faaliyetin yapılabileceği durumlar ve bunlara ilişkin izlenmesi gereken prosedürler, kamu görevlisinin idareden ayrılma sonrası gelecekte yapmayı düşündüğü işlerin (kamu yararı ve tarafsızlık bağlamında) halen çalıştığı idarenin ve sunduğu hizmetlerin işleyişini etkileyip etkilemeyeceği vb. Etik görevlileri, yetki sahaları dâhilinde “ihbar bildirim temas noktası” rolünü de üstlenmektedirler (OECD, 2020).

5.1.4. Kanada “Kamu Sektörü İçin Değerler ve Etik Kodu” Düzenlemesinde Etik Tavsiye ile İlgili Esaslar

Kısaca Kamu Sektörü Etik Kodu olarak da adlandırabileceğimiz bu düzenleme, 2012 yılında yürürlüğe girmiş olup kamu görevlilerine rehberlik eden değerleri ve beklenen davranışları tarif etmektedir. Bu düzenleme, kurumların kendi davranış kodları için de referans alınan bir düzenlemedir. Kanada Kamu Sektörü Etik Kodu, kamu görevlilerinin günlük yaşamlarında karşılaşılabilecekleri her duruma cevap verilemeyeceği noktasından hareketle, etik ile ilgili meseleler, etik ikilemler ortaya çıktığında kamu görevlilerinin en yakın amirleriyle konuyu görüşmelerini ve çözüm bulmalarını tavsiye etmektedir. Kurum içerisindeki diğer uygun kaynaklardan tavsiye ve destek alınabileceğine de işaret eden düzenleme, her düzeydeki kamu görevlilerinin adil ve saygılı bir yaklaşımla meseleleri çözmelerinin kendilerinden beklendiğine vurgu yapmakta, diyalog ve arabuluculuk gibi informal süreçlerden yararlanılmasını da önermektedir (GC, 2021).

Kanada Kamu Görevlileri Beyan/İfşa Koruma Kanunu (The Public Servants Disclosure Protection Act) gereği, her kurum kendi çalışanları için bir davranış kodu geliştirmeli ve bu düzenleme de yukarıda zikredilen Kamu Sektörü Etik Kodu ile uyumlu olmalıdır. Kanada kamu yönetiminde, kurumsal etik kodlar özelinde de kamu görevlilerinin değerler ve günlük yaşamda karşılaştıkları etik ile ilgili meseleler karşısında kurumlarındaki görevlilere (amirler, kurumlarının “değerler ve etik” ilgili kıdemli görevlileri, menfaat çatışmasından ve çatışma yönetiminden sorumlu kıdemli görevliler, kurumlarındaki ombudsman hizmeti sunan görevliler vb.) başvurmaları tavsiye edilmektedir (GC, 2021a).

Söz konusu Kamu Sektörü Etik Kodu’nun daha iyi anlaşılması için geliştirilmiş olan Rehberde, kamu görevlerinde etik ikilem örneklerine de yer verilmiş, etik karar alma modeli tarif edilmiştir (GC, 2021b).

5.1.5. Hollanda Yüksek Denetim Kurumu Davranış Kodu’nda Etik Danışmanlık

Hollanda Yüksek Denetim Kurumu Davranış Kodu, kurum mensuplarının uymaları gereken değer odaklı davranış standartlarını tanımlamakta, her bir standartla ilgili farkındalık artırıcı etik ikilem örneklerini sunmaktadır. Bu bağlamda Kod, mensupların, işlerini yerine getirirken karşılaştıkları etik ikilemlerle ilgili olarak meslektaşları veya yöneticilerle, bunlara sorulmadığı durumlarda etik ile ilgili güvenilir danışmanlarla (confidential advisors) müzakere yapmalarını öngörmektedir. Güvenilir danışmanlardan, etik açıdan doğru davranışı belirlemede tavsiye vermeleri beklenmektedir.

Kod uyarınca kurum mensupları, şüphelendikleri ve doğrudan yöneticilerine raporlama yapmak istemedikleri etik dışı davranış durumlarına ilişkin olarak yapılması gereken hakkında tavsiye almak üzere danışmana soru sorabilirler. Danışmanlar, nasıl adım atılacağı konusunda gerekli yardımı sağlar veya yapılan raporlamanın doğru yere yönlendirilmesini güvenceye alırlar. Danışmanların, gereken durumlarda yönetime uygulamalara ilişkin etik ile ilgili hatırlatmaları

yapmaları da beklenir. Kod uyarınca; her tür ayrımcılığa uğranılması, korkutulma, görmemezlikten gelinme vb. mağduriyet durumlarında da (duygusal) destek için danışmana gidilebilir. Bu tür durumlarda güvenilir danışman, kurum mensubuyla yapılacak görüşmeyle kendisine tavsiye sağlayıp bir çözüm yolu önerebilir. Güvenilir danışman, suç sayılabilecek bir eylemi raporlama ya da istenilmeyen bir davranışa karşı şikâyet komisyonlarına resmi şikâyet başvurusu yapabileceği konularında kurum mensuplarına yardımcı olurlar (Algemeine Rekenkamer, 2021).

5.2. Türkiye’den Örnek Bir Uygulama: Yargıtay Başkanlığı Uygulaması

Yargıtay Başkanlığı’nın “Yargıtay Yargı Etiği İlkeleri”ne konu ettiği hususlardan birisi, “hâkim” tanımına giren kurum mensuplarına davranışlarının ve muhtemel davranış modellerinin etik değerlere uygunluğu hakkında Yargı Etiği Danışma Kurulu’ndan görüş isteyebilme imkânının sağlanmış olmasıdır. Söz konusu ilkeler, bu bağlamda Yargı Etiği Danışma Kurulu’nun kurulacağını ifade ederek, Kurul üyelerinin sayı ve unvanlarını, seçim ve görevlendirme prosedürlerini, görev sürelerini tanımlamıştır. Kurul’un bütün üyeleri kurum mensuplarından oluşmamaktadır, kurum dışından “etik alanında bilimsel nitelikte eser yazmış ve üniversitelerin etik kurullarında daha önce görev almış” bir öğretim üyesinin bulunması da öngörülmüştür.

İlkeler’e göre Danışma Kurulu, asıl resmi görüşünü görüşü talep eden ilgiliye gönderir; kişisel verilerden arındırılmış bir nüshasını hazırlar ve düzeltilmiş bir örneği, Yargıtay kurum içi ağında (intranet ortamında) yayınlanır. Bu çerçevede, düzenleme kapsamına giren mensupların Kurul kararı’nın içeriğine vâkıf olmaları sağlanarak, konu özelinde etik davranışla ilgili kurumsal rehberlik desteği de sunulmuş olacaktır. İlkeler, Danışma Kurulu’nun görüşünün “bağlayıcı” değil, “tavsiye” niteliğinde olduğunu açıkça zikretmektedir (YYEİ).

Yargıtay Cumhuriyet Savcıları Etik Davranış İlkeleri de Yargıtay Yargı Etiği İlkeleri’nin “Yargı Etiği Danışma Kurulu”na ilişkin hükümlerinin, Yargıtay Cumhuriyet Savcıları Etik Davranış İlkeleri için de uygulanacağını ifade etmiştir. (YCSEDİ, M.4).

Bahse konu ilkeler çerçevesinde, Yargı Etiği Danışma Kurulu Ön İnceleme Yönergesi ile Yargı Etiği Danışma Kurulu Çalışma Usul Ve Esasları Hakkında Karar hazırlanıp uygulamaya konulmuştur:

Yargı Etiği Danışma Kurulu Ön İnceleme Yönergesi ile Kurul’a yapılan başvuruların Sekreteryaya tarafından ön incelemesinin yapılmasına ilişkin usul ve esaslar belirlenmiştir. Başvurmak isteyenlere rehberlik yapmak amacıyla, Yargı Etiği Danışma Kurulu’na yapılacak başvurulara ilişkin dilekçe örneği formatı geliştirilmiş, Kurul’dan görüş talep edilemeyecek haller tanımlanmış, Kurul’a başvurularla ilgili tutulacak kayıtlar ile kayıt sistemi, başvuruların ön inceleme prosedürü tarif edilmiştir (YEDKÖİY, 2018).

Yargı Etiği Danışma Kurulu Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Karar ise Kurul’un yapısını, üyelerinin niteliklerini, görev ve sorumluluklarını, çalışma yöntemini, hâkimlerin ve Yargıtay Cumhuriyet savcılarının yapacakları başvuruların değerlendirilmesini ve bu konuda verilecek kararların niteliğini kapsamaktadır. Karar’da, şeffaflık bağlamında Kurul’un çalışmalarına ilişkin faaliyet raporu ile kararlarına dair istatistiki bilgilerin Yargıtay’ın internet sitesinde yayımlanacağı da esasa bağlanmaktadır. Kurumun internet sayfasında yer alan kaynaklardan Kurul’un 2019 yılı itibarıyla aşağıdaki hususlarda karar verdiği anlaşılmaktadır:

- Hâkimin belediye başkanı veya milletvekilini seçilmiş olmasından dolayı kutlaması,
- Hâkimin referans mektubu düzenlemesi,

- Hâkimlerin hediye alması,
- Hâkimin avukat tavsiye etmesi,
- Hâkimin televizyonda bilgi yarışmasına katılması,
- Cumhuriyet savcısının seminerlere katılması,
- Bir davanın tarafının Yargı Etiği Danışma Kuruluna başvurması,
- Hâkimin avukatlık bürosunun açılışına katılması (Yargıtay Başkanlığı, 2019).

6. ÜLKEMİZ KAMU İDARELERİNDE ETİK DANIŞMANLIK DESTEĞİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME VE ÖNERİLER

Buraya kadar ifade edilen bilgiler ışığında ülkemiz kamu yönetimini oluşturan idarelerdeki “etik danışmanlık” işlevine dair aşağıdaki değerlendirme ve önerileri geliştirmek mümkündür:

Etik danışmanlık mevzuat/düzenleme altyapısına dair değerlendirme ve öneriler:

Bilindiği üzere 25/5/2004 tarih ve 5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile, kamu görevlilerinin uymaları gereken etik davranış ilkelerini belirlemek ve uygulamayı gözetmek üzere Kamu Görevlileri Etik Kurulu oluşturulmuştur. Kanunun kapsamına genel olarak kamu yönetimini oluşturan kamu kurum ve kuruluşları girmekte olup, Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanlar, Türk Silahlı Kuvvetleri, yargı mensupları ve üniversiteler hakkında ise bu Kanun hükümlerinin uygulanmayacağı esasa bağlanmıştır (KGEKKBKDYHK/1).

Bu kanun çerçevesinde 2005 yılında Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri İle Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik düzenlenmiş ve kapsama giren kurum ve kuruluşlarda “Etik Komisyonu” oluşturulması öngörülerek kurum personeline etik davranış ilkeleri konusunda karşılaştıkları sorunlarla ilgili olarak tavsiyelerde ve yönlendirmede bulunma görevi verilmiştir (KGEDİBUEHY/29). Bu noktada, kanun kapsamına giren idarelerde OECD’nin kamu yönetimlerinde etik rehberlik bağlamında öngördüğü temel bir gereklilik olarak “etik danışmanlık” müessesesi için mevzuat zemininin sağlanmış olduğunu görmekteyiz. Ancak kamu yönetiminin bütünlüğü düşünüldüğünde bahse konu Kanun hükümleri dışında kalan kurum ve kuruluşlardaki kurum mensuplarının “etik danışmanlık” ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağına dair ilgili düzenlemelerinde açıkça referanslar yapılması gerektiği düşünülmektedir. Örneğin üniversitelerde “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu”, “Hayvan Deneyleri Etik Kurulu” vb. etik kurul/komisyon yapılarının ihdas edildiğini görmek mümkündür. Ancak “idari” ve “akademik” personelin üniversite bünyesinde yaşadığı etik ikilemlere ve sorunlara (örneğin “çıkar çatışması”, “adam kayırmacılık”, “etik değer ihlalleri”, “hediye, ikram teklifleri” vb.) nasıl etik danışmanlık desteği alabileceklerine ilişkin ilgili düzenlemelerinde yeterince açıklık getirilmelidir.

Yukarıda belirtilen Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri İle Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik’te etik komisyonlarına verilen görevleri icra açısından görevlendirilecek komisyon üyelerinin vasıfları zikredilmemiş, kurum veya kuruluşun üst yöneticisi tarafından kurum içinden en az üç kişilik bir etik komisyonunun oluşturulacağı, etik komisyonu üyelerinin görev süreleri ve “diğer hususların” kurum ve kuruluşun üst yöneticisince belirleneceği ifade edilmiştir. “Diğer hususların” ne olduğu açıkça tarif edilmediğinden idari düzenlemelerde nelerin tarif edileceğinin takdiri yöneticiden yöneticiye değişiklik arz edebilecektir. Etik komisyonlarınca yerine getirilecek “etik danışmanlık” ve diğer görevler; “etik”, “etik teorileri”, “kamu yönetimi etiği”, “yönetmelik etik”, “etik mevzuatı”, “etkin iletişim”, “sosyal kişi olma” vb. bilgi ve beceriler

gerektirdiğinden üst yöneticilerin hangi kriterlere göre bu görevlileri belirlemesi gerektiğinin asgari standardının yönetmelik kapsamında tarif edilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. Ayrıca bahse konu Yönetmelik'te, kurum veya kuruluşun üst yöneticisi tarafından kurum içinden en az üç kişilik bir etik komisyonu oluşturulacağı ifade edilmektedir (Md.29). Etik komisyonun yerine getireceği görevler, mahiyeti itibarıyla etikle ilgili alanda uzmanlık gerektirmektedir. Yönetmelik hükmünde etik danışmanlık vazifesi de yapacak olan etik komisyonu üyelerinin kurum veya kuruluş içerisinde seçilmesi makul gözükmeyle birlikte, etik başvuru konusunun mahiyetine göre etikle ilgili konu uzmanlarının bulunduğu üniversiteler gibi diğer kurum ve kuruluşların desteğini almak da gerekebilir. İlgili düzenleme ile kurum yapısı ve kültürü dikkate alınarak kamu idarelerinin etik komisyonlarına konu uzmanı diğer kurum veya kuruluşun görevlisinin dâhil edilebilmesi imkânının sağlanması, alınacak kararların tarafsızlığı ve niteliğinin artırılması açısından yararlı olacaktır. Bu ihtiyacın, Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun "Yolsuzluğun Önlenmesi ve Etiğin Teşviki İçin Teknik Destek Projesi" kapsamında gerçekleştirilen saha araştırması çalışmasında Etik Komisyonların verimliliğini artırmaya yönelik derlenen öneriler arasında yer aldığı da görülmektedir. Buna göre etik komisyonlarında kurum dışından bir ya da birkaç üye olmalıdır. Böylece kurumlarda dışarıdan bir gözün denetleyiciliği de sağlanmış olacaktır (KGEK, 2016).

Yukarıda belirtilen iyi uygulamalar bağlamında idare üst yöneticilerinin, etik komisyonlarının "etik danışma" hizmeti de dâhil üstlendiği görev gereklerinin yerine getirilmesine dayanak teşkil edecek çalışma usul ve esaslarını geliştirmeleri de beklenen bir durumdur. Bu usul ve esaslarda; etik komisyonları tarafından buldukları kurumların mensuplarına "etik danışmanlık" hizmetinin nasıl sağlanacağına, bu hizmetin yöntem ve araçlarına dair izlenecek yaklaşımın da tarif edilmesi gerekir. Mevzuat kapsamına giren idarelerde, etik danışmanlık kültürünün yaygınlaşması açısından etik komisyonlarının çalışma esas ve usullerine dair düzenlemenin amacına uygun şekilde hazırlanması, "etik danışmanlık" hizmetinin nasıl yapılacağına bu düzenlemede tam olarak tarif edilmesi, kamu görevlilerine tanıtılması ve uygulamaya konulması yerinde bir yaklaşım olacaktır.

İdarelerde etik danışmanlık yapısına dair değerlendirme ve öneriler: Kamu görevlileri, etik danışma ihtiyaçlarını kültürel yapı içerisinde aile üyelerinden, mesai arkadaşlarından, amirlerinden karşılama eğilimindedirler tabii olarak. Ancak kamu görevlileri, farklı kişilik yapılarına sahip olmaları nedeniyle yaşadıkları ya da karşılaştıkları her etik ikilem ve sorunu (iş-yaşam dengesi, dedikodu, dalga geçilme vb.) çeşitli endişe ve kaygılarla bahse konu çevresiyle de paylaşamayabilirler. Bu tür durumlarda sır saklayacağına güvenilen etik danışmanlık müessesesi (ülkemiz uygulamasında idarelerdeki etik komisyonları) kamu görevlileri açısından ilave bir çözüm yolu bulma kapısı olabilecektir. Ancak, kamu görevlilerine etik meselelerle ilgili gerekli tavsiye ve yönlendirme desteğini sağlamakla görevli ve yetkili olan etik komisyonlarının mevzuat kapsamına giren idarelerde bu desteği verip veremedikleri veya ne ölçüde verdikleri kamuoyu ile paylaşılan bir bilgilendirme (faaliyet raporu, sunumlar, tanıtım faaliyetleri vb.) olmaması nedeniyle tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu bilgi paylaşımlarının yapılmaması, kamu idarelerinin genelinde etikle ilgili meselelerde tavsiye ve yönlendirme ihtiyacı duyulan konu ve alanlara dair dönemsel değerlendirme ve izlemelerin yapılmasına imkân tanımamaktadır. Bu durum kamu yönetimleri açısından kamu performansının ve kamu kaynağının verimliliğini ve etkinliğini geliştirmede yararlı olacak çalışma alanlarının (etikle ilgili genel mevzuat, yapı, politika, süreç değişikliği vb.) fark edilememesine neden olacaktır. Bu nedenle, etik komisyonları tarafından etik danışma faaliyetlerine dair gerekli izahın yapıldığı

faaliyet raporlarının hazırlanması, bu raporların ülkemizde kamu performansını ve bu performansı etkileyen etmenleri analiz edecek yetkili bir idare tarafından değerlendirilmesi, yapılacak reform veya düzenlemelerde bu raporlardan istifade edilmesi kamu yönetimlerine ve kamu politikalarına değer katıcı bir çalışma olacaktır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere kamu yönetimlerinde etik danışmanlığı teşvik edici yapısal formlardan birisi de ilgili idarelerin etik danışmanlık müesseselerine ilaveten merkezi bir idarenin de kamu görevlilerine etik tavsiye sunma görev ve sorumluluğunu üstlenmesidir. Böylesi bir yapılanmanın kamu yönetimlerine değer katacağı, kamu görevlilerine daha standartlaşmış tavsiyelerin sunulmasına imkân tanıyacağı düşünülmektedir. Zira bazı tavsiye talepleri doğrudan ilgili idareyi ilgilendirirken bazıları ise kamu yönetimi genelini ilgilendiren konularda olabilmektedir. Ülkemiz şartlarında böylesi bir hizmet sunumunun Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun görev alanına uygun olacağı düşünülmektedir. Bilindiği üzere kamuda etik kültürünü yerleştirmek üzere çalışmalar yapmak veya yaptırmak, bu konuda yapılacak çalışmalara destek olmak da Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun görevleri arasında yer almaktadır. Ancak ülke genelinde bu görevin/hizmetin sunulabilmesi için Kurul'un gerekli kamu kaynağıyla (insan, mali, teknoloji vb.) desteklenmesi gerekeceği de ortadadır.

İdarelerde etik danışmanlığın teşvik edilmesine dair değerlendirme ve öneriler: Etik danışmanlık hizmetlerinin etkin olabilmesi için kamu yöneticilerinin bu müesseseleri idarelerinde teşvik etmesi beklenir. Kamu Görevlileri Etik Kurulu'nun "Etik Komisyonları İhtiyaç Analizi Projesi" kapsamında gerçekleştirdiği çalışmalarda da bu ihtiyaca işaret edildiği görülmektedir (KGEK, 2011). Yukarıda verilen uluslararası uygulama örnekleri, kamu yönetimlerinde kamu görevlilerine etik danışmanlık sunumunun farklı formları olabileceğini bizlere göstermektedir. Ancak bu uygulamaların önem verdikleri ortak hususlardan birisi, kamu yönetimlerinin etik danışmanlığı teşvik edici yöntem ve araçlar kullanma eğiliminde olduklarıdır. Bu nedenle kamu idare yöneticilerinin idarelerinde etik danışmanlığı teşvik etmeleri, kamu itibarına önem vermek ve kamu görevlilerine rehberlik etmek açısından önem taşımaktadır. Dolayısıyla kamu idarelerinin internet sayfalarında ve yıllık faaliyet raporlarında, düzenlenmiş etik komisyonu faaliyet raporlarında, üst yöneticilerin kurum içi mesajlarında bahse konu etik danışmanlığı teşvik edici yaklaşımın izlerinin görülmesi yararlı olacaktır.

Öte yandan etik danışmanlık desteğini sağlayacak görevli/kişiler bu hizmeti sağlama usul ve esaslarına dair yazılı prosedürlerini açıkça tarif edip idarenin kamu görevlilerine duyurmalıdırlar. Bu usul ve esaslarda, sunulacak etik danışmanlık hizmetinin sınırları, danışma sürecinde uyulacak etik değer ve ilkeler, edinilen bilgilerin mevzuat uyarınca gizliliği vb. hususlar açığa kavuşturulmalıdır.

Ülkemiz kamu yönetiminde iyi uygulama örneklerinin diğer kamu idareleri nezdinde paylaşılması, bu idarelerin farkındalığını artırmaya ve teşvik etmeye katkı sunacaktır. Bu bağlamda, kamu idarelerinin etik danışmanlık alanında da iyi uygulama arayışları içerisinde olmaları kurum yöneticilerinin etik liderlik sorumlulukları bağlamında bir zorunluluktur. Öte yandan, ülkemizde Kamu Görevlileri Etik Kurulu ile kamu kurumları, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları, sendikalar ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliği halinde çalışması amacıyla kurulan "Etik Platformu" (KGEK, 2018), "iyi uygulamaların" paylaşılmasında önemli bir işlev görmektedir. Söz konusu Platform'un, ülkemizde etik danışmanlık iyi uygulamalarına sahip kurum ve kuruluşları kamu idarelerine tanıtma noktasında uygun bir zemin sağladığı düşünülmektedir. Ayrıca etik danışmanlık alanında iyi uygulamalara sahip kamu idarelerinin,

tanıtıcı faaliyetlerle uygulamaları hakkında kamu idarelerine ve kamuoyuna bilgi paylaşımında bulunmaları da kamuda etik kültürü teşvik edecek önemli bir adım olacaktır.

İdarelerde etik danışmanlığı geliştirmede “insan” unsuruna dair değerlendirme ve öneriler: Etik danışmanlık hizmeti sunumunun bir gereği de bu hizmeti sağlamak için gerekli bilgi, beceri ve deneyime sahip olmaktır. Bu bağlamda söz konusu hizmetin etkin şekilde sunulması açısından; ilgili idarelerde bu işin görev tanımının yapılması, temel görev ve sorumlulukların belirlenmesi, işi yerine getirebilmek üzere gerekli bilgi ve beceri ihtiyaçlarının (yetkinliklerin) tarif edilmesi, buna uygun görevlendirilmelerin yapılması ve bu hizmeti sunacak görevlilerin yetiştirilmelerinin sağlanması gerekmektedir. Örneğin etik danışmanlığı açısından; kamu görevlilerinin kişilik yapılarının farklı olabileceği noktasından hareketle bunların farkında olmak, etkili dinlemenin gereklerini bilmek ve uygulamak, empati kurabilmek, önyargısız dinlemek, meseleleri analiz edebilmek, sebep sonuç ilişkilerini kurabilmek, dikkatli okumak, etik ikilem ve sorunların nasıl çözüme kavuşturulabileceğine dair sistematik bilgiye sahip olmak, meseleleri etraflıca ele alıp düşünebilmek vb. bilgi ve beceri gereklerine sahip olmak önem taşımaktadır. Etik danışmanlık desteği verecek olan görevlilerin, etikle ilgili idari mevzuat, politika ve prosedürlerin, etik kodların yanı sıra kamu yönetiminde geçerli mevzuatı (örneğin neyin suç olduğu, yaptırımlar, yönlendirme yapılması gereken durumlarda yetkili birim, kurum ve kuruluşlar vb.) bilmeleri de gerekmektedir.

Etik danışmanlık hizmeti bağlamında konunun bir yönü de etik danışmanların meslektaşları arasında güvenilen ve saygınlık gören, sevilen kişiler olması gerekliliğidir. Bu nedenle üst yöneticilerin, kurum mensuplarının çekinmeden etik danışmanlık müessesesine başvurmalarını temin amacıyla görevlendireceği komisyon üyelerini özenle seçmeleri, mensupların görüşlerini almaları da beklenir.

İdarelerin etik danışmanlıkla ilgili performanslarının değerlendirilmesi: Etik danışmanlıkla ilgili değinilmesi gereken bir hususta, bu hizmete dair kamu kurum ve kuruluşu bazındaki uygulamaların ve ülke genelindeki uygulamaların denetlenmesi, böylece etik danışmanlık alanındaki kamu yönetimi performansının değerlendirilmesi ihtiyacıdır. Bu noktada, “kamu görevlilerine etik danışmanlık hizmeti sunulmasına yönelik politika ve uygulamaların” iç ve dış denetime konu olabileceğini söylemek mümkündür:

Bilindiği üzere iç denetim, kamu idaresinin çalışmalarına değer katmak ve geliştirmek için kaynakların ekonomiklik, etkililik ve verimlilik esaslarına göre yönetilip yönetilmediğini değerlendirmek ve rehberlik yapmak amacıyla yapılan bağımsız, nesnel güvence sağlama ve danışmanlık faaliyetidir (KMYKK/63). Bu bağlamda (nesnel risk analizlerine dayanarak) görev yaptığı kamu idaresinin “yönetim ve kontrol yapılarını” değerlendirmek “iç denetçi”nin görevleri arasındadır (KMYKK/64). Kamu İç Denetim Standartları uyarınca, idarelerin iç denetim faaliyeti, idarenin etikle ilgili amaç, program ve faaliyetlerinin tasarımı, uygulanmasını ve etkililiğini değerlendirmek zorundadır (KİDS/2110.D1). Bir yönetsel fonksiyon olarak idarenin etik rehberlik çalışmaları ve özelde kurum mensuplarına etik danışmanlık sunma faaliyetleri etik denetim konusu yapılabilir ve yönetime değer katıcı denetim önerileri sunulabilir. İdarenin risklerinin bir kısmının etik risklerle ilgili olacağı düşünüldüğünde etik danışmanlık gibi bir faaliyetin kontrol tedbirleri arasında yer alması kaçınılmazdır. Dolayısıyla, iç denetçilerin “etik danışmanlık müessesesini” iç kontrol sisteminin bir gereği olarak denetim programlarında gündemde tutmaları idarenin etik yönetim anlayışını güçlendirici bir etkisi olacaktır. “İç denetçi ve etik danışmanlık müessesesi” bağlamında bir noktayı hatırlatmakta yarar olduğu düşünülmektedir. Bazı idarelerde “iç denetçinin” “etik komisyonu üyesi” olarak görevlendirildiğini görebilmekteyiz.

Bilindiği üzere iç denetçinin görev ve sorumlulukları 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile (KMYKK/64) tanımlanmış olup, burada “etik komisyonu üyeliği ve etik danışmanlık hizmeti sunma” gibi bir görev ve sorumluluk yer almamaktadır. Zira “etik komisyonu” fonksiyonu yönetsel bir işlemdir ve yukarıdaki standartlar bağlamında iç denetime de tabidir. Bu anlamda iç denetçinin, kendisinin üye olarak görevlendirildiği bir komisyon uygulamasını denetlemesinin uygun olmayacağı düşünülmektedir.

Öte yandan, “Kamu Sektörü Denetiminin Temel Prensipleri” başlıklı Yüksek Denetim Kurumları Uluslararası Standardı (INTOSAI ISSAI 100) uyarınca kamu sektörü denetimi, kamu kurumları ve çalışanlarının fonksiyonlarını etkin, verimli, etik biçimde ve geçerli kanun ve düzenlemelere uygun olarak yürütmesi beklentisini güçlendirmeye yardımcı olan bağımsız bir faaliyettir. Bu denetim faaliyeti, kamu kurum ve kuruluşlarının politika, program veya faaliyetlerinin yönetimi ve performansı hakkında yasama ve diğer gözetim organları, yönetimden sorumlu olanlar ve halka bilgi verilmesi, bağımsız ve tarafsız değerlendirmeler sağlaması açısından önemlidir (INTOSAI ISSAI 100). Bu çerçevede “etiğin” yüksek denetim kurumlarının denetim alanına giren bir konu başlığı olduğunu görmekteyiz. Diğer bir deyişle, “ulusal mevzuat, uluslararası standart ve/veya rehberler ve iyi uygulamalar denetim kriterleri olarak esas alınıp yapılacak bir denetimde, etik rehberlik, etik yönetim politika ve uygulamaları ile etik kontrol gereklilikleri kapsamında kamu idarelerinde etik danışmanlık müesseselerinin ve etkinliklerinin dış denetim konusu yapılabileceği düşünülmektedir” (Uzun, 2017). Yüksek denetim kurumları tarafından idarelerin etik komisyonlarının faaliyetleri ve özelden de “etik danışmanlık faaliyetleri” üzerine yapılacak bir denetim çalışmasıyla idarelerdeki iyi uygulamaları tespit edip teşvik etmek, gelişim ihtiyacı duyulan alanlara dair denetim önerileri geliştirmek kamu yönetimlerinde etik kültürün gelişimine destek sağlamış olacaktır. Yüksek denetim kurumlarının yapacakları bu yöndeki çalışmalar, kamuda etik danışmanlık konusunda uygulama birliğini teşvik edici bir katkı da sunmuş olacaktır.

7. SONUÇ

Kamu yönetiminde kamu görevlilerine etik danışmanlık hizmeti sunulması etik yönetimin gereklerindedir ve önemlidir. Zira kamu görevlilerine etik danışmanlık hizmet sunumu, etik dışı davranışların ve bunların yol açacağı muhtemel zararların önlenmesinde, kamu görevlisinin huzurlu şekilde mesleki ve sosyal yaşamını sürdürmesinde, kurumsal ve kamu yönetimi performansının güçlendirilmesinde, kamu itibarının korunmasında, etik değerlere uygun işleyen kamu yönetimi kültürünün gelişmesinde ve sürdürülmesinde önemli bir işlevi yerine getirecektir.

İyi uygulama esasları, ulusal ve uluslararası uygulama örnekleri açısından bakıldığında ülkemiz kamu yönetiminde ve kamu idarelerinde etik danışmanlık müessesesinin güçlendirilmesi amacıyla mevzuat ve kurumsal düzenlemeler, etik danışmanlık yapısı, bu uygulamanın teşvik edilmesi, etik danışmanlık vazifesini üstlenecek görevlilerin doğru seçimi ve yetiştirilmeleri, kamuda etik danışmanlığın değerlendirilmesi gibi alanlarda kamu yönetimlerine değer katıcı çalışmaların yapılması gerekmektedir.

Kamu yönetimlerini geliştirmeye yönelik araştırma ve çalışmalar yapan uluslararası organizasyonların (OECD, BM vb.) geliştirdikleri uluslararası dokümanlardaki bilgilerin kamu yönetimimiz açısından değerlendirilerek kültürümüze uygun şekilde yorumlanması, etik danışmanlık bağlamında örnekleri verilen kurum ve organizasyonların uygulamalarından istifade edilerek gerekli yapı, süreç, prosedür, insan kaynağı ve sistem yaklaşımlarımızın güçlendirilmesi kamu yönetimi performansına ve kamu itibarına değer katacaktır. Kültürel kaynaklarımıza

baktığımızda ecdadımızın kamu yönetimlerinde başta adalet olmak üzere etik değerlere dayalı yönetim uygulamalarını tavsiye ettiklerini ve “danışmanlık müessesesine” özel önem verdiklerini hatırdan çıkarmamak gerekir.

YAZAR BEYANI

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması

Yazarlar açısından ya da üçüncü taraflar açısından çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Algemene Rekenkamer (2021). *Code of Conduct Netherlands Court of Audit*, 02.02.2022 tarihinde http://www.eurosai-tfae.tcontas.pt/activities/Seminars/eewsl/Documents/5%20Documents%20of%20Seminar/4%20SESSION%20II/4.3/4.3.2%20Workshop%20/1a%20Code_of_Conduct_NCA.pdf?Mobile=1&Source=%2Factivities%2FSeminars%2Ffeewsl%2F%5Flayouts%2Fmobile%2Fview%2Easpx%3FList%3D4242211b%252D45f7%252D4818%252D9b82%252Dd08c9fd8a02d%26View%3Dadc625c6%252D638e%252D4340%252D8203%252D02180b02a99f%26RootFolder%3D%252Factivities%252Fseminars%252Ffeewsl%252FDdocuments%252F%2520Documents%2520of%2520Seminar%252F4%2520SESSION%2520II%252F4%252E3%252F4%252E3%252E2%2520Workshop%25202%26CurrentPage%3D1 adresinden erişilmiştir.
- Australian Public Service Commission. (2021). *What we do*. 05.01.2022 tarihinde <https://www.apsc.gov.au/what-we-do> adresinden erişilmiştir.
- Australian Public Service Commission. (2021a). *Ethics advisory service service charter*. 05.01.2022 tarihinde <https://www.apsc.gov.au/ethics-advisory-service-service-charter> adresinden erişilmiştir.
- Australian Public Service Commission. (2021b). *Ethics contact officer network*. 05.01.2022 tarihinde <https://www.apsc.gov.au/ethics-contact-officer-network> adresinden erişilmiştir.
- Australian Public Service Commission. (2021c). *Multimedia resources*. 05.01.2022 tarihinde <https://www.apsc.gov.au/multimedia-resources> adresinden erişilmiştir.
- Australian Public Service Commission. (2021d). *APS Values and Code of Conduct in practice*. 05.01.2022 tarihinde <https://www.apsc.gov.au/aps-values-and-code-conduct-practice> adresinden erişilmiştir.

- Australian Public Service Commission. (2021e). Can I wear jeans to work? 05.01.2022 tarihinde <https://www.apsc.gov.au> adresinden erişilmiştir.
- Aydın, İ., Saldırım, M. (2019). *Yargıtay yargı etiği ilkeleri eğitimi kolaylaştırıcı el kitabı*. Yargıtay Başkanlığı, Ankara.
- Çakan, A. (2017). Sunuş. *Kutadgu Bilig*. mlf. Yusuf Has Hacib. ix. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültürü Yayınları, 4. Basım, 2017.
- Eryılmaz, B. (2010). *Kamu Yönetimi*. Okutman Yayıncılık.
- European Organisation of Supreme Audit Institutions Task Force on Audit and Ethics. (2014). *Supporting sail to enhance their ethical infrastructure part II managing ethics in-practice analysis*. 06.01.2022 tarihinde <http://www.eurosai-tfae.tcontas.pt/activities> adresinden erişilmiştir.
- European Organisation of Supreme Audit Institutions Task Force on Audit and Ethics. (2017). *Kamu sektörü organizasyonlarında etiğin denetimi*. 06.01.2022 tarihinde <http://www.eurosai-tfae.tcontas.pt/activities> adresinden erişilmiştir.
- European Organisation of Supreme Audit Institutions Task Force on Audit and Ethics. (2017a). *ISSAI 30'UN UYGULANMASI (INTOSAI ETİK KURALLAR STANDARDI) Rehberi*. 06.01.2022 tarihinde <http://www.eurosai-tfae.tcontas.pt/activities> adresinden erişilmiştir.
- Government of Canada. (2021). *Values and ethics code for the public sector*. 03.01.2022 tarihinde <https://www.tbs-sct.gc.ca/pol/> adresinden erişilmiştir.
- Government of Canada. (2021a). *FAQs: Values and ethics code for the public sector*. 03.01.2022 tarihinde <https://www.canada.ca/en/treasury-board-secretariat/> adresinden erişilmiştir.
- Government of Canada. (2021b). *Values alive: a discussion guide to the "values and ethics code for the public sector"*. 03.01.2022 tarihinde <https://www.canada.ca/en/treasury-board-secretariat/> adresinden erişilmiştir.
- International Organization of Supreme Audit Institutions. (2021). *Kamu sektörü denetiminin temel prensipleri*. 03.01.2022 tarihinde <https://www.sayistay.gov.tr> adresinden erişilmiştir.
- Imboden, Rachel A. (2020). Exploring the relationship between ethics stress and burnout. *Journal of Social Work Values and Ethics*, 17 (1), 16-24.
- KGEKKBKDYHK. (2004). *Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*. RGS: 25486.
- KGEDİBUEHY. (2005). *Kamu Görevlileri Etik Davranış İlkeleri ile Başvuru Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik*.
- Kamu Görevlileri Etik Kurulu. (2016). *Kamu görevlileri etik kurulu'nun etkinliği'nin değerlendirilmesi saha araştırması raporu*. Yolsuzluğun önlenmesi ve etiğin teşviki için teknik destek projesi. Ankara.
- Kamu Görevlileri Etik Kurulu. (2011). *Kamu etik komisyonlarının ihtiyaç değerlendirmesine ilişkin teknik yardım nihai rapor*. Etik Komisyonları İhtiyaç Analizi Projesi. Ankara.

- Kamu Görevlileri Etik Kurulu. (2018). *2017 Yılı faaliyet raporu*. 07.01.2022 tarihinde <http://etik.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.
- KMYKK. (2003). Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu. RGS. 25326
- KİDS. (2017). *Kamu iç denetim standartları*. 04.01.2022 tarihinde <https://www.hmb.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.
- Koçi Bey. (1993). *Koçi bey risalesi*. sadeleştiren. Zuhuri Danışman, İstanbul: MEB Yayınları
- Kuçuradi, I. (2007). Etiğe yaklaşımlar, etikte yaklaşımlar ve bir evrensel etik düşüncesi. // *ulusal uygulamalı etik kongresi bildiriler kitabı*. Ankara ODTÜ Felsefe Bölümü. s.32. 04.01.2022 tarihinde <http://users.metu.edu.tr/etik/> adresinden erişilmiştir.
- Nizamülmülk. (2017). *Siyasetname*. Çev: Ayar, M.T., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (2009), XII.Basım, İstanbul.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2005). *Public sector integrity a framework for assessment*. OECD Publishing.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2017). *OECD Recommendation of the council on public integrity*. 04.01.2022 tarihinde <https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments> adresinden erişilmiştir.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2020). *OECD Public integrity handbook*. Paris. 04 Ocak 2022 tarihinde <https://doi.org/10.1787> adresinden erişilmiştir.
- Türk Dil Kurumu. (2021). *Danışmak*. 04.01.2022 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.
- Türkiye Diyanet Vakfı. (2002). *Koçi Bey. TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26.
- Türkiye Diyanet Vakfı. (2007). *Nizamülmülk. TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33.
- Türer, C. (2020). Felsefeye giriş. *Felsefe Tarihi*. (Ed: Celal Türer). Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 19-51.
- United Nations Ethics Office. (2020). *Activities of the Ethics Office- Report of the Secretary-General- 1 January to 31 December 2019*. 04.01.2022 tarihinde <https://undocs.org/A/75/82>. adresinden erişilmiştir.
- United Nations Ethics Office. (2021). *What is the UN ethics office?* 04.01.2022 tarihinde <https://www.un.org/en/ethics/> adresinden erişilmiştir.
- United Nations Ethics Office. (2021a). *Advice for UN staff*. 04.01.2022 tarihinde <https://www.un.org/en/ethics/04> adresinden erişilmiştir.
- Uzun, Y. (2017). Yüksek denetim kurumları ve etik denetim. *Sayıştay Dergisi*, 105. https://dergi.sayistay.gov.tr/Upload/95906369/files/dergi/pdf/dergi_105_m3.pdf, 04.01.2022 tarihinde <https://dergi.sayistay.gov.tr> adresinden erişilmiştir.
- Uzun, Y. (2020). Mesnevi'den günümüze ışık tutan etik yönetim düsturları. *Sayıştay Dergisi*, 118. 04.01.2022 tarihinde <https://dergi.sayistay.gov.tr/Upload/95906369/files/dergi/pdf/118m2>. adresinden erişilmiştir.

- Uzun, Y. (2020a). Etik yönetim penceresinden Kutadgu Bilig değerlendirmesi. *Journal of Analytic Divinity*, 4(2), 99-126.
- Yargıtay Başkanlığı. (2019). *Yargı etiği danışma kurulu kararları ve ilgili mevzuat*. Edit: Dr. Mustafa Saldırım. Yargıtay Başkanlığı, Ankara Hazırl. Güzde Hülügü ve Nazlı Ersoy. 04.01.2022 tarihinde <https://www.yargitay.gov.tr/> adresinden erişilmiştir.
- YCSEDİ. (2017). *Yargıtay cumhuriyet savcılarını etik davranış ilkeleri*. 04.01.2022 tarihinde <https://www.yargitay.gov.tr/documents> adresinden erişilmiştir.
- YEDKÖİY. (2018). *Yargı Etiği Danışma Kurulu Ön İnceleme Yönergesi*. 04.01.2022 tarihinde <https://www.yargitay.gov.tr/documents> adresinden erişilmiştir.
- YYEİ. (2017). *Yargıtay yargı etiği ilkeleri*. 04.01.2022 tarihinde <https://www.yargitay.gov.tr/documents> adresinden erişilmiştir.

Yazar Rehberi

Dergiye gönderilen makalelerin aşağıdaki kurallara uygun olarak hazırlanması gerekmektedir. Şekil şartlarını sağlamayan makaleler değerlendirmeye alınmazlar. Makalelerin linkte verilen şablona göre hazırlanması gerekmektedir.

İlk Gönderim

- Gönderilen makale önceden yayınlanmamış ve herhangi bir dergide değerlendirilme sürecinde olmamalıdır.
- Makale, Dergi'nin <<https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf>> adresinden DergiPark'a üye olunarak, yazar(lar)ın isim(ler)i eklenmeden ve makalede yazar(lar)ı belli edecek ibareler içermeyecek şekilde gönderilmelidir.
- Yazar(lar) makalenin güncel durumunu DergiPark üzerinden takip edebilir(ler).
- Yazarlar, yazar isimlerinin silindiği makaleleriyle birlikte kapak sayfası göndermelidir. Kapak sayfasında, makalenin adı, tüm yazarların adı, iletişim bilgileri ve ORCID numaraları, sorumlu yazar, yazar katkıları, çıkar çatışması, varsa etik kurul onayı ve finansal destek bilgisi verilmelidir.
- Makale araştırma ve yayın etiğine uygun olmalıdır. İntihal tespit yazılımı (iThenticate, Turnitin vb.) kullanılarak alınan makale özgünlük raporu Dergipark'a makale ile birlikte yüklenmelidir. Kaynakça hariç toplam benzerlik oranı %20'nin altında, tek makaleyle benzerlik ise %4'ün altında olmalıdır.
- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırma için etik kurul onayı gerekmektedir. Araştırmada "Etik Kurul Onayı" alınması gerekli ise; makalenin "Gereç ve Yöntem" bölümünde Etik Kurul onayına ilişkin bilgiler (etik kurulun adı, onay belgesinin numarası ve tarihi) belirtilmelidir. Etik kurul onayı olmayan çalışmalar değerlendirmeye alınmazlar.
- Daha önce bir konferansta sunulmuş ve tam metni ya da genişletilmiş özeti yayınlanmış çalışmalar değerlendirmeye alınmazlar.
- Yazar(lar), makalenin kabul edilmesi ve yayımlanması durumunda, telif haklarının Hacettepe Üniversitesi'ne devredilmesini kabul etmiş sayılır, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.
- Dergimize gönderilen makalelerde tüm yazarların ORCID® numaralarını eklemeleri gerekmektedir.
- Dergimize değerlendirilmek üzere makale gönderen yazarlar dergimizde başka makaleler için hakemlik yapmayı kabul etmiş sayılırlar.

Revizyon sonrası Gönderim

- Hakem değerlendirme sürecinden sonra makalelerini revize etmeleri istenen yazarların makalenin yeni versiyonunu bir ay içinde sisteme yüklemeleri gerekmektedir. Revizyonların kapsamının büyük olması durumunda ek süre talep edilebilir.
- Revize dosya ile birlikte, yapılan değişikliklerin listesini içeren bir dosya da gönderilmelidir. Hakeme cevap dosyası her bir hakemin değerlendirmesi için ayrı ayrı yapılmalı, hakemlerin yönelttiği her yoruma karşılık verilen cevaplar ve yapılan düzeltmeler ayrıca gösterilmelidir. Bu dosya gönderilmeden revize makale hakemlere gönderilmemektedir.

Yazım Kuralları

- Makale, Türkçe veya İngilizce olabilir. Her makalede, ana başlığın hemen altında, makalenin amaç ve önemini, uygulanan metodolojiyi, temel bulgular ve muhtemel politika tavsiyelerini içeren Türkçe ve İngilizce olmak üzere 150-200 kelimeyi aşmayan öz/abstract yer almalıdır. Öz/Abstract altında, makalenin yazındaki yerine dair yönlendirmede bulunacak en az üç ve en çok altı anahtar sözcükler/keywords bulunmalıdır. İngilizce başlık, özet, ana metin ve anahtar kelimeler küresel bir izleyici tarafından kolayca anlaşılabilir bir yüksek dil seviyesinde sunulmalıdır. Makale, Ana Başlık, Öz/Abstract, Anahtar Sözcükler/Keywords, Makale Metni, Notlar ve Kaynakça sırası ile kaleme alınmış olmalıdır.
- Makale, kaynakça ve sonnotlar dahil, 8.000 kelimeyi geçmemeli, A4 boyutunda Word dosyasına 2 satır aralıklı, soldan 3 cm, sağdan 3 cm, üstten 3,5 cm ve alttan 4 cm olacak şekilde düzenlenmelidir.
- Tablo ve şekillere başlık ve numara verilmeli, başlıklar tablo, şekil ve grafiklerin üzerinde yer almalı, kaynaklar ise tablo, şekil ve grafiklerin altına yazılmalıdır. Tablo çizimlerinde dikey çizgi kullanılmamalı, yatay çizgiler de sadece başlıkları ayırmak için kullanılmalıdır.
- Rakamlarda ondalık kesirler nokta ile ayrılmalıdır. Denklemlere verilecek sıra numarası parantez içinde sayfanın sağında yer almalıdır. Denklemlerin türetilişi, yazıda açıkça gösterilmemişse, hakemlerin değerlendirmesi için, türetme işlemi bütün basamaklarıyla ayrı bir sayfada verilmelidir.
- Makalenin alt başlıkları, ilk harfi büyük olmak üzere küçük harflerle, koyu ve sol marjdan başlamak üzere yazılmalıdır.
- Dipnotlar, makalenin sonuna, kaynakçadan önce eklenmelidir.

Metin İçi Alıntı ve Kaynak Gösterimi

- Metinde atıfta bulunulan bütün kaynaklar, kaynakçada belirtmeli, atıf yapılmayan kaynaklar, kaynakçaya konulmamalıdır. Kaynaklar, ayrı bir sayfada soyadına göre alfabetik sırayla yazılmalıdır. Dergi ve derlemelerdeki makalelerin sayfa numaraları belirtilmelidir.

- Metin içi alıntılama ve kaynak gösteriminde, APA (American Psychological Association) kaynak sitili kullanılmalıdır. Metin içi alıntı ve atıflar APA 7.versiyona göre yapılmalıdır. Bazı örnek durumlar aşağıda verilmiştir. Diğer durumlar için aşağıdaki bağlantıdan yararlanabilirsiniz:

American Psychological Association. (2020). Publication Manual of the American Psychological Association (7th ed.). Washington, DC: APA. <https://apastyle.apa.org/>

- Kaynaklara atıflar, metin içinde açılacak ayraçlarla yapılmalıdır. Ayraç içindeki sıra şöyle olmalıdır: Yazar(lar)ın soyadı, kaynağın yılı, sayfa numaraları.
- APA 7'ye göre 1 veya 2 Yazarlı atıflar için metin içi her alıntıda yazar isimleri dahil edilmelidir.
- APA 7'ye göre 3 veya daha fazla yazarlı atıflar için metin içi ilk atıf dahil olmak üzere her atıfta (ilk yazar, vd., yıl) şeklinde atıf verilmelidir.

Karşılaşılabilecek farklı durumlar şöyle örneklenebilir:

.....ifade edilmiştir (Wilson, 2011).

.....ifade edilmiştir (Watson ve Hassett, 2003).

.....belirtilmiştir (Wollmann vd., 2012).

İngilizce makaleler için (Wollmann et al., 2012).

Doğrudan alıntılarda sayfa numarası belirtilmelidir.

.....Dollery (2008a, s.15) ileri sürmektedir.

.....(Wollmann vd., 2012, s.126).

Tüzel Yazarlı Çalışmalar

İlk atıf

(Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2020)

(World Trade Organization [WTO], 2020)

İkinci ve sonraki atıflar

(TÜİK, 2020)

(WTO, 2020)

Alıntı cümle içerisinde yapılıyorsa

İlk atıf

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK, 2020)

World Trade Organization (WTO, 2020)

İkinci ve sonraki atıflar

TÜİK (2020)

WTO (2020)

Kaynak Gösterimi

Dergiler:

- APA 7 sürümüne göre makaleler için kaynak gösterimi genel olarak aşağıdaki gibidir.
- Yazarın Soyadı, Yazarın Adının ilk harfi., İkinci Yazarın Soyadı, Adının İlk Harfi & Üçüncü yazarın soyadı, adının ilk harfi (Yıl). Makalenin başlığı. *Derginin Adı*, *cilt*(sayı), sayfalar. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>
- APA 7'ye göre çalışmanın başlığının ilk harfi büyük, diğerleri küçük olmalıdır. Dergi adlarının ise ilk harfleri büyük olmalıdır.
- Cilt numarası italik, sayı numarası ise normal punto ile yazılmalıdır.
- Kaynakçada, aşağıdaki örneklenen biçim kurallarına uyulmalıdır:

Tek Yazarlı Makale

Goldsmith, M. (1993). The Europeanisation of local government. *Urban Studies*, 30(4), 683-699.

İki Yazarlı Makale

Hayfield, T., & Racine, J. S. (2008). Nonparametric econometrics: The np package. *Journal of Statistical Software*, 27, 1(32). <http://www.jstatsoft.org/v27/i05/>

Kitaplar:

Panara, C., Varney, M. (2013). *Local government in Europe: The 'Fourth Level' in the EU Multilayered System of Governance*. Routledge.

Derlemeler: Krugman, P. (1995). The move toward free trade zones. In P. King (ed.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader*. McGraw-Hill, Inc., 163-182.

Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2003). Evaluating public management reforms: An international perspective. In H. Wollmann (ed.), *Evaluation Public-Sector Reform: Concepts and Practice in International Perspective*. Edward Elgar Publishing, Inc., 12-35.

Diğer Kaynaklar:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (2014). *Kredi kartı işlemlerinde uygulanacak azami faiz oranları*. Basın Duyurusu. 05.01.2020 tarihinde <https://www.tcmb.gov.tr> adresinden erişilmiştir.

Veri Tabanı:

Türkiye İstatistik Kurumu (2020). Gelir ve yaşam koşulları araştırması [Veri Seti]. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-Bolgesel-Sonuclari-2020-37405>

Guide for Authors

The articles sent to the journal should be prepared in accordance with the following rules. Articles that do not meet the format requirements will not be evaluated. Articles should be prepared according to the template given in the link.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/25053>

First Submission

- The submitted article should not have been previously published and should not be in the process of being evaluated in any journal.
- The article is the Journal's , without adding the name(s) of the author(s) and without any phrases to identify the author(s) in the article.
- The author(s) can follow the current status of the article on DergiPark.
- Authors should send a title page with their articles in which the names of the authors have been deleted. The title page should include the name of the article, the names of all authors, contact information and ORCID numbers, responsible author, author contributions, conflict of interest, ethics committee approval, if any, and financial support information.
- The article should be in accordance with research and publication ethics. The originality report of the article obtained by using plagiarism detection software (iThenticate, Turnitin etc.) should be uploaded to Dergipark together with the article. The total similarity rate excluding the bibliography should be below 20%, and similarity with a single article should be below 4%.
- Ethics committee approval is required for all kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants by using survey, interview, focus group work, observation, experiment and interview techniques. If "Ethics Committee Approval" is required for the research; In the "Materials and Methods" section of the article, information regarding the approval of the Ethics Committee (name of the ethics committee, number and date of the approval document) should be stated. Studies without ethics committee approval will not be evaluated.
- Studies that have previously been presented at a conference and whose full text or extended summary have been published are not considered.
- In case the article is accepted and published, the author(s) is deemed to have accepted the transfer of copyrights to Hacettepe University, and no royalties are paid to the author(s).
- All authors are required to include their ORCID® numbers in the articles submitted to our journal.

- Authors who submit articles to our journal for evaluation are deemed to have accepted to act as referees for other articles in our journal.

Revisions

- Authors who are asked to revise their articles after the peer-review process are required to upload the new version of the article to the system within one month. Additional time may be requested if the scope of revisions is large.
- A file with a list of changes made should be sent along with the revised file. The referee's response file should be made separately for each referee's evaluation, and the answers and corrections made in response to each comment made by the referees should be shown separately. The revised article is not sent to the referees before this file is sent.

Manuscript Preparation

- The article can be in Turkish or English. In each article, just below the main title, there should be an abstract of 150-200 words in Turkish and English, including the purpose and importance of the article, the methodology applied, the main findings and possible policy recommendations. Under the Abstract, there should be at least three and most six keywords/keywords that will guide the article's place in the literature. The English title, abstract, main text and keywords should be presented at a high language level that is easily understandable by a global audience. The article should be written in the order of Main Title, Abstract, Keywords, Article Text, Notes and Bibliography.
- The article, including the bibliography and endnotes, should not exceed 8,000 words, should be arranged in an A4 size Word file with 2-line spacing, 3 cm from the left, 3 cm from the right, 3.5 cm from the top and 4 cm from the bottom.
- Tables and figures should be titled and numbered. Titles should be above tables, figures, and graphics. References should be written under tables, figures, and graphics. Vertical lines should not be used in table drawings, and horizontal lines should only be used to separate headings.
- Decimal fractions in numbers should be separated by periods. The sequence number to be given to the equations should be placed in parentheses on the right of the page. If the derivation of the equations is not clearly shown in the article, the derivation process should be given on a separate page for the evaluation of the referees.
- Subheadings of the article should be written in lowercase letters, the first letter being uppercase, bold and starting from the left margin.
- Footnotes should be added at the end of the article, before the bibliography.

Citations and References

- All sources cited in the text should be cited in the bibliography, and uncited sources should not be included in the bibliography. References should be written in alphabetical order by surname on a separate page. Page numbers of articles in journals and reviews should be specified.
- APA (American Psychological Association) reference style should be used for in-text citation and reference. In-text citations and references should be made according to APA version 7. Some example cases are given below. For other cases, you can use the link below:

American Psychological Association. (2020). *Publication Manual of the American Psychological Association* (7th ed.). Washington, DC: APA. <https://apastyle.apa.org/>

- References should be made with parentheses to be opened in the text. The order in parentheses should be: Author(s) surname, year of reference, page numbers.
- According to APA 7, for citations with 1 or 2 Authors, the names of the authors should be included in each in-text citation.
- According to APA 7, for citations with 3 or more authors, each citation should be cited as (First author, et al., year), including the first in-text citation.

Examples of different situations that may be encountered are as follows:

..... has been expressed (Wilson, 2011).

..... has been expressed (Watson & Hassett, 2003).

..... specified (Wollmann et al., 2012).

Page numbers should be indicated in direct quotations.

..... Dollery (2008a, p.15) argues.

..... (Wollmann et al., 2012, p.126).

Studies by Institutions

First reference

(Turkish Statistical Institute [TUIK], 2020)

(World Trade Organization [WTO], 2020)

Second and subsequent citations

(TUIK, 2020)

(WTO, 2020)

If the quote is in a sentence

First reference

Turkish Statistical Institute (TUIK, 2020)

World Trade Organization (WTO, 2020)

Second and subsequent citations

TUIK (2020)

WTO (2020)

References

Journals:

- According to the APA 7 version, the references for the articles are generally as follows.

Author's Surname, Author's First Letter., Second Author's Surname, First Letter & Third Author's Surname, First Letter (Year). The title of the article. *Name of Journal*, volume (issue), pages. <https://doi.org/xx.xxx/yyyy>

- According to APA 7, the first letter of the title of the study should be capitalized and the rest should be lowercase. The first letters of the journal names should be capitalized.
- The volume number should be written in italics and the issue number should be written in normal font.
- In the bibliography, the following exemplary format rules should be followed:

Single Author:

Goldsmith, M. (1993). The Europeanisation of local government. *Urban Studies*, 30(4), 683-699.

Article by Two Authors:

Krugman, P., & Venables, A.J. (1995). Globalization and the inequality of nations. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(4), 857–880. <https://doi.org/10.2307/2946642>

Books:

Panara, C., & Varney, M. (2013). *Local government in Europe: The 'Fourth Level' in the EU Multilayered System of Governance*. Routledge.

Compilations:

Krugman, P. (1995). The move toward free trade zones. In P. King (Ed.), *International Economics and International Economic Policy: A Reader* (pp. 163-182). McGraw-Hill, Inc.

Shah, T. H. (2018). Big data analytics in higher education. In S. M. Perry (Ed.), *Maximizing social science research through publicly accessible data sets* (pp. 38-61). IGI Global.

Other Resources:

Central Bank of the Republic of Turkey (2014). Maximum interest rates applicable to credit card transactions. Press Release. Retrieved September 5, 2014-6 from <https://www.tcmb.gov.tr>

Database:

Turkish Statistical Institute (2020). Income and living conditions survey.

<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-Bolgesel-Sonuclari-2020-37405231>